

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Шарк Ҷаҳди

ЎЗБЕКИСТОН ССР ЁЗУВЧИЛАРИ УЮШМАСИНИНГ ОРГАНИ

3 1990

59-йил чиқиши

Бош муҳаррир:

Ўткир ҲОШИМОВ

Тазрир хайъати:

Неъмат АМИНОВ

Саид АҲМАД

Салоҳиддин МАМАЖОНОВ

Омон МУХТОРОВ

(бош муҳаррир ўринбосари)

Мурод МУҲАММАД ДЎСТ

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Муҳаммад СОЛИҲ

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Туроб ТЎЛА

УЙҒУН

Ўлмас УМАРБЕКОВ

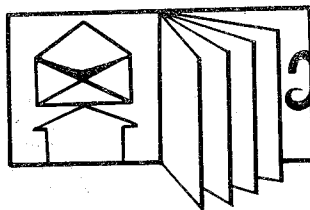
Носир ФОЗИЛОВ

(масъул котиб)

Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ

Усмон Қорабоев

УМРИМИЗНИНГ ҚУВНОҚ ОНЛАРИ

Хурматли редакция! Ҳар йили баҳорда ўлкамизда «Наврўз» байрами нишонланади. Шунингдек, 8 Март, 1 Май, Ҳосил байрамлари ҳам бор. Бундай кунлар бизга олам-олам шодлик бахш этади, ҳаётимизни янада сермазмун, сержозоба қилади.

Лекин мен баъзида ўйлаб қоламан: инсонлар ҳаётидаги байрамлар, тантанали кунлар дастлаб қачон пайдо бўлган? Бундай кунларни нишонлашдан қандай мақсадлар кўзда тутилган? Шу ҳақда журнал саҳифасида маълумот берсангиз.

Т. Юнусова,
Тошкент шаҳри.

Ҳанузгача ўрганилмай келинаётган ўзбек халқ байрамлари узоқ ва бой тарихга эга. Агар тарихчи олимларнинг «байрам инсон билан бирга пайдо бўлган ва ривожланган», деган фикрига таянсақ, халқ байрамлари илк чашмаларини энг қадимий палеолит давридан, яъни Урта Осиёда одам зоти пайдо бўла бошлаган 500 минг йил аввалги даврдан изласа бўлади. Биз эса, ҳозирча, маҳаллий халқларнинг кейинги 3 минг йиллик давр мобайнидаги байрамлари ҳақида сўз юритмоқчимиз. Бунинг учун аввало, қадимдан Урта Осиёда яшаган аجدодларимиз — сак, массагет, бактри, сўғд, хоразмийлар байрамлари ва сўнгра тарихий шаклланиб борган ўзбек халқи байрамларига мурожаат қиламиз.

Милоддан илгариги 1 минг йилликлар бошида (яъни бундан 30-26 асрлар муқаддам) Урта Осиёда ўтроқ деҳқончиликнинг ривож топиши, ибтидоий жамият емирила бориб, қулдорлик тузумининг вужудга келиши, Сўғд, Хоразм, Бақтрия каби давлатларнинг пайдо бўла бошлаши, диний қарашларнинг шакллана бориши ўша даврга хос анъана, маросим ва байрамларни тақозо эта бошлади.

Айниқса, Урта Осиёга зардуштийлик (оташпарастлик)нинг ёйилиши натижасида (милоддан аввалги VII-V асрлар) шу қадимий диний фалсафий қарашга оид маросим ва байрамлар маҳаллий аҳоли ўртасида кенг тарқала борди. Зардуштийликнинг муқаддас «Авесто» китоби ва унинг иккинчи «Бислард» қисмидаги қўшиқлар, учинчи «Ясна» қисмидаги 72 бобли қурбонлик маросими қўшиқлари ва диний маросимларга хос расм-русумлар баёни, тўртинчи «яфт» қисмидаги зардуштийлик худолари ва маъбудаларига бағишланган 22 қўшиқ каби манбалар диний маросимлар ва байрамларнинг гоят ривожланганидан далолат беради.

Урта Осиё, жумладан, Ўзбекистон территориясида яшовчи халқларнинг байрамларини ўрганишда X—XI асрларда яшаган буюк олим Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асари ўта муҳим роль ўйнайди. Беруний ўзининг бу асарида қадимий хоразмийлар, сўғдлар, эронийлар, румликлар, яҳудийлар, сурияликлар, христианлар, ҳиндлар ва бошқаларнинг календаридидаги машҳур кунлар, ҳайитлар ва одатлар ҳақида бебаҳо тарихий-маданий бойлик қолдирган.

Беруний шу китобида хоразмликларнинг исломгача даврдаги ҳайитини икки турга бўлган:

1. Табиий воқеаларга бағишланганлари: йил боши байрами (Наврўз), очилиш байрами, гулханда исиниш байрами, ёғлик нон ёпиш куни, Мина кечаси (совуқда қолиб ўлган аёл хотираси муносабати билан эрта баҳорда ўтказиладиган ҳайит) ва ҳоказолар.

2. Диний маросимлар (исломгача бўлган даврда): арвоҳлар учун қабрларга овқат кўядиган кун ва бошқалар.

Беруний ҳозир биз тушунадиган «байрам» сўзи ўрнига, асосан «ҳайит» сўзини ишлатган. Ҳозир кўпгина адабиётларда «ҳайит» сўзи ислом байрамларига нисбатан қўлланилади. Беруний эса «ҳайит» сўзини исломгача бўлган байрамларга нисбатан ишлатган.

Маълумки, милоддан илгари Эрон, Сўғд ва Хоразмда зардуштийлик («зорастрий»)

календаридан фойдаланишган. Бу халқларда йилнинг ҳар фасли, ойида ўз байрамлари ва машҳур кунлари бўлган. Масалан, «фарвардин моҳ» — ёз боши, «тир моҳ» — куз боши, «меҳр моҳ» — қиш боши, «диний моҳ» — баҳор боши эди. Уларнинг ойлари ичида тўрт фаслга қараб ишлатиладиган (ҳайит) кунлари бор эди»¹ — дейди Беруний.

Баъзи этнограф олимларнинг, жумладан Н. П. Лобачеванинг фикрича, қадимдан Ўрта Осиёда йил боши баҳорга тўғри келган. Сосонийлар сулоласи даврида (III аср) йил боши ёзга — ёзги қуёшнинг тик туриши кунига (ҳозирги 21-22 июнғача) кўчирилган. Бироқ ой календарига ўтилгандан кейин, йилнинг биринчи оyi яна баҳорга, тун ва кундуз баравар бўлган кунга (яъни 22 мартга) кўчирилган. Бу ҳақда Беруний ёзади: «Наврўз... ўтмиш замонларда... Қуёшнинг саратон буржига кириш пайтига тўғри келар эди. Сўнгра, у орқага сурилгач, баҳорда келадиган бўлди. (Энди) у бутун йил унга хизмат қиладиган бир вақтда, яъни баҳор ёмғирининг биринчи томчиси тушишидан гуллар очилгунча, дарахтлар гуллашидан мевалари етилгунча, ҳайвонларда қочиш пайти (шаҳват) қўзғолишидан то насл вужудга келгунича давом этган вақтда келади. Шунинг учун «Наврўз» оламнинг бошланиши ва яратилишига далил қилинган».

«Наврўз»нинг келиб чиқиши ҳақида кўплаб фикрлар, афсоналар, ривоятлар мавжуд. Масалан, зардуштийлар давридаги баъзи бир тушунчаларга қараганда, яхшилик худоси — «Ахурамазда» («Хурмуз») баҳор-ёзда, ёмонлик худоси — «Анхра-маънью» («Ахриман») кузда ва қишда ҳукмдорлик қилар эмиш. Баҳорнинг биринчи кунини яхшилик худоси ёмонлик худоси устидан ғолиб чиққанда, муқаддас сана деб уни байрам қилишган. Бу сана «Наврўз» кунига айнан тўғри келган.

Бошқа қадимий афсоналарга қараганда, Одам-ота Момо-ҳаво билан учрашган кун «Наврўз байрами» деб тан олинган эмиш. Фирдавсийнинг «Шоҳнома» китобида эса янги йил («Наврўз») вужудга келиши шоҳ Жамшид номи билан боғланади. Жумладан, Жамшид юртга яхшилик қилай деб, одамларни касбга ўргатади, темир эритиб қурола ясатади, ип йигиртириб кийим тўқитади, ҳаммом, уй, саройлар бунёд қилади, табиблик сирларини оцади, кема ясатади, боғ бунёд этади. Ниҳоят «ишлари гуркираб берганда мева» бир куни тахт ясади, унда осмонга кўтарилади. Бу ҳақда Фирдавсий қуйидагиларни ёзади:

**«Тахт кўкда чарх урар мисоли қуёш,
Фармондор ўтирар, унда урғиб бош.»**

**Барча жам, одамлар қарар тахтга,
Жаҳон қойил бўлиб шукӯҳ — бахтига.**

**Жамшидга сочишар олтину гавҳар,
Шу куни янги йил — байрам дейишар.**

**Йил боши Хурмузу эди фарвардин,
Дилда на ғам қолди, на адоват — кин.**

**Улуғлар шодлик-ла базм қурдилар,
Юзларин чолғуга, майга бурдилар.²**

«Наврўз»нинг пайдо бўлиши ҳақидаги бу каби афсонавий маълумотларни турли нуқтаи назардан таҳлил қилиш мумкин. Бироқ, масалага илмий ёндашиб, «Наврўз»нинг қачон ва қандай вужудга келганлигини аниқ кўрсатиш қийин бўлса-да, шуни айтиш мумкинки, бу байрам доно кишилар томонидан кашф қилинган. Чунки «Наврўз»нинг узога келиши ҳар томонлама илмий асосланган коинот ва табиат қонуниятлари, яъни Қуёшнинг ҳамал буржига кириши, кеча ва кундузнинг вақт жиҳатидан баробар бўлиши, кундузнинг узая бошлаши, табиатнинг жонланиши, баҳорнинг келиши билан боғлиқ бўлган. Бу эса (ҳар қандай жамиятда «йил боши» қачон бўлишидан қатъи назар) «Наврўз»ни табиат байрами сифатида нишонлаш учун асос бўлган. Бунинг устига, «Наврўз»нинг чуқур илдизларига мурожаат қилсак, у энг қадимий даврларда — ибтидоий одамларнинг деҳқончиликка ўтганидан сўнг далаларда янги иш мавсуми бошланишидан олдин ўтказиладиган баҳор байрамларига бориб тақалади.

Вақтлар ўтиб, бу байрам ривожлантирилган, унга мос кун аниқланган, у «йил боши» вазифасини ҳам ўтай бошлаганда «Наврўз» (яъни «Янги кун») деган ном ҳам берилган деб, тахмин қилиш мумкин.

Бизгача етиб келган қадимий манбалардан шу нарса равшанки, Эрон, Ўрта Осиё ва Афғонистонда «Наврўз» байрамини ўтказиш Ахмонийлар даврида (милоддан аввал — 6-асрларда) кенг тарқалгани маълум бўлади. Агар шундай бўлса, «Наврўз» деб ном олган бу байрамнинг тарихи 26 аср ва ундан ҳам ортиқ вақтга эгадир.

Милоддан аввал қўлланила бошланган зардуштийлик календари бўйича февраль ойининг биринчи куни — «Кичик Наврўз» (ёки «Оммавий Наврўз») бошланган, олтинчи куни эса «Катта Наврўз» ёки «Махсус Наврўз») уюштирилган. Сосонийлар сулоласи даврида эса бу икки «Наврўз» бирлаштирилиб, кичик ва катта «Наврўз» ўртасидаги барча кунлар байрам деб эълон қилинган.

Вақт ўтиши билан «Наврўз» байрамини нишонлаш бир ойгача чўзилган. Бу ҳақда Беруний қуйидагиларни баён этади: «Кейинги подшоҳлар бу ой, яъни фарвардин моҳнинг барча (кунлари)ни ҳайитга айлантириб, уларни олтига тақсим этдилар. Биринчи беш кун подшоҳлар учун, иккинчиси улуғ кишилар учун, учинчиси подшоҳларнинг ғуломлари учун, тўртинчиси хизматчилар учун, бешинчиси халқ оммаси учун, олтинчиси чўпонлар учун».

Исломгача бўлган «Наврўз»да оддий халққа тегишли бўлган одатлар ҳам диққатга сазовор-

¹ Мақоладаги Берунийга мансуб бўлган барча фикрлар олимнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асаридан олинган.

² Фирдавсий. Шоҳнома. (Биринчи китоб) Т. 1975. 67-бет.

дир. Байрам куни одамларнинг бир-бирига шакар ва ширинликлар ҳада қилиши (ҳаётингиз ширин бўлсин деган маънода), гуллар тақдим қилиши (гўзал бўлинг деган маънода), бир-бирига сув сепиши (бу йил сув, ҳосил мўл бўлсин деган маънода) ва бошқа одатлар кенг тарқалган. Наврўз арафаси ва куни ширинликлар совға қилиш энг муҳим удумлардан бири бўлган. Чунки бу ҳақда Беруний «Катта наврўз» куни тонг отгандан биров гап гапиришдан олдин уч қошиқ асал ялаб, уч бўлак ёзади: «Наврўз» куни тонг отгандан биров гап гапиришдан олдин уч қошиқ асал ялаб, уч бўлак ёзади: «Наврўз» куни тонгда...» гапиришдан олдин шакар татиб, ўзига зайтун (ёғи) суртган кишидан шу йилнинг ҳаммасида турли бало даф этилади» (Ривоятларга қараганда, одамларнинг бир-бирига шакар ҳада қилишлари ва уни байрам кунлари махсус татишининг сабаби шакар қилиш «Наврўз» куни пайдо бўлганлигидан эмиш).

«Наврўз»га тайёргарлик кўришда буғдой ёки арпа донини ёғоч идишда ўстириб, баҳор даракчиси сифатида дастурхоннинг марказига қўйишган. Байрам арафасида етти хил дондан (буғдой, арпа, нўхат, жўхори, гуруч, мош, ловиядан) гўжа (бўтқа) тайёрланиб, уни кўни-кўшни, қариндошларга тарқатишган. Бундан ташқари «С» ҳарфи билан бошланадиган етти хил кўк ўсимлик (сиб — олма, сир — саримсоқ пиёз, сирка, сатар — тошгул, сиё-дон — қора данак, синджид — ёввойи зайтун кабилар уруғидан ўстирилган кўкатлар) билан дастурхон безатишган. Шунингдек, унга турли қуритилган мевалардан қилинган шарбат, бўялган тухумлар ва бошқа нозу-неъматлар қўйилган. Арвоҳлар руҳини шод этмоқ учун шамлар ёқилган. Байрам дастурхонига яна катта идишга сув тўлдириб, унга кўк барг (кўкат) солиб қўйишган. Бу одат янги йил сувга ва экинга бой бўлсин деган маънони билдиради. Дарвоқе, барча «Наврўз» одатларининг заминида халқнинг янги йил — ҳосилдорлик, мўл-кўлчилик йили бўлсин деган умиди, орзуси ётади. Шарқ алломаси Умар Хайём ўзининг бу байрамга махсус бағишланган «Наврўзнома» асарига: «Ҳар киши «Наврўз»ни байрам қилиб, шоду-хуррамлик этса, келаси йил — Наврўз келгунга қадар унинг умри хурсандчилик ва шодлик билан ўтиши муқаррар», деб ёзади.

Қадимдан Урта Осиё халқларининг сувга бўлган эътиқоди баланд эди. Шунинг учун бўлса керак, Беруний «Қадимий халқлардан қолган ёдгорликлар» китобига сувга бағишланган одатлар, ҳайитлар ҳақида кўп тўхталган. Бундай одатларнинг бири — баҳор-ёз байрамларида одамнинг бу йил серсув, ҳосилдор бўлсин, деб бир-бирига сув сепишидир. Жумладан, Беруний, қадимий наврўз одатларининг бири ҳақида: «Шу куни одамлар бир-бирига сув сепишади», — дейди ва сўнгра, — «Ёмғир бўлмагани... (бунга) сабаб бўлган», деб яна тушунтиради. Шуни таъкидлаш керакки, «Наврўз» куни одамларнинг бир-бирига сув сепиши форишликларда яқин йилларгача сақланиб қолган эди. Ўзбекистон территориясининг лалмикор (экинлар фақат ёмғир суви билан суғориладиган) жойларида ҳатто сув сепиш одати асосида қадимда махсус уюштирилаётган «Сув хотин» («Суст хотин») маросими ҳам шаклланган эди. Бу маросим баҳор-ёз ойлари ёмғир ёғмай, экинзор-қовжириб, қурғоқчилик бошланганда, «ёмғир чақириш» мақсадида ташкил қилинган. Оқсоқолларнинг кўрсатмасига биноан кишлоқ аёллари катта кўғирчоқ ясашиб, унга қари кампирнинг кўйлагини кийдиришган, сўнгра махсус кўшиқлар айтишиб, далалардан, кўчалардан кўтариб юриб, ҳар бир хонадонга олиб киришган. Маросим қатнашчилари «Сув хотин» кўшиғини айтиб уйларга киришганда, уй эгалари уларни хурсандчилик билан қаршилаб, албатта кўғирчоқ устидан сув сепишган, сўнгра ўз имкони доирасида ҳайр-эҳсон қилишган.¹

Байрамлар юқорида эслатганимиздек, ҳар бир фасл табиати хусусиятини акс эттириб қолмай, асосан инсон фаолиятини ҳам мадҳ этишга қаратилган. Хусусан, исломгача бўлган кузги байрамлардан иккитаси диққатга сазовордир. Уларнинг бири — «Тиргон» (ёки «Рўзи тир»)дир. «Тир», «тирлама» сўзи ҳозир ҳам «куз» деган маънони билдиришни ҳисобга олсак, бу ҳайит ҳақиқий куз байрами эканлигини яна бир марта исботлайди. Беруний «тир» сўзининг маъносини «дахуфазлик» ва «деҳқончилик» билан боғлайди. Бу ҳақда шундай деб ёзади: «Дахуфазлик» — бунинг маъноси дунёни сақлаш, уни қўриқлаш ва дунёда ҳукмдор бўлиш, яна «деҳқончилик» — бунинг маъноси дунёни обод этиш, экин экиш ва дунёни тақсим этиш — иккиси эгизак бўлиб, дунё шулар билан обод ва доимо барқарор бўлади, унинг бузуқлиги тузалади».

«Дахуфазлик ва деҳқончиликни улуғлаш ва ҳурматлаш юзасидан шу кунни (яъни тиргонни — У. Қ.) байрамга айлантирадilar», деб Беруний қўшимча қилади.

«Тиргон» катта байрам бўлиб, шу куни барча қосиблар ва деҳқонлар янги кийим кийиб юришган. Бу байрамда буғдой ва меваларни қайнатиб тайёрланадиган махсус таом тортилган. Баъзи жойларда эса бу куни чўмилиш одати бўлган. «Тиргон»нинг мазмуни ва одатларига мурожаат қилсак, у «куз бошида ййғим-терим бошланишидан олдин ўтказиладиган байрамга ўхшайди.

Куз мавсумида нишонланадиган иккинчи катта байрам — «Меҳржон», (Хоразмда — «Чирируж», сўғдийларда — «Ним сарда») бўлган. «Меҳржон» сўзининг тавсифи — биринчиси «жон севгиси», иккинчиси «қуёш» демакдир.

Берунийнинг ёзишича, «Қуёш ва Ой фалакнинг икки кўзи бўлганидек, Наврўз ва Меҳржон замоннинг икки кўзидир». Демак, «Наврўз» баҳорда кун ва туннинг баравар келишида нишонланса, «Меҳржон» — куздаги бу ҳолатни нишонлайдиган байрам бўлган.

«Наврўз» куни табиатда жонланиш бошланса, «Меҳржон» куни ўсувчи нарсаларнинг (етилиши — У. Қ.) чегарасига етиб, ўсиш моддаларининг ундан узилиши ва ҳайвонларнинг насланишдан тўхталиши...» содир бўлган.

Беруний бу икки байрамни бир-бири билан таққослаб, ярим ҳазил ривоятни келтиради: «Бир гуруҳ кузги баҳордан ортиқ билганидек, улар меҳржонни наврўздан ортиқ билганлар. Бунинг исботида Искандар Арастудан, бу икки куннинг қайсиси афзал, деб сўраганида унинг: «Эй подшоҳ, баҳорда ҳашоратлар пайдо бўла бошлайди, кузда эса улар йўқолиб кетади. Демак, шу жиҳатдан куз (баҳордан) афзал», — деган жавобига асосланадилар».

Баҳорда кичик ва катта «Наврўз» бўлганидек, Умри (Меҳрмоҳ) ойининг 16-куни — «Кичик Меҳржон» ва 21-кунида эса «Катта Меҳржон» нишонланган.

¹ Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. Т., «Фан», 1986, 65-71—бетлар.

«Меҳржон» байрамидан сўнг одамлар қишга тайёргарлик кўра бошлаганлар. «Хуросон подшоҳликларида шу куни отлиқ аскарларга кузлик ва қишлик кийим бериш расм бўлди».

Сўғдийлар ҳам бундай байрамни кенг нишонлашган. Фақат бу ердаги байрамнинг биринчи кунини «ним сарда» деб атаганлар. Бунинг маъноси «йил ярми» демакдир. Иккинчи куни ҳайит бўлиб, уни «мин ийдихвора» деб атаганлар. Бу кун одамлар оташхоналарга йиғилиб, кўноқнинг уни, ёғ ва шакардан тайёрланган овқат едилар.

Хоразмликлар эса Умри ойининг 12-куни бу байрамни «Чири руж» номи билан нишонлаганлар. Беруний хоразмликлар «бу ҳайитни эронликлар меҳргонини (улуғлағандек) улуғлайдилар», — деб изоҳ беради.

Эраמידан аввалги диққатни тортадиган қизиқарли ҳодисалардан бири шуки, ҳозирги Ўзбекистон территориясидаги мевалар пишган пайтда (қадимги юнонларнинг «Дионис»ига ўхшаш) маҳаллий байрамлар ўтказилган.

«Дионис» ёки «Вакхис» байрамлари Урта Осиёга Александир Македонский (Искандар) истилоси билан кириб келган, деб тахмин қилиш мумкин. Лекин академик С. П. Толстов ва бошқа тадқиқотчиларнинг маълумотлари ҳамда Хоразм, Каттакўрғон ва Термиз атрофларида топилган археологик манбаларга қараганда, жойларда узумчиликка бағишланган байрам қадимдан бўлганлиги ҳақида маълумот бор.

Беруний берган маълумотларга қараганда эса, сўғдларнинг Аши-х-ида ойининг 18-куни «Бо-бахвара» («Бомихвора») номли ҳайит бўлиб, унинг маъноси «узумдан сиқиб олинган тоза ширасини ичишдир».

Маълумки, зардуштийлик динининг асосий эътиқоди оловга сиғинишдир. Оловга инсонни ҳар қандай гуноҳлардан тозаловчи куч деб қаралган. Шунинг учун ҳам, бу динга ишонувчилар «оташ-парастлар» деб аталади. Демак, олов билан боғлиқ бўлган маросимлар ва байрамлар аста-секин оммалашиб кетишининг туб сабаблари ҳам ана шу тарихий босқичга бориб тақалади.

Агар баҳор сўнгида ва ёзда сувга эътиқод қилиш одатлари кенг тарқалган бўлса, кеч куз, қиш ва эрта баҳорда уюштирилладиган барча байрам ва маросимларда гулхан ёқиш расм бўлган. Зардуштийликлар ҳайит ва маросимларини ўтказиш учун доимо ўт ёниб турадиган «оташхона»ларга йиғилишган.

Зардуштийликнинг энг йирик байрамларидан бири «Сада» бўлган. У Фирдавсийнинг «Шоҳнома» китобида кўрсатилгандек, оловнинг кашф этилишига бағишланган байрам ҳисобланади. «Сада эрон қуёш календарининг ўн биринчи ойи, бахманнинг 10-кунида байрам қилинган»¹

Фирдавсийнинг «Шоҳнома» китобида «Сада» байрамига асос солинган ҳақида махсус боб бор. Унда ёзилишича, адолатпаноҳ Хўшанг бир гуруҳ кишилар билан тоққа бораётганда тўсатдан у баҳайбат илонга дуч келади. Хўшанг унга катта тош отади, бироқ тош илонга тегмай қоятошга бориб урилади ва бирдан тошлар орасидан учқун ва олов чиқади. Бу ҳодисадан сўнг Хўшанг оловни қандай пайдо бўлишини кашф этади:

**«Бу оловмас — деди — худо ҳадяси!»
Энди шунга бўлсин юрак саждаси!**

**Шундан бери оташ қибласи бўлди,
Шуъласидан дилга ёруғлик тўлди.**

**Кеч киргач, ўт ёқиб айлади гулхан,
Гулхан атрофида аъёнлар билан**

**Ўлтириб бошланди базм ва байрам,
Сада деб ном берди дилдан ариб ғам.**²

Барча мавжуд манбалардан бу байрам қиш мавсумида ўтказилишини яққол билса бўлади. Беруний баён қилган «Сада» қишнинг охирида ўтказилган. У бу ҳақда қуйидаги қизиқарли маълумотларни келтиради. Айтилишича, шу куни қиш жаҳаннамидан дунёга чиқади. Шунинг учун одамлар олов ёқиб, қиш зарарини даф этиш учун тутатқи тутадилар. Ҳатто, ўша кеча олов ёқиб алангалатиш, шу оловларга ёввойи ҳайвонларни ташлаш, алангалар ичига паррандаларни учуриш ва (олов) атрофида (ичимликлар) ичиб, ўйин-кулги қилиш подшоҳлар маросимларига айланди. Хуллас, зардуштийлар байрамлари ва маросимлари айниқса, «Сада» байрамида гулхан ёқиш ва олов атрофида ўйин-кулги қилиш, еб-ичиш асосий анъана бўлган.

Исломгача бўлган даврда диққатга сазовор ва қизиқарли байрамлар кўп бўлган. Улардан бири хотинлар байрами. Бу байрам исфандормўз ойининг 5-куни нишонланиб, «**рўзи исфандормўз**» деб аталган. Бу ҳақда Беруний: «Ўтмиш замонларда бу ой ва бу кун хотинлар ҳаётига хос бўлиб, эрлар уларга эҳсон қилар эдилар, — деб ёзади. Исфандормўз сўзининг маъноси «ақл» ва «мулоҳаза» демакдир. («Исфандормўз» — номусли, яхши ишлар қилувчи ва эрига муҳаббатли хотинга вакил қилинган фариштанинг номи ҳамдир).

Ҳозирги кун учун қизиқарли ва керакли байрамлардан бири — бу Мурод ойининг 7-куни ўтказиладиган «**Мурдодангом**» ҳайити ўзига хос **тинчлик** байрами бўлган. Берунийнинг фикрича, бу байрамнинг луғавий маъноси «ўлимсиз — мангу ҳаёт» демакдир.

Албатта, исломгача бўлган байрамлар ўша даврнинг ўзига хос қонуниятлари ва ижтимоий хусусиятлари асосида юзага келган бўлиб, уларни чуқурроқ тушуниш учун ўша давр нуқтаи назаридан ёндошиш керак. Уларга баҳо беришда бизга Берунийнинг ўзи катта ёрдам беради. Жумладан, у ҳукмдор синфнинг бундай байрамлардан манфаатдор бўлиши ҳақида қуйидаги-ларни ёзади: «Подшоҳлар, раислар шу кунларда маросимлар ўтказганлар ва улар орқали

¹ Фирдавсий. Шоҳнома. Т., 1975, 724—бет.

² Фирдавсий. Шоҳнома. Т., 1975, 52—53—бетлар.

да мавжуд бўлган. Махсус адабиётларга мурожаат қилганда шундай фикрга келиш мумкинки, баҳор байрамлари инсоният вужудга келиши билан пайдо бўлган байрамлардан бири бўлиб, улар одамларнинг дунё бўйлаб тарқалиши натижасида барча ерларга ёйилган ва кейинчалик, барча халқларда турли анъаналар, ҳар хил шакл ва турли номлар билан уюштирилган. Масалан, японларда — «Риссон», Хитойларда — «Чуньпзе», славян халқларида — «Масленница», Марказий ва Урта Осиё халқларида эса, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, «Наврўз» ёки «йил боши» деб ном олган.

Урта Осиё халқлари ўртасида «Наврўз» шунчалик кенг тарқалиб бордики, у ҳақда сўз юритмаган, унинг мадҳини куйламаган алломалар кам бўлган. Урта аср ва кейинги даврларда «Наврўз»нинг халқ турмуши ва маънавий ҳаётидаги мавқеи, файзу таровати, фазилат ва хосияти ҳақида қомусий билим эгалари Абу Райҳон Беруний, Фирдавсий, Маҳмуд Қошғарий, Умар Хайём, Алишер Навоий, Файзий Файёзий, Муҳаммадали Соиб, Мирзо Бедил, Калис Кошоний, Фурқат, Муқимий, Садриддин Айний, Ҳамза кабилар ажойиб фикр-мулоҳазалар билдирганлар, гўзал шеърлар битганлар. Уларнинг «Наврўз» ҳақида ёзганларини бирлаштира саҳифага келтириш зарур эмас, бир неча китоб ҳам бўлиши мумкин. Бироқ, тарихда «Наврўз»га қарши шахслар ҳам кам эмас эди. Бу байрам энг аввало босқинчиларга қўл келмас эди. Бу ҳодиса араб истилосидан сўнг яққол намоён бўлди. Ислому арбоблари бу байрамни тақиклашга кўп уриндилар. «Наврўз» уларнинг динига, сиёсатига, қонун-қоидаларига номувофиқ эмаслигини билсаларда, бу байрамда одамлар руҳан бирлашиши, озодликка интилиши мумкинлигини кўрқишар эди. Шунинг учун «Наврўз» истилочилар саройларида, амалдорлар ва дин аҳли давраларида расмий байрам ҳисобланмаган. Лекин бу таъйиққа қарамай, халқ орасида «Наврўз» нишонлана берган. Шундай бўлса-да, кейинги асрларда баъзи подшоҳлар, амирлар уларнинг халқпарвар қилиб кўрсатиш мақсадида «Наврўз»ни ташкил қилишга бел боғлаганлар. Чунончи, С. Айний XIX аср Бухорода уюштирилган бундай «Наврўз» ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Амир Музаффар (Россия билан бўлган) урушда енгилгандан сўнг, халқ олдида обрўсиз бўлиб қолган, айниқса урушда бўшаб қолган хазинасини тўлдирмоқчи бўлиб», ... «ҳар бир ерда «чавқий» (умумий базм) уюштириб, одамларни унинг томошасига банд қилар, шу йўл билан халқ оммасининг диққатини ўзининг ноҳўя ишларидан четга тортар ёки ўз кирдикорларини хаспўшларди»¹.

Урта асрларда ҳозирги Ўзбекистон территориясининг турли жойларида «Наврўз» ўзига хос усулларда уюштирилаётган бўлди. Уни нишонлаш вақти уч кундан тортиб, то далаларда экин-тикин бошлангунча давом этган. «Наврўз» кунига киришдан олдин жойларда махсус йиғинлар бўлиб, унда байрам раиси тайинланган, тантаналар жадвали, томошалар, сайллар, мусобақалар ўтказиш тадбирлари ҳақида сўз борган.

«Наврўз» одатда бозор қошидаги махсус майдонларда ёки шаҳар чеккасидаги махсус сайлгоҳларда уюштирилган. Байрамнинг биринчи куни қуйидагича бўлган: эрталабдан карнай-сурнайчи мутриблар, дорбозлар ва полвонларнинг чиқишлари, кун ўртасида музикачилар, кўшиқчилар ва бошқа санъаткорларнинг ижролари, кечки пайт эса сайллар, халқ ўйинлари, базмлар уюштирилган.

Кун сайин томоша ва мусобақалар авжга чиқа бошлаган. Масхарабозлар ва қизиқчиларнинг чиқишлари байрамнинг энг қизиқарли ва асосий томошаси саналган. Ҳар хил мусобақалар: кўпкари, улоқ, кураш, пойга ўтказилган. Бедана, хўроз, кўчқор уриштиришлар бўлган.

«Наврўз» кунлари энг катта бозорда савдо-сотиклар ташкил қилинган ва ўша куни ширин таомлар тайёрланган.

Ҳовли-жойларни тозалаш, кўкат ва гуллар экиш, ота-она, ёру-дўстларни, марҳумларнинг қабрини зиёрат қилиш каби одатлар байрамнинг таркибий қисмига айланган.

«Наврўз» кўп жойларда дала ишлари бошлангунча қадар нишонланган. Байрам сўнгида деҳқонлар ўз иш қуролларини тайёрлаб, хўкизларни яхшилаб боқиб, шоҳи билан бўйинни мойлаб, дала томон йўл олишган. Меҳнат мавсуми киргунга қадар, баҳор билан боғлиқ бошқа бир қанча халқ анъаналари ҳам мавжуд. Чунончи, эрта баҳор кунлари баҳорнинг «шоҳона» таоми — сумалкака бағишланган сайл ўзбек халқининг энг яхши анъаналаридан биридир.²

Сумалак сайли (базми) асосан таркибидан таркиб топган: 1. Сумалак тайёрлаш. 2. Сумалакхўрлик.

Сумалакни асосан аёллар тайёрлашган. Шу баҳонада қозон атрофида суҳбат қилишган, ҳикоялар, эртақлар, ривоятлар ва латифалар айтишган, юракларини «ёзишга» ўйин-кулги қилишган. Сумалак тайёр бўлгач, уни пиширишда қатнашганлар ва маҳаллий аҳоли сумалак сайлига таклиф этган. Сайлда чилдирма (доира) чалиб, рақсга тушишган, кўшиқлар айтиб хурсандчилик қилишган, ҳазил-мўтоби, ўйин-кулги авжга чиққан. Шунингдек, сумалак тайёрланаётган қозон атрофида ўйнаб юрган ёш болаларнинг дўпписи ёки кўйлаги ёқасига майса гуллар тақиб, келгуси сума-

¹ Айний С. Танланган асарлар, Т. 7, 199—бет.

² Сумалак сайлининг маросим байрами сифатида қандай шаклланганлиги ҳақида ривоятлар кўп. Халқ орасидаги ривоятларнинг базилари ҳақиқатга яқинлиги билан киши диққатини тартади: Деҳқон яхши ниятлар билан тезроқ дон экиш мақсадида уруғлик донни сувга ивйтиб кўяди. Лекин бирдан об-ҳаво бузилади. Буғдой ивтилган идишда ниш уриб ўса бошлайди, об-ҳаво яхшиланавермайди. Оила аъзолари оч турган пайтда буғдойни бутунлай нобуд қилмаслик чораларини излай бошлайдилар. Деҳқон таваккал қилиб ниш урган ва анча бўй чўзган донни қиймалайди ва уй бекасига бундан таом пиширишни илтимос қилади. Буғдойни қозонга солиб узоқ вақт қайнатшади. Бошдан яхши ният қилган деҳқон ўйлаганча бўлади. Таом шундай ширин чиқадики, хиди ёқимли, ўзи тўйимли, мазаси эса уни танавул қилган кишининг эсида узоқ вақт қолади. Натижада келгуси йил баҳорда яна шундай таом ейиш иштиёқи туғилади. Бу таом борган сари халқ ўртасида тарқалиб, баҳорнинг энг лаззатли таомига айланади. Кейинчалик деҳқонлар донни фақат уруғлик учунгина эмас, балки сумалак пишириш учун ҳам қўйишадиган бўлади. Уруғликка олиб қўйилган дондан янги «мўл-кўл» ҳосил кўтарилса, сумалак пишириш учун асралган дондан эса кишилар ўзининг соғлиғи, тетиклиги ва бардамлигини тиклаш учун ҳаётбахш озиқ тайёрлашган. Дарҳақиқат, сумалакни танавул қилган кишида ана шундай соғлом руҳий кайфият пайдо бўлиши барчага маълумдир. (Мазкур ривоятни муаллиф сумалак пиширишда донг чиқарган сирдарёлик Гулсун момо Маҳат қизидан 70-йилларда эшитган ва 80-йилларда эса унинг синглиси Жиззах область Октябрь районида истиқомат қилувчи Таши холадан батафсил ёзиб олган).

Махсус адабиётларда қадимдан Хоразм, Бухоро, Паркент, Самарқанд, Қўқон каби жойларда гул байрами ўтказилганлиги ҳақида кўплаб маълумотлардан шундай хулосага келиш мумкинки, гул сайли Ўзбекистон территориясида кенг тарқалган халқларнинг сеvimли табиат байрами ҳисобланган.¹

Ёз-куз байрамлари. Адабий манбаларга қараганда, ёзнинг иссиқ вақтларида байрамлар кам уюштирилган. Шундай бўлса-да, ёз фасли бошланишида Ўзбекистоннинг баъзи жойларида ўтказиладиган айрим байрамлар ҳақида ҳам тўхталлишга тўғри келади. Маълумки, иссиқ-иклим шароитида яшаб келаётган ўзбек халқида қадимдан сувга ва сув ҳавзаларига бориб чўмилишга оид урф-одатлар ва байрамлар кўп бўлган. Бироқ улар ислом истилоси даврида камайиб борди, кўпгина жойларда эса йўқолиб кетди. Шундай бўлса-да Ўзбекистоннинг баъзи жойларида қадимдан ўтказилиб яқингача сақланиб келган «**Сув сайли**» ҳақидаги баъзи маълумотлар топилмоқда. Улар орасида баҳор охири — ёзнинг бошида кунлар исиб, сойлар, дарёлар, ариқлар сувга тўлганда илк бор чўмилиш муносабати билан вужудга келадиган «сув сайли»га бағишланган анъанавий маросим диққатимизни тортмоқда.

Жумладан, Нурота, Фориш, Бахмал ва Зоминда яшайдиган бир неча қариялар билан суҳбатлашиш натижасида анъанавий «Сув сайли» ҳақида бебаҳо маълумотлар йиғилди. Тоғларда қорлар эриб, сойлар (дарёлар) сувга тўлганда қишлоқ йигитлари «Сув сайли»га отланишган. Сув бўйида йигитлар аввалига бир ҳовуч сув ичишган. Сўнг юз-қўлларини ювишган, кейин уйдан махсус олиб чиқилган қўлрўмол (дастрўмол)га артиб, кўнглида тўғилган орзусини айтиб, уни сувга оқизиб юборишган. Сўнг овқат тайёрлашган, ашула ва дoston айтишган, ўйин-кулги қилишган. Бунга ўхшаш маросим Денов районида ҳам қадимдан ўтказилиб келинганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.²

Ёз ойининг охири ва кузда деҳқонлар ҳосил йиғишга бағишланган байрамларни нишонлашган.

Ислomгача куз фасли байрамларга бой бўлганлиги ҳақида тўхталган эдик. Урта асрларга келиб куз байрамлари (эски календардан мусулмон ой календарига ўтилганлиги сабабли) бироз камайди ва улар, асосан, ҳосил тўплаш билан боғлиқ бўлиб, баъзилари ҳосил йиғишга киришилганда, бошқалари меҳнат мавсумининг якунида нишонланадиган бўлди. Масалан, бу борада Бахмал, Ғаллаорол атрофида буғдой ўрими бошланишидан олдин ва айниқса охири тутам буғдойни ўриш муносабатларига оид хурсандчиликка айланган кетадиган маросимлар диққатга сазовордир.³

Ўзбек деҳқонларининг ҳаёти, меҳнати ва ҳосилни йиғиб олиш муносабати билан ўтказиладиган байрамлари орасида қадимдан бизнинг давримизгача етиб келган яхши анъаналардан бири «Қовун сайли»дир.

Революциядан илгари «Қовун сайли» деҳқонларнинг полизларида қовун-тарвузларини йиғишдан бошланиб, бозор майдонларида ҳам давом этган. Ҳолбуки, байрам бозорда, айни полиз маҳсулотлари кўпайган вақтда бир неча кун, ҳатто бир неча ҳафта давомида уюштирилган. Бозор авжига чиққан вақтда дорбозлар, масҳарабозлар, созандалар ва хонандалар ўз санъатларини намойиш қилишган. Сайл мобайнида томоша ва мусобақалар ўтказилган. Баъзи жойларда (масалан, Хоразмда) «Қовун сайли»ни ўтказиш жараёнида энг яхши қовун нави ва энг ширин маҳсулот етиштирган деҳқонларни «Уста қовунчи» деб тан олишиб, уларга тўн ва дўппи кийдиришган.

Пахта етиштирадиган деҳқонларнинг ҳам ҳосилни йиғиб олганларидан сўнг нишонланадиган байрамлари бўлиб, улар ҳил жойда турлича «Жирмон тўйи», кейинроқ эса «Пахта байрами» деб номланган. Мўл ҳосил етиштирган йиллари пахтакорлар катта зиёфатлар уюштиришган, ўйин-кулги қилишган, яхши ишлаганларга совға-салом беришган, тўнлар кийдиришган.

Қиш мавсумидаги байрамлар. Қиш фаслида деҳқонларнинг бўш вақти кўп, дам олиш шакллари хилма-хил бўлса-да, бошқа фаслларга қараганда бу мавсумга аталувчи байрамлар кам бўлган. Шунга қарамай қиш фасли билан боғлиқ бўлган «**Биринчи қор**» («Қор ёғди», «Қор хат») маросими ўзбек халқларида кенг тарқалган эди.

Қадимдан биринчи қор ёққан кун қор хат ёзиш оммавий тус олган,⁴ далаларда қор отишлар, ўйин-кулгилар, совға-саломлар ва зиёфатлардан ташкил топган қишки халқ байрами вужудга келган.

Агар «Биринчи қор» маросимининг моҳиятига чуқур назар солсак, доно халқимизда бу анъана бекорга шаклланмаганлиги сезилади. Биринчидан, илк бор қор ёғиб, далалар, қир-адирлар, дарахтларнинг оппоқ «либос»га бурканиши ўзига хос гўзаллик яратган. Иккинчидан, қор ёғиши — ерни яхши озиклантириб, унинг яхши ҳосилдор бўлишидан далolat берган. Шу сабабли, қор ёғиши кишиларда кўтаринки кайфият яратган. Халқимизда «Қор ёғди — дон ёғди», «Ер тўйса, эл тўяди», деган мақоллар бежиз яратилган эмас.

¹ «Лола сайли» жуда кам жойларда (баъзи тоғ ён бағирларида) ўтказиладиган бўлиб қолди, кўпгина жойларда эса у йўқолиб кетди. Бунинг асосий сабабларидан бири — лола ва бошқа гуллар ўсадиган сайлгоҳлар — далалар, қир-адирлар ўзлаштирилиб, пахтазорларга айлантирилганлигидир.

² Маълумки, ҳозирги вақтда махсус маросим бўлмаса ҳам баҳор охири ва ёз ойларида сув ҳавзаларида чўмилиш кенг тарқалган. Бироқ, баъзи жойларда чўмилиш мавсумининг очилиши ва ёпилишига бағишланган ўзига хос маросимлар ўтказилади. Бунинг устига бундай жойларда янги анъана — «Нептун байрами» уюштирилади.

³ Охири тутам буғдойни ўриб олишга бағишланган одат ҳақида фольклоршунос Б. Саримсоқов куйидагиларни баён қилади: охири тутам буғдой «Она буғдой» деб аталиб, уни ўриб олингандан сўнг, махсус тутам ҳолда боғланади, уйга олиб кетишади ва баҳорги экин пайтигача сақланади. Баҳорда унинг бир қисмидан нон (патир) пиширилади ва уни далага дон селишга чиққан деҳқонларга улашиб берилади, иккинчи қисмидан эса уруғлик дон сифатида фойдаланилади. Ғаллакорлар «Она буғдой» донидан тайёрланган нонни еб, «бу йил ҳам ҳосил мўл бўлсин, она буғдой ўзи қўлласин, бободехқон мададор бўлсин!» деб дуо қиладилар ва қолган донни биринчи уруғлар сифатида ерга селишади. (Бу ҳақда қаранг: Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. Т., «Фан», 1986, 54—56-бетлар).

⁴ «Қор хат» «Суюнчи» услубида ёзилиб, унинг мазмуни албатта биринчи қор билан табриклаш, ишларига муваффақиятлар тилаш ва бунинг эвазига муаллифдан маълум истак-шартни бажариш кераклиги ҳақида ёзилади. Одатда қор хат шarti зиёфат берилиши кераклиги ёки бирон совға олиб беришдан иборат бўлади.

Ўрта асрларда қиш фаслининг охири ёки эрта баҳорда ўтказиб келинган «Қурултой» ҳам ўзбек йиғин-байрамлари қаторидан ўз ўрнини топган.

Қурултой ўрта асрда вужудга келиб, Ўрта Осиё халқларининг чорвадорлари, деҳқонлари орасида ҳар йили эрта баҳорда мунтазам улкан, йиғилиш, мажлис сифатида уюштирилиб, йирик байрамга айланиб кетган. Қурултойда мавсум кuni, шунингдек энг долзарб масалалар ва келажак режалари ҳақида маслаҳатлашиб олинган. Ўзаро келишув ва маслаҳатлар тугагач, оммавий халқ томошалари, от ўйинлари — пойга, улоқ (кўпкари), халқ оммавий сайллари уюштирилган. Бундай анжуманни қишлоқ ҳўжалик ходимлари йил давомида, айниқса қиш фаслида сабрсизлик билан кутишган ва унга тайёргарлик кўришган.¹

Ўзбек халқ байрамлари тарихига мурожаат қилар эканмиз, улардаги муҳим фазилатлар, диққатга сазовор ижобий томонларга алоҳида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Аввало шуни айтиш керакки, байрам ҳаётнинг муҳим қисми бўлиб, ундаги энг йирик ҳодиса, воқеа, саналарни қайд қилиб, уларни нишонлаш учун имкониятлар яратган. Шу боисдан бўлса керак Беруний байрамларни ҳаётдаги «энг муҳим кунлар» деса, Маҳмуд Қошғарий байрамларни «шодлик ва хурсандчилик кuni», деб таърифлайди. Дарҳақиқат, байрам шундай руҳий-эмоционал кайфиятни вужудга келтирганки, унда ҳамма (бошқа кунларга қараганда) хурсанд, шод ва бахтиёр бўлган.

Иккинчидан, байрамлар ҳаётнинг давоми ҳисобланса-да, бироқ у вақтнинг бир хил оқимини бузиб, унга муайян ритм бахш этади. Шу сабабли қадимдан байрамлар (маълум вақтда такрорланиб тургани учун) ўзига хос вақт ўлчови ҳисобланган. Масалан, Наврўз — «йил боши» нишонланаётганда яна бир йил ўтганлигини чуқурроқ ҳис қилинган. Шундай экан, байрамлар вақтни чуқур ҳис қилиш, эъозлаш, қадрига етишга шароит яратган.

Учинчидан, байрамлар ҳаётнинг энг яхши томонларини акс эттирадиган «кўзгу» бўлиб келган. Чунончи, кишилар байрамда энг яхши одатларини намойиш қилганлар, гўзал либосларини кийишган, лаззатли таомлар тайёрлашган, ўзларидagi қобилиятларни, ижодий қизиқишларини намойиш этганлар. Халқ байрамларини кишилар кўтаринки кайфиятда кутиб олишган. Бу кун ёмонлар — яхши, хасислар — сахий, хунуқлар — гўзал, гўзаллар эса янада жозибали бўлиб кетишган.

Тўртинчидан, байрамлар озодлик ва эркинлик кuni ҳисобланган. Одамлар кундалик иш, вазифа, бурч, ташвишлардан озод бўлишган. Барча қийинчиликлар, дарду-аламлар унутилган, кишилар ўзини шоду-хурсанд бўлишга шайлаган.

Бешинчидан, байрам кuni тенглик ҳукм сурган. Ҳамма бир қозондан овқат еган, бир хил томоша кўрган, бирга сайлгоҳларга чиқиб, сайр қилишган.

Олтинчидан, байрам тинчлик кuni ҳисобланган, урушлар тўхтатилган. Халқ одатларига кўра бу кун хафачиликлар унутилган, ўзаро аразлашганлар ярашган, танишлар дўстлашган. Байрамларда шундай одат вужудга келганки, унда омма ғоявий-маънавий бирлашган, ҳамжиҳатлик, дўстлик принциплари барқарор бўлган.

Еттинчидан, байрамларда вужудга келган ғоявий-руҳий кўтаринчилик кишиларни эртанги кунга яхши умидлар боғлаш, порлоқ келажакка ишонч билан қараш, ҳаётни янада гўзал қилишга ундаган. Хуллас, байрамлар кишиларда оптимизм-ҳаётбахш руҳ уйғотиш учун ўта муҳим восита сифатида хизмат қилган. Шунинг учун ҳам кенг халқ оммасини ўзига доимо бирлаштира олган байрамларнинг ижтимоий, маданий, тарбиявий имкониятлари жуда катта бўлган.

* * *

XIX аср охири — XX аср бошларида содир бўлган тарихий воқеалар кўпгина халқлар каби ўзбек халқи ҳаётига ҳам катта таъсир этди. Жумладан, Октябрь инқилоби халқ ҳаётининг барча томонларига ва жумладан, байрамларига ҳам катта ўзгаришлар олиб кирди.

Еш совет давлатининг илк ҳужжатларидан бири — «Россия ва Шарқнинг барча меҳнаткашларига» номли (1917 йил 20 октябрь) машҳур мурожаатида шундай дейилади: «Бундан буён сизларнинг этиқодингиз ва урф-одатларингиз, миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётингизни эркин ва монесиз тарзда қуриш. Бунинг учун ҳуқуқларингиз бор. Билингки, сизларнинг ҳуқуқларингизни Россиядаги барча халқларнинг ҳуқуқлари каби революция ва унинг органлари, ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари советлари бор кучи билан муҳофаза қилади».²

Совет давлатининг асосчиси В. И. Ленин имзо чеккан бу тарихий ҳужжат мамлакатдаги барча миллат, элатлар маданиятини, жумладан, одат ва байрамларини янги даврда тараққий эттириш учун дастур бўлиб қолиши муҳим аҳамиятга эга эди. Бироқ, инқилобдан сўнг асосий эътибор янги инқилобий байрамларни халқ ҳаётига жорий этишга қаратиладиган бўлди. Жумладан, янги тузилган давлат ва партия органлари маҳаллий халқ учун янги бўлган байрамлар: 1 Май (Халқаро бирдамлик кuni), 8 Март (Халқаро хотин-қизлар озодлиги кuni), 7 ноябрь (Октябрь инқилобининг ғалаба кuni) кабиларни ташкил қилишга катта эътибор бера бошлашди. Чунки бу байрамлар янги тузум афзалликларини оммага тушунтиришда муҳим восита эди. Шунинг учун давлат органлари бу байрамларни оммавий ва қизиқарли қилиб уюштириш мақсадида маданият, санъат ва адабиёт ходимларини жалб этишарди ҳамда ўша вақтда марказ бўлмиш Петроград ва Москвада пайдо бўлган илк тажрибалардан фойдаланишга интилардилар.

Натижада мамлакатнинг кўпгина жойларида, жумладан Тошкентда ҳам байрамларнинг асосий қисмини ташкил қиладиган янги шакллар: оммавий инсценировкалар, театрлаштирилган митинг-концертлар, театрлаштирилган агитчиқиллар ва карнавал-намоийшлар вужудга келди.

Хуллас, Октябрь социалистик инқилобининг биринчи йилларидан бошлаб, Ўзбекистон аҳолиси ҳаёти янги байналмилал байрамлар билан бойиб борди.

Бироқ, 20-йиллар охири, 30-йилларга келиб янги умумпролетар байрамлар «сосясида» анъана-

¹ Октябрь революциясининг биринчи йилларида Хоразм ва Бухорода «Қурултой» олий давлат ҳокими-ятери органи ва йиғилиши (съезди) сифатида хизмат қилди.

² «Политика Советской власти по национальным делам за три года». М., 1920.

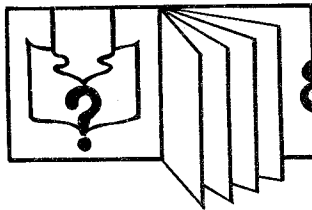
вий халқ байрамлари эътибордан четда қола бошлади. В. И. Лениннинг «Янги пролетар маданиятини ўйлаб чиқариш эмас, балки мавжуд маданиятнинг энг яхши намуналарини, анъаналарини, натижаларини... ривожлантирмоқ керак»¹ деган ғояларига мос келмайдиган ишлар олиб борила бошланди. Эскилик сарқитлари ва динга нисбатан курашлар жараёнида халқ урф-одат ва байрамларининг қайсылари ижобий ва қайсылари салбий эканлиги тўғрисида ўйланмай, уларнинг чуқур моҳиятини англамасдан, уларга баъзида очиқдан-очиқ, баъзида пинҳона қарши чиқилди.

Шахсга сизиниш йиллари анъанавий халқ одатлари ва байрамларини ҳимоя қилмоқчи бўлган зиёлиларни тўғридан-тўғри давлат ва партияга қарши деб ёки миллатчиликда айблашган. Ҳатто, нафақат диний, балки динга алоқаси бўлмаган маросимларда қатнашган кишилар ҳам жазоланишди. Бундай ур-сурлар фақат 30-йиллардагина эмас, моҳиятан унинг давоми бўлган турғунлик йилларида ҳам учраб турди. Гарчи, 60-йилларнинг ўрталарида маълум маънода халқ байрамларига эътибор берила бошланган бўлса ҳам, улар умум республика байрами сифатида эмас, халқ орасида баъзи жойлардагина нишонланар эди. Бироқ, 80-йилларнинг ўртасига келиб Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг ҳозир ишдан четлаштирилган айрим масъул ходимлари томонидан кўпгина халқ маросимлари, жумладан «Наврўз» тақиқлана бошланди. (Шу сабабли 1985—88 йилларда оммавий ахборот воситалари бу байрамни четлаб ўтишди). Минглаб йиллардан бери нишонланиб келинаётган Наврўз ўрнига апрель ойининг бошида сунъий ўйлаб топилган «Навбаҳор» номли янги байрамни таклиф қилишди. Бу эса аҳолининг очиқдан-очиқ ва ҳаққоний норозилигини уйғотди. Миллий анъаналар, маросимлар ва байрамларни халққа қайтариш жиддий масалага айланди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг идеология комиссияси қошида «Халқ байрамларини тиклаш муаммолари» юзасидан ишчи группасини тузишди. Бу комиссия ҳар йили 21 мартдан 21 апрелгача «Инсонийликни ва табиатни эъзозлаш ойлиги» ичида «Наврўз», «Хотира куни», «Биринчи пушта», «Биринчи экин», «Дон, майса ва сув куни», болаларнинг «Бойчек» байрами, «Лола сайли» ва бошқа байрам маросимларни ўтказишни тавсия қилганлиги хайрли ишларнинг дебчаси бўлди. Бироқ, халқ маросимлари ва байрамларини тиклаш жуда мураккаб жараёндир. Чунки ўтган даврда халқ байрамларига хос кўпгина шакл ва элементлар йўқолиб кетди. Жумладан, халқ байрамлари куни уюштириладиган «Катта томошалар», масхарабоз, қизиқчилар, аскиячилар, қўғирчоқбозлар, дарбозлар, полвонларнинг чиқишлари ноёб ҳодисага айланди.

Хуллас, халқ маросим ва байрамларини тиклаш жуда мураккаб, шу билан бирга муқаддас иш бўлиб, у аввало халқ одатларини чуқур ўрганмоқни, жойларда сақланиб қолган халқ тажрибасини умумлаштиришни тақозо этади.

Қандай бўлмасин, халқимизнинг минг йилликлар давомида тўпланган, сақланган, эъзозлаб авлоддан-авлодга мерос қолдирган муқаддас одат, маросим ва байрамлари бизнинг давримизга келиб йўқолиб кетишга йўл қўймаслик лозим.

¹ В. И. Ленин. Маданият ва санъат тўғрисида. Т., «Ўздавнашр», 1961, 180-бет.

Аркадий Мар

КЕЛАЖАК ОЛДИДА МАСЪУЛМИЗ

ёхуд жумҳуриятимизни кимёлаштиришнинг нохуш
оқибатлари тўғрисида

Кунлардан бир кун Калифорния штатидаги мовий Клир-Лейк кўли бўйида яшовчи аҳоли чивинларни йўқ қилмоқчи бўлади. Маълумки, чивинлар хлорни ёқтирмайдилар, шу сабабли кўл устидан хлорли заҳарлар туркумига кирган ДДТ сепдилар. Шундан кейин одамларнинг жонига теккан чивинлар йўқ бўлди. Лекин орадан биров вақт ўтгач, нимагадир, шу кўлда яшовчи балиқчи қушлар ҳам қирилиб кетди.

Шу атрофда яшовчи аҳоли қушлар нега ўлганлигига ҳайрон бўлди. Экология хизмати кўл сувидан намуна олиб текшириб кўрди. Тўғри, унинг таркибида ДДТ бор эди, лекин жуда оз миқдорда. Бу сувни ҳатто одамлар ҳам ичишарди, лекин ҳеч ким касал бўлгани йўқ. Шундан кейин ҳар эҳтимолга қарши кўл юзасидаги майда балиқлар ейдиган сув ўтларини текшириб кўришди. Шунда маълум бўлдики, бу ўтлар ўзида ДДТни тўпларкан, улардаги пестицид миқдори сувдагидан беш юз барабар кўп экан. Олимларнинг ташвиши ортиб, тадқиқотни давом эттирдилар. Балиқни текшириб кўришди. Унинг гўштида сувдагидан 45 минг марта кўп ДДТ тўпланган экан. Заҳарланган балиқларни еб ҳалок бўлган балиқчи қушлар жигарида эса сувдагидан юз минг барабар кўп ДДТ борлиги аниқланди.

Мовий Клир-Лейк кўлидаги балиқчи қушлар шу тарзда қирилиб кетди, одамлар эса заҳарли моддалар истеъмол маҳсулотлари орқали тирик жонзотлар организмида тўпланиши мумкинлигини аниқладилар.

АҚШда ДДТни ишлаб чиқариш таъқиқланганига анча вақт бўлди. Бу кимёвий моддани қўллаш бошқа кўпгина мамлакатларда ҳам ман этилган. Фақат СССРда ва бир қатор Африка мамлакатларида ундан сўнгги вақтларгача фойдаланилди. Бизнинг мамлакатимизда бу модда эски йўлидан бориб, кўпгина сув ҳавзаларини, ундан ўтиб балиқлар, ҳайвонлар ва инсонлар танасини заҳарланганлигини такрорлаб ўтиришимизга ҳожат бўлмаса керак.

Таниқли совет генетик олими, академик Н. П. Дубинин ҳозир биосферага унга хос бўлмаган икки миллион тоннага яқин кимёвий модда сепилганлиги ва ҳар йили яна 250 минг тонна янги бирикмалар қўшилиб бораётганлиги ҳақида ёзди. Буларнинг каттагина қисми Урта Осиёнинг пахтакор ўлкаларида кенг қўлланилаётган заҳарли кимёвий моддалардан иборатдир. Жумҳуриятимизда ҳар гектар пахта майдонига ўсимликни ҳар хил ҳашоратлар ва касалликлардан ҳимоя қиладиган, ёввойи ўтларни қуритадиган пестицидлардан ва минерал ўғитлардан 38,2 килограмм, йиғим-терим олдидаги ёвза баргини тўкадиган дефолиантлардан 16,2 килограмм (жами 54,4 килограмм) солинади.

Ҳар гектар майдонга 54,4 килограмм заҳарли кимёвий модда — ҳар қандай эколог ва шифокорни ваҳимага соладиган рақамдир. У Ўзбекистонни Совет Иттифоқидагина эмас, балки дунёдаги заҳарли кимёвий моддалар билан энг ёмон булганган қишлоқ хўжалик регионига айлантирди. Мамлакатимиз бўйича ҳар гектар ҳайдаладиган майдонга уч килограмм, АҚШда эса икки килограмм заҳарли кимёвий модда ишлатилади.

Пахта далагарига ишлов бериш учун қирқ беш хилга яқин кимёвий моддалар қўлланилади. Мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган ва чет элдан валютага сотиб олинаётган кимёвий моддалар тури тобора кенгаймоқда.

1987 йилда Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида 65 номдаги 97 минг тонна кимёвий модда қўлланилди, шундан 5,1 минг тоннаси ўта заҳарли моддалардир. Жойларда кимёвий моддалар ва минерал ўғитлардан фойдаланиш тартибига ҳам риоя қилинмапти. Кўпгина хўжаликларда уларни сарфлаганда қишлоқ хўжалик зараркунандалари миқдори, зарарланган майдонлар ҳажми, экинларнинг бу моддаларга эҳтиёжи ҳисобга олинмайди. Омборларда сақланаётган пестицидларнинг ҳисоб-китоби ҳам, уларни тарқатиш ва қўллашда етарли назорат ҳам йўқ. Ҳар гектарга қанча минерал ўғит ва кимёвий заҳарли модда сарфлаш лозимлигини жойларда қишлоқ хўжалиги ходимлари яхши билмасликлари оқибатида баъзан уни белгиланганидан ўн барабар, ҳатто ундан ҳам кўпроқ сарфлаб юборилади. Масалан, 1985 йилда Қашқадарё вилоятида кельтан деб аталган

пестициддан нормада белгиланганидан 50 баравар кўп, БИ-58 пестицидидан 37,5 баравар кўп сарфланган. 1986 йилда Сурхондарёда хлорофосдан 13,5 баравар кўп, Наманган областида фозалондан 16 баравар кўп, Бухоро областида 11,7 баравар кўп сарфланган. Бундай нохуш мисолларни бошқа вилоятлар ва туманлардан ҳам келтириш мумкин.

Жумҳуриятда пестицидлар ва минерал ўғитларни сақлаш ва ташиш қоникарсиз аҳволда, шу боисдан атроф-муҳитни булғаш ҳоллари кўп содир бўлаяпти. Давлат Агросоаноат комитети ва Давлат сув хўжалиги комитети системасида заҳарли кимёвий моддаларнинг 40 фоизини, минерал ўғитларнинг эса 30 фоизини махсус қурилган омборларда сақлаш имконияти бор, холос. Мавжуд омборларнинг ҳам фақат учдан бир қисми санитария паспортига эга.

Айниқса, заҳарли кимёвий моддаларнинг тупроқда тўпланиб қолиши натижасида атроф-муҳитнинг булғаниши муаммоси кескин бўлиб қолаяпти. Ўзбекистон ССР Соғлиқни сақлаш министрилиги ташкилотлари қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва озиқ-овқат маҳсулотлари таркибини текширганларида маҳсулотлар таркибида заҳарли кимёвий моддаларнинг пайдо бўлиши тупроқ ва ем-хашакнинг булғаниши, пестицидлардан фойдаланиш қоидалари бузилиши билан боғлиқ эканлигини аниқладилар. Фойдаланиш 1983 йилда таъқиқланган ДДТ, гексахлоран ҳамон сабзавот ва полиз маҳсулотлари таркибида учраяпти. Айниқса қарам, пиёз, сабзи ва картошкада заҳарли кимёвий моддалар кўп учраяпти.

Чет элларда бозорларда ва дуконларда сотилаётган сабзавот ва полиз маҳсулотлари қадокланиб, устидаги ёрликларга таркибидаги минераллар миқдори, етиштирилган жойи ёзиб қўйлади. Бизда эса ёзда фақат полиз маҳсулотларигина лаборатория текширувидан ўтказилади. Бу иш ҳам аксарият хўжайкурсинга қилинади. Акс ҳолда одамлар сотиб олган тарвузи шўр чиққанидан шикоят қилмаган бўлур эди.

Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг Европа бюроси «2000 йилгача ҳамма соғ-саломат бўлсин» программасини ишлаб чиқди. Унда шундай дейилади: «2000 йилгача барча давлатлар атроф-муҳитнинг хавфли, аҳоли соғлиғига зиён етказиши мумкин бўлган омилларига, шу жумладан заҳарли моддалар, радиацияни баҳолаш ва уларга қарши курашнинг ҳаммага мос механизмига эга бўлишлари керак...»

Ушбу муҳим ҳужжатда заҳарли моддалар радиациядан аввал тилга олингани таажжубланарли эмасми? Пестицидлар кенг майдонга тарқалади ва тирик мавжудот танасига осон кириб боради. Англияда чиқадиغان «Экономист» журнали шундай деб ёзди: «Ҳар йили Ўрта Ер денгизи сувларига тахминан 90 тонна тез парчаланмайдиган пестицидлар... 5 минг тонна рух, 950 тонна хром, 10 минг тонна симоб тушади». Шунинг унутмангки, симоб таркибида бир неча хил пестицид бор. Дарё, кўл, денгиз сувларига симобнинг жуда оз миқдорда тушиши ҳам хавфлидир. Улар одам танасида тўпланиб, янги туғилган гўдакка ҳам ўтади, оғир касалликларни кўзгайтиради.

Узоқ вақтлардан бери океанларни ўзини ўзи тозалайдиган, вақти билан ҳар қандай заҳарли бирикманинг кучини кесиб ташлайдиган ҳавзалар деб ҳисоблашарди. Аммо энди маълум бўлишича, океаннинг имкониятлари ниҳоятсиз эмас экан. Ҳозир океаннинг бир неча ўз метр чуқурликларидан ҳам кимёвий моддалар топилаяпти. Арктика ва Антарктикадаги кўп йиллик музларнинг чуқур қатламлари ҳам пестицидлар билан булғанди. Пестицидларнинг айниқса Орол, Азов денгизлари, Каспий, Болтик денгизлари сингари берк сув ҳавзаларига тушиши хавфлидир. Пестицидлар бундай сув ҳавзаларида тўпланса, барча тирик жонзотни қиради, буғ билан кўкка кўтарилиб олиш манзилларга учиб боради. Бунга Орол денгизининг бугунги ҳолати яхши мисолдир.

Ўрта Осиё музликлари устида хавфли даражада кўп миқдорда пестицидлар мавжудлиги аниқланди. Баҳорда музлар эриганда улар дарёларга, ундан кўл ва денгизларга оқиб бориб, ўз йўлидаги барча жонзотни заҳарлайдилар, ҳатто Литва ва Белоруссияда ёмғир билан ёғилдилар...

Мана чорак асрдирки, пахтазорга дефолиантлар сепаяпмиз. Йиғим-терим олдиндан ғўза баргини тўкиш учун кўп йиллар ҳаммага маълум-машҳур бўлган бутифосдан фойдаланилди. Уни ҳеч бир химия воситаларисиз даладар ва боғлар, уйлари товлари, фермалар, қуриш учун ёйиб қўйилган қирлар устидан сепишарди, сабаби, жумҳуриятимизда пахтазорлар аҳоли яшаш жойларига туташиб кетган, айрим жойларда деразанинг тагига пахта экдиришади.

Жамоатчиликнинг норозилик овозлари, матбуотдаги чиқишлар бутифосни қўллашнинг таққиланишига ёрдам берди. Унинг ўрнига бошқа дефолиант — хлорат магнийдан фойдаланишни тавсия қилишди. Афсуски, хлорат магний ҳам ҳолва эмас, у тупроқни юқори даражада заҳарлайди. Лекин бундан ҳам ташвишланарлиси, у самарасиз дефолиант чиқиб қолди. Уни сепганингиздан кейин ҳақиқатда ғўза барги қурийдди, лекин тўкилиб кетмайди, пахтани машинада тараётганда барглар хазонга айланиб, ҳосилни ифлослантиради.

Хлорат магнийнинг яхшилиги кенг тарғиб қилинганга қарамай, ўлка Агросоаноат комитети хатога йўл қўйганлигини пайқайди. Шундан кейин анчагина валюта сарфлар дропп деб номланган янги дефолиант сотиб олинди. Аслида бу борада шошилмаслик керак эди.

Чет эл фирмалари дроппни тоза кўз-кўз қилиб мақташганди: Африкада у билан ғўзани яхши дефолиация қилишаётганди, сарфланиши ҳам оз — бир гектарга ярим килограмм, кўпи билан бир килограмм етади.

Аммо дроппнинг салбий томонлари ҳам бор: у жуда қиммат, бир килограммининг пулига бир пуд бутифос олиш мумкин. Бундан ташқари дропп тупроқдаги барча фойдали микроорганизмларни қириб юборади. Ўзбекистон шароитида у ғўза баргини Африкадагидан ёмонроқ тўкади, қуёш ва иссиқлик таъсирида парчаланиб, иккинчи бир заҳарли кимёвий модда — диоксинни ҳосил қилади.

Бир неча йил муқаддам бир гуруҳ америка экспертлари Америка-Вьетнам урушида қурол сифатида қўлланилган дефолиантлар етказган зарарни кимёвий жиҳатдан баҳолаш учун Вьетнамга бордилар. Улар нозик лаборатория текширишлари ўтказиб, «Сариқ» дефолианти сепилган районларда ғўза заҳарли, турғун, жуда оз миқдордагиси — миллиондан бир грами ҳам ҳаёт учун хавфли бўлган диоксин мавжудлигини аниқладилар. Бу модда дарёдаги балиқдан, вьетнамликлар ейдиган гўшлардан топилди. Экспертлар кўпгина районларни текшириб, диоксин мавжудлиги билан мажруҳ ва ўлик гўдаклар туғилиши ўртасида боғлиқлик борлигини аниқладилар.

Ҳатто Вьетнамга тўққиз йил дефолиант сепиш билан шуғулланган америка аскарларининг

ўзлари ҳам оилаларида мажруҳ болалар туғилиши мумкинлигини билишмаганди. Жафокаш Вьетнам тупроғининг ҳар гектарига 32 килограмм пестицид сепилди, бу Ўзбекистон пахтазорларига ҳар йили сепилаётган пестицидлардан атиги икки баравар кўп, ҳолос.

Ҳозир Американинг «Сариқ» дефолианти диоксинга — эримайдиган, парчаланмайдиган заҳарли моддага айланиб, Вьетнам ерида ажалнинг уруғи бўлиб ётибди...

Ўзбекистонда ғўза баргини атроф-муҳитга, одамлар саломатлигига зиён етмайдиган қилиб тўкиш бўйича тақсима тартиблар айтилаётти. Реал фикрловчи кишилар, ерни ижара пудрати усулида одамларга тақсима бериб, тола нархини жаҳон бозори даражасида ошириш керак, ана шунда ҳосил қўлда терилиб, пахта сифати юқори бўлади, дефолиацияга ҳожат қолмайди, фермоқдалар. Баъзибир хаёлпараст олимлар эса пояснинг тузилиши ҳозиргисидан тубдан фарқ қиладиган ғўза навини яратиш керак, токи унинг барглари пахта териш қомбайнига ўрнатилган мосламада териб олиб, чорва молларига озуқа сифатида бериш мумкин бўлсин, деб яхши орзу қилишаёпти.

«Лидар» Бутуниттифок илмий-тадқиқот маркази ажойиб усулни таклиф этаёпти: ғўза тупида ҳосил бўладиган табиий бирикма асосида ФДД-1 дефолианти яратилди. Барглarning табиий тўкилишининг биохимик механизмини ўрганиш асосида фотосинтез системасини издан чиқарувчи модда ажратиб олинди. Бунда фотосинтез жараёни тўхтади-да, барг қорайиб, сўлиб, бир ҳафта ўтгач тўкилади. Бир гектар майдонни ишловдан чиқариш учун ярим килограмм дори етарли, нархи ҳам қиммат эмас. Энг муҳими, бу дори атроф-муҳитни булғамайди.

Ҳар ҳолда бу муҳим муаммони ҳал этиш йўли топилди қолса керак. Ана шунда далаларимиз, каналларимиз, қишлоқларимиз устидан заҳарли кимёвий моддалар сепилмайди. Лекин бу ерда энг ачинарлиси шундаки, сўнгги йилларгача жумҳуриятда бу муҳим масала билан ҳеч ким жиддий шуғулланмади. Эндиликда эса биз яна анча йиллар ўз лоқайдлигимизнинг «самарасини» кўрамыз.

Бу ўринда одамларимизда экологик онгни, эҳтиёткорликни шакллантириш ҳам муҳимдир. Мен бир неча йил муқаддам бир пахтакор хўжаликда бўлганимда колхоз шифоери таниш бир одамга шундай деганини эшитганман: «Тўғри айтасиз,— деди у,— заҳарли кимёвий моддалар ташиладиган идишлар жуда чиройли ишланган. Мен бир неча йил гексахлоран, ДДТ ташидим. Бир куни бу моддалардан бўшаган идишлар — қўш қулоқли канистрларни ёқганимда колхозчилар мени қойишди. Магазинларимизда баъзида оддий челақ, сатил ҳам топилмайди. Пестицидлардан бўшаган идишларни сотинг, деб ҳоли-жонимга қўйишмайди. Донасига ўн сўмдан берамиз, дейишади. Мен мумкин эмас, бу заҳар солинган идиш, ювиб тозалаб бўлмайди, деб ташунтириб, идишларни ҳовлига тахлаб қўйдим. Буни қарангки, кечаси олиб кетиб қолишди...»

Ҳа, ҳали одамларимизни экологик жиҳатдан онгли, эҳтиёткор, деб бўлмайди. Бу эса қимматга тушаёпти. Фарғона вилояти Бувайда туманидаги Карл Маркс колхозида 1985 йил 30 августда кўнгилсиз ҳодиса рўй берди. Бу хўжаликда 96 киши заҳарланиб, буларнинг бир қисми нобуд бўлди. Тиздан пестициди билан ифлосланган маҳсулотдан оват қилиш шундай кўнгилсиз ҳодисага олиб келди. Собиқ Навоий вилоятида ҳам болалар шу тарзда заҳарланишди.

Ўзбекистондаги турғунлик давридаги кимёлаштириш сиёсатида афтидан энг дахшатлиси — қарор қабул қиладиган кишиларнинг экологик саводсизлиги бўлди. Бундай кишилар бажараётган ишларининг оқибатини яхши тасаввур қилмайдилар. Матбуотда Чернобиль фалокати пайтида бу ердаги ишларга раҳбарлик қиладиган генерал ўз машинасида тўғри авария бўлган блокка бориб, ҳалок қиладиган миқдорда радиация олганлиги ёзилди. Сабаби, у мутахассис эмасди, радиация нималигини дурустроқ билмасди, тушунмасди ҳам.

Ҳар қандай урушнинг, узоқ ёки қисқа давом этишидан қатъи назар, ниҳояси бўлади. Ялпи кимёлаштиришнинг, минг афсуски, ниҳояси йўқ. Пестицидлар келажакка отилган ўқлардир. Улар ҳозир пешайвонда эмаклаб юрган, болалар боғчасида она-Ватан, ғўзал табиат ҳақидаги шеърларни ёдлаётган, нимани айтсангиз, ўшанга ишонадиган гўдакларни жароҳатлайди. Ҳали туғилмаганларни, уларнинг болалари, невараларларини ногирон, майиб-мажруҳ қилади. Чунки пестицидлар организмдаги наслдан-насла ўтувчи белги ва хусусиятларни кескин ўзгартиради, ирсий системани бузади ва булғайди.

Келажакка етиш учун туғилиш, омон қолиш, насл қолдириш керак. Бунинг учун ҳар бир халқ жисмонан соғлом, руҳан бардам бўлиши лозим. Аммо бугунги кунда жумҳуриятимизда яшовчи аҳоли ҳақида бундай гапни айтиш қийин. Яқинда «Природа и человек» журнали Ўзбекистоннинг турли маҳкамалари тайёрлаган маълумотни эълон қилди ва икки нохуш чизиқдан иборат бўлган жадвални келтирди. Ундаги бир чизиқ пахтазорларга солинган заҳарли кимёвий моддалар ва ўғитларнинг миқдорини, иккинчи чизиқ — қишлоқ жойлардаги бир ёшгача бўлган гўдаклар ўлимини кўрсатади.

1965 йилдан бошлаб ҳар икки эгри чизиқ юқорига кескин кўтарилиб бориб, 1975—1980 йилларда чўққисига чиққан. Улар бугунги кунда ҳам мана шу юқори даражасида турибди. Кейинги ўн йил мобайнида Урта Осиёда болалар ўлими икки баравар ўсиб, Ўзбекистонда туғилган ҳар минг боладан ўртача 46 нафари, Тожикистонда — 47 нафари, Туркменистонда — 58 нафари нобуд бўлмоқда. Орол бўйида эса ҳар ўн боладан бири, баъзи жойларда эса ҳар тўққиз боладан бири нобуд бўлмоқда. Сурхондарёда ҳар минг боладан олтиш нафари, Тўртқўлда эллик нафари, Нукусда юз нафари, Мўйноқда бир юз йигирма нафари нобуд бўлмоқда.

Ўзбекистонда она қорнидан майиб-мажруҳ, эси паст бўлиб туғилаётган болалар қанча? Афсуски, биз бу ҳақда маълумотга эга эмасмиз.

Омон қолганларнинг ҳам ўз мушкулотлари бор. Жумҳуриятимизда барча оналарнинг кўпчилиги камқонлик касалига мубтало бўлганлар, уларда организмга кислород етказиб берадиган гемоглобин етишмайди. Асосида темир атоми ётадиган гемоглобин запасини гўдак она қонидан олади. Камқонли, зўрға нафас оладиган, нимжон аёллардан ўзларига ўхшаган фарзандлар туғилади.

Ҳар хил дардларга чидамликни шакллантирадиган оқсилларни ҳам гўдак онадан олади ва уларни она сuti билан тўлдириб боради. Пестицид ва дефолиантлар аямай сепилган пахтазорларда меҳнат қиладиган, ҳар куни жигари, қони, ўпкаси кимёвий зарбага учрайдиган аёллар қандай соғлом бўлсин?

Урта Осиёдаги қишлоқ аёлларининг кўкрак сутида қанча пестицид бор? Ҳозир бу ҳам мутахассисларга маълум. У белгиланган нормадагидан тўрт баравар кўпдир. Она сутининг шўрлиги ҳам жуда юқори, аммо унинг таркибидаги ош тузи эмас, балки пахтазорлардаги заҳарли тузлардир.

Бузоқлар ва кўзилар ҳам худди шундай сут ичишяпти,— сигир сутида ДДТга яқин турадиган заҳарли кимёвий моддалардан уч фоизга яқини топилган.

Она сути... Унда тупроққа солинган, сувда эриган заҳарли моддаларнинг ҳаммаси бўлади. Қарабсизки, пировардида гўдақ аслида ҳаёт, соғлиқ-саломатлик бахш этиши лозим бўлган она сутини эмас... суюқ пестицидни ичади.

Ҳар йил дунёда икки миллион одам пестицидлардан заҳарланиб, касал бўлади, эллик минг одам ўлади. Бизнинг мамлакатимизда ҳозир заҳарли кимёвий моддалар 87 фоиз ерга сепиляпти.

Кунлардан бир кун чигит экиш мавсумида шифокорлар икки колхозчининг қонини текширдилар. Улардан бири ёпиқ кабинада ўтирган тракторчи, иккинчиси сеялкада ўтириб, дориланган чигитни қориб турган звено бошлиғи эди. Биринчи иш кунида иккисининг ҳам қони бир хилда тоза чиқди. Бир ҳафта ўтгач звено бошлиғининг қони кескин ўзгарди. Микроскоп остида қаралганда тўқималардаги хромосомлар шикастланиб, айримлари ажралиб кетганлиги, бошқа салбий ўзгаришлар ҳам юз берганлигини кўрдилар.

Шу ўринда ташқи таъсир остида организмдаги белги ва хусусиятларнинг ўзгариши ҳақида сўз юритишга тўғри келади. Чернобыльда фалокат юз берганда барча қишлар бу ҳақда гапирмасликка ҳаракат қилишди. Фақат нурланиб қолишдан қўриқшиди, бунда йўл қўйиш мумкин бўлган меъёр, ҳимоя тадбирлари ҳақида огоҳлантиришди. Организмдаги ирслар ва хромосомларнинг ўзгариши ҳақида гапиришмади. Чунки бу ҳақда гапириш даҳшатли эди.

Радияция ва заҳарли кимёвий моддаларнинг организмда салбий белгилар пайдо бўлишидаги, унинг оқибатларидаги таъсирини мутахассислардан бошқа камдан кам одам тасаввур қилади. Фақат фанга баъзида башоратомуз фикрларни айтади, лекин кўпинча унга қўлоқ солишмайди. Ундан «миксқолла» бериладиган ҳар бир сўмдан келиши лозим бўлган самарани миннат билан кутишади... Шундай қилиб, ҳозирча маблағни, сувни, минерал ўғитларни тежайдиган, юсак самарали пахта нави ҳам, ҳашоратлар, турли хил касалликлар таъсирига чидамли, барги даҳшатли дефолиантларсиз табиий равишда тўкилиб кетадиган пахта нави ҳам йўқ. Еввойи ғўзаларда эса бу фазилатларнинг ҳаммаси бор. Улар пестицидларсиз ўсади.

Ҳозирча заҳарли кимёвий моддалар баргида тўпланадиган, ҳосилини шикастламайдиган картошка яратилди, холос. Лекин бундай картошкларга ҳашоратлар ўч бўларкан.

Американинг «Мансата» фирмаси ҳашорат тегмайдиган ғўза навини реклама қилаяпти. Бу нав ирсий инженерлик усулида яратилди. Фирма бу йўналишдаги изланишларини давом эттираяпти. Бу демак, эҳтимол яқин келажакда улар пахтазорларга заҳарли кимёвий моддалар солишга чек қўйишар.

Экологик фалокат марказида яшаётган бизда эса бундай навлар йўқ. Бирон-бир бахтли одам тасодиф бўлиб, омади келиб ёки сабр-тоқат билан изланиб, шундай навни яратган тақдирда ҳам унинг дарров жорий этилишига ишонч йўқ. Табиийки, бундай навнинг ҳосилдорлиги пастроқ бўлиши мумкин, чунки ўсимлик қувватининг бир қисми ҳимоя механизмлари сарф бўлади. Ёки тола сифати дуруст бўлмаслиги мумкин. Ёки муаллиф янгилгини тан олдиришга нўноқлик қилиши мумкин...

Бу тежамли нав жорий этилган тақдирда ҳам, ҳосил кетидан қувган агроном ғўзага ортиқча ўғит солмайди, кўшни хўжалиқдан сувни талашиб-тортишиб олган раис ортиқ сув қўйдирмайди, деб ҳеч ким кафолат бермайди. Ана ундан кейин қарабсизки, далани ўт босади, уни йўқотиш учун которан ва толун пестицидларидан сепишади. Бу заҳарли кимёвий моддаларни Ўзбекистонга Швейцариянинг «Сйба-Гейги» фирмаси етказиб беради. Урта Осиё ўлкалари ва Африкадаги бир қатор мамлакатлар мазкур фирманинг доимий мижозлари ҳисобланади. Лекин унинг маҳсулотидан Швейцария қишлоқ хўжалигида бир грамм ҳам фойдаланилмайди.

Машҳур юнон файласуфи Гераклит «Ҳамма нарса оқади!» деган. Тирик табиатга нисбатан олганда айнан ирслар ва хромосомларнинг ўзгариши, бу ўзгаришларнинг авлоддан-авлодга ўтиши ўзгарувчанлик оқимини — барча тирик мавжудотлар тараққиёти асосини яратади. Фойдалилиги табиат томонидан синовдан ўтказилган ўзгаришлар тўпланиб, миллион йиллар давомида тирик мавжудотнинг энг оддий шаклиларидан, бактериялардан, майда сув ўтларидан балиқлар, илонлар, қушлар, ўсимликлар, ҳайвонлар, инсонлар пайдо бўлган.

Дарҳақиқат, организмдаги фойдали ўзгаришлар ўсимлик ва жонзотларда янги имкониятларни юзага келтиради, улар барқ уриб, ҳаёт учун янги майдонларни ишғол қилишади. Табиат фойдали ўзгаришларни ана шу йўсинда сақлайди. Маданий ўсимликлар ва уй ҳайвонларида бу ишни селекция воситасида инсон амалга оширади. Узида фойдали ўзгаришлар содир бўлган микроорганизмлар, замбуруғлар, ҳайвонлар ва ўсимликлар янги тирик микробларни, насллар ва навларни яратиш имкониятини беради. Инсон эса улардан мамнуният билан фойдаланади.

Бироқ, кўпинча организмда зарарли, яшаш қобилиятини сусайтирадиган, турли хил оғишларга сабаб бўладиган ўзгаришлар ҳам юз бериши мумкин. Табиат зарарли ўзгаришларни раҳмсизлик билан суриб ташлайди, муваффақиятсиз чиққан намуналарини йўқ қилади.

Организмдаги ўзгаришларни ўсимлик ва ҳашоратларнинг тез кўпаядиган, оддий хиллари осон бошдан кечирадилар. Шунинг учун ҳам бактериялар, ҳашоратлар заҳарли кимёвий моддаларга тез кўникадилар.

Бу борада бир пахтакор деҳқон менга қизиқ воқеани гапириб берган.

— Бир кун тажриба ўтказдим, — деди у. — Уша йил совуқ ва сернам келди, далаларда капалак курти ва қўсақ курти кўпайиб кетди. Далаларга икки марта гексахлоран билан ишлов бердик — нафи бўлмади. Шунда иккита гугурт қутисини олдим-да, ичига гексахлоран солиб, бирига чувалчангни, иккинчисига капалак куртини қўйдим. Бир кун ўтгач қарасам — иккиси ҳам тирик. Чувалчанг худди қумдаги сингари, дори орасига бошини суқиб олибди. Ҳайрон бўлдим, — эҳтимол у гексахлоранни ер? Яна бир кун кутдим, қарасам иккиси ҳам тирик. Шундан кейин раисимизнинг олдига бордим. «Буни қаранг! — дедим унга. — Нега далаларни беҳуда заҳарляяпмиз?»

Ҳашоратларга бари бир экан-ку! Улар банги бўлиб қолишибди, дорини ейишади-ку, лекин ўлишмайди.» «Йўқ,— деди раис,— биз доридан кам сепаетган эканмиз. Эртага яна бир марта яхшилаб сепамиз!»

Фақат тўртинчи кун гугурт қутидаги чувалчанг ўлди. Капалак қурти эса ўлмади, уни чиқариб юбордим...

* * *

Қони иссиқ ҳайвонлар ва инсон, денгиз ва дарёларда эса балиқнинг қимматли насллари заҳарли кимёвий моддаларга энг сезгир эканликлари маълум.

Инсон табиий сараланиш доирасидан аллақачон чиққан, муқимлашди, ирсий жиҳатдан барқарорлашди, бундай шароитда организмдаги ички ўзгаришлар ҳалокатли оқибатларга олиб келиши мумкин. Яъни бу одамнинг эрта қаришига, наслий касалликлар, хавфли ўсмалар пайдо бўлишига сабабчи бўлиши мумкин.

Кейинги саккиз йил мобайнида Ўзбекистонда рақ билан оғриш 16,5 фоизга ортди. Ҳар йили жумҳуриятимизда 13.800 киши рақ билан оғриб нобуд бўлмоқда. Заҳарли кимёвий моддаларни ишлатиш ҳам йилдан-йилга ортиб бормоқда. 1987 йилда СССР чет элдан 500 миллион сўмга ёки икки йил аввалгидан уч баравар кўп пестицид сотиб олди. Бу заҳарнинг асосий қисми Урта Осиё ўлкаларидаги далаларга сепилади. Масалан, Ўзбекистонда 1989 йилда аввалги йилдагидан 15 минг тонна кўп пестицид сарфланди. Бу заҳарли моддалар пахта навини, унинг фойдали хусусиятларини ишдан чиқараяпти, тупроқ таркибини бузаяпти, ундаги фойдали микробларни қираяпти. Қолаверса, ўзимиз ҳам заҳар ютишга мажбур бўлаяпмиз.

Тирик табиат янги пиширилган, қават-қават пирогни эслатади, унда турли хил мавжудотлар қўшилиб-чатишиб кетган, дарахтлар ва сув ўтлари, қушлар ва балиқлар, капалаклар ва чувалчанглар, бактериялар ва замбуруғлар олами ўзаро боғлиқ ҳолда яшайди. Бу ранг-баранг оламнинг гултожи эса инсондир. Бу демак, биз табиатни асрасак, инсонни асраган, унинг ёрқин истиқболи ҳақида қайғурган бўламиз.

ИСТИБДОД НАЙРАНГИНИ ФОШ ЭТИБ

Ўзбек халқини инқилобий тафаккур билан таништириш, уни жаҳоншумул воқеаларни амалга оширишга тайёрлашда шоиру адибларнинг хизмати беқиёсдир. Шоир, драматург, улкан ватанпарвар Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий¹ шу йўлда жонини фидо этган қаҳрамондир.

Ҳамза халқимиз ҳаётидаги фожиали нуқталарни чуқур идрок этган адиб эди. У кўҳна Туркистоннинг уч хонликка бўлиниб кетиши тарихимиздаги энг қора доғлардан бири эканини чуқур ҳис қиларди. Чор Россияси бу хонликларни босиб олгандан кейинги вазиятга тўғри баҳо бера олган эди. Маҳаллий аҳоли, айниқса ўзбек халқига қарши кўп замондан буён давом эттириб келинган ошқора ва пинҳона уруш асримизнинг биринчи чорагида авж нуқтасига кўтарилганини ва у қандай мудҳиш оқибатларга олиб келишини яхши билар эди.

Хўш, бу қандай уруш эди-ю, унинг номи нима? Бу пинҳона урушнинг номи «Маҳаллий халқларни маърифатсиз қилиш, қулликда сақлаш»дир. Бинобарин, ички ва ташқи реакциянинг мақсади ўзбек халқини ижтимоий-сиёсий, маданий-ҳарбий жиҳатдан фалажликда ушлаш эди. Зеро, жаҳонда жоҳил халқни бўйсиндириш ёки унинг қўли билан бошқаларни йўқ қилишдан осон нарса бўлмайди. Май, кўкнори, наша, тамаки, носвой сингари маст қилувчи ичиладиган ва чекиладиган офатлар, хотинбозлик, фоҳишалик ва шулар орқали тарқаладиган анвойи касофатлар пинҳона урушнинг ўткир қуроллари эди. Бунга яна чор ҳукуматининг «фавқулодда оҳранка», «махфий оҳранка»лари қўшилса, вазифа янада оғирлашади. Мазкур қурол ва воситаларнинг кенг миқёсда қўлланиши туфайли бир вақтлар ўта жанговар ва маърифатли бўлган ўзбек халқи асоратга тушди. Хуллас, Урхун-Енисей битикларидаги қуйидаги сўзлар тарихан такрорланди:

**«...Олтин, кумуш, ғалла, ипак,
Қайгуланмай анча берур...
...Сучук сўзи, юмшоқ қилиқ(ла) авраб,
Йироқ будунни анча яқинлаштирар эрмиш...
Табғач будунга қаттиқ ўғиллари қул бўлди
Сўлув қизлари чўри бўлди.
Турк беклар турк отини йўқотди...»
[Азиз ҚАЮМОВ таржимаси]**

Ана шу йўқотиш, ошқора ва пинҳона урушлар келтирган қирғин туфайли ўзбек халқи дунёвий маърифат нуридан, умумжаҳон маданияти зиёсидан кенг фойдалана олмади. Юксак шеърият, буюк муסיқа, гўзал эртақ ва дostonларгина унинг руҳини кўтариб, эзгу кунлар келишига ишонтириб турди, холос. Шу руҳ, шу эзгу ниёт, пок ишонч унинг ўтмиш зафарларини хотирда сақлаб, истиқболга отланишига кўмак берди. Қрим, Россиянинг маркази ва бошқа ўлкалардан эсаётган ҳаётбахш шабада халқимизга ўз таназулини ҳамда ундан қутулиш йўлларини кўрсатди.

Ҳамза чор ҳукмронлиги кўзда тутилган тараққиёт ва маданиятни бера олмагани ва бу ишга монелик қилаётганини астойдил ҳис этиб, ўзбек халқини таназул, қолоқлик ва асоратдан қутқариш йўлларини излади. Аччиқ бўлса-да, аммо истиқболи порлоқ ҳақиқатни очиқ айтди:

**Бизда ҳеч миллат борму зиллатга ботган,
Сафоҳатга алдануб, ифбат йўқотган.
...Маҳзун Ниҳон кўп оғлар миллат боғига,
Мавсум ўтиб, ғафлатдан тушган доғига,
Богбонлар боқмаюр сўлу соғига,
Қиш келгач, сўнг нетарлар гулшан зоғига.
Йиғла, йиғла, Туркистон, йиғла, Туркистон,
Рухсиз танлар тебрансун, йиғла, Туркистон.**

Шоир бу хитоб билан чекланмади. «Туркистон аҳлини тирик десанг, жони йўқ» (халқ сўзи) ҳолига келишида маҳаллий бойлар, эшонлар ва судхўрларнинг жинояткорона фаолияти бор эканини ҳам ошкор қилди:

Бойбаччалар, семиринг, бешни ўн бешга беринг,

¹ Журналимизнинг 202—205 бетларида
Ҳамзахоҳлик давом этади.

**Яҳудларни бой қилғоч, ётиб кесак кемиринг,
Уқитманг ўғилни, етар ушбу тижорат.**

Ўзбек халқини таназул ва асорат ботқоғидан тортиб олиб, тараққиётга буриш истаги унинг «Кўз очинг қардошлар», «Дармон истарсиз», «Миллат дегонларнинг оқар кўз ёши», «...оқибатсиз Туркистон», «Тору мор этдинг», «Паст эканму иқболимиз...» «...борму ақлу ҳушимиз», «Дардига дармон истамас», «Қилмишингдан уял, Туркистон», «Ҳақ йўлида жон берсак», «Дунё керакмас эркон» ва бошқа кўпгина шеърларида уфуриб туради.

Ҳамза яна бошқа шеърларида халқимиз газета ва журналлар ўқиб дунё воқеаларидан хабардор бўлиш ўрнига енгил-елпи «Баёзлар, жўн воқеалар тасвиридан иборат «Жамшид» каби «жангнома»ларни ўқиш билан овора эканини, муллалар эса тўй ошию «бесақол ўйноши» билан машғуллигини куюниб қаламга олди. Халқнинг талайгина қисми ғафлат ва жаҳолатдан руҳсизланганига қаттиқ ачинди:

**Зулмат тоши ёғилса-да, кўзи очилмас,
Рухсиз тандур, ханжар урса, қони сочилмас.**

Ислом динининг анъанавий тарбияси қобиғидан чиқиб, муқаддас китоб ҳикматларини ҳаётининг низомига айлантирган Ҳамза дин аҳллариининг ўз эътиқодларини ҳимоя қилмай, паршонликка юз тутишларига чидай олмади:

**Бизда начун ҳамият йўқ,
Дин йўлига чин хизмат йўқ.**

Шоир қолоқлик ва таназул сабабларини тафтиш қила бориб, илғор мафкура билан танишар экан, кўзи «мошдек» очилди. Аниқса, чет элга саёҳат қилиш унинг дунёқарашини кенгайтирди, эътиқодини мустаҳкамлади. Аслида маърифат устунлари бўлган, лекин ҳобу ғафлатда қолган, шаҳват лойига ботган эшону муллаларни ғоятда кескин танқид қилди. (Мулла Дўстнинг «...мана шу беҳосият остонайи номуборақда лоақал мингдан ортиқроқ хотин халала бўлди... биронтаси ҳам... тегмаяпти-я», деган сўзларини эсланг.) Чунки улар маърифатсизлик ва истибдод, маданиятсизлик ва асорат каби халқ бошига тушган кулфатларни йўқотиш ўрнига халойиқни зулм ва жаҳолат ботқоғига чуқурроқ ботиришга интилар эдилар. «Подшолик давлат аппарати маҳаллий халққа маданият ва маориф бермаслик йўлида ўта тулкиликлар билан тадбирлар кўрди» (М. Солиҳов). Бунинг устига халқ орасида катта тўй, маърака қилиб, бор шудидан айрилиб, судхўрларга кул бўлиш каби ихтиёрий хонавайронлик, қолаверса бидъатлар учун йўл кенг очилган эди. Ана шу ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий танглик маҳаллий зиёлиларни икки гуруҳга: жадид (тараққийпарварлар), қадим (эскилик тарафдорлари)га ажратиб юборди. Ҳар икки томон ўртасида шиддатли тўқнашувлар вужудга келди. Уламолар — қадимларнинг мафкурасини тарғиб этувчи ва ҳимоя қилувчи нашр пайдо бўлди. Тошкентда 1915 йилдан эътиборан Сайёх Абдурахмон Содиков таҳрири остида «Ал ислоҳ» мажалласи чиқа бошлади. Унинг 20-сониди (1 ноябрь 1915 й.) Ҳамзанинг «Таассуфнома» мухаммаси босилди.

Ҳамза бу мухаммасда ўша даврнинг мураккаб ижтимоий-сиёсий, маданий-мафкуравий, ҳатто иқтисодий бухронини аниқ кўрсата олди:

**Бизни ислоҳ айламаз келса, Амриқо-Фаранг,
Балки бизни аксамиз ичра қолуб бўлғай саранг.**

1915 йили Ҳамзу ҳовул шу даражага бориб етдики, одамлар орасида ўзаро ишонч йўқолди. Зиёлилар орасида ҳам хуфиялар жуда кўпайган эди. Шу боис халқнинг барча табақалари ўртасида ҳар хил низолар авж олди. Шoirни бу аҳвол изтиробга солади, у нажот йўлини излайди ҳамда уни топгандай бўлади. У одамларнинг фикрлаш тарзини, дунёқарашини ўзгартириш керак, акс ҳолда барча уринишлар беҳуда кетади, деган фикрга келади: «Фикр ислоҳ ўлмаза, бик сўз, ҳижрондан на суд». Аммо гап бунда ҳам эмас экан. Халқнинг кўзини очиш, маънавий бойитиш учун «Ойна», «Ислоҳ», «Тужжор», «Шухрат», «Тараққий», «Хуршид» «Турон» каби газета-журналлар нашр қилинган. Лекин улар бемор жамиятга «шифо еткузмади», нима учун бу нашрлар юлдуз кўрмай жон берди?

Ҳамза ўзбек халқи ҳаётига янада чуқурроқ, кенгроқ назар ташлаб, ижтимоий ҳаёт қатламларини титкилаб кўрар экан, машъум калаванинг учини топгандай бўлади. Қолоқлик ва таназул илдиэлари фақат маърифатсизликка эмас, балки ўзбек халқининг қашшоқлик ва асоратда сақланишидадир: «Камбағал беормиз, бироқ асорат ходими». Шунинг учун «Ҳам Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Туркистон қани?» — Бой берилган. Асоратдан қутулиш, бой берилган ўлкани қайтариб олиш учун халққа «ажмои (тўпланиш), иттифоқ, иттиҳод, имон» керак. Шоир ватандошларини бирлашишга, эскилар билан янгиларни бир-бирига адоват қилмай, яқдил, ҳамфикр ҳаракат қилишга чорлайди.

Ислом асослари заминида дунёни янгилamoқчи бўлган Ҳамзанинг ўзи ҳам, унинг маслакдошлари ҳам 1905—1915 йилларда собит сиёсий дастурга эга эмас эдилар, Шу боис Ҳамзанинг ўзи дастлаб 1916 йилги мардикорликка олиш воқеасини тушуниб етмай «Подшоҳимизга садоқат кўрсатинг, аҳли ватан, То қурбон ўлсун жонимиз» деб, юртдошларига хитоб қилди. Бироқ у мазкур жинояткорона ишнинг кимларга кўпроқ фойда-ю, кимларга зиён келтиришини тез англаб етди. Истибдод найрангини фош этишга киришди. «Лошман фожиалари»ни қаламга олди. Фожиа хулоаси ўларoқ халқни истибдод ва асоратга қарши курашга чақириб, 1917 йил 21 октябрда «Улуғ Туркистон» газетасида «Уён Ватан» шеърини эълон қилди.

**...Мунғлуқ, Эй Ватан! Эй миллат эшит!!
Биз ёшларнинг ҳасратимиз.**

Кунлар қон ютиб, тунлар оҳ уруб,
Тортган дард, ғурбатимиз.
Армон ушолмасун демай қичқируб!
Яшасун! Ислон давлатимиз!
Яшасун! Турон аскаримиз!
Битди истибдод! Битсун назорат илаҳ...

Халқимиз шоирнинг қақирғини қўллаб-қувватлади. Октябрнинг шонли ғалабасини амалга оширишда, миллий Қизил қўшинни ташкил этишда фаол иштирок этди. Бу шоир ғояларининг тантанаси эди.

Сирожиiddин АҲМЕДОВ

Эслатма: қуйида чоп этилаётган «Таассуфнома» совет матбуотида илк бор эълон қилинмоқда, «Уён ватан» эса беш жилдлик Академик нашрнинг иккинчи томида чала босилган.

«Ал Ислоҳ» №20, жилд 1., 1 ноябрь 1915 йил. 41V-бет.

Таассуфнома

Бизни ислоҳ айламаз келса, Амриқо-Фаранг,
Балки бизни аксамиз ичра қолуб бўлгай саранг.
Чунки кўпдур бизда битмаз бадуъ иллат ранг-баранг,
Борму ҳеч миллат бизимдек энг мазаллат да қаранг,
Ваҳши биз, мадҳуш, жоҳил бошлар уйқудан гаранг.
Эски ҳар диндормиз... .. ходими,
Янги ёшлар эскини таъна махорат ходими.
Ағниё, тужжормиз исроф, ғорат ходими,
Камбағал беормиз, бироқ асорат ходими.
Бизда руҳоний на рангдур, бок, зиёлилар на ранг.
Уқубон оят қуръон-у, ҳадис-у, қил-қол,
Ўзга миллатнинг тараққий илмини айлаб мисол,
Кўрсатиб кўзиға юз минг фойда, фазлу хисол,
Ҳор солуб, қонлар ютиб, тун-кун югуруб, моҳу сол.
Тўзигаи тўзғоқ каби бир иттифоқ айтсанг аранг.
Муслиҳ³ олам, қаламнинг оҳи таъсир айламаз,
Тавба ҳоло ҳам мазаллат ғоясин пир айламаз.
Мунчалик бидъат хурофот зарра дилгир айламаз.
Ҳеч кас андеша қилмас, фикр тадбир айламаз.
Су бағри оташ ўлур, тош бағри тобора заранг.
Илм йўқса, фарқ куфру фуқ имондин на суд.
Сунъ⁴ йўқса, фарқ, ҳайвон⁵ фуқ инсондин на суд.
Фикр ислоҳ ўлмаса, бик сўз, ҳижрондин на суд,
Эҳтиёт аввалда йўқса, сўнг пушаймондин на суд.
Матлабинг жонони текконда боруб тошга жаранг.
Ҳар иша даркордур аввалда хўб андешалар,
Токни поя тутунмай хор қотилнешалар.
Миллатинг осорина боқғил, на қуртлар тешалар,
Тўқулур авроқи⁶ бир ёндан, қурушиб решалар⁷.
Эмди ҳам бизга ярашсун мўйна нозу таранг.
«Оина»и «Ислоҳ»⁸ бизда толиб ифрон қани?
«Тужжор»у «Шухрат», «Тараққий», «Хуршид», «Турон»⁹
қани?
Ҳам Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Туркистон қани?
Бизда ажмоиъ, иттифоқу иттиҳод, имон қани?
Бойс қатъий ва давомат бўлди маслак то дуранг.

¹ Хўрлик.

² Аслида тушиб қолган — С. А.

³ Ислоҳ этувчи.

⁴ Хунар.

⁵ Хорлик.

⁶ Саҳифа, варақ.

⁷ Жароҳат.

⁸ Газета-журналларнинг номи.

Мажаллаи ваалкулуб чикди, шифо еткузмади,
Ноби ирфондан аҳолиға тавалло ютғузмади.
Чархи гардун жаҳолат давриға еткузмади,
Ҳар бир умрим оқилпеш олти йил ўткузмади.

Доимий «Ислоҳ»дан шояд тузалгайди яранг.
«Оина»и марҳам бўлинг, «Ислоҳ» Лукмони жараб,
Алдангиз, туртманг сўкиб, Ўзбекини билмас деб араб.
Ҳар замоннинг ўз элин қонун таъбиға қараб,
Янгини¹ сочин силаб, эскини² сақолини тараб.

Эски янгини баробар заҳарболиғ қаранг.
Десангиз гар, эскилар бағзу адоват қилмасун,
Янгилар ҳам нафрату заммау ва маломат қилмасун.
Муштарийлар сўнггида оҳу надомат қилмасун,
Мажалламит кечсун узок, тарку давомат қилмасун.

Эски янгини қўйиб, бошқа бир исм ила жўранг.

Ҳўқандли Ҳ. Ҳ. НИЁЗИЙ

Уён ватан

Жалли таборак этди муборак,
Қайта бошдан давлатимиз.
Қой кун боболар келди йўқоткон,
Тож-тахт шавкатимиз.

Шояд бизни ҳам дунё юзини
Тебрандурсун савлатимиз.

Битди истибдод! Етди ҳуррият!³
Торож ўлсун зиллатимиз.

Битсун назорат, қуллик асорат!
Навзод ўлсун миллатимиз!

Эй Ватан эли! Оч кўзингни тур!!
Уёнмоқға етди замон.

Бу кун ҳур миллат олди ҳақини,
Ҳақинг сан истарсан қачон?

Борму бодингда еллардан буён
Тортган кулфат, ғурбатимиз.

Битди истибдод! Битсун назорат илах...
Эй усти буёқ! Қалби баҳрасиз,

Дини ислом донишидан
Басдир миллата еткон зарарлар,

Бадбахт нафсинг хоҳишидан
Қуй! Ташна бўлуб топкон бу куна
Заҳар ўлмасун шарбатимиз.

Битди истибдод! Битсун назорат илах...
Кимки бу кун чин кўнгли била,
Хидмат қилмос миллатина,

Шариат дебон оғзида кетар,
Зарра дили шахсиятина.

Деса у малъун, тили кесулсин!!! Илоҳим!
Он ҳазратнинг умматимиз.

Битди истибдод! Битсун назорат илах...
Очуқ айтолим, ислоҳ этолим,

Макотибла мударрисни.

Битиргил бу кун ғайрдан киргон,
Бидъат расм сафсатани.

Ушло! Ҳадис оята куръон
Битсун жаҳл иллатимиз.

Битди истибдод! Илах...
Эй ислом эли! Бу кун миллата,

Ўлсун ҳарна ҳимматимиз.

Панжа тутушуб, хидмат этолик,
Тангри қўшмуш иватимиз!

«Баъс баъд-ул мавт» шояд битирсун!
Бурж фалакка шуҳратимиз.

Битди истибдод! Битсун назорат илах...
Мунглюк эй Ватан! Эй миллат эшит!!

Биз ёшларни(нг) ҳасратимиз

Кунлар қон ютуб, тунлар оҳ уруб!
Тортган дард, ғурбатимиз!

Армон ушолмас демай қичқируб!
Ёшосун! Ислом давлатимиз!

Ёшосун! Турон аскаримиз!

Битди истибдод! Битсун назорат илах...

«Улуғ Туркистон» 21 октябрь 1917 йил, 4-бет.

¹ Жадидлар

² Уламолар — қадимлар.

³ Остиндаги икки мисра ҳар уч мисранинг охирида кўп киши тарафидан хор тариқимда айтилуру.

ХИТОЙ ҲИКМАТЛАРИ

(«Луньюй» китобидан парчалар)

* * *

Устоз деди:

— Таълим олиш ва уни ўзлаштириб туриш яхши хислатдир!

Олисда яшовчи дўстингнинг сенга ташриф буюриши нақадар қувонч келтиради. Уни бировлар тушунмайдилар, у эса бундан хафа ҳам бўлмайди. Ахир бу олижаноблик эмасми?!

* * *

Устоз — Кун-фу-цзи деди:

— Гапга чечан, кўриниши хушрўй кимсаларнинг камдан-ками ҳақиқий инсондир.

* * *

Цзэн-цзи деди:

— Мен ҳар куни бир неча бор хаёлан ўзимга савол бериб, ўзимни синовдан ўтказиб тураман:

«Ўй-фикримда самимийманми? Дўстларимга тўла содиқманми? Устозларим васиятларини амалга оширяпманми?»

* * *

Устоз деди:

— Ун беш ёшимда илмга шўнғидим. Ўттизда шаклландим. Қирқ ёшимда гумонсирашдан холи бўлдим. Эллиқда само сирларини тушуниб етдим. Олтмишда ўз дилим товушини яхши эшитадиган бўлдим. Етмиш ёшимда ҳадсизликни билмас юрак ҳукмига бўйсунадиган бўлдим.

* * *

Мэн Убо асл фарзанд қандай бўлиши кераклигини сўради.

Устоз деди:

— У фақат ўзининг ҳасратлари билангина ота-она кўнглини ранжитади.

«Луньюй» — «Мулоҳаза ва сўхбатлар» китоби қадимги конфуцийчиларнинг энг сеvimли асарларидандир. Бу китоб «Мэн-цзи», «Ли-цзи» каби диний маросимлар китобига кирувчи яна икки асар билан биргаликда конфуцийчиларнинг машҳур «ТҮРТ КИТОБ»ини ташкил этган.

«ТҮРТ КИТОБ» ҳар бир саводли хитойликнинг ёддан биладиган ва унинг қонун-қоидаларига амал қиладиган сабоқ китоби бўлган. Қуйида эрамиздан аввалги VI асрда яратилган «Кун-Фу-цзи»дан баъзи намуналар ўқийсиз.

* * *

Цзию Устоздан фарзанд бурчи нималигини сўради.

Устоз деди:

— Ҳозирда ота-онасини боқа оладиган фарзанднигина фарзанд деб тушунадилар. Ахир одамлар ит ва отларни ҳам боқадилар-ку! Ота-онага нисбатан ҳурмат бўлмаса, уларнинг фарқи нимада?

* * *

Устоз деди:

— Одамлар мени тушуна олмасликларидан эмас, мен уларни тушунолмаслигимдан кўнглим ранжийди.

* * *

Устоз деди:

— Ҳузур-ҳаловат устига қурилган Маҳкама Қутб юлдузига ўхшайди. Негаки у ўрнида жим туради, қолган юлдузлар атрофида гирди капалак бўладилар.

* * *

Устоз деди:

— Эскисини такрорлаш билан янгисини ўзлаштира олган кимса Устоз бўла олади.

* * *

Устоз деди:

— Агар ўқисангу тушунолмасанг — адашасан, бордию тушуниб ўқий олмасанг — саросимага тушасан.

* * *

Цзигун Устоздан ҳақиқий эркак қандай бўлиши кераклигини сўради.

Устоз деди:

— У дастлаб режасини амалга оширади, кейингина бу ҳақда оғиз очади.

* * *

Устоз деди:

— Ю! Сенга БИЛИШ нималигини айтайми? Нималарни билишингни ва нималарни билмаслигингни англаш БИЛИШ демақдир.

* * *

Устоз деди:

— Инсонийликдан маҳрум кимса урф-одатларни қандай тушунсин? Инсонийликдан маҳрум кимса мусиқани қандай тушунсин?!

* * *

Устоз деди:

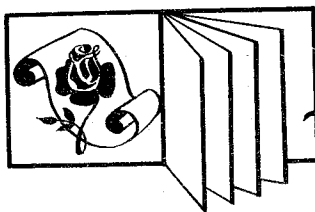
— Фақат олижаноб инсонгина сева олади, нафратлана олади.

* * *

Устоз деди:

— Эрталаб ҳақиқатга эришолган кунингнинг оқшоми ўлсанг арзийди.

Улуғбек ДАЛИЕВ таржималари.

Муҳтарама Улуғова

ҚИШЛОҚДА ЧИРҚИЛЛАБ УЧАДИ РУҲЛАР

* * *

Кунлар сокин оқар сувлардек
Ғуборларни ювдими дилдан,
Ҳаволардан тутиб олинган
Ёлғон сўзлар чекинди тилдан.

Энди на бир узоқ кутилган,
На тасодиф бахтдан умид бор.
Уша — мени кўпга кўндирган
Йиғилардан бўлдим миннатдор.

Хатойимни тузатди тақдир,
Пешонамга ўз ҳукмин ёзиб.
...Қайси журъат билан мен сизни
Кўрганкинман ўзга муносиб?!

* * *

Эҳтирослар, исёнларимни
Йўлчи шамолларга совурдим.
Мендан на-да бегоналарнинг,
Ўзимнинг-да кўнглим совуди...

Рухимда қирқ йиллик раддия,
Таъқиқларнинг алами бордир.
Менинг зада умрим саҳнида
Сизга уволдан-да уволдир.

Қолган умрим ҳарчанд уринма, —
Ишинг унмас намозгар пайтдир.
Энди шафқатингиз дарчасин
Аста ёпиб кетмоғим шартдир...

Сизни ҳам бир бахтли кўрарга
Розиману бағрим ўярга...
Яна сизга боғлар ночорлик:
Кафтдек жой йўқ жоним кўярга.

Умид

Ачинманг, умидим тубига чўккан
Тунд аламзадалик сабаби — ишқмас.
Теграмда ким ночор, ким бахтдан бўккан,
Самимий қувонч бир кўнгилдан чиқмас.

Қишлоқда чирқиллаб учади руҳлар
Ҳеч таний олмай Шарқ аёлларини.
Йўрғакдан гўргача билмас шу аёл —
Дунёнинг ёғдули хаёлларини.

Кўзимда — бошларга тортилса кўрпа
Очилиб қолгувчи оёқлар расми.
Вайрона кўнглимга ярашмай қолди —
Адашиб кирган бахт — муҳаббат фасли.

Ва имон расмини буздим: меҳрингиз —
Неча бор тан олиб, неча бор қайтдим.
...Беор дил, умидворсан тагин нечук
Ғойибдан келгувчи бир шафоатдин?..

Камбағаллик

Кўр ойдинда юрибман — пайпаслайман теграмни,
Қарамайман юзига ҳарки бир нон берганнинг.
На кўзим, на кўнглимда ҳайратим йўқ, ганжим йўқ,
На ўзим, на ўзгага эътиқодим, ранжим йўқ.

Юрак қилт этмай қўйган на қувонч, на йиғида,
Ризқим тўкилмаса бас этагим йиртиғидан.
Чориғим ярим бўлгач, пойгакларга қўнганман,
Неки келса тақдир деб, қўлим силтаб қўйганман.

Ким ёзган бу тақдирни, шоҳми, худо — бағри йўқ,
Пешонамнинг битиктош қимматича қадри йўқ.
Ер кенгдир, осмон кенгдир, ундан ҳам армон кенгдир...
Бу дунёга келдимۇ келмадим нима энди?!.

Қишлоқ

Ҳовлиларга туташди пахта,
Сўнгра қўшиб пахтазорларга
Ҳовлиларга сепдик дорилар.
Дориларки, чангалларида,
Балким, яна асрлар қадар —
Қутулолмас авлод қолдилар.

Дориларки, захру номини
 Яширишиб ҳисоботлардан
 Ариқларга сочиб юбордик.
 Ерни суйган жонзотлардан то —
 Балиқларга сочиб юбордик,
 Умрларни кемирган, еган —
 «Сариқ»ларга сочиб юбордик.
 Дориларки, ҳали туғилмай —
 Ғудакларнинг ҳайратин олди.
 Хўп фидойи йигит фарзандин
 Қувватию ғайратин олди.
 Алп келбатли халқ фарзандларин
 Ҳусну рўйин, савлатин олди.
 «Тан соғлиғим — давлатим», — деган —
 Собир халқнинг давлатин олди...
 Кексаларни ҳайрон қолдириб,
 Ёши қирқлар, ёши ўттизлар:
 Ярим йилда бир қишлоқ борсам,
 Ҳар гал янги касалин сўзлар.
 Момоларни ҳайрон қолдириб,
 Ёши йигирмаю ўттизлар:
 Кўкрак суйган фарзандларини
 Сунъий сутлар билан эмизар.
 Момоларни ҳайрон қолдириб,
 Ёши қирқлар, ёши ўттизлар:
 Ёноқлари ўхшамас гулга,
 Айтавермас гулсифат сўзлар.
 Ўзлари ҳам ҳайрону гаранг
 Ёши қирқлар, ёши ўттизлар:
 Ҳеч рангига чиқмайди нечун
 Бағридаги ўғилу қизлар?
 Ўзлари ҳам ҳайрону тажанг
 Ёши қирқлар, ёши ўттизлар:
 Савол, савол бир бурда юзда
 Болалигин йўқотган кўзлар.
 Ёмон кўрар қишлоқ қишини
 Ёши қирқлар, ёши ўттизлар:
 Этаклари қуп-қуруқ титрар
 Пахтасини бўшатгач кузлар...
 Сен бадният атама мени,
 Изтиробим — иқрорим, раддим.
 Неча йиллар жон-жонимизни
 Сим-сим эзган бир дардни айтдим.
 Улкан пойтахт дўконларида
 Токи олма гулига қадар
 Нари борса, тўқсон тийиндан
 Кўк олмалар сотилса агар,
 Рўкач қилиб уларни менга
 «Куз этаги ҳамон бой», — дема.
 Қўлга олсам, олмани эмас,
 Мен уятли юракни ейман.
 «Улуғ»лару дорилар қирган
 Қишлоқдаги боғлардан, ёҳу, —
 Яккам-дуккам тасодиф қолган
 Дарахтларнинг бор меваси — шу...
 Сен бадният атама мени!
 Сўзларимдан ошқору пинҳон
 Дардларини бирдан англаган,
 Ўтган умрин пахтага эмас,
 Жон қасдига сарф айлаган —

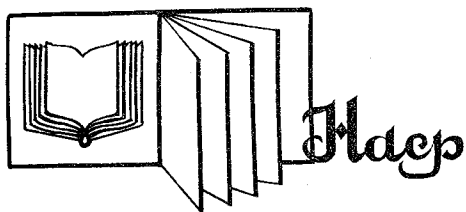
Жондошларнинг жон саволига
Жавоб оғир, жавоб ягона,
Синар ишонч, портлар бардошлар
Гар чайналсак излаб баҳона.
Сўзлайлик ўз кимлигимиздан,
Қилмай қўлни тарихга бигиз.
Сўзлайлик бу улуғвор юртнинг
«Тенг яшаймиз, ошкор яшаймиз,» —
Деган қонунига юзма-юз.

Қўшиқ

Ҳе-ей дилим, эҳ-ҳей дилим,
қайлардадирсан, топ мани?
Шуълаи ҳуснинг кўрай, сўнг майли,
дардга от мани!
На қувончда, на ғам ичра
бир харидорим йўқ-ей,
Кўмди бу беруҳ ҳаёт,
уйғот мани, уйғот мани!
Тўрт томоним қибладир,
эй қиблагоҳим, бормисан?
Единга шуқр этмай,
беимон этар минг дод мани!
Билмадим, тақдирми бу
бозорми ё — меҳрим касод,
Бир нигоҳга ол мани,
сўнг ғам-аламга сот мани!
Эй дилим, эҳ-ҳей дилим,
қайлардадирсан?.. Йўқ садо!..
Энди ютгай бемеҳр
бу дуняи ҳайҳот мани!

* * *

Узундан-узоқ бир умрни яшадим.
Қолгани ундан-да узоқми — кўрқаман...
Тушундим: ўзимни англаган лаҳзадан
то ҳануз —
мени ҳеч кутмаган кунларни йўқлабман.
Бағримдан суғуриб ташладим умидни —
кетма-кет етганим манзилда — ростлик йўқ.
Кўксига «Бахтиёр пахтакор» деб,
ўйиб ёзилган элимнинг
устига ёпгулик бир юмшоқ кўрпа йўқ,
бошига қўйгулик бир юмшоқ ёстиқ йўқ...
Бу нечук удумки — бир халқни
жарликка қулатган шиорлар алвондир?!
...Фақат ўз бағрингдан кўкариб чиқмаган —
ҳар қандай эътиқод, эътироф ёлғондир.

Шойим Бўтаев

ШАМОЛ ҲИНИ

Қисса

1

Тепа қишлоғининг анча юқорисида, исириқзору янтоқзор қирнинг остидан, соғ тупроқни оралаб, сизиб-сизиб булоқ чиққан. Туну кун, куну тун тинмайди — қайнаб чиқаверади. Шундаям ҳеч жойга дастгирлик қилмайди, ёлчитмайди. Озгина сув қайға ҳам борарди дейсиз.

Одамлар бунинг ҳам йўлини топишган. Сал пастроққа ҳовуз қилишиб, гирдига чим бостиришган. Кечалари сувни ўша ҳовузга тўплашади. Кундуз кунни очиб зарурини олишади. Зарурияти йўқми, йиғилиб ётаверади — тома-тома кўл бўлар...

Тилак миришкорни мироб сайлаб қўйишган. Кимки томорқасини суғормоқчи бўлса уни бир кун олдин огоҳ этади: «Миришкор шундай-шундай, хабарингиз бор, навбатимиз етиб қолди, қувурнинг оғзига бу кечқурун мен чим бостирай... Сизнинг даврингизда томорқаларни мириқтириб олайлик-да!» — деб...

Тилак миришкор ҳузурланиб эшитса, хўп-хўп, розилик беради. Қовоғини уюб, тепса-тебранмас бўлиб туравергани — худо ургани, кетасан бармоғингни бурнингга тиқиб...

Шу кун миришкорни Мирзо бобо анча излади. Уйига борди. Каллаи саҳарлаб чиқиб кетган, дейишди. Қаердалигини айтиб беришолмади. Бундай якрав одамлар бир ҳафта-ўн кун гумисиё бўлиб кетишсаям аҳли аёли беҳабар қолаверади. Кейин бу ҳақда «қаерда эдингиз, нима учун?» деб сўраб ҳам ўтиришмайди. Сўрагудек бўлишса, бошлари балога қолади.

Даладаям, чойхонадаям миробнинг қораси кўринмади. Мирзо бобо уни қидира-қидира ҳовуз бўйига келганида кун тушдан оққан, қияликда Тилак миришкор, хода ютгандек қаддини фоз тутиб, қўлларини белига тираб турибди. Ёнида икки-уч киши. Улар кўл қовуштириб, миробнинг ҳар замон-ҳар замон оғзидан чиқиб қолаётган сўзларини жон озиғи ўрнида қабул қилиб тинглашаяпти. Мирзо бобо хоксорлик билан салом бериб, сўради:

— Миришкор, чим кўчираверай...

— Ие, ие... — Миришкор уни биринчи марта кўраётгандек, бошдан-оёғигача зеҳн солиб қаради.

— Навбатимиз ҳам етди-да, — унинг қаршидан Мирзо бобонинг дили малолланди, сездирмади.

— Барвақтроқ айтиш керак эди-да, — Тилак миришкор ўзи ишининг маромини қойилмақом олволган бир қиёфада эди.

— Саҳардан сизди қидирамиз...

— Биз ернинг остига кириб кетганимиз йўқ, — барча айтгани-айган, дегани-деган одамлар сингари миришкор тезда дарғазаб бўлди.

— Ишонмасангиз аёлингиздан сўранг.

— Биз аёлдан гап сўрамаймиз, — миришкор шундай деди-ю, қандайдир мулоҳазага бориб сал юмшади. — Майли, бундан кейин хабардор бўлайлик... — Шу билан хизмат вазифасини ўтаб, кетишга чоғланаркан:

— Чимингизни кечга яқин бостиринг, яна биров очиб кетмасин, — деб тайинлади.

Мирзо бобо ажриқ тиғиз ўсган нам жойдан ҳафсала билан чорқирра чим кўчириб қўйди. Қуёш ботгач, почаларини тиззасигача, енгларини тирсагигача шимариб, муздай сувга тушди. Чимни қувурнинг оғзига тикди. Нариги тарафда оқаётган сув тақа-тақ тўхтади. Ариқда кўлмакчалар қолди. Улар ҳам эрталабгача қуриб кетади.

Оёқ-қўлини ювиб чиқиб, белбоғига артинди. Бировнинг тегинишга ҳадди сиғмаслигига кўзи етса ҳам, Тилак миришкорнинг тайинотини эслаб, пича қўриқчилик қилмоқчи бўлди. «Уйга бориб нима ҳам қилардим, — деб ўйлади. — Сув бўйи салқингина, ўтирибман-да ором олиб...» — гуппи чопонини буклаб, ўмровига қўйиб ётаверди.

Ой чиқиб қўтонлади. Унинг асл шаклу шамойилини аниқ-тиниқ фарқлаб бўлмай қолди. Узи шундай, ой қўтонлаганда булутдай тарқаб кетади — сап-сариқ, бир парчагина булутча...

«Оймомамиз бевақт қўтонлади, — фикр қилди Мирзо бобо. — Баъзан осмон ишларига ҳам тушуниб бўлмайди...»

У буни яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам йўйишини билолмай, ўйлагани сайин фикри чуваланиб, сару сомонини йўқотиб бораётганлигини сезди. Кароматгўйларнинг қулоғига чалинган сўзларини бир-бир эслади. Еру осмон сирларининг ҳаммасидан воқиф, ғойибдаги авлиё-анбиёлар билан мулоқотда бўлиб турувчи азиз зотлар ҳам аксига олиб бу ҳақда ўйлаб кўришмаган шекилли, у ҳеч вақо эслолмади.

Осмоннинг синоатига ақли етмагач, унинг ишигаям қўл силтаб, тепалик томон нигоҳ ташлаган эди... кимдир энкайган кўйи у томон бир-бир қадам ташлаб келаётганини кўрди.

Нари борса оддий бир деҳқон, бригадир хоҳласа ўтирғизиб, хоҳласа турғизиб юрган жўнгина кимса осмон жисмлари беҳудадан-беҳуда ўзгаравермаслигини қайдан билсан? Келаётган кишини кўрдию ойнанинг қўтонлагани ҳам ёдидан кўтарилди.

«Бемаҳалда ким бўлдийкин?» — деб ўйлади. Шу заҳотиёқ саволига тахминий жавоб топди: «Подадан қайтмаган эчки-печкисини излаб чиққандир-да!»

Қадам босишидан эса у асти унақа одамга ўхшамасди. Атрофи жавонобида не ўзгаршиш, не тириклик — ўзига алоқасиздек, парвойфалак қадам ташларди.

Мирзо бобо ашиқнинг фикр қилганлигини англади. «Зокир булбулмикан?» Зокир булбул деган ошиқнинг баъзи кечаларда дашту далаларга сарсон-саргардон чиқиб кетиш одати борлигини у эшитганди, илкис ёдига тушди. Зокир булбул шундайин лаҳзаларда ўзгаларнинг қулоқларига чалинмайдиган оҳанглари эшитарканми-ей, қушларнинг товушига қулоқ тутармишми-ей... нима балолар... Ишқилиб, ҳар бир одамнинг ўзигагина хос феъл-атвори бўларкан-да!

Бу зот ошиққа тарикчайм ўхшамаслиги боис, Мирзо бобо хаёлига туйқусдан Зокир булбул келганлигига ҳайрон қолди. Ахир у саланглаб, олди-кетига қарамай, ҳатто кундуз куни йўлига чироқ тутиб турсанг ҳам қоқиниб-суриниб юрарди. Бу киши эса олдиндан босажак қадами қаерга тушишини аниқ мўлжалга олгандай, ҳеч тортиниб-нетиб ўтирмай, бир алпозда келаяпти.

Чолнинг юраги негадир шиг этди. Урнидан турди. Йўталди. Киши анча яқинлашиб қолганди. Сергак экан. Йўтал товушини эшитиб, таққа тўхтади. Аланглаб, каловланиброқ турган чолни кўрди. Унга яқинлашиб, салом берди:

— Ассалому алайкум, ота!

Кишининг гапириш оҳанги бу ер одамларидан, жудаям бўлмаса-да, ҳарҳолда ажралиб турар, унинг анча олисдан келаётгани аниқ эди.

Мирзо бобо алиқ олди. У томон бир-икки қадам ташлади. Киши чаққонлик бобида ҳам ҳаётдан катта сабоқ олганлигини намойиш этиб, орадаги масофани кўз очиб-юмгунчалик фурсатда босиб ўтди. У қадам ташлаб келдимиз, учибми — Мирзо бобо фарқлолмай, кўришиш учун узатилган қўлни олди. Чол унинг қўли латтадай бўшлигини сезди, қафти тўлмади. Киши қўлини шундай тезлик билан тортиб олдики, Мирзо бобо ҳаросат ичра унинг чинчалоғи йўқлигини ҳатто пайқамай қолди.

Эс-ҳушини йиғиштириб сал ўзига келгач, меҳмоннинг юзига синчиқлаб назар солиб, унинг қаердан келаётгани, қаерга бораётганлигини аниқлаб олмоқчи бўлди.

Кишининг сийрак соқоли чуқур қовоқлари остига беркинган бит кўзларидан, пешонасига нисбат берилганда энгагининг озроқ кенглигидан, ёноқларининг ичига

1 Бахши, дoston айтувчи.

ботганлигидан, қирра бурнининг учи қуш тумшугига ўхшаб бироз эгилганидан тузукроқ ифодани англолмади. Балки унинг от юзида айни дамда бирор-бир ифода зоҳир бўлгандир-у, ғира-шира қоронғуликда чол буни пайқамай қолгандир?

Мирзо бобо унинг елкалари гавдасига нисбатан энсизроғу эгик эканлигини ҳам пайқади. Шу топда кишига узоқ синч солаётгани бехос кўнглидан кечиб ўнғайсизланди.

— Қайдан сўраймиз? — деди ва ноўрин савол бериб чув туширганлигини англаб, ҳеч ким бўлмаса ҳам атрофига жовдираб қараб қўйди. Сабаби, ким бўлмасин, қишлоққа энди оёқ қўйишими, келавериб охурча қилиб юборганми — фарқсиз, олдига обу овқат қўйиб, нон-туз тотингандан сўнг шундай савол билан мурожаат қилинарди. Элнинг одати шу.

Келган киши бундай одату таомиллардан йироқ ёинки майда-чуйда нарсаларни кўнглига олиб ўтирмас экан, бажонидил жавоб берди:

— Ҳу-ув ёқдан, — дея қорайиб, элас-элас кўзга ташланаётган тоғлар ортига бармоғи билан ишора қилди.

— Яхши, яхши! — нима деяётганлигини ўйлаб ҳам ўтирмай, меҳмонни уйга олиб бориш лозимлигидан шоша-пиша сўзлади чол. — Қани, юринг, уйга борайлик-чи, кегин бир гап бўлар.

Киши эргашди. Тору танг, таппи ҳиди ўтириб қолган қоронғи кўчадан ўтиб боришаркан, чол йўл-йўлакай бир ҳовлига кириб, қоғозга ўроғлик ниманидир кўтариб чиқди. Гўшт экан. Ҳалиги кирган жойи қассобнинг ҳовлиси экан. Бечора, вақт-бевақт кўнглига олмай, одамларнинг ҳожатини чиқарадиган яхши қассоб экан.

Мирзо бобоникида меҳмон келишини хоби хотирларига келтирмай, туппа қилишган экан. Меҳмоннинг иззати учун қовурдоқ пиширишгунча чархин товоқда туппа келтиришди. Иккаласиям очиқиб туришган эканми, паққос туширишди.

Шундан сўнггина, чол меҳмоннинг уйқусизликдан қизарган кўзларига қараб туриб, исмини сўради.

— Беркинбой, — жавоб берди меҳмон исмининг бундай беўшховлигидан заррача хижолат кечмай. Шу асно у чолнинг сўрови замирида ўзининг кимлигига, насл-насабига қизиқиш ётганлигини ҳам англаб етди. — Мен Қоратоғни ошиб келяпман. Анча кўп йўл юрдим. Дарахтларнинг остида ётдим, қийналдим — дунё кенг бўлгани билан ҳамманиям инояти билан сийлайвермас экан. Сиз мундай валангор аҳволимдан ҳайрон бўлманг. Мен юрт излаб юрибман.

— Юрт излаб? — ҳайратдан чолнинг кўзлари катта-катта очилиб кетди. Шунча йил яшаб, қанча одам кўриб, не-не азаматларни, дунёни оламан деганларни, афандисифату дўнг пешоналарни учратганди-ю, бундайин ғалати талабгорни тушидаям кўрмаганди у.

— Ҳа-а, юрт излаб, — такрорлади Беркинбой яхшироқ ўрнашиб ўтираркан, иссиқ чойдан ҳўплаб, хотиржам қиёфада сўзида давом этди. — Ота юртимни, она қишлоғимни фалокат босди.

— Қандай фалокат экан у, сизни юрт излаб чиқишга мажбур қилган? — сўради чол сабри чидамай.

— Шошманг, мен айтай, эшитиб англаб оласиз...

II

Меҳмоннинг айтишича, у яшаган қишлоқ адл тераклар билан қуршалган эди. Ҳаво-сининг сўлимлигию тозалигини, турфа қушларнинг сероблигию чарх уриб ўйнашини айтмайсизми. Юқоридан қайнаб чиққан булоқлар хўжалик ерларини обод қилар, шавқ билан ишлашга имкон яратар, ортиқча сув катта сойга бориб қўшиларди.

Бир куни бу ерга аллақандай асбобу аслаҳалари билан уч-тўрт киши келди. Кишиларнинг эгиларида трико, оёқларида кроссовка, ҳаммалари бир хил қора кўзойнак тақишган. Баайни ташқи кўринишимизданоқ бир хил фикр-ниятда эканлигимизни таъкидлаймиз дегандек, бошларига сурпдан тикилган оқ қалпоқчалар кўндиришганди. Ҳаммаларининг қиёфасида шоён нарисанд ифодалар кезинган, дунёда уларниқидан муҳимроқ фаолият, уларниқидан юксакроқ мартабаю маснад¹ йўқдек ғоят бемалол, эмин-эркин эдилар. Юқоридаги икки тепаликнинг дам унисига ўтиб, дам бунисига ўтиб, дам оралиқда куймаланиб анча андармон бўлишди, қир бошига чиқиб атрофи жаво-нибга қирғий қараш қилишди. Одатан бу тоифадагилар бир кўриниб, қораси ўчиб кетгучи эди, улар эса бу ерни тарк этишни хотирларига келтирмайдиган кўринишарди.

Кўпчилик ўша тепаликлар ёнбағридаги камарчалардан тигиз ўсиб ётган ўт-ўланларни ўриб келиш учун чалғи кўтариб боришади, мол боқишади, болакайлар қўйларни ёйиб қўйиб чиллак ўйнашади.

Эътибор бермагани эътибор бермади — молини боқиб, ўтини ўриб уларнинг уст-бошларигаю хатти-ҳаракатларига анқайганча термилиб, тамошалаб қайтаверишди.

¹ юксак ўрин, мансаб, тахт, суянчиқ каби маъноларни англатади.

Баъзилари қизиқсинди, оқ қалпоқчаликларнинг олдига яқин бориб, нима иш қилмоқчи эканликларини сўрашга журъат этганлариям бўлди-ю, сўроқларига жавоб олиш у ёқда турсин, саломлариям алиқсиз қолди. Келганлар билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солишди ўзларини.

Бу ҳолдан озорланганлар чойхонага чиқиб қишлоқ катталарига айтишди: «Шундоқ-шундоқ отахонлар, анчадан буён айланишади, қилаётган ишларини ўзлариям худо билади. Бизди назарга илмайдилар. Бир фалокатни бошлашмасайди...» Боз устига бу орада ҳар хил гап-сўзлар чиқиб қолди. Биров: «Қишлоқ кўчармиш!» деса, яна бошқа оғзига кучи етмагани: «Уйларни бузишиб, ҳаммани қаватлик иморатларга кўчирармиш» дейди. Қишлоқ катталари — икки-уч нафар қария уларнинг олдига чиқиб бориб нима гап-сўз эканлигини билиш фурсати етганлигини сезишди. Олдинмакетин, асога суянганча оқиста-оқиста қадам ташлаб тепаликлар томон йўл олишди. Уларнинг кўринишлари жиддий, муҳим топшириқ билан кетаётганликларини дилдидан ҳис этишар, таширфларининг оқибати албатта кўнгилларига хавотиру таҳлика солмоқда эди. Ниҳоят, кўзланган манзилга етгач, бирпас нафас ростлашди. Сўнгра таёқ учидаги дурбиндан аллақерларни кўраётган оқ қалпоқчали томон дадил қадамлар билан йўналишди. Салом-алиқни ўрнига қўйишгач, чоллардан бири — ноҳақ қамалиб чиққанлиги учун қишлоқ катталари сафидан ўрин олган жиккаккина қария салмоқ билан сўз бошлади:

— Ҳорманглар, азизларим. Қишлоғимизга хуш кўрдик. Мунда-ай, чой-пойларингиздан биров хабар олиб турибдими-йўқми, билгани келдик.

Оқ қалпоқчали илтифотдан мамнун илжайди. Жиккак қариянинг биқинида турган чол унинг тирсагига туртди, чимчилади. Мақсадга ўт, дея шипшиди. Шундай қилмаганида хотамтойлиги тутиб кетган оғайниси ҳозироқ уйига меҳмонларни таклиф этармиди. Ҳарҳолда, у салмоқ билан сўз бошлаган бўлса-да, анча ҳаяжонланиб қолганди-да. Туртки-чимчилашдан ўзига келиб муддаога кўчди:

— Бу ерларда ота-боболаримизу, бобокалонларимиз умргузаронлик қилиб келишган. Ўт ўрганлар, мол боққанлар. Расм-русум, одат-дудумларини қилишган. Юрт тутишган. Энди биз ҳам юртимизни неварачевараларга қолдирар фурсат етди. Бу ерда нималар бўляпти, келгусида қандай ўзгаришлар... билгимиз келади... Одам сўзлашиб топишади, йилқи кишнашиб, дейишган...

Оқ қалпоқчали аввалига рўйхуш бермай турди. Гапни айлантирди. Кетмону таёқдан бошқасини кўрмаган-билмаган бобойлар ниманиям фарқи-сарқига борардингизлар, ҳукуматнинг энди сизлар билан ҳисоблашмагани қолувди, дегандай. Аксига олиб, чоллар кўп ҳам улар ўйлаганчалик эмас, кетмону таёқдан бошқа кўп нарсаларни ҳам кўрган эдилар. Ҳатто, кўп жаҳонгашта, уч-тўрт марта уйланиб, уч-тўрт марта ажрашган чол ҳам бор эди улар орасида. Бу қурғур чол маржа аёли билан қўйди-чиқди бўлгач, уям тек турмаган, закунлашган, не-не муқаддас даргоҳларнинг остонасида рангу рўйини сомондек сарғайтирган эди. Оқ қалпоқчали, хайрият, хаёлига келган дастлабки фикрида қаттиқ туриб оладиган худо урганлардан эмас экан, чолларнинг рафторидан анойилардан эмасликларини билди. Уни яккаш ажаблантирган нарсаям шу—нега буларнинг анойи эмасликлари бўлди. Уйдаги гап кўчага тўғри келмас экан-да, деб ўйлади, шароит тақозоси билан иш юритиш кераклигини фаҳмлади. Маҳкам туришибди. Ерга ўтириб, чолларгаям ўтиринглар, деди. Юзма-юз бўлишгач, муддаога кўчди, бу ерда қанча ишлар қилиниши мўлжалланганини айтиб берди.

Бу икки тепаликнинг оралиғи жуда катта сув омборига бопта жой эмиш. Бу иш унчалик қийин ҳам эмасмиш. Ҳў-ўв пастроқда тўғон кўтарилса олам гулистон эмиш.

— Омборга сув қаердан келади?— сўради жиккак чол.

— Булоқларнинг суви йиғилади, ҳў-ўв тоғ қорлари эриб тушади...

Ҳар учала каттанинг ранги бўздай оқариб кетди. Вақти-соати етиб тўғонни сув уриб кетиши, қишлоқни вайрону валонгор қилиши мумкинлиги уларнинг етти ухлаб тушларига кирмаган бўлса-да, томорқаларимизга булоқ сувлари етиб бормас экан-да, дарахтларимизу, боғ-роғларимизнинг ҳоли танг бўлар экан-да, деб хавотирланишди. Меҳмоннинг кепчик юзига, маъносиз йилтираган қисик кўзларига зимдан разм солишиб ўйлашдики, буям ҳукуматнинг топширигини бажариб юрган бир бечора, ўзини катта зеб тутадими, кичик зеб тутадими — барибир хизматчи-да! Шундай экан, ундан бирон-бир тайинли гап чиқишига ақл бовар қилармиди?

Лом-мим демай ўринларидан туришди, этак қоқиб, хайр-хўшниям насия қилиб жўнаб қолишди. Хизматчига суҳан қилишни эп кўрмаган бу якравлар кейинроқ жанжал кўтариб ижроқўмга боришди.

Ижроқўм раиси уларни ўбдан тинглади. «Об-бо сизлар-эй, об-бо сизлар-эй, — дея худди ёш болани алдаб конфет тутқазаетгандек ширин сўзларни ҳадя этди. — Ташвишланманглар, водапровод қуриб берилади сизларга, ишонинглар, қишлоқларингиз обод бўлади, мени айтди дерсиз ўшанда...»

Чоллар ширинсўз раиснинг олдидан кўнгилларига сал-пал сув уриб чиқишди. Ташқарида — салқин, шинам йўлакда башараси чўзинчоқ, баайни тулкиникидек, сочи сипиллиқ таралган, қора шим-костюмли, хол-хол тусли пўрим бўйинбоғ боғлаган ўттиз-

ўттиз беш ёшлардаги ниҳоятда эҳтиёткор қиёфадаги кимсага тўқнаш келишди. Кимса уларга яқинлашиб шипшиди:

— Бу гапларингизни бошқа жойларга дастурхон қилиб кўтариб юрманглар-а. Уз шахсий манфаатларингиз учун ҳукуматга қарши боряписизлар. Оқибати ёмон бўлади, ёмон. Қариганда жонни роҳатиниям ўйланглар мундо-оқ...

Кимса осмонга чиқдим, ерга кирдим — номаълум, кўздан ниҳон бўлди.

Чолларнинг ўтакалари ёрилаёзиб, бир-бирларига таҳликали, ишонқирамайроқ қараб кўйишди. Ҳаммасининг қиёфасида ягона фикр, ягона ифода зоҳир эди: «Тавба! Бу қаёқдан пайдо бўлди? Ижроқўм раисининг олдида ҳеч ким йўқ эди-ку! Қабулхонада сочи қирқилган котибдан бўлак одам қораси кўринмагани-ку! Наҳотки ҳамма гапларимизни зимдан пойлаб туриб эшитиб олган бўлса? Наҳотки шунчалик пасткашликка борган бўлса? Тавба!»

Улар қишлоққа қайтишди.

Орадан кўп ўтмай, бульдозерлару экскаваторлар, самосоваллару улкан КамАЗлар икки тепалик оралиғига ёғилиб кетди. Иш қизигандан-қизиди, қайнагандан-қайнади. Тошу тупроқ ташиб келавердилар, ташиб келавердилар — машиналарнинг бошкети йўқдек эди. Рўзномалар ҳам «умумхалқ ҳашари» тўғрисида ҳар куни хабар бериб турди.

Ижроқўм раиси тўғри айтган экан. Сув омбори баҳонасида қишлоқ, унинг ён-атрофи анча обод бўлди. Дам олиш зонаси ташкил этилди. Бу ерга электр ўтказишди — шу баҳонада қишлоққаям нур етиб келди: қурилиш материалларини аямай олиб келишди, ҳар ёғочлар — қулоч етмайди. Ўзига асқотганда ҳукумат ернинг остидан бўлса-ям топаркан. Майли-да, шунисигаям шукр, одамлар яшириқча сотиб олиб кам-кўстларига яратишди; янги қурилган биноларни оппоқ оқлашди — баҳонада пастқам, ўйдим-чуқур кўчаларгаям сон кириб қолди...

Санаторий қурилиши билан одамлар шунча йил яшаб билмаган, хаёлларига келтирмаган нарсаларни кашф этишди: инчунин, бу ернинг обу ҳавоси камёб, топилмасмиш, қуёшига бадан тобласа неки дарди бор, фориг бўлармиш. Бу гап-сўзларга аввал ишонишмади: неча-неча йиллар нафас олиб келишган ҳавода наҳотки шунчалик ҳикмат бўлса-ю, бу гўлу гумроҳлар пайқамай қолишган: ўз-ўзидан чиқиб-ботиб ётгувчи, тангадек сояни минг тилло қилгувчи қуёш шарофатини наҳотки, билишмаган?!

Уларнинг шубҳа-гумонларини тез орада узоқ-узоқлардан гуррас-гуррас дам олишга келаётганлар, ёз бўйи янги кўл қирғоқларида авратпўшгина тутган ҳолда юришаётганлар тумандай тарқатиб юборишди. Келганлар чўмилишар, кумга кўмилиб эркагу аёл ап-аралаш ётишар, сомонга, ўтга чиққан болалар баъзан уларнинг бежо қилиқларини кўзлари ёниб узоқдан томоша қилишарди. Оппоқ баданларнинг жигарранг тусга кириб бораётганлиги тўрт-беш кундаёқ сезилиб қоларди.

Қишлоқнинг ўсмирлари энди бошқача бўлиб қолишди. Кечқурун китоб ўқиш, меҳмонхоналарда айтиладиган термалару дostonларни тинглаш ўрнига санаторий рақсхонасию кинохонасига чопадиган бўлишди. Энди улар ярим тунларда ўзларига аллақандай ўткир атиру аёллар исини юқтириб қайтишарди.

Йиллар ўтаверди. Қишлоқ ҳам, уларнинг одамлари ҳам таниб бўлмас даражада ўзгарди. Сув ҳар йили ҳатто баҳор пайтидаям тўғоннинг ярмигача келмасди. Бу йил ёғин-сочин сероб бўлди...

Уша тун Беркинбойнинг ўғли эндигина кинодан қайтганди. Саёқ боланинг бир куни таёқ ейишини ўйлаб, ота ичида кимлардандир домангир бўлиб сўкиниб ётганди. Ўғли-ям етиб келди: шилтаи шалаббо, башарасига қараб бўлмайди, оёқларидан мадор кетганми, ишқилиб, қалт-қалт титрарди.

Беркинбой ўгирилиб, дўл тарс-турс урилаётган дераза ойналари томон қараб олди. Довул кучайгандан-кучаяр, ташқарида бирор нарсани на кўриб, на ажратиб бўларди. Беркинбойнинг кўзи илинди...

Субҳи козибиди, субҳи содиқмиди — буниси аниқ эсида йўқ, у еру кўкни ларзага солгудек гумбурлаган овоздан уйғониб кетди. «Момоқалди роқми-ей», — деб ўйлади саросима ичида.

Бироқ бу даҳшатли овознинг аввал чақин чақиб кейин қалдирайдиган момоқалди роқ товушига сираям ўхшашлик жойи йўқ эди. Ташқарида ит шундай ангиллай бошладики, асти чидаб бўлмасди унинг ноласига...

Бу орада хотини, ўғли уйғониб қолди.

Уйлари худди қайиқдек чайқалиб, сурилиб борарди. Пишиқ-пухта қурилган синчлик уйнинг деворлари уваланиб тушиб, улар яхлит қоқилган полнинг устида қолишибди. На ҳовлидан, на кўча-кўйдан ном-нишон бор эди. Атроф лойқа, бўтана сув... Қайларгадир оқизиб кетаётибди уларни...

Улкан кўлнинг айрим-айрим жойларидан қишлоқ нишонлари, дарахт учлари элас-элас кўзга чалинарди. Хотини чинқариб ҳушидан кетди.

Беркинбойнинг уйи қиямаликда эди. Унинг баъзи кўни-қўшнилари дуч келган нарсаларга ёпишиб олишган. Оқиб бораётган бочканинг устида ички кийимдаги кимса

ўтирарди. У оқ иштонда бўлгани учун нақ арвоҳнинг ўзгинаси эди. Фақат арвоҳ чирқил-ласа, у телбаларча қийқирарди:

— Хонумоним куйди! Сандиқларим оқиб кетди! Ярим миллион бор эди-я!

Бочка курғурнинг эса парвойфалак эди, гўё бу сайру саёҳат унга жуда маъқулдек, анчадан буён буни кутиб зорикқандек, тўлқинлар узра чайқалиб-чайқалиб борарди.

Том устидаги ўттиз-ўттиз беш ёшлардаги кимса эса бўйинбоғини ҳадеб уёқ-буёққа суриб сувга тикилади, холос. Чамаси, у ухлагандаям бўйинбоғи ечилмасди. Унинг қўлида қармоққа ўхшаш қандайдир асбоб.

— Кўшни, — деб зорланарди Беркинбойга у. — Усти қизил папка кўрсангиз менга олиб беринг. Сизни тақдирлайман! Унда қимматли маълумотлар бор эди. Ун беш йил мобайнида йиғилган маълумотлар. Улар оқиб кетса мени ўлди деяверинг, душманларимни кунни туғади...

У гапини тугатар-тугатмас сув юзасида қалқиб-қалқиб келаётган қандайдир қизил нарсани кўриб қолди, ўзини ғаввослардек ўша томонга отди.

Тушга бориб селнинг шиддати сал пасайди. Сув босган ҳовлилар, уйлар, молхоналар кўриниб қолди.

Кейинчалик маълум бўлишича, ўша тун тўғонни сув кўтариб, санаторийдан номнишон қолдирмаган, қишлоқниям вайрон қилганди. Далага қочиб кетган ёинки ўша ерда ўтлаб қолган битта-яримта сигирлар, итлар кечки пайт дийдираганча уйларига қайтиб келишаётганда қишлоқ аҳли бу ердан тугунча кўтариб, қоп елкалаб чиқиб кетишаётганди...

— Ё товба! — беихтиёр хитоб қилди Мирзо бобо.

— Рост, рост! — шоша-пиша бош силкитди Беркинбой гўё чолнинг бу гапларга ишонмаслигидан кўрқиб кетгандек.

— Қишлоқларингизни обод қилиш шунчалик қийинмиди? — Беркинбойга ҳам ачиниб, ҳам кўнглида аллақандай нохуш ҳис уйғониб сўради Мирзо бобо.

— Обод қилса буларди чамаси... — Беркинбой бош эгди.

— Унда нега... — Чол чайнаиб, сўзининг давомини ичига ютди.

— Билмадим, — деди Беркинбой юзида аллақандай ғуссали ифода зоҳир бўларкан. У юзига атай шундай ифода бераётганлигини чол пайқамай қолди. — Кўпчилик одамлар иш юзасидан келиб туришганди қишлоғимизга. Даставвал улар ўз юртларига қараб жуфтакни ростлашди. Кейин-кейин қолганлар...

— Ҳозир ҳеч ким йўқми у ерда?

— Кекса бир чол қолди.

— Ёлғиз ўзимми?

— Сал нақароқ бўлиб қолган, — Беркинбой кўз қисиб, бош бармоғини пешонасига нуқиб кўрсатди. — Кетайлик бу ердан деган қариндошларининг таклифларига кўнмай, мен ёлғиз эмасман, дебди; болаларимнинг қабрлари ёнимда, дебди. Уч ўғлини қабристонга элтмай, ҳовлисига кўмибди. Тўртинчиси — кенжатоёи, эркатойининг боши топилгани йўқ эди. Чол унгаям қабр қазиб, қабрни очиқлигича қолдирибди...

— Бечора... — хўрсинди кўз ёшларини тиёлмаган Мирзо бобо, чолнинг аҳволини кўз ўнгига келтириб унга дил-дилдан ачинаркан.

Беркинбойнинг оғир таассурот қолдирувчи ҳикояси Мирзо бобонинг юрагини далва-далва қилиб ташлади. У чидаёлмай: «Майли, Беркинбой, начора, тақдир экан», дея меҳмонга тасалли бериш асносида гапдан тўхтатди. Тўхтатмаганида, чамаси, Беркинбой ҳали хийла сўзламоқчи, ўзининг ровийлигу воизлик борасида ҳам камолотга етганлигини намойиш қилмоқчи эди.

— Сиз эртага раиснинг олдига киринг, — маслаҳат берди Мирзо бобо Беркинбойга. — Айтинг, тушунтиринг. Шундоқ- шундоқ денг. Маъқул тушсангиз, томорқа беради. Маъқул тушмасангиз... Раисимизнинг феъли хўп қизиқ... Айтганча, бола-чақалар серобми?

— Аёлим, ўн олти яшар ўғлим бор. Тоққа, бир кишиникига ташлаб келганман. Аниқ жойга қўноқлансам, хабар бераман дегандим. Кўзлари тўрт бўлиб кутишаётгандир...

— Э, шундай демайсизми. Албатта киринг раисимиз олдига. Довруғингизни эшитиб келдик, паноҳгоҳимиз бўлинг, деб айтинг, қаноти остига олади. Мен кафил. Хўп қизиқ одам-да... Узим билан бирга ишлаб юрарди. Пронтда бирга бўлган ўртоғи беш-олти йил бурун райқўмга котиб бўлиб келдию раисликка тайин қилди. Ишлаяпти балодай... Беркинбой мийғида илжайди. Лаби-лунжидан туртиб чиққан тиши кўриниб кетди.

Келини буғланиб турган қовурдоқ келтирганида Мирзо бобонинг иштаҳаси батамом бўғилганди. Беркинбой қовурдоқни пок-покиза туширди. Чой ичиб, терлади, маза қилди. Сўнгра супага чиқиб ётишди. Мирзо бобо анча маҳал ухлолмади.

Юлдузларга, сомон йўлига термилиб ётди. Э-ҳэ... Қўл узатса етгудек болалиги билан ҳозирги бобалиги ораллигида қанча масофа бор. Ушанда ҳам шундай: юлдузларга, сомон йўлига термилиб ётишни яхши кўрар, ўсмирлик тушларида учи-иб, учи-иб кетарди...

— Мен учдим! — пичирларди тушида. — Кенг осмон бағрида юлдузларга, ойга ёндош учдим...

Кечаларнинг ўз ҳиди бўларди. Сукунатнинг ўз садоси бўларди. Ана шу ҳиду садолар-ла учарди у, учаверарди... Э-ҳэ...

Энди билса, бу юлдузлар не-не замонларни, не-не тақдирларни, қисматларни кўриб келяптики, уларни бир муштипар одам, айниқса, шундай муштдек тугилиб ётганида тасаввурига сиғдиролмайдди. Юлдузларга ёндош учаётганлар қаторида юлдузлар остида фаҳш ботқоғида судралаётганлар, кечалар ҳидини бадбўй ислари билан булғаётганлар қанчадан-қанча...

Фалак — раҳмдил!

Фалак — беомон!

Раҳмдил ва беомондир ул!

Бандаларнинг фалак сари яқинлашуви, юлдузларга ёндош учишлари, юраклари эзгулик ва севгидан лиммо-лим тўлганлари бисёр жойда раҳмдил ул!..

Мирзо бобо хаёллар оғушида эди.

Беркинбой эса кўрпа қатига кирган заҳотиёқ қаттиқ уйқуга шўнғиганди.

III

Беркинбой супа четидаги оқ толнинг сийрак барглари орасидан қуёшнинг ўткир ёғдулари кўзига тушгандагина уйғонди. Бу маҳал Мирзо бобо қувур оғзидаги кеча ўзи бостирган чимни олиб ташлаб, сувни томорқасига оқизиб келишга улгурган эди. Улар биргаликда нонушта қилишди. Сўнг меҳмоннинг Мирзо бободан сўраган дастлабки нарсаси сартарошхона бўлди.

— Э, бизди қишлоқда сартарошхона нима қилсин? — деди чол аллақандай ғайритабиий тарзда илжайиб. — Соқолди ўстириб юраверамиз супургидай қи-иб. Бордию, сизга жуда зарур экан, ҳақиқатдан ҳам соқол ўстириб ўрганмаган бўлсангиз, иложини қиламиз, устара топамиз...

Чол шундай деб ўрнидан турди. Лапанглаб уйдан чиқди. Ҳийла фурсат йўқ бўлиб кетди. Синиқ ойнак, олқинди, устара олиб чиқди.

— Мана, меҳмон, ҳозир илимилиқ сув келтирамиз...

— Ташқарига чиқа қолай, — Беркинбой энгагини қаший туриб чолга хижолатомуз қаради.

— Э, йўқ, йўқ! — Мирзо бобо шоша-пиша унинг елкасидан босиб қўйди. — Шу ер яхши. Ойнакни танча устига қўйинг. Мана бундай. Ҳа-а, яхши. Мен ҳози-ир...

Беркинбой соқолини қиртишлаб, обрезда бет ювди. Одамбашара бўлиб қолди.

— У-ҳў, — завқланди чол. — Биноийдек экансиз-ку!

Беркинбой колхоз идорасига борадиган йўлни астойдил сўраб-суриштириб олгач, чол билан хайрлашди.

Беркинбой-ку, Мирзо бобонинг алмисоқдан қолган ҳовли эшигини зўр-базўр очиб ташқарига чиқаверсин, биз теварак-атрофимизга бир қараб олайлик.

Мирзо бобоникига тунда меҳмон келиб тушганлиги ўша заҳотиёқ қишлоқ аҳлига аён бўлганди. Айни дамда хотин-халажлар девор тирқишларидан мўралаб туришар, болалар муюлишларда, эркаклар эса кўча четларида ҳозир у нозир эдилар. Меҳмоннинг не муроду мақсадда келганлиги уларга ноаёнлиги боис юриш-туришиданоқ дилидагини билиб олмоқчидек эдилар.

Ҳамманинг нигоҳи сергак тортди.

Беркинбой тупроқранг тахта эшикдан чиқди.

Бошқа одам бу чоғда ниначининг минглаб кўзларида нигоҳлар таъқибини ҳис этиб, эс-ҳушини йўқотиб қўйишиям ҳеч гап эмасди. У эса, ҳеч нима бўлмаётгандек, парвойфалак, айиқ юриш қилиб кетаверди.

Беркинбой узоқлашиши биланоқ, уч-тўрт бош дарров бир жойда бирикиб, тахмину гумонларга лиқ тўла фикрларни айта бошладилар:

— Юриш-туришидан туппа-тузук одам кўринади.

— Фирт муттаҳам десанг-чи.

— Нимаики бўлса меҳмон, шаънига яхшимас, биродарлар.

— Ҳа-а, меҳмон — атои худо!

— Сиз шундай дейсизу ниманиям билардингиз...

— Ярим йил шаҳарда юрганнингга ҳамма нарсани билиб қолдингми?

— Тор феъл бўлманглар. Дунё кенг, этиб-ортади ҳаммага.

Ўзи боис қанчадан-қанча гап-сўзлар қўзғалганидан мутлақо беҳабар Беркинбой раис ҳузурига шошилмай-ошиқмай, ширин-ширин йй-хаёлларга фарқ ҳолда кетиб борарди.

У раиснинг идорасига етай деганида ёинки унинг қабулига кирганида — бу ёғи бизга қоронғу, кароматгўю бахши кампирлар Момо Улоқсиз ҳам дарров Нисо ачаникида ййғила қолишди...

...Беркинбойнинг қадами ёқиш-ёқмаслиги бу ерда қолиш-қолмаслиги билан боғлиқ эканлиги ойдек равшан. У юраги дук-дук урганча раис хонасига яқинлашди. Бир зум ўзини ўнглаб, нафасини ростлай бошлади.

Раис ҳам унинг келганини эшитганди. Будёнийга тақлидона қўйилган мўйловини асабий ҳолда бураб-бураб, қон томирлари тўрлаган қип-қизил юзи кўпчиб кетиб, тор манглайда совуқ тер томчилари йилтираб, ҳаяжоннинг зўридан бўғриқиб нуқул хонада уёқдан-буёққа, буёқдан-уёққа бўзчининг моқисидек бориб келарди. Баъзан Уратепанинг манаман деган устасига махсус ясаттирилган маҳобатли курсига беҳол чўқар, кутар... қиёфасига жиддий тус бермоқчи бўлар, хунобланар, сабри чидамай яна туриб кетарди. Раисни ҳаммадан кўп ташвишга солган нарса — келган одам ортимдан қўйилган ҳукумат кишиси эмасмикан, деган бежо хаёл эди...

Эшик қия очилди.

Раис столга қапишганча қотиб қолди.

— Мумкинми?

Одам товуши эмас, худди чала дамланган шарнинг ҳавоси чиқаётгандек ожиз, нотавон сас эшитилди. Сония ўтмай ўша тирқишдан жуҳудона ўсиқ қошлар, арманона узун бурун, хулласи калом, қовундек чўзинчоқ бош кўринди. Кўзлар, қулоқлар ва яна аллақандай унсурлар ҳам мавжуд эди албатта бу бошда.

— Киринг, киринг! Бемалол! — деди раис шоша-пиша. Шу топда у ажабланиш кераклигини, бироқ ҳеч ажабланмаётганини алам билан ўйлаб совуқ терлади.

Меҳмон хонага кирди.

— Э, менга эғлиб салом беряпти-ку? — ўйлади раис суюниб, вужудини одатдаги ҳузурбахшлик эгалларкан. Бир зумдан сўнг бу қувончи беҳудалигини англади. Келган кишининг сохт-сумбати табиатан шундай яратилганига ишонч ҳосил қилди.

Беркинбой хонага кирган заҳотиёқ раис кечадан буён чекаётган ташвиши беҳудалигини сездди. Энг муҳими, энг кераклиси шу эди. Бежо хаёлни миясидан чиқариб ташлаб, қушдай енгиллашди. Енгиллашгани боис меҳри ийиб, уни ўзи ўйлаганидан чандон яхшироқ қабул қилди.

— Исмингиз? — сўради шундаям ўзини билмасликка олиб, сир бой бермай. Ҳолбуки, бу шўрингга шўрва тўкилгур исм подажойда қайта-қайта такрорланавериб, кўчалару ҳовлиларга илондай ўрмалаб кириб кетганди.

— Беркинбой, — деди меҳмон.

— Яхши, яхши, Беркинбой, — деди раис бу гапни салкам меҳмон билан бир вақтда айтиб юбораёзиб. — Қани, ўтиринг...

Беркинбой пойгакдаги стулга чўкди.

— Биздан бирор хизмат лозим бўлса бемалол... — раис унинг шахсиятига тегишли саволларни беравериб чўчитиб қўймаслик, шу асно ўзларининг меҳмонновозлигу одамгарчилик одатларига путур етказмасликка уриниб; Беркинбойга мулоимгина қаради, мўйлови ҳам ортиқча юкдек пастга шалпайиб тушиб салобатини йўқотди.

— Уч кундан бери юрт излайман, — деб, Беркинбой Мирзо бобога айтганларининг айримларини сўзлаб берди.

— Бай, бай! — раис бош чайқади. — Оғирчилик кўрибсиз, биродар, оғирчилик кўрибсиз! Парво қилманг, ҳаммаси ўнгарилиб кетади, парво қилманг. Бизди колхозга келинг-қўйинг. Ўнгарилиб кетади ҳаммаси. Касбу корингиз бордир-а?...

Беркинбой бош эгди. Қўллари хиёл титрашидан раис пайқадики, у тўғри келган ишни қилиб кетаверган, бирор касбнинг этагидан батайин тутмаган.

— Чойхоначиликка қалайсиз? — Раис идоранинг олдида янги қурилган чойхонага муносиб киши тополмай гарангсиз юрган эди, хаёлига туйқус шу келди.

— Бўлади... — Беркинбой ноиложликдан унинг таклифини қабул қилаётгандек бошини хиёл кўтарди.

— Яхши! — деди раис. — Эскироқ бир уй бор. Кимсасиз ҳовли. Эгаси ўтган йили қазо қилганди. Янги туғилгандай бўлиб кетди шўрлик. Уёқ-буёғини тузатиб оласиз. Ёрдам берамиз.

Раиснинг кайфияти анча кўтарилди. Колхозчилару идора хизматчиларига «эшик ташқаридан беркитилсин!» — дейдиган одатини тарк этиб, меҳмонни ҳовлигача кузатиб чиқишга чоғланди. Беркинбой деганлариям тасқарадек кўринса-да, бало экан. Мулозиматни ўрнига қўйди. Раисни олдинга ўтқазиб, ўзи кейинда юрди. Остонадан ўтишаётганда қақонлик билан унга етиб олди-да, елкаси оша чўзилиб нақ қулоғига биров эшитиб қолишидан қўрққандек:

— Раҳмат, — дея шипшиди.

Раис ўгирилди.

Беркинбойнинг кўзлари чақнаб, ранги оқаринқираган, иситма чиқараётган каби қалт-қалт титрарди...

Раиснинг ҳадеганда бузилавермайдиган кўнгли алланечук бўлиб кетди.

— Қўйинг, Беркинбой, — деди хижолатпазлиқ билан терс қараб. — Шунча кўрги-

ликларни бошдан кечирган кишига ёрдам бериш вазифамиз. Ҳа-а, фарзимиз. Биз кимлармиз — биласизми, биз қайси жамиятнинг фарзандлари — биласизми? Одам ёмон кунларга ҳам, яхши кунларга ҳам ўзини тайёрлаб бориши керак. Шундай қилмаса қоқилади... Қоқилса, қайта ўнгланиши қийин. Бот-бот эслатишади — сен қоқилгансан дейишади, бирор яхши иш қилиб қўйсанг ҳам, афсус, қоқилгансан-да, йўқса, бу ишинг билан кўтарилиб кетишинг мумкин эди, дейишади.

У яна чамаси қайдандир эшитган, суҳбатга алоқаси бўлса-бўлмаса такрорлайверадиган доно фикрлардан бир қанчасини баён қилиб, Беркинбойни қишлоқ совети идорасига бошлаб кирди.

Тумса эгаси қазо қилиб қаровсиз қолган уй-жой, ҳовли Беркинбой номига хатланди.

У бир киши билан ҳовлини бориб кўрди: «Бинойи!»

Кўч-кўронини юклаб келгани раисдан машина сўраб олди-да, жўнаб кетди.

Икки кундан сўнг қайтди.

V

У кўз очиб-юмгунча чой дамлаб келди. Ўзи сўрининг қирғоғига чўкди. Чой қайтараркан, ўз-ўзича гапираётгандек деди:

— Вақт-вақти билан қуролдошингиз келсалар бир оғиз шипшитиб қўйсангиз бас.

Энг тоза неъматлардан муҳайё қиламиз... Яйраб, дам олиб кетадилар.

Раис унинг кўлидан пахта гулли пиёлада чой оларкан сўради:

— Қайси қуролдошим?

Беркинбой бош бармоғи билан шипга ишора қилди:

— Қаттакон борлар-ку!

— Э-ҳа!.. — Раиснинг юраги шиг этиб кетган бўлса-да, билдирмади. — Биз у билан бир фронтда бўлганмиз...

Чойхоначининг негадир илжайиб қўйганлигидан раиснинг кўнглига шубҳа оралади. «Ё билармикан? — ўйлади дили хижилланганча. — Шунчаки ўсмоқчиляптими-кан?...»

Беркинбойнинг чеҳрасида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади? Дарвоқе, ўша фронтда райком котибига арзимаган нафи текканлиги рости. Азбаройи, у воқеанинг айтгулик жойи йўқлигидан фронтни ўзи ўйлаб топган. Бора-бора уйдирмасига раиснинг ўзиям ишониб кетган, шу ҳақда сўзлаганда юзини мунг эгалларди...

Аслида...

Раис буваям эл қатори оддий одам эди. Баъзи хислатларини истисно қилганда, албатта. Урни келганда у энг яқин оғайнисига ҳам панд бера олар (балки, шунинг учун яқин дўсти йўқдир), кўзларидаям ғалати ёлқинлар жилваланиб қолар — бу унинг келажаги ё остин-устун ёинки порлоқ бўлиб кетишидан далолат эди. Атай қилингандек, у катта шаҳарда тайинсиз ўқишларда ўқиган, тайинсиз ишларда ишлаб пишиганди. Шундай кимса тепаликлар деб аталмиш тўпорилар орасида яшардики, бу унга сувда сузган балиқдек эмин-эркин ҳаракат қилишига имкон туғдирарди.

...Уша куни бетиним ёмғир ёғди. Кечга яқин тинди. Суроб уйининг орқасидаги йўлни текислаб қўймагани боис ҳалқоб-ҳалқоб сув тўпланиб қоларди. У уйнинг тағзаминига заҳа етмасин деб кетмонни кўтариб чиқаётиб, ниманингдир гувиллаётганини эшитди. Қадамини тезлатди. Чикса «Волга» экан. Нақ райком котибиники. Кўлмакка текилиб қолибди. Орқа ўриндиқда каттакон... ялпайиб ўтирибди. Ялпоқ юзи буришиб кетган — хуноб бўлаётгани аён. Суроб шоша-пиша шох-шабба кўтариб чиқди. Уларни машина филдираклари остига ташлади. Филдираклар айланавергандан анча чуқурлашган экан, машинанинг чиқиб кетишга кучи етмади. Суроб уйга кириб, қўнишиб ўтирган бола-чақалариниям ҳайдаб солди: «Чиқинглар-эй, ўтирмай ҳар нима бўлгурлар. Уй ортида бахт қуши текилиб ётибдию, буларнинг... Турларинг баринг. Ҳо-ой бола, ётагон касали текканми сенга, қимирласанг-чи. Шамоллаган бўлсанг шамоллабсан, ёзилиб кетади... Сен уй-пуиларни супуриб тур, алвастига ўхшамай ўл...» Уларни турнақатор қилиб ётақлаб чиқди. Итаринглар, деди. Ун-ўн бир яшар қизчаси лойга киришга ботинмай жунжикиб турганди, унинг ҳам кўлидан судради: «Буюқ ургандай қалтирамай ўл, хода ютгандай қаққайиб турганинга кўзлари тушиб қолса нима дейдилар, нималарни ўйлайдилар...» Кимсан — райком котибининг нақ ўзлари орқа ўриндиқда савлат тўкиб ўтирса-ю, бу нобакар норасида лойдан кўрқса. Ҳаммалари машинанинг ортидан, икки ёнидан тиришиб-тирмашиб итаришяпти. Машинада райком котиби денг. Ўйлашгаям кўрқади киши. Кўзларини хиёл юмиб олганлар. Хайрият, тушмаяптилар. Ҳаяжондан Суробнинг оёқлари титрайди, гапиришга мажоли йўқ, шундаям кучининг борица итаряпти, итаряпти...

Ахийри машина кўлмакдан силкинганча отилиб чиқди. Суроб бўларича бўлганига қарамай, ялпизлана-ялпизлана уйга бир қадам ранжида қилишга, бир пиёла сарик

сувидан бош тортмасликка райком котибини ундай бошлади. Бундай фидойи одамнинг суханини ерда қолдирмай дебми, хурсанд бўлиб кетганиданми, узоқ йўл босиб очикқаниданми, ҳарқалай, уям Суробни кўп ялентирмай кўнди.

Кўнди!

Уй соҳиби ҳамон титрайди, ялпизланади, қийшанглайди, минг мақомга солади ўзини.

Хайрият, битта ҳисори қўйни бўрдоқига боқиб қўйганлиги. Асқотди. Меҳмон остонадан ичкари ҳатлар-ҳатламас, тўрт оёғи бир жойга куллукланган бўрдоқининг бўйнига Суроб пичоқ тортиб юборди. Меҳмон кўз қири билан у томонга мамнун қараб қўйди. Пайқади. Суроббек дўппини осмонга отаверсалар бўлади.

— Одамларимиз жуда яхши яшашади-да, — анча кайфи тарақ райком котиб кейинроқ — улар бир-бирлари билан танишиб, пар ёстиқларга ёнбошлаб ётишганда, доимо ён чўнтагида олиб юрувчи тишкавлагич билан тишини чуқулаётиб, кекира-кекира сўзлади. — Қайси уйга кирсанг қўй сўйишади. Тўкин-сочинлик. Масалан, мана шу мусаллас бўлмаганида бир парча гўшт ҳам кетмасди. Ана шундай бизнинг замон. Ҳатто гўштни отказ қилишади... Меъдалар тўқ...

Бўрдоқи қўйнинг деярли ярмини мешдек қорнига жойлаб юборган райком котиб ана шундай гапларни айтаётиб уйқуга кетди...

Эрталаб, қайтар чоғида, Суроб унинг елкасига чопон ёпди, белига қийиқ боғлади, бошига дўппи кийгизди. Лабларини бирлаштириб ўпишишди.

Қиёматлик бўлдилар.

Кейинчалик баъзи гаплар одамларнинг қўлоғига етиб борганида Суроб жуда бинойи, ҳаётнинг кўпчилик билмайдиган истиқболга етакловчи йўлларига ҳам кириб чиққан кишига муносиб йўсинда гап тарқатди:

— Пронгда бирга бўлган эдик. Шундоқ-шундоқ воқеаларни ҳамсаф бошдан кечирдик. Э-ҳэ, неларни кўрмадик... Одам боласи яхши кунларга ҳам, ёмон кунларга ҳам тайёр туриши керак экан. Бир куни жанг майдонида яраланган бир йигитни кўрдим. Эвоҳ: қирра бурун, сўксурдек йигит қонга беланиб ётса-а... Бу қандай бедодлик?! Чидаб бўладими бунга? Узимнинг аҳволим униқидан кам эмас, уч кундан буён туз тотганимиз йўқ. Шундаям куч топдим. Уни ўлим чангалидан олиб чиқишга муваффақ бўлдим... Кейин-кейин уни кўрмай кетдим. Кўриб ҳам нима қилардим? Яхшилик қил, дарёга сол — балиқ билар, балиқ билмаса холиқ билар... Аммо-лекигин, бари-бир, қайтар экан. Кўрдиларинг-билдиларинг, кеча ўзлари йўқлаб келибдилар.

Райком котиб бил «эртакдан хабар топдими, йўқми — номаълум, ҳарҳолда, фронт тўғрисидаги сўзлар, яраланишлар, «халқ бахт-саодати учун курашиш»...ёқимли эди!

Суроб муносабатларни сусайтирмади. Борди-келди қилиб турди. Оилавий муносабатлар ўрнатилди. Йиққан-жамғарганини секин-секин янги ошнасиникига ташиди. Кўп ўтмай, раис бўлди-кетди — биров билиб, биров билмай қолди...

...Беркинбой раисга чой қайтариб бериб ўтирар экан, шу пайт ўн олти-ўн етти ёшлардаги, кўзлари симобдай лиқиллаб олма-кесак териб турган, рангу рафтори, қадди-баста Беркинбойнинг қуйиб қўйган нусхаси бўлган, юзини ҳуснбузар безаган йигитча хонага кириб келди.

— Ке, — деди Беркинбой уни ўзига имлаб. — Хўжайинга салом бер.

Йигитча шуни кутиб тургандек, дарҳол икки букилди:

— Ассалому алайкум! — моғор босгандек панг овоз чиқариб раисга кўлини узатди.

Раис кафтининг қоқ ўртасига бир нарса тиралиб туриб қолди. У сесканиб кафтини тортиб олди-ю, йигитчанинг кўлига қаради: бош бармоғи ёнидан чинчалоқдек яна бир бармоқ ўсиб чиққан, кўришганда ўша бармоқ бировнинг кафти ўртасида туриб қолар экан.

Раис ўзини унутганча дам Беркинбойнинг чинчалоқсиз кўлига, дам йигитчанинг олтовлон бармоғига қараб-қараб қўярди.

— Яккаю ёлғиз ўғилчамиз, — деди Беркинбой ҳамон икки букилиб турган йигитчани таништириб.

— Ие, ие! — хитоб қилди раис юз-кўзларига қувонч югуриб. — Шундай демайсизми? Исминг нима, ўғлим?

— Исми — Барака, — унинг ўрнига жавоб берди отаси. — Баракатилло деймиз эркалаб.

— Хўп яхши, хўп яхши! — деди раис оғзининг таноби қочиб. — Жуда одобли йигит экан. Яшша, Баракатилло! Бизди уйгаям бориб тур. Уғилчалар билан танишиб ол. Ўртоқ бўл...

— Боради, боради! — деди Беркинбой ҳам. — Сизникига бормаса кимникига боради. Буни ҳали яхши билмайсиз-да, раис бобоси. Аломат йигит, аломат!..

Раис йигитчадан аломатлик белгиларини қидираётганда, Беркинбой унга ўгирилиб:

— Энди сен бор. Учоққа қара, — деб ташқарига чиқариб юборди.

...Беркинбойнинг аҳён-аҳён, бозор кунлари кўздан ғойиб бўлиб қолишини ҳисобга олмаганда ҳамма иш жойида, бир меъёрда бормоқда эди. Бозор кунлари ҳам у бутун-

лай йўқолиб кетмасди. Биров дўппи бозорида, биров тўн бозорида учратганини, одамлар доимо тирбанд, ғала-ғовур, талатўп жойларда лип-лип кўзга ташланиб қолишидан сўзлашишарди. Ажабланиданган жойи йўқ: бозор тиқилинч бўлади, иннайкейин, ҳар кимнинг ўз тирикчилиги бор; бу замонда оларман, эҳтиёжманд кўп, қидирган нарсангни топиш қийин. Бечорага биров бир нарса опкелиб бермаса, ҳолини сўрамаса, ўз кабобини ўзи пишириб юради-да.

Беркинбой елиб-югуриб, чойхонага ойнаи жаҳон келтирди. Телефон ўрнаттиргани ҳам қойил иш бўлди. Раисга зарур бўлса, одам юбориб ўтирмай, шундоққина қўнғироқ қилади-қўяди. Бу ерга ҳамон саноқлигина одам келар, улар ҳам меҳмонлар ёинки битта-яримта идора хизматчилари — кассир, буғолтирлар эди. Беркинбой на таниш орттиради, на ошна-оғайни...

Шу фикр бир гал раиснинг ҳам кўнглидан кечди.

— Беркинбой, — деди у. — Сиз биздан бўлак ҳеч ким билан борди-келди қилмайсиз...

Беркинбой бошини эгди. Кўзларида мунгли, ғуссали ифодалар зоҳир бўлди.

— Энди-и... биз етимчамиз, — деди. — Одамларга қўшилолмаيمان. Сизнинг юлдузингиз юлдузимга тўғри келиб қолганидан ўзимга яқин олиб, ҳаддим сиғиб борди-келди қиламан. Бошқалар узоқдан мени кўришса йўлни четлаб ўтишади... Нимамдан ҳайиқишади, ҳайронман. Ёки ҳазар қилишармикан?

— Ундай деманг-э! — Раис Беркинбойни силтаб ташлагандек бўлса-да, пешонасини тириштириб, бунинг боисини англашга уринди-ю, ўз одати бўйича чуқурроқ фикр қилишга эринди. Зеро, унда чуқурроқ фикр қиладиган унсурларнинг ўзи борми-йўқми бизга қоронғи.

— Кеча шаҳардан келаётиб, ўзимга ўхшаган бир мусофир билан гаплашиб қолдим, — деди Беркинбой сўниқ товушда, қўлидаги хасни чирт-чирт синдирааркан. — Дунёнинг иши қизиқ. Биззи юртни сув босиб, шунча сарсон-саргардонликлардан сўнг сиздек саховатли, олийҳиммат одамдан паноҳ топдик. Бу яхшиликларингизни ўлгунча унутмаймиз.

— Қўйсангиз-чи, — бу гаплар мойдек ёқаётган бўлса-да, раис ўзини камтарин тутибми, Беркинбойнинг учратган мусофирига қизиқиб қолганиданми, унинг сўзини чўрт кесди. — «Ўзимга ўхшаган мусофир» деганингиз нимаси?! Сиз колхозимизнинг актив аъзосисиз. Нурли истиқбол учун муносиб ҳиссангизни қўшиб келяпсиз. Хўш, ўша учратган одамингиз тўғрисида сўзланг-чи...

— Дунёнинг иши қизиқ, — такрорлади Беркинбой. — Биззи юртни сув босганлигини айтувдим...

— Айтувдингиз! — сабри чидамай жаҳл қилди раис.

— Мен учратган кишининг юрти эса қурғоқчиликдан қақшаб бораётганмиш. Могу ҳол, жонзодо жониворларнинг кўзига, оғзига туз, қум тикилавериб, бари қирилиб кетибди. Сал шамол турдимми, осмондан жаладек шовуллаб туз ёғилармиш. Қиёмат қойим қўпгандек бўлибди. На бир дарахтдан, на бир гиёҳдан асар қолибди. Чўлу биёбон одамлардан баайни қасди бордек уларни беаёв қувармиш...

— Ё қудратингдан! — деб юборди раис беихтиёр эҳтиёткорликни қўлдан бериб. Шу заҳотиёқ тилини тишлаб «хатоси»ни хаспўшлашга уринди. — Нима дейди сизга ўша мусофир?

— На хотин, на бола-чақам бор дейди. Ўзимга муносиб бирор жой топсаму муқим яшасам, мундай одамга ўхшаб ишласам дейди. Бу дунёдан фақат яхшилик қолар экан. Қўлимдан бирор яхшилик келсаю, одамларга кўрсатсам дейди.

— Бечора, — ачинган бўлди раис тиш кавлаётиб.

— Бизди ҳовлининг ёнида беш-олти сотих очиқ ер бор экан, раис бува.

— Тўғри, бор, — тасдиқлади раис бош силкиб.

— Ўша мусофир келиб битта уйча қуриб олса қандоқ бўларкин?

— Утган йили бир колхозчи томорқага сўраганда бермовдим-да, у ерни, — дея раис иккиланди.

— Азбаройи ачинганимдан айтдим-да, — Беркинбой бўшашиб елка қисди. — У менга қондош-қариндош бўлмаса. Шундоқ-шундоқ азобларни бошдан кечирганим учунми унга раҳмим келувди... Узр. Энди ўзимни қаттиқ тутаман. Юрагимни тош-метин қиламан. Дийдамда ёш кўрсатмайман.

— Бўлди, бўлди! — раис уни тўхтатди. — Майли, келсин. — Шундай дея дарров кўна қолди. — Сиз келганингиздан буён колхозимизга катта ёрдамингиз тегаяпти. Кўряпмиз, бияпмиз. Уйсизга уй, жойсизга жой берсанг одамнинг қадрига етади дейишган. Амалда исботини кўряпмиз...

— Бу сафар кўрсам айтаман. Раис бува розилар дейман. Ялиниб кўраман, — Беркинбой бир нарса илкис ёдига тушгандек энгашди. — Э, ёдимдан кўтарилай деб-ди-я... унинг кичкинагина айби бор экан...

Раис чўчиб тушди:

— Нима дедингиз? Қамалганми?

— Йўғ-э?!

- Уғирлик-пўғирлик қилганидан биров огоҳми?
- Энди Беркинбой чўчиб тушиб ёқасига туфлади:
- Худо сақласин ундайлардан...
- Одам ўлдирганми?
- Бу жиноят-ку, раис бува, мен кичкинагина айб деяпман...
- Хо-ош, хо-ош!..
- Сирасини айтганда, айб ҳам эмас-у...
- Гапиринг-э, чўзмай!
- Шўрликка аёл зоти чидамас экан.
- Ана холос! Нега?
- Бир йил ўтмай ё ўлиб ёинки кетиб қоларкан.
- Э-ҳа! — Раис ташвишга тушиб қолди. — Оғир савдо экан-ку, биродар, оғир савдо экан...
- Йўқ, Йўқ. У энди шундай, бир ўзи, сўққабош, сўфига ўхшаб ўтаман дейди... Аёллардан кўнглим қолган, деб айтади...
- Ундай бўлса ҳалиги гап-гап, кўнса келсин... — Раис, худди отасидан қолган молмулки бировга тақдим қилаётгандек, сахийлик курсатди. Беркинбой дик этиб ўрнидан туриб кетди:
- Сиз ҳаммамизнинг отахонимизсиз! — деди ҳаяжонланиб, кўзларига ёш қалқиб... У илҳоми энди жўш уриб воизлик қиламан деб турганида Барака кирди.
- Димламани сузаверайми? — Уша-ўша моғорлангандай панг овозда сўради.
- Аввал коньякни опке! — деди Беркинбой қиҳ-қиҳлаб куларкан...

VI

Орадан бир-икки кун ўтгач, Беркинбой айтган одамани олиб келди.

Исми ғалати экан унинг — Ёши Узоқ.

Қурғоқчиликдан келгани аён эди. Минг йилдан бери на ғижимлагандек башараси, на исқирт кийим-боши сув кўрганга ўхшарди. Ёноқлари ич-ичига ботиб кетган, ўқдек қадалувчи кўзлари киртайиб, остидаги халтачалари қорайган эди. Кичкина юзидаги бурни суви қочган бодрингдай беўхшов сўппайиб турарди. Гавдаси чоққина, ҳаракатлари суслигидан Беркинбойнинг «жиндай айб» борасидаги сўзлари ножоиздай туюлар, одамни шубҳа-ғумонга солиб қўярди-ю, меҳмоннинг туксиз қошлари остидаги бит кўзлари кишига қаттиқ, тешиб юборгудек боқарди...

Ёши Узоқни кўриб раиснинг раҳми келди. Унинг кўнглини кўтарувчи сўзлар ҳам айтгиси бор эди-ю, яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам қиёфасини заррача ўзгартирмай миқ этмай тураверадиганлар тоифасидан эканлигини билиб ниятидан қайтди.

— Ёрдан керак бўлса берамиз! — деди ўзини шу одамга ҳам улуғворроқ кўрсатиб.

— Зарурияти йўқ, — Ёши Узоқ ўз шаънини анча биладиганлардан экан шекилли, йўғон товушда раиснинг марҳаматига зор эмаслигини намойиш этди. Одатан, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрувчиларда бундай хислат камдан-кам сақланиб қолиши сир эмас. — Пича ер берсангиз бас, у ёғини бир бало қилармиз...

— Беркинбой айтди шундоқ-шундоқ деб, рози бўлиб келаётувдик, энди нимаям дердик? — Раис қўлларини ёзиб ноилож қолганлик ифодасини билдиргандек бўлди. — Хайриятки, бизнинг жойлар кенг-мўл. Ҳар ёқлардан бу ерларга кам келишади... Кам келишади эмас, умуман келишмайди. Сизга ўхшаганларнинг кўпроқ келишларини истаймиз. Ҳамма жойга қариндош-уруғ, ака-ука, дўст-биродар ортидан баҳонаи сабаблар билан келишади-ю, нега биз томонларга қиё боқишмайди деб хафаям бўлиб кетамиз. Шу яхшими? Қон-қариндошлик, ака-укачилик, дўст-биродарчилик бизнинг ҳам қўлимиздан келади ахир? Ҳаммамизга ҳурматли Бўри Қосимович, бир-бирларимиздан ўрганишимиз лозим, дейдилар... Қаранг, қанча доно гап! Яна битта ниҳоятда зўр гаплари бор. Битта қишлоқ одамларининг тор фикрлари доирасига ўралашиб қолмаслик керак, деб айтадилар. Зўр-а! Мунча ақлни қаердан олганлар, ҳайронман?!

Ёши Узоқ миқ этмай қулоқ соларди. Бироқ унинг ҳеч нимани эшитмаётганлиги юз-кўзларидаги ифодалардан билиниб турарди.

— Яхши, яхши! — Сўзини туйқусдан якунлади раис. — Беркинбой билан боринг, жойни кўрсатади, индинга ҳашар ўтказиб юборамиз...

Шундагина Ёши Узоқнинг юзига қувонч доригандай бўлди. Миннатдорчилик билдириб чиқиб кетди.

* * *

Кечқурун, пода қайтар маҳали қишлоқда ажиб сукунат ҳукмрон бўлади. Нимтатир кўйиш туманлик парда янглиғ уйлар устида ёйилади. Мўрилардан тутун ўрлаб, димоққа ачимсиқ ёғ ҳидини уради.

Мутал жарчи таппию тезак ҳиди анқиб, кишида ғалати ҳислар уйғотувчи пастқам кўчаларда жар солиб юрди:

— Ҳо-ой, одамлар, боғда битган бодомлар. Эшитмадим деманглар, эртага уй ҳашарига-а... Эшитганлар дармонда, эшитмаганлар армонда...

Бунақа жар солиш сақланган бўлса — шу Тепа қишлоғида сақланиб қолган. Биров эчкисини йўқотсаям иккита нон кўтариб Муталнинг олдига боради. Мутал қаерда — даштдами, чўлдами, шаҳардами йўқотганлигини сўраб ўтирмайди, белгиларини аниқлаб олади-да, қишлоқнинг ўзида жар солаверади. Биров ҳашар қилмоқчи, тўй ўтказмоқчи бўлсаям Мутал асқотади...

Бўз қирда тепаликлар гуруҳ-гуруҳ бўлишиб, уёқ-буёқдан гаплашиб ўтиришганди. Ҳайрон бўлишди: «Қимникига экан?» Тайинли жавоб бўлмади. Бу орада соқоллари тиканакдек ўсиб кетган, чувак юзли, миқти гавдали Мутал жарчининг ўзи келиб қолди. Уни чақиришди:

— Ҳо-ой, Муталбой, бери келинг!..

Мутал ўз санъатини намойиш қилмоқчи бўлгандай, жар солганча уларга яқинлашаверди.

— Бўлди, бўлди! — дейишди одамлар. — Эшитдик, зўрсиз. Қимникига эканлигини кўшиб айтинг-да.

— Қачон бировнинг номини қўшиб жар солувдим, акахонлар, — деди Мутал бақироқ товушда.

— Тўғри, тўғри. Одам номини қўшмагансиз. Доимо шундай айтавергансиз. Бироқ ҳозир қимникига эканлигини билмай қолдик...

— Мен ҳам билмайман.

— Ие, ие... Қизиқ-ку. Қайдан эшитдингиз, ким тайинот қилди, Муталбой?

— Раис бува.

— Ўзларими?

— Ҳа-а...

— Ўзлариникигами ёки?

— Билмадим.

— Бир сўраб келсангиз қандай бўларкин?

— Ўзларингиз сўрай қолинглар, — деди Мутал кетишга чоғланиб.

Одамлар уни тўхтатишди:

— Тўхтанг, Муталбой, оғир бўлинг. Одамга вазминлик дуруст. Энди-и, раис бува сизга тайин қилибди. Беҳудадан-беҳуда эмасдир-а?..

Мутал, билмасам, дегандай елка қисди.

— Овсарликка олманг, Муталбой. Сизга тайинлашган, ишонишган. Ўзимизнинг одам дейишган. Билиб келинг, Муталбой. Эртага одамлар қаерга боришини билолмай сару калавасини йўқотиб қўйишса, сизга айби тегади. Қанча кучаниб жар солманг бари бефойда кетади. Яхши чақирмаган дейишади.

Мутал ўйланқираб қолди. Одамларнинг гап-сўзларини маъқул топди шекилли, билгани кетди.

Ярим соатлардан сўнг, атроф говжумлашиб қолганда у умрида биринчи марта одам номиниям қўшиб жар солди:

— Одамлару одамлар, боғда битган бодомлар, эшитмадим деманглар... Эртага қолхозимизга янги келган Ёши Узоқ аканикига ҳашарга-а... Билмаганлар билиб қўйсин, Ёши Узоқ ака раис бувамизнинг чойхоначиси Беркинбой аканинг қўшнилари бўладилар. Эшитганлар дармонда, эшитмаганлар армонда. Топган топганидан, йиққан йиққанидан, терган терганидан кафсан олиб бораверсин. Наврўзгорникига-а сўппайиб бораверманглар-о-ов!...

Шу кеча тепаликлар ҳали ўзини буткул тиклаб ололмаган Ёши Узоқнинг уй ҳашарига қуруқ қўл билан боравериш уятлигини, унинг бирор қорига ярайдиган нарса элтиш лозимлигини уй-уйларида баҳамжиҳат келишиб олдилар.

Мирзо бобонинг томорқа суғориш навбати яқинлашиб қолганди. У ҳашарга туёқ¹ олиб борса жуда қатта тушиб кетишлигини, бир-икки кило қанд эса элу юртнинг кўзи олдида уятлигини ўйлай-ўйлай, Тилак миришкорникига йўл олди. Миробни овоз чиқариб чақириб ўтирмай тикка кириб бораверди. Ҳовлининг этагида бетиним «тақ-туқ» овоз чиқаётганлигини эшитиб, ўша томон йўл олди. Не кўз билан кўрсинки, Тилак миришкор майкачан бўлиб олган, мушакларини ўйнатиб, қулочга келиб қолган теракнинг илдизига болта уриб ётибди. Ҳар болта тушганида атрофга ҳўл пайраҳалар сочилади, у эса «ҳаҳ-ҳўҳ» деб қўяди. Мирзо бобо куннинг кечида терак йиқитиш миришкорга бунчалик зарур бўлиб қолганлигини англолмай саранг бўлганча, унинг ишини кузатиб турди. Яна бир-икки болта тушгач, терак қимирлаб қолди. «Ўб-бў, қисталоғ-эй, — ўйлади чол. — Мироблиги бежиз эмас экан. Кучни қаранг, кучни...»

Тилак миришкор пешонасидаги терни кафти билан сидириб ташлаб қаддини ростлаганида, фурсатдан фойдаланган Мирзо бобо:

¹ Туёқ — мол маъносига.

— Ҳорманг, миришкор! — деди.

Мироб ўгирилди. Ҳў-ўв ҳовуз бўйидагига қараганда анча мулойим қиёфада:

— Э, келинг, отахон! — дея унга пешвоз юрди.

— Бахай, тинчликми?

— Ҳа-а, лозимлиги чиқиб қолди-да. Қани, уйга кирайлик.

— Йўқ, йўқ. Эртага кечқурун чим кўчираверай дегандим... Биласиз, навбатимиз яқинлашиб қолди...

— Тиниб-тинчиман экансиз-да! — деди миришкор.

— Узингизиям биздан қоларлик жойингиз йўқ шекилли, — ҳазиллашган бўлди Мирзо бобо.

Бу сўз Тилак миришкорга малол келди.

— Эртага туйқусдан ҳашар чиқиб қолди-да, йўқса, узатган оёғимни йиғмасдим.

Бу теракларнинг кесилишига ҳали вақт бор. Уғлим йигирмага кирса ана шуларни кесиб уй солиб берман деб, туғилганида роппа-роса йигирма дона экандим. Ҳозир у ўн еттига тўлди. Овози дўриллаб, мўйлаби сабза урган, қизлар билан ҳам дон олишади чамамда. Билиб-сезиб юраман-да. Барибир, болалиги бор. Уч йилдан сўнг санамараста йигит бўлади. Тераклар ўн тўққизта қолди. Майли, биттаси савоб йўлига. Янги келган кишиникига олиб бормоқчиман.

— Ёши Узоқникигами? — беихтиёр сўради чол.

— Ҳа-а, ўшаникига, — Тилак миришкор бепарво жавоб қайтарди, — исми ғалати-я. Ёши Узоқ. Ё тавба! Мунча узун бўлмаса.

— Сизникиям қолишмайди-ку? Тилак миришкор мироб, — чол кулди.

— Бизди исмимиз битта. Қолганлари лақаб.

— Уникиям лақабдир?

— Лақабмас. Лақаб ундай бўлмайди.

— Қандай бўлади?

— Қитмир, лакот, қизча, хотинча, лаган, ҳезалак... э-ҳэ, жуда кўп.

— Ў! Лақаб дегани жуда ёмон бўлар экан-ку?! — деди Мирзо бобо бош чайқаб.

— Яхшилариям бор, — Тилак миришкор чув тушганлигини пайқаб қизаринқиради, ўзини оқлади. — Бизникига ўхшаганлари яхши лақаблар, уларни биласиз деб айтиб ўтирмадим...

— Биладан, биладан.

— Ана-а...

— Миришкор, бу ҳашарга биз нима олиб борсак бўлади? — гап орасида сўраб қолди чол. — Эл бошидаги одамлардансиз, маслаҳат беринг.

— Бирор нима олиб борасиз-да.

— Танимаган-билмаган одам бўлса.

— Биз таниб-билибмидик. Эшитдимки, шундоқ шундоқ, уй қуриш учун ҳеч вақоси йўқ экан, теракни йиқитавердим.

— Дуруст... Биз неварога иморат қилганда теракларнинг бари кесилиб кетганди-да.

— Унда тош олиб боринг.

— Тош?

— Ҳа-а. Кўрганман, дарвозангиз оғзида бир мошин тош ётибди...

— Тўғри-тўғри. Утган йил оғил соламан деб келтиргандим.

— Олиб боринг, ўшани.

— Қандай бўларкин?

— Бўлаверади.

— Мошинни қайдан топаман?

— Раисга боринг.

— Берадимми-бермайдимми...

— Беради-беради. Ўзи бош қўшганмиш. Ҳозироқ боринг.

— Хўп, хўп. Мен кетдим.

— Боринг, боринг!..

Тилак миришкор теракнинг илдиизига яна битта болта уриши биланоқ, у шунга кутиб тургандек, нариги тарафга қарсиллаб кулади. Битта-иккита пастак дарахтларни эзиб юборди. Ҳовлининг ярмини эгаллаб олди. Миришкор теракнинг шох-шаббаларини чопиб ташлаётганида Мирзо бобо ҳарсиллаганча қайтиб келди.

— Ҳа, бориб-келдингизми? — сўради миришкор.

— Йў-ўқ, миришкор, эртага мен чим кўчираверайми?

— Ҳа-а, кўчираверинг. Келдингиз бўлди-да. Сўраб ўтирасизми? Ҳалиям шу ерда юрибман денг.

— Йўқ, йўқ, кетганман. Мана кетдим!..

...Эртаси куни биров эшақда ёғоч судраб, биров аравага гувала ортиб, биров васса қўлтиқлаб Ёши Узоқникига келаверишди. Ҳаш-паш дегунча тош терилиб, синчларни кўйишди. Тушга бормай деворни уриб битказишди.

Ҳашарга борганларнинг аёллари, келинлари, қизлари тушлик маҳали дастурхонлар кўтариб келаверишди. Одамлар давра-давра бўлиб ўтиришди. Тўғри келган дастурхон-

ни очаверишди. Қатламани яхши кўрганга палов, паловни яхши кўрганга қатламаям тушиб қолаверди — шундаям аталган жойига жўнатаверишди.

Ҳовлининг ўртасида самовар қайнаб турди. Раис шу ердалиги боисми, ишқилиб, одамлар тушдан кейин уй-уйларига кетворишни эп кўрмадилар. Узлари тиклаган уй ва ошхонанинг ичу ташиниям хомсувоқдан чиқаришди. Сунгра тўпланишиб маслаҳат қилишди.

— Қолган ишларни энди уста қилади, — деди биров.

— Бу киши устани қаердан топадилар?

— Бироз чиқим қилиш керак.

— Оғзингни юм, уятни билмаган. Биров эшитмасин.

— Биродарлар, келтирган ёғочларимиз етармикан? — кимдир сўраб қолди.

— Етмаса бизниқидан олиб келаверишсин.

— Молхонамда ўн йилдан буён битта ёғоч болор бекор ётибди.

— Мендаям бор эди-ю, яқинда қўшнимга бериб юбордим-да!

— Бировга берганингни айтма. Нақдидан гапир.

— Нақди — сўри қиламан деб олиб қўйган тахталарим бор.

— Ушаларни берасан. Сўри нима керак? Ерда ўтираверасан-да! Шунча вақтдан бери сўрисиз ўтган кунинг энди ўтмайдими?

— Рост-да!..

Ҳамма ҳам кўпчиликдан қолмасликка ҳаракат қилар экан-да. Ҳашарчилар орасидан усталар ҳам чиқиб қолишиб:

— Материалларни тахт қилаверинглар, майли, бизлар бир-икки кунда у ёғини тўғрилаймиз, — дейишди.

Бир ҳафта ўтар-ўтмас, Ёши Узоқ тап-тайёр уйга аллақарлардан кўч-кўронини келтирди. Унинг ўзиям қаттиқ ишлади. Уй битганидан кейин ҳам анча кун ҳовлини текислади, атрофига девор урди, Беркинбой тарафини очиқ қолдирди, холос.

Беркинбой баъзан-баъзан, қўли бўшаганда: кечки пайтлар қарашиб турди. Амакинга ёрдам бер деб, отаси қанча тайинламасин, Барака этагидан тутқазмади. Тоза худо урган экан ўзиям. Куни бўйи қаёқлардадир сандироқлаб, кечқурун шалойим бўлиб қайтганича уйга кириб кетади.

Беркинбойнинг аёлига балли! Обу-овқат, чой-пойдан ҳоритмади. Ёши Узоқ ишлаётганда унинг яқинига келиб, томоша қилиб ўтиришининг ўзи катта гап...

Ёши Узоқ мундоқ қараса, ҳамма ишлар битиб қолибди. Қойи-ил, деди. Энди мундоқ раиснинг олдига борадиган фурсат етибди. Шунга азм қилди.

...Раис маҳобатли курсига суянганча пинакка кетган экан, у эшикни очганида.

— Ассалому алайкўм, — дея секин товуш чиқарди Ёши Узоқ.

Раис чап елкасига шилқ этиб тушган калласини кўтариб олди. Аммо-лекин кўзларини очмади. Негадир лабларини дам-бадам кувача қилиб қўярди.

Ёши Узоқ бир муддат ўйланиб турди. Томоқ қирди. Бўлмади. Овозини баландлатди.

— Ассалому алайкўм, чарчамай ишлаб ўтирибсизми, ҳорманг энди...

Раис илкис чўчиб тушди. Дарров ўзини ўнглаб оларкан:

— Келинг, келинг! — деди столга энгашиб, ўзини ҳужжатларга имзо чекаётгандек кўрсатиб. — Қалай, уйлар битдими?

— Секин-секин...

— Ҳа-а, битиб қолади.

— Яхшилигингизни унутмаймиз. Сиз бўлмаганингизда, билмадим...

— Унақа гапларни айтманг.

— Бор гаплар-да.

— Бор бўлсаям. Фарзимиз бу, бурчимиз бу.

— Э, йўқ, раис бува, фарздан аллақачон ўтказиб юбордингиз...

— Ўтказиб нимаям қилибмиз, биродари азиз?

— Ер бердингиз, уй солиб бердингиз, керак бўлганда мошинни бемалол қилиб қўйдингиз, одам бердингиз... э-ҳе, санайверсам адоғи йўқ, раис бува!

— Қўлимиздан келгани-да, биродари азиз.

— Энди бирорта сал нақароқ бўлсаям иш топилганда ўзимни оқлаб олардим.

— Тўғри, — раис курсига ясланди. — Бу ёғиям бор. Касбу корингиз нима эди.

— Кўп қийинчиликлару оғирчиликларни кўрдик. — Ёши Узоқ жабрланган қиёфага кирди. — Одамларга ўхшаб бирор касб-ҳунарнинг этагидан тутиш насиб қилмади, раис бува.

— Афсус, — раис бош чақади. — Мана, ферма бор, ишлайсизми?

— Билмасам...

— Ҳозир мудирини чақирамиз, — дея раис телефонга қўл чўзаётганда, Ёши Узоқ уни тўхтатиб қолди:

— Фермада ким бўлиб ишлайман, раис бува?

— Ким бўларди, молбоқар-да!

— Э-э...

— Нима, мудир бўлмоқчимидингиз?

Еши Узоқ жавоб бериш ўрнига бош эгди:
 — Энди-и, раис бува, кўп қийинчиликларни, оғирчиликларни кўравериб эзилиб кетдик... Эзилиб кетганмиз...

— Далага чиқиб ишлашгайм, бўлмас экан-да!
 — Кўп қийинчилик, оғирчиликларни...
 — Бўлди, бўлди, тушундим. Хо-ош...

Раиснинг боши қотди. Телефон қилиб Беркинбойни чақирди.
 Беркинбой шу заҳотиёқ ҳозир у нозир бўлди ва:
 — Хизмат, хўжайин, бугун селини оқизиб, майингина қилиб жигар қовурайми? — деб сўради.

— Жигарни қўя туринг, — деди раис қовоқ уюб, лекин тамшаниб қўяркан, сўради:
 — Беркинбой, ўзи қанақа штатлар бўш эди?
 — Ким учун? — Беркинбой столнинг нариги томонига, нақшинкор курси ёнига ўтиб шивирлаб сўради.

— Кимга бўларди? Қўшнингизга-да!
 Беркинбой кириб келганида пойгоҳда ўтирган Еши Узоқ эшик орқасида қолиб унинг нигоҳига тушмаганди. Ҳозир ялт этиб бошини кўтарганда кўзи янги қўшнисининг кўзига тушиб, суюнишини ҳам, суюнмаслигини ҳам билмай қолди.

— Э, Еши Узоқ ака-а, шу ердამидингиз? Билмабмиз, узр. Ўзиям жа-а хокисорсиз-да, ўзингизни билдирмай ўтирасиз...

— Қайси институтни битиргансиз? — негадир жаҳлланиб сўради раис.
 — Ўқиганим йўғ-у, маълумотим бор.
 — Қанақа маълумот экан у ўқимай эгалладиган? — Раис кесатди.
 — Чўт қоқишни биламан...

Шу сўз Еши Узоқнинг оғзидан чиқар-чиқмас Беркинбой дарров раиснинг қулоғига энкайиб шипшиди:
 — Буғолтирлик, буғолтирлик мос...
 Раис бош чайқади:
 — Уринлар банд.

Беркинбой туйқусдан тилла топгандек, қувониб-суюниб, турган жойида дик-дик сакрай бошлади:
 — Топдим-им!.. Топди-им!..
 Раису Еши Узоқ бир вақтнинг ўзида унга қарашди:
 — Нимани топдингиз! — Овозлариям келишиб олингандек баб-баравар чиқди.
 — Омборчилик ўрни бўш. Буғдой омборида ҳеч ким йўқ. Ун саккизта ҳампаси бор омбор... Ҳар ҳампада ўттиз тоннадан буғдой...
 — Майли, бу бошқа гап, — деди ниҳоят раис ҳам ўзига келиб. — Мен сизни биродари азиз Беркинбой, беҳудадан-беҳуда чақиртирмагандим-да! Калаванинг учини топиб олай дегандим. Менинг калавамни учи доимо сизда.
 — Менда эмас, — ҳиринглади Беркинбой.
 — Бўлмаса кимда?
 — Ўрмонда!
 — Ўрмондаги дарахтда!
 — Дарахтдаги қушчада!..
 — Қушга ҳам сув, ҳам дон керак, — деди кулгунинг зўридан кўзлари ёшланган раис. — У селобланиб турган...
 — Жигарни истайди!..
 — Балли!..
 — Бир лаҳза, хўжайин, кўз очиб юмгунчалик бир лаҳза!..
 Уроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир деганларидай, Еши Узоқнинг омборчиликка тайинлангани, бу вазифани эгаллашида ўзининг катта хизмати борлиги Беркинбойни беҳад қувонтириб юборганди...

VII

Шундан сўнг, уч-тўрт ой ўтиб, ҳеч ким кутмаган ғалва-ғишавалар чиқиб қолди. Тепаликлар ишдами, кўча-кўйдаи — иккитасининг боши бир жойга бирикдими, тамом, Беркинбой унинг суюмли қўшниси Еши Узоқ ҳақида гапирадиган бўлишди.

Миш-миш кўп-у, қиладиган ишларининг тайини йўқ. Ҳатто, ойбулоқликлар ҳам хаёлларидан кўтарилиб кетаёзди. Ўй-хаёлларини шу икки бегуноҳ буткул эгаллади-қўйди. Одам боласининг табиати қизиқ-да. Уни англаш оғир. Ҳарҳолда, вужуднинг аллақайси пучмоқларида туғёнлару талвасалар мудраб ётади ва улар арзимаган сабаб билан жунбушга келади.

...Бу ўрмон холи деб гумон қилмагил, Балки ухлаб ётар шу ерда қоплон¹...

¹ Ҳазрати Шайх Саъдий.

...Кароматгўю бахши кампирлар бу ўзгаришлардан, миш-мишлардан беҳабар қолишмади, албатта. Улар анчадан бери Нисо ачаникида йғилишиб фол кўришмаётган эдилар. Бунинг касратида бетайин жинлар бу ергаям кўноқланиб қолишмасайди, деб хавотирланмоқдайдилар. Кампирлар подачининг Нисо ачаникига Момо Улоқ ташлаб кетишини кутишаётганди. Ўзлари айтишича, табаррукланиши лозим бўлган бу улоқни бериш подачининг хоби хотирига ҳам келмайди, шекилли. Эл-улус эса миш-мишларга андармон бўлиб кетиб уларни ёддан чиқарган кўринади. Қанча вақтлар ўтиб кетаётибди ҳамки, дилига худо инсоф солган бирор бандаи мўминдан сас-садо чиққани йўқ. Ўзларини кўрмасликка, билмасликка олиб юрибдилар — кўзим кўр, қулоғим қар, бошим омон, деб. Буларга жин текканга ўхшаб кўринади. У нобакордан парвардигорнинг ўзи асрасин-у, тепаликларнинг ўзгариб қолган хатти-ҳаракатлари, бир-бирларига қандайдир бошқача қарашлари, шукр қилмай норози бўлаверишлари шубҳага солади-да, одамни.

Кампирлар нима гап-сўзлигини билмоқ ниятида оқ дока рўмолларини ўрашди. Бири асога суянган, бири мункиллаган — ҳаммалари олдинма-кетин подажойга жўнашди. Йўл-йўлакай подачининг таъзирини бериб қўйиш лозимлигини гапириб боришди. Бу бетини сиқиб қонини ялаган бирорта савобталабга улоғингиз кампирларга, Момо Улоқ бўлди, деса ҳаммаям жон-жон дейди-ку?! Шу сўзни айтиш учун тилига тирсак чиққанми ё?!.

Тепа тарихида аммо-лекин бунақаси бўлмаганди. Кўпчиликда бу ёмон таассурот қолдирди. Баъзиларини ғазаблантириб юборди:

Эмишки, кампирларнинг нафси ҳақалак отиб чидолмай қолишган.

Эмишки, Момо Улоқ дегани илгари замонда текинхўрларнинг ўйлаб топгани. Бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда турганлар ҳар хил удумларга мунчалик ёпишиб олишмаса? Умуман, нима кераги бор удум-пудумининг? Тирикчилигингни қилиб, аравангни судраб юравер, сенга биров ғинг деб кўрсин...

Подачи истар-истамас, уларга Момо Улоқ ташлаб кетишга ваъда берди.

— Олдимизга солиб бер, ҳайдаб кета қолайлик, — деди бир кампир, кемшиқ тишларини кўрсатиб, унинг сўзига ишонмагандек.

— Э, қанақасиз, — фиғони фалакка ўрлади подачининг. — Биров кўрса айб қилади-ку!

— Айб қиларини қилиб бўлди, болам.

— Узларингиз-да... Бўпти-бўпти, бораверинглар, ташлаб кетаман дедимми, ташлаб кетаман.

Кампирлар бири асога суянган, бири мункиллаган — ҳаммалари олдинма-кетин ортага қайтишди.

...Қадим замонларда Тепада бир подачи ўтган экан. У эрталаб чиқиб кетганидан кунни кеч қилиб қайтгунча кекса онаси йўлга кўз тутиб, зерикиб ўтирар экан. Подачи қандай қилса онаси ўзи йўқлигида толиқиб қолмаслигини ўйлай-ўйлай, уйга улоқ сўйиб ташлаб кетибди.

— Эна, — дебди кетар чоғи. — Кампирларни чақириб келинг, буни пишириб енглар. Бошқа одамнинг оғзи тегмасин.

Она: «Уғлим туш-пуш кўрган шекилли» деб, қишлоқ кампирларини йиғиб келибди. Улар улоқни пишириб ейишибди. Эрталабдан то пода қайтгунча гаплашиб ўтирибдилар. Уларнинг билмаган, кўрмаган нарсаси йўқ экан. Подачини энаси хандон-хушон қаршилабди:

— Бўталоғим, бугун шундай гаплар бўлдики...

— Айтинг, эна, нималар ҳақида сўзлашдиларинг?

Энаси айтиб берган кампирларнинг сўхбати подачига жуда маъқул келибди. Шу-шу одамлардан навбатма-навбат улоқ олиб кампирларга сўйиб бераверибди. Бировнинг онаси, бировнинг бувиси улоқ гўштини егани боришаркан, одамлар жон-жон деб рози бўлишибди. Оналар, бувилар ўғилларига, невараларига, ана шу сўхбатларни оқизмай-томизмай айтиб бераверишибди. Кейин-кейин кампирларга аталган улоқнинг номи Момо Улоқ бўлиб кетибди. Тепаликларнинг соддаликларини очиққўнгиликларига, раҳмдилликларини ҳамжиҳатликларига Момо Улоқ баҳонасидаги ана шу сўхбатлар сабаб бўлган экан...

...Подачи бир сўзли йигит. Айтганининг устидан чиқди. Улоқни сўйиб, терилаб ҳам кетибди. Кампирлар кириб келишганида Нисо ача терини ошлаб ўтирган экан. Улар ўзлари қозон осишди. Сўнгра уйга кириб, давра қуриб ўтиришди. Одатдагидек кўп тахмину гумонларни гапиришди. Инчунун, Беркинбойнинг бозор-ўчарда баъзан... айтишга тил ҳам бормайди, чўнтакка тушиш одати борлигиме-ей... чинчалоғи бесабаб кесилмаганлигиме-ей...

— Бир хил юртларда, — деди пойгакдаги жойини эгаллаган серзарда кампир. — Ўғриларнинг қўлини, бармоқларини кесишадикки, минбаъд бу пештаҳам ишни қилмасинлар деб...

— Тўғри. Раҳматли чолим газет ўқирдилар, шундайчанги гапларни ҳам айтганлари ёдимда.

- Хўп қилишади!
- Уғриям худонинг бандаси-да...
- Қийнаб нима қилишаркин?
- Тавба?! Тавба?! Уғриларнинг ҳам онаси бордир. Уларнинг юраги қандай чидайди

бу азобга? Қандай чидайди? Оқ сут берган жигаргўшасининг шундай нобакор бўлиб чиққани дард устига чипқон бўлмайдимми? Оналар: «Болам ўғри бўл, қароқчи бўл», деб ўргатишмайдику? Шу ниятда оқ ювиб, оқ тарашмайди-ку? — Ҳилол биби деган юзидан нур ёғилиб турган оппоқ сочли кампир анчадан буён миқ этмай ўтирганди, у умуман камдан-кам офиз очарди, ҳозир кўзлари ёшланиб ўзини утолмай қолди. — Гўдак нурдек дунёга келади, айланайлар. Унга одамларнинг ўзлари, ҳа-а, уларнинг ўзлари ғубор юқтиришади. Балчиққа белашади. Уларга ҳар хил ёлғон-яшиқларни ўргатишади, алдашади, ёмон йўлларга солишади, лекин ўзлигича сақлаб қоладиган қатра меҳрни топишолмайди. Болаларга меҳр керак, айланайлар, меҳр керак... Қайси куни ойбулоқлик ўртоғим кўзига ёш олиб гапирган гапни эшитинг: «Неварам менга: буви, соф бўл, бировнинг ҳақиқа хиёнат қилма, деб ўргатардингиз. Айтганингизни дилимга жойладим. Нега энди ҳамма мени масхаралайди, турткилайди, нима қилай, деб айтади...» Нима қилсин у муштипар? Онанинг юрагини поймол қилиш шунчалик ҳам бўладими, айланайлар!..

Ҳилол бибининг дил-дилидан айтган сўзлари барчада чуқур таассурот қолдирди. Пашша уचा эшитилгулик сукунат чўкди.

Кампирлар ўз йи-хаёлларига ғарқ бўлган эдилар.

VIII

Кампирлар ҳазин ўйларга ботиб туришган маҳал ташқарида кучли шамол эса бошлади: ёш-нимжон ниҳолларни ер бағирлатиб қўйди, улкан дарахтларнинг айрим шохларини чўрт узиб юборди, томлардаги пичан ғарамларини ҳар ёққа сочди, кўлмакларни тўлқинлантирди, кўчадаги енгил нарсаларни ҳовлиларга олиб кирди, ҳовлилардагини кўчага судради.

Ойбулоқ тараф қорайиб, чангиб ётарди. Осмоннинг жамики хира ранглари, ёвуз кучлари ўша ёққа ёпирилгандай эди. Тескари томонда кун ёруғ, қуёш чарақлаб ётарди. Бир замон Ойбулоқни буткул босиб олган қора, хира булутдан илондай ингичка бир бўлак ажралиб чиқди-да, Тепа томон йўл солди. У йўлида учраган нарсани омон қўймас, супуриб осмонга ҳаволар, ўйнатар, ўзи билан ҳамроҳ қилиб олиб кетаверар эди. Шу боис, Тепага кела-келгунча чанг-тўзон устуни ҳам энига, ҳам бўйига шунчалик улканлашдики, бу издиҳом орасида нима бор-йўқлигини на узоқдан, на яқиндан билиб бўларди.

Унга кўзлари тушган тепаликларни ваҳм босди. Бир муддат серрайганча қотиб қолишди. Худонинг душманларига макон бўлган Ойбулоқнинг ўзларига яқинлигидан минг-минг афсуслар чекишиб, «жин тўполо-он!.. жин тўполо-он!..» деб бақиршишганча, дуч келган томонга тумтарақай бўлишди. Шунчалик тез ва чаққон ҳаракат қилишдики, лаҳза ўтмай кўча-кўйда, дала-тузда одам зотидан асар ҳам қолмади. Сигир-бузоқ, қўй-қўзи, йилқилар ҳам бошқалардан нажот бўлмагач, ўзларини пана-пастқамларга уришди.

Чанг-тўзон устуни етиб келди. Баайни бу қишлоқда илгари ҳам бўлганидек, ҳуштак чалганча кўчаларда бемалол айлана бошлади. Шамол раҳми келган ёш ниҳолларни таг-томири билан қўпориб ташлади, кекса дарахтларга негадир тегинмади. Томларда рақсга тушди, дераза-эшикларни тимдалаб, ҳамманинг юрагига қутқу солди.

Нисо ачанинг тугмадеккина ҳовлисининг атрофи паҳса девор билан ўралган. Чалмахона ёнидагина кичкина туйнук бор. Бу туйнукнинг нима учун қўйилганлигини ростга гап, уй эгасининг ўзиям билмаса керак.

Туйнукнинг чап томонида, чалмахона ёнида мўъжазгина бўз тепача бор. Яқинроқдан зеҳн солиб қарасангиз, бунинг тепача эмас, катак эканлигига амин бўласиз. Ит кулбаси. Чимдан тикланган, устига ҳам чим бостирилган.

Катак ичида анчадан буён Таппон деган бир ит ўзича кайфу сафо қилиб, давру даврон суриб келади. Таппоннинг куни бир зайлда ўтади: баъзан-баъзан катак оғзига чиқиб ялоғига тўлдириб кетилган ювиндини пок-покиза туширади, қозиғи атрофида пича айланиб сайр қилади-да, сўнгра яна ичкарилаб, жунлари тўкилган жойга чўзилади, кўзини бир нуқтага тикиб ётаверади. Унинг энг яхши жиҳатларидан бири ҳам шу бўлса керак, ўзи билан ўзи андармон, итчилик борди-келдиларидан беҳабар, оқибатдан чамаси кўнгли тўқ.

Таппон хонадонига бостириб келаётган на боши, на қўл-оёғи кўзга ташланадиган аллақандай паҳмоқ жонзодни кўриб эхонаси чиқиб кетаёзди. Ҳовлига дастлаб қаёқдандир ўша қамғоқлар учиб кириб, коптокдек думалай бошлаган эди. Қамғоқни лайлакхас дейишганча бор, ҳаккам-дуккам қадам ташлаётгандек бўлиб катак олдига бориб қолишди. Ит ялоғига бугун ювинди тўкилмаганини эслади, ҳойнаҳой, шу текин-хўр пок-покиза тушириб кетгандир, деб ўйлади. Ғазабни қўрқув ҳисси билан қоришиб, унга жасорат бахш этди, ўзини қамғоқнинг устига отди. Номаълум жонзот чап бериб

қолишга базўр улгурди, ит бўйнидаги занжир бошқа ҳаракат қилишга имкон бермади. Таппон шундагина ўзининг боғлиқ ҳолда эканлигини ҳис этди, аламдан бўғилиб, ўзини-ўзи ёриб ташлагиси келди. Бироқ туйқусдан ангиллаб юборди — олдинги оёқлари паҳмоқ жонзотнинг этагига илашганди шекилли, нозик товонига кирган тиканчалар жонини беҳад ачитиб юборганди. Занжирда эканлигига ҳам шуқр қилдики, агар у халақит бермай, бу лаънати кутилмаган меҳмонни бус-бутун босиб олганидами, ҳолимга маймунлар йиғларди, деб.

Таппон катагини бир бурчагида ғингибгина ётаркан, йиртиқ калишини судраганча келиб ювинди бериб кетадиган меҳрибон кампирдан ачиқланди. Ахир, у анча-мунча бегона жониворни ҳовлига киритмасди, баайни Таппоннинг ўзига хатлаб берганди, аллақайдаги бошсиз-оёқсиз, тасқарануسخа жонзотлар мунча ўз уйидагидек бемалол айланиб юришибди. Ишқилиб, уни ғафлатда қолдириб ҳовлини ишғол қилишмадимикин?

Ит қўрқиб кетди.

У йиртиқ калишни судраб юрадиган кампирни хўжайин эмас, балки, ўзининг иссиқ-совуғидан хабар олиб турувчи, бундан бошқа муҳимроқ, эзгуроқ, олижаноброқ юмуши борлиги мумкин бўлмаган хизматкор деб биларди. Мабодо, борди-ю, бу ҳовлидан кампирни суриб юбориб, бошқалар эгаллаб олишса, улар учун ҳам Таппоннинг иссиқ-совуғидан хабар олиш, ялоғини тўлғазиш фарз! Таҳликага тушганлигининг боиси яккаш кампирга ўрганиб қолганлиги, унинг меҳрибонлиги... Э, жуда кўп!..

Таппон сал сиполаниб ташқарига мўралади: ҳовлини паҳмоқ жонзотлар буткул эгаллаб олишганди. Сўрамай-нетмай-а? Кампир қаердайкин? Ит акиллай деса, овози чиқмади. Юраги қанча сирқирамасин, тақдирга тан бериб бурчакроққа қисилди, кулала бўлиб ётиб олди. У энди ёлғиз бир нарсани — бу босқинчилар ўзига қандай муносабатда бўлишини ўйлай бошлади. Бироқ анчадан буён ҳеч нарсани ўйламай қўйганидан тумтароқ хаёлларидан маънилироқ бир нарса чиқмади. Кўзлари милт-милт ёнди, баъзан кўприб-тошаётгандек бўлиб туюлган қони ҳам музлади, кампирнинг саховатпешалиги туйфайли ҳузурланиб еб-ичганлари сўлакайини келтирди.

Таппон ожиз ингранди...

Ичкарида ўзлари билан ўзлари бўлиб ўтиришган кампирлар бир маҳал, худди келишиб олгандек ҳаммалари бирданига ташқарига қарашдию, ранглари қум оқариб кетди. Уларнинг бу қарашиди ҳам аллақандай ғайритабиийлик мавжуд эди. Ўзлари сезмаган нимадир кампирларни дераза томон ўгирилишга мажбур этганди. Кейинчалик анча вақтгача бир-бирларига, бу қандай куч бўлдикин, деб гапириб юришди. Қизиғи шундаки, гапираверган сари уларнинг юрагидаги қўрқув маҳв бўлиш ўрнига, баттар кучаярди, кўзларига алла нима балолар кўриниб кетарди.

Уларни айни дамда даставвал ажаблантирган нарса сокин сунбула ойидаги бемаврид тўс-тўполон эди. Кейин, худонинг йўриғи-да, сунбулами, бошқа ойми, хоҳлаган пайтида тўполонини, хоҳлаган пайтда ёмғир-қорини юборади, деб дилларига таскин беришди.

Шундан сўнг, бу тўполон одатдагидай ўтиб кетганида-ку, қишлоқ аҳли буни гапириб ҳам юрмаган, кампирлар ҳам табиий ҳодиса деб қараган бўлишарди.

Кутилмаган пайтда дераза шарақлаб очилиб кетди-ю, нақ дастурхон ўртасига қучоқ сиғмас бир қамғоқ тушди. Кампирлар ўзларини ўнглаб олар-олмас чанг-тўзон устунини паҳса деворни хатлаб ўтиб, ҳеч қаёққа андармон бўлмади, уям очиқ деразадан ўзини ичкари урди.

Хонани бир лаҳза зулмат чулғади. Кампирларнинг баъзилари ўзларидан кетишди, баъзиларининг юраклари така-пука бўлганча, ёдларига тушган оятни пичирлаб тиловат қила бошлади.

Ранги оқаринқираб кетган бўлса-да ўзини йўқотмай, тунж ҳайкалдек қотиб ўтирган Ҳилол биби қамғоқ устида ғалати бир нарсани кўрди. Қамғоқдан бир қаричча юқоридан кўтарилган қуюн нақ шифтга тегиб, чарх урарди. Унинг остки қисмида одам бўлиб одамга, ит бўлиб итга ўхшамаган аллақандай майда жониворлар муаллақ ҳолда бир-бирларини эзгилаб-янчиб ётишарди.

Бу махлуқлар қуюн ер саҳнидан супуриб келган супуриндилар, гурди-балолар орасидан битдай бижғиб чиқишар, бир-бирларини чавақлашар, зино қилишар, ўзларининг уят ишларига шу қадар машғул эдиларки, ақалли сал бошларини кўтариб атрофи жавонибга қараб қўйишни хаёлларига ҳам келтиришмасди.

Ҳилол биби бу ҳодисалар аллақандай супургига ўхшаш қанотлар остида рўй бераётганлигини пайқади. Қичқириб юборди, бироқ тили танглайига ёпишгандек овози чиқмади. Унинг кўзига кўрингани сочлари ёйиб ташланганидан ҳуллапўш ёпингандек туюлган ярим илон, ярим одам — қип-яланғоч қиз бўлди. Қизнинг синаларини қорамтил доғ босганди. Заъфарон юзида қотиб қолган аллақандай машъум ифодалар на ўликнигига, на тирикнигига ўхшарди. Кўзлари дағдағали чақнар, бутун оламни ўзига жалб этишга шайлангандек эди. Этаги остида содир бўлаётган воқеаларга худди ўз қавмига нисбатан лоқайд бўлган ҳоким сингари заррача парво қилмасди.

Ҳилол биби кўзларини чиппа юмди.

Куюн қандай кирган бўлса, деразадан шундай отилиб чиқди, ортидан қамғоқ ҳам маҳв бўлди.

Уларни ҳовлидаги бошқа нарсалар негадир қизиқтирмади. Таппон бир бурчагида тақдирга тан бериб ётган катакка тикка ҳужум қилишди. Бир зарб билан кунфаякун қилиб ташлашди.

Шўрлик кучук тузукроқ акиллашга улгуролмай қолди. Қозиқ-позиғи, занжир-панжири билан қамғоқларга ҳамсаф бўлди, осмонга ҳаволади. У бир мартагина, шунда-ям пахмоқ жонзотларнинг таъзирини бериб қўйиш умидида орзу қилган озодликнинг бу тарзда яқунланишини хаёлига ҳам келтирмаганди. Пахса девор устидан учиб ўтаркан, лаззатли ҳаётга видо айта-айта бадар кетди.

Нисо ачанинг ёдида Таппонни қандай асраб олганлиги қолди, холос. Кўчага у болаларнинг шодон қийқириқларини ва аллақандай аянчли вингиллашни эшитиб чиққанди ўшанда. Болалар мушукдай келадиган бир кучукни ўртага олиб, коптокдай тегишарди. Баъзан кучукча давра ўртасида сару калавасини йўқотгандай қотиб қолар, шунда зумрашалардан бири уни эркалаган оҳангда: «Таппон, Таппон» деб чақирарди. Сирасини айтганда, бу жонивор қандайдир оқиш тусда бўлиб, бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда бўлиб қолган, номининг ғалатилиги кишининг оғзини очиб қўярди. У, энди мени калтакламайдиган раҳмдил чиқиб қолди, дегандай чақирган боланинг олдида гандираклай-гандираклай борар, кутганининг аксича яна тепки ерди.

Нисо ача болаларни дўқ-пўписа билан тирқиратиб юбориб, кучукни ҳовлига олиб кирган эди...

...Кампирлар бирин-кетин ўзларига келишди.

— Ҳайрият-э!— дея ҳатто биттаси тилга кирди.— Нақ ўтакамни ёриб юбора-ёзди-я!..

— Деразани қаттиқроқ ёпмайсизми, айланай!— кимдир Нисо ачадан домангир бўлди.— Ҳатто илгагини туширинг эди!..

Шу маҳал уларнинг нигоҳи ногаҳон Ҳилол бибига тушиб, оқариб кетишди. Ҳангуманг бўлиб, донг қотишди: Ҳилол бибининг лаблари чап томонидан юқорига қараб даҳшатли тарзда қийшайиб кетган, кесакдай қотиб ўтирарди.

Биров, жин чалибди, дея бақириб юборишига оз қолди, дарров тилини тишлади.

— Сизга нима бўлди, Ҳилол янга?— дея олди кимдир.

Ҳилол бибининг юз-кўзларидаги муаллақ қўрқув ифодалари эриди, дув-дув ёш тўкиб юборди. Сўзлашга ҳоли келмади.

Кампирлар маънодор кўз уриштириб олишди.

Ҳа-а, шу ернинг ўзида, иссиғида кўч-кўчни бошламаса бўлмайдиган кўринади!..

Енгил хўрсинганликлари ғам-андух аломати эмас, балки улар сал ўзларига келганидан нишона эди. Ҳар бири кўнглида, хайрият, бу тўполоннинг касри менга урмади, дея ўйларди. Уй-хаёллардан таскин тополмай, лаблариниям ушлаб кўришди. Ҳилол бибини ўртага олиб, доира даранглатиб роса кўч-кўч қилишди. Увлашайверганидан томоқлари қакраб кетди. Бир вақт, бундай қарашса, кеч киряпти.

Илгариги пайтлар бўлганда-ку, кеч киришими, тун яримлашими, тонг отишими — бировнинг парвойига ҳам келмасди. Энди эса... Хавотир-тахликага тушмай илож йўқ. Ҳилол бибини Нисо ачаникида қолдириб, аста-секин тарқалишаркан, уй эгаси тиззасига муштлаб-муштлаб, тирноқлари билан юзини юлаётгандай ҳаракат қилар ва тинимсиз жаврарди:

— Во-ой, икки юзим қоп-қора-а!.. Ҳилолнинг қариндошларига энди ман нима дейман, ўғил-қизи, неварачевараларига нима дейман?!.

Унинг нима дейишини шубҳасиз кампирлар ҳам билишмасди. Нисо ачанинг куюнаётганлиги кўч-кўчнинг самара бермаганини кўрсатарди...

Кампирлар анча юргач, бошқалар ўз кўчаларига бурилиб кетиб, биттаси ёлғизла-ниб қолганлигини пайқади. Қиммат кампирнинг бундан негадир нафаси ичига тушиб кетди. Эндигина муюлишдан қайрилаётиб қотди-қолди.

Во-ой зормандала-ар!.. Во-ой зормандала-ар!.. Айтишга тил бормайди. Йигитгина тушмагур, қизгина ўлгур!.. Бу нима қилиқ, бу қандай шармандалик! Бир-бирларига шунчалик қапишиб кетишганки...

Қиммат кампир аввалига талмовсираб турди. Сўнгра ўзига келиб, қўлидаги ҳасса-таёғи билан уларнинг бошига қарс-қурс туширмоқни ўйлаган... Йўқ, ўйлаётган эди, ҳалигилар ерга кирдимиз, осмонга чиқдимиз — номаълум, кўздан йўқолишди.

Кампиршонинг бутун вужудидан совуқ тер чиқиб кетди. Сўнгра, аста-секин орқага тисарилиб ўгирилди-ю, мункиб-мункиб кетганича чунонам қочиб қолдики, битта-ярим-та одам буни кўрганида кулишини ҳам, кулмаслигини ҳам билолмай гангиб қоларди.

Кампир суръатни ҳеч пасайтирмай шу кетишида ўртанча ўғлининг ҳовлисига етди. Дарвоза олдида тўхтаб, нафасини ростлади. Бу ўғли алоҳида хўжалик бўлиб, мана шу ерга жой-жалол қилганига беш-олти йилдан ошди. Шунисига ҳам шукр. Ака-укаларининг ичиде энг мўмин-қобили, қўй оғзидан чўп олмани шуниси. Ойбулоқда анчадан буён дўкончилик қилади. Дўкончаси кичкина бўлсаям, жондан бўлак ҳамма нарса бор. Ойбулоқ сувдан танқис бўлсаям, қудуқларида жинлар яшириниб юрсаям, мунақа дў-

конча-пўкончалардан ёлчиган, ер остидан ҳам калтадум махлуқлар чиқиб келмасин, деган хавотирдамикин, кўча-кўйларгаям тоғ-бетон, мум ётқизилиб ташланган. Лекин ишониб бўлмайди, улар жаҳд қилса тоғ тагидан ҳам чиқиб келишаверади. Уғлининг дўкончилиги, усти бут, қорни тўқ юриши онага маъқул-у, ўша касофат жой — Ойбулоққа бориб-келиши ёқмайди, холос. Майли, қайда бўлсаям боши тошдан бўлсин! Келини ҳам ёмонмас. Қўли косов, сочи супурги бўлиб болаларга қарайди, ювади, тарайди — финги чиққанини биров эшитмаган. Кўз тегмасин, тотув!

Кампир шошиб эшикни очди. Ичкарига бир-икки қадам босдию, ҳайратдан тахта бўлиб қолди. Не кўз билан кўрсинки, ер супанинг бу четида мўмин эр, у четида фаросатли хотин — бир-бирларига қўлларини тўлаб-тўлаб айтишишарди. Уларнинг айтишишларига атай қулайлик туғдираётгандек, пешайвон чироғи супага хира нур таратиб турарди.

Бири иштонсиз, бири кўйлаксиз ярим яланғоч, кир-чир болалар супа бўйлаб зир югурганча дам отасига, дам онасига талпинишарди.

— Йўқол ҳамманг, туққанларингнинг ёнига! — бўкирарди ота болалар ўзига яқинлашаётганда, гўё улар енига осилиб олиб, сўкишларининг таъсирини камайтириб қўйишидан кўрқаётган оҳангда.

— Борларинг, сенларни бировдан орттирмаганман, эплаб-сеплаб олсин! — чийилларди она гўё болаларнинг ягона гуноҳи уларнинг бировдан орттирмаганлигида экандай.

Алоҳа, сабий норасидалар иккаласининг ҳам дамига яқинлашолмай ҳаросат ичра изиллаганча қолишарди.

— Сендақа хотиндан ит асраганим яхши эди, падарлаънат! — кўпириб-тошарди мўмин эр. — Ҳозироқ суякларингни майда-майда қилиб ташлайман.

— Майдала-майдала! — вишиларди фаросатли хотин, чамаси, у аллақачоноқ сенсирашга ўтиб олганди. — Ит тилсиз-да, ит гапирмайди-да! Қўл теккиз-чи, сени омон қўйишармикан?!

— Омон қўйишмаса, омон қўйишмасин! — дерди шаштидан пасаяётганлигини билдириб қўйганча мўмин эр. — Ҳайт, дейману бошимни олиб кетаман.

— Кет, кет! — оловланди фаросатли хотин. — Гўрингда тўнғиз қўпгур Ёши Узоқнинг олдига бор!.. Айтдим-а, нега бу уйинг куйгур қоп-қоп ғалла келтириб қолди, деб. Қўшмачилигинг эвазига экан-да, Ойбулоқлик қанжиқларингни ҳам топиб, сочини битта-битта юлмасам...

— Бас! Бас! — тамоман эсанкираб, шалвираб қолганча бақирди эр.

Бироқ шундан бошқа сўзга тили айланмади. Қарийб, улар ойбулоқлик эмасди, деб юбораёзди-ю, тилини тишлаб қолди. Гап шундаки, бу мўмин ўғилни кўп ҳам мўмин эр, деб бўлмасди. Шу ерликлар тили билан айтганда, дўконига мол келтириш учун шаҳарга қатнаб, битта-иккита алвасти ўйнашлар орттирганди. Шериғи ҳам йўқ эмасди, албатта. Бу шерик асл ойбулоқлик бўлиб, ҳатто машинасиям бор эди.

Худо ҳаққи, учар! Отини ёзолмайди, тўртта бамаъни одам билан (агар улар бор бўлса!) ўтириб гаплашолмайди-ю, кўз остига олганини, айниқса, тарсо санамларини бир суҳбатдаёқ, наинки суҳбат, бир нигоҳдаёқ ўзига жазм қилади-қўяди. Қиммат кампирнинг мўмин ўғлиникига ҳампадаги ғалладан хоҳлаганича келтириб юрган Ёши Узоқнинг ҳам асл мақсади — ана шу йигит билан улфат бўлиб олиш эди.

Майли, арақ деса — Ёши Узоқ топсин; пул деса — Ёши Узоқ тўкиб ташласин; фақат улар, янги-янги, хилма-хилини келтириб туришса бўлди. Чунки Ёши Узоқ биттасидан дарров зерикади, ўзиям ҳар қандайи бир маротабадан сўнг Ёши Узоққа қайтиб йўламайди...

Ёши Узоқ бу йигитлар билан яхши чиқишди. Улар бошқа-бошқа шаҳарлардан ҳам машинага санамараста нозанинларни миндириб келишар, бу ойимқизларни хушҳол ва гул-гул яшнатиб жўнатиш кўпинча Ёши Узоқнинг зиммасида бўлганлигидан омборчининг боши кўкка етарди...

Улар тоғларга чиқиб кетишарди. Гадой топмас ўнгирларда бир кун-икки кунлаб қолиб кетишарди, баъзан шу даражага етишардики, бир-бирлари билан ўйнашларини алайно-ошкор алмашишарди.

Ўзиям ҳамма жанжал шундан чиқди.

Учар ярим йилдан буён биттаси билан алоқа қилиб юрганидан кўнгли хижил эди. «Узоқ боғланиб қолдим, яхшилик келтирмайди» — деб ўйларди. Ўйлагани юзага чиқа бошлади. Даставвал ҳеч нарсада тамаси бўлмаган бу жувон канадай ёпишиб олди: пул сўрайдими-ей, ёнимдан кетмайсиз, деб унинг кўксига бошини қўйиб йиғлайдими-ей...

Учар уни бир куни Ёши Узоққа бебилиски узатиб юборди. Жувон шундан сўнг анча фурсат йўқ бўлиб кетди. Бир куни ранги синиққан, афтода бир ҳолда уни яна пана жойда ушлаб олди, пул сўради.

Учар елка қисди:

— Пулим йўқ эди-ку?

Жувон бирдан тутақди:

— Энди пул бергинг келмай қолдими, энди бадингга урдимми, керак бўлмай қолдимми?

Учар чамаси бу масалада умрида балки илк бор, аммо қаттиқ чалкашликка йўл қўйди:

— Бор-эй, мунча дийдиё қиласан?— деди қизишиб.— Ёши Узоқ акангнинг олди-га бор...

— Ҳе-е к...— жувон шундай қўпол сўкиндики, Учар салкам унга ташланиб бўғиб ўлдириб кўяёзди-ю, ўзини базўр босди. Жувон эса унинг ғазабини парвойига келтирмади.— Ўзингнинг қўлингдан келмагандан кейин қўшмачиликка ўтдингми? Яна юзимга соласан-а?!

У яна кўп ҳақоратларни ёғдирди. Тўнини бутунлай терс кийиб олди. Гўёки, дунёда иккита покдомон бўлса бири шу эмиш. Гўёки зуғум қилиб, зўрлаб бу безорилар уни бадном қилишганмиш...

Жувон, чамаси, ўзининг тўқиганларига ўзи ҳам ишониб кетди. Поймол бўлган номуси, оёқ ости қилинган иффати учун эзилиб-эзилиб йиғлаганча Ойбулоққа келиб Учарнинг аёлига бор гапни айтиб берди. Учарнинг аёли соч юлиб, юз тирнаб солди жанжални солди жанжални, бутун қишлоқни томошага йиғди. Бу ҳам етмагандай, Тепага йўл солди. Шум хабарнинг заҳар-заққумидан Қиммат кампирнинг фаросатли келинини ҳам бенасиб қолдирмади.

Бор гап шу.

Қиммат кампир олдинга юришни ҳам, орқага қайтишни ҳам билмай, каловланиб қолди.

Туйқусдан келин чўкка тушиб супа лабига ўтирди, уввос тортиб юборди.

— Ҳа-а, мен етимчаман!— ора-чира кўз ёшларини кафтининг уён-буёнига артганча ҳасратга ўтди.— Ур — индамайин; сўк — индамайин; ўйнаш опке — остига кўрпача тўшай!..

Қиммат кампирнинг нафсонияти малолланди. Чидаб туролмади.

— Оғзингизни юминг, келин, оғзингизни юминг!— дея шаңғиллаб кириб бораверди.— Мани ўғлимми палаги тоза! Нега урсин, нега сўксин?! Уйнаш дейсиз-а, номаҳрамнинг соясидан қочади-ю...

— Ҳа-а, қочади-я, қочади!— шўлқиллатиб бурнини тортиди келин, кампирнинг тўсатдан бу ерда пайдо бўлганига ҳеч ажабланмай.

— Қочмай нима? Қочмай нима?— такрорлади Қиммат кампир гўё бу сўроқлардан кейинги сўзларни фаромуш қилгандай тин олиб. Сўнгра бу жанжалга мутлақ алоқаси бўлмаган жойларга ўтлаб кетди.— Мани отамнинг равоти бўлган. Равотида қўша-қўша сигир-хўкиз, сурув-сурув қўй-қўзиси бўлган. Ўзи тузук емаган, тузук киймаган — топган-тутганини бировларга берган, бировларни едирган, бировларни кийдирган — шундай жанжал қилмаган, миннат бўлмасин деган...

Кампир хўнг-хўнг йиғлашга тушди. Гапиям чала қолиб кетди. У чин кўнгилдан нола қилармиди, бу унинг ҳийласимиди — номаълум. Супадаги жангу-жадал вақтинчалик барҳам топди.

IX

Хирмон совуришаётган эркаклар ўртасида қизгин тортишув борарди.

— Бу нима гап ўзи?— Бақирарди ҳабашдек қоп-қора жиззаки Элмурод.— Елкамизни офтобга кўйдириб ишлаб юрайлигу, аллақандай тайинсиз келиб омборчи бўлиб олса-а... Майли, бўлса бўлаверсин. Қандини урсин. Аммо-лекигин ҳалол ишласин-да!..

— Мунча бақирасан?— дерди унга жавобан иккинчиси, Элмуроднинг жиззакилиги-га боис бўлган қоп-қоралигидан ҳам, қора қилиб яратган қодир худодан ҳам ранжиб.— Сен омборчига эмас, бизга гапиряпсан-ку?!

— Тўғри?

— Нима тўғри?

— Астароқ гапирсин...

— Аста айтди нимаю, қаттиқ айтди нима?

— Ҳақ гап шу-да, барибир!...

— Ҳақни гапиряётган тилингдан ўргилдим. Қачондан буён эшилиб қолди, миқ этмай, даминг ичингга тушиб юрардинг баринг...

— Баринг дема, баринг дема! Биззи ота-боболар пошшо замонидаям имонини сотмаган, билиб қўй...

— Пошшо-мошшонгни йиғиштир. Колхозчининг ҳақига хиёнат қилмасин!

— Тешиб чиқади!

— Бунақалардан тешиб чиқмайди!

— Ёқади десанг-чи!

— Беш юз кило буғдойим бор эди,— куйиб-пишиб давом этди Элмурод.— Ундай

қилди, бундай қилди, кўз олдимда уч-тўрт қопни тўлғазиб, ҳисобига тўғрилаб берди. Уйга келиб қўл тарозида тортиб кўрдим. Роппа-роса юз кило кам экан.

— Мен колхозга топширган новвосга берилиши керак бўлган ғалладан ҳам уриб қолган, касофат,— ёрилди анчадан буён индамай ўтирган Зуннун амаки.

Бирин-кетин бошқаларнинг ҳам дарди чиқа бошлади. Беш-олти ой мобайнида Ёши Узоқ тарозидан ҳақини уриб қолмаган хирмончи қолмаган экан, маълум бўлишича...

— Эрта-индин колхознинг ҳисобот мажлиси бўлади, гапираман!— дея депсинарди Элмурод.

— Айтиш керак.

— Керакмас бунақа одам.

— Қаердан келиб қолди ўзи бу?..

— Ёши Узоқ эмиш!..

— Ҳе-е, Узоқ бўлмай...

— Бузоқ!..

Одамларнинг авзойи бузуқ эди. Еғоч куракларни, чошғалвирларни бир четга бирин-кетин «тап-туп» улоқтиришди. Ут-ўланлари қуриб-қовжираб кетган тақир тепаликка давра қуриб ўтиришди. Гап-сўзларининг пойинтар-сойинтари, тутуриғи йўғ-у, яна тиллари ешилгандан-ешилиб борарди, бир-бирларига ҳатто гал беришмасди. Эй, эси пастлар, қўлларингга курак, чошғалвир бериб қўйишибдими, бу хирмонларни ғанимат шамолларда вариллатиб соуравермайсиларми; илгари замонлар бўлганида сиз лақ-маларнинг қўлига ким ишониб меҳнат қуролларини топширарди, дейдиган бир ақли расо инсон топилмасди шу чоғ. Бундай бамаъни гапни айтадиганлар йўқ эмас, бироқ турли-туман идораларда уларнинг ҳам ишлари бошларидан ошиб ётибди. Бу галварслар, масъулиятли буйруқлар, юрт бахт-саодати йўлида қарорлар чиқариш хирмон совириш эмаслигини қаёқдан билишсин? Рост-да, аллақайёқдаги эти суягига ёпишган кимсалар, Элмурод-селмуродлар раисгаю омборчига ёпишаверса дунё остин-устун бўлиб кетмайдими? Тепаликларнинг сабри хў-ўв оқсоч тоғлардайин, ийиғи чиқиб ётган адирлардайин эди-ку?! Булар қандай номаълум зотларким, ҳе йўқ, бе йўқ, арзимас бир қоп ғалла деб мажлисда чиқиб гапиришса... Тилингни бир қулоч қилгунча, хирмон четидан сен ҳам бир қоп эмас, икки қоп ўмариб кетавер-да! Худо қўл-оёғингни бут қилиб яратган-ку! Йўқ-да! Қанча имо-ишоралар бўлса ҳам бу нарса овсарларнинг етти ухлаб тушига кирмасди, чаканка зўр беришгани-беришган эди.

Чакаги йиртилиб ўлади бари!

Алоҳа, ҳар қандай ялт этган фикр беиз кетмас экан. Бош деб, елкасига ошқовоқ кўтариб юрганлар даврасида мумсиккина бўлиб ўтирган бир одам бор эди. Унинг кўзлари доимо пирпираб турар, салқи юзини беш-олтита тук безаганди, бу тўхлидекки-на одамнинг исми Тўхливой эди.

Ариқ қазишга ким — Тўхливой; хирмон совиришга ким — Тўхливой; пичан ўришга ким — Тўхливой; шудгор сўғоришга ким — Тўхливой... Тўхливой ҳамма ишга айтиларди. Айтилган жойдан қолмасди. Ҳозир келиб-келиб, ана шу қўй оғзидан чўп олмаган Тўхливойнинг фикрлари остин-устун бўлиб кетганди. Бу нарса унинг кўзларидан яққол намоеён бўларди.

У, хаёлига тўсатдан келиб қолган, хўш, нега ҳамма ишга Тўхливо-ю, ўмаришга Ёши Узоқ, деган фикрни маҳкам тутиб олган, калласи бир томонга қийшайиб, эси оғиб қолаёзганди...

«Э, тўхта, Тўхливой!— деди ичида бир маҳал ўзига келиб.— Ёши Узоқдан чандон кўпроқ ўмариш нега қўлимиздан келмас экан? Қелади; Нимани йўқотаман? Ҳеч нарсани! Қайтанга ютаман? Тўхливой, олға!..»

Тўхливой кафтларини бир-бирига ишқаб, хурсанд бўлиб кетиши ҳам мумкин эди-ю, бунақа бемаъни савъ-ҳаракат қилмади. У ўзининг ширин хаёллари мазасини татиётгандай эди. Яна кўп нарсаларни ўйлаётганди. Уйлай-ўйлай фикри чувалиб ҳам кетмоқдайди, ўзи билан ўзи фойдасиз олишарди. Юрагига соя солиб ўтган фикр тобора мусти-мустаҳкам илдиз отиб, бақувватлашмоқдайди. Уни қўпориб ташлашга эса кучнинг ўзигина кифоя қилмасди...

Х

«Ёши Узоқ уйланмаса қишлоқни касофат босади!..»

Қутилмаганда шундай миш-мишлар тарқаб қолди. Буни оғзига кучи етмаган кампирлар тарқатишгани аён. Қиладиган ишларининг тайини бўлмагач, эрмаклари шу-да — бўлмағур нарсаларни ўйлаб топишаверади.

Беркинбой ажабланди.

Қизиқ! Бир банди мўминнинг уйланиш-уйланмаслигига хўжайинлик қиладиганлар ҳам бор экан-да, дунёда! Балки мижози совуқдир, балки бирор қусури-айби бордир! Жодугарлар буёғини ўйламай вақиллашаверадими?! Бора-бора улар кимнинг хотини нечта туғишигача эга чиқиб қолишар? Ушанда жағларини шақиллатиши оламни бузар:

«Хо-ой, мунча эт бойлаб юравергандан кўра туғсанг бўлмайдими?!»
«Туғавериб-туғавериб чиллакдай қуриб кетибсан-ку? Бўлди қил, бас қил — ҳаммам сенлардай одам. Бировларнинг ризқу рўзидан қийиб, чурвақаларингни боқадиған аҳмоқ йўқ...»

Бу қаланғи-қасанғи, майда-чуйда чувриндилар орасидан қачон ақли бутун, дунё кўрган зот чиқади? Шубҳасиз, кампирлар жағларини шақиллатажак кунларда ҳам улар бўлмайди ва ҳеч қачон «ие, шошманглар, оғизларингни юминглар, эру хотиннинг тўшакда жавлон уришларига нега сўппайған бурунларингизни сўқяпсизлар?»— дея бамаъни маслаҳат бермайди. Мабодо, борди-ю, яратганнинг инояти билан шундай хирадманд чиқиб қолса, дарров бўйнига бўйинбоғ боғлаб керакли, масъулиятли ўринларга кўтар-кўтар қилиб кетишади... Қарабсизки, бир йил-икки йил ўтар-ўтмас ўша хирадманднинг бўйинбоғлари сони юзта-икки юзтага етади — ранг-баранг, узун-калта, ҳорижий ва маҳаллий бўйинбоғлар... Ҳар куни ҳар турлиси тақилади, ҳар куни ҳар қайсиси эгаси билан турли-туман жойларга кириб-чиқади. Махсус ошхоналарга бориб, эгасининг тўйимли, хушбўй овқатларни иштаҳа билан тушираётганига гувоҳ бўлади, унинг кекира-кекира яна ўзининг салобатли хонасига кўтарилаётганидан завқланади. Кекириб турган инсоннинг сиполаниши ҳақиқатдан ҳам завқли-да, тўғримасми?.. Кейин, бегона хонадонларга ҳам кириб-чиқиладиған кунлар бўлади. Бу хонадонларда наинки бўйинбоғ, балки уст-бош ҳам ечиб ташланади...

Ҳа-а, Беркинбой кампирлардан ғазабланиб турган маҳал Қиммат кампирнинг мўмин ўғли билан фаросатли келини орасида бўлиб ўтган машмашалардан хабар топди-ю, беихтиёр:

— Э-ҳа!..— деб юборди.

Беркинбойнинг «Э-ҳа!»сида олам-олам маъно бор эдики, бу хитобнинг оҳанги ҳам шундан далолат бериб турарди.

Беркинбой ўйланқираб турди-турди-да, янада чўзиброқ, янада маънилироқ қилиб такрорлади:

— Э-ҳа-а!..

Кампирлар Ёши Узоқни нега ғийбат қилишганлигининг боиси ҳам бирпасда унга кундай равшанлашди-қолди.

— Во-ой ярамас-эй, во-ой ярамас-эй!— дея дўстидан ранжиб, наинки ранжиб, ғазабланиб уёқдан-буёққа, буёқдан-уёққа ҳуда-беҳуда югураркан, оғизга олиб бўлмас сўзларни ҳам ғайри ихтиёрий равишда айтиб юборарди.

— Мен сенга бу ишни қилма деб айтмайман,— баайни рўпарасида Ёши Узоқ турибди-ю, унга гап уқтираётгандек, қўлларини силкиб-силкиб сўзларди Беркинбой.— Бироқ, ими-жимиди, енг ичида қилиш керак-да, эсипаст! Мана, сендан зўрроқ, сендан обрўлироқ, сендан серпулроқ раис ҳам қўрқа-писа, минг ҳадик билан қилади бу ишни! Керак бўлса, мен билан маслаҳатлашиб олишдан ҳам тортинмайди...

Беркинбой чойхонадан қайтиб келиб, тикка қўшнисиникига кирди.

Ёши Узоқ сўрида ёнбошлаб ётарди. Олдида чўт. Кейинги пайтларда ранги рўйи кириб, чехрасидан ним табассум аримайдиган бўлиб қолган.

— Салом бердик, Ёши Узоқ ака, ишлар қалай, авжми?— деди томоқ кириб Беркинбой. Хаёлидан эса, ҳе-е авжланмай ўлиб кет, деган фикр ялт этиб ўтди.

— Авж, авж!— деди Ёши Узоқ негадир оғзи қулоғига етгудай бўлиб.

— Ишингизни топиб олиб, ҳаёнига биззи шерик ҳам қилмайсиз...

— Э-э!...— Ёши Узоқнинг афти аллақандай ғалати тарзда буришди.— Ҳаён қайда? Ҳаён йўқ, бари зиён! Баримиз баримизга етмайди. Одамда илм бўлмаганидан кейин шу-да! Илм бўлганда ўша қуриб-қақшаб ётган юртимиздаям кунимизни кўриб кетардик...

— Йўғ-э!...— Ёши Узоқнинг қурғоқчилик касофатидан кунфаякун юртда кун кўриши мумкинлигигами ёинки илмнинг бу қадар беҳудуд кучигами ишонқирамай турди Беркинбой.

— Ап-шу!...— акса уриб юборди қўққисдан Ёши Узоқ ва аксанинг айни вақтида келганидан димоғи чоғ бўлди.— Ҳаққаст рост! Улай агар, рост! Илмини қаерга қўйишни билмай беҳуда папка қўлтиқлаб юргувчи, қўлидан хемири иш келмайдиган бир зот бор эди. Қўрғоқчилик бўлдию, унга худо берди. Ёзди. Айтишларича, у бу офатнинг бир кунмас-бир кун бўлиши кераклигини олдиндан тахминлаб юрганмиш. Офат етиб келгандан сўнг, ўйлаганим бўлди, мен пайғамбарман, деб даъво қилганмиш. Ҳаш-паш дегунча бу пайғамбарни қўлдан бериб қўймаслик учун уни юқорига судраб кетишди. Уй-жой бериб, маош тайин қилишибди. У энди бу тахминни илм қайси вақтда кўнглига солганини ёзиб, жарақ-жарақ пул олиб ётганмиш...

— Илгарироқ айтса бўларкан,— деди ҳатто Беркинбойдек одам афсусланган бўлиб.

— Нимани?

— Қурғоқчилик бўлишини-да! Олди олинармиди...

— Э, жиннимисиз?— деб юборди Ёши Узоқ.— Айтяпман-ку, тахмин қилган экан деб. У, тахминим тўғри чиқсин, илоё бу ерлар қуриб-қақшаб кетсин, деб нола қилиб ётгандир, десангиз-чи...

— Во-ой ифлос-эй!— деб юборди ҳатто Беркинбойдек одам ғазабини ичига ютолмай.

— Бу ҳали ҳолва!— деди Ёши Узоқ ҳиринглаб куларкан.— Кўп ўтмай ундан ҳам хароброқ, ундан ҳам нопокроқ бошқа илмли чиқиб қолди. Бунисиники унисиникидан ҳам ошиб тушганлиги боис, буям юқорига, илм даргоҳларига қайтиб тушмайдиган бўлиб пилдираганча чиқиб кетди...

— Яна қанақа тахмин экан!— сўради Беркинбой ўзи ҳам бирор тахминни ўйлаб топмаганига таассуфлангандай.

— Бунисиники тахмин эмас, тахмин эмас!— деди Ёши Узоқ кўпириб-тошганча.— Агар яна тахмин бўлганда буниси ҳеч қаёққа боролмаскан...

Беркинбой ағрайганча, ғирт омилигини билдириб қўйди.

— Ҳа-а, бунисиники инкор бўлган!..

— Инко-ор?!— астойдил ажабланди ҳақиқатан ҳам илму урфондан минглаб қақирим йироқда эканлигини намойиш қилиб Беркинбой.— Қанақа инкор, а-а Ёши Узоқ ака-а, қанақа инкор?!

Ёши Узоқ қаҳ-қаҳлаб кулди.

— Донишмандлар донишмандининг ҳам етти ухлаб тушига кирмаган инкор, Беркинбой! Унисининг тахминини буниси инкор этибди!

— Е, товба?!— Беркинбой ёқа ушлади.— Унисининг шўри қайнабди-да?!

— Ие, ие! Нега шўри қайнар экан? Илмда қанча инкор қилса унисиниям, бунисиниям бахти шунча очилаверади. Сизу биз, юрибмиз-да чўт қоқиб, чой ташиб...

— Ҳа-а!..— тушунган оҳангда бош силкиди мияси ғовлаб кетган Беркинбой.— Тўғри айтасиз.

— Аслида, биродар, биз ҳам катта шаҳарларда яшашимиз керак эди,— деди Ёши Узоқ сирли оҳангда.— Биздай оқил, ишбилармон одамларнинг ҳаммаси шаҳарда яшайди. Бу қишлоқларнинг удуми борми-ей, тўйи борми-ей, аралашай десанг, аралашолмайсан...

— Одатланмаганмиз-да.

— Балли. Ҳамманинг кўз ўнгида шундоқ яққол кўриниб турасан. Худди қип-яланғочдай ҳис қилади одам ўзини...

— Аммо-лекин, бахтимизга, раис зўр! Излай-излай базўр топгандим-да!..

— Э-ҳа, излаб юрасизми?— деди Ёши Узоқ беписанд оҳангда.— Ҳар қадамда тўлиб-тошиб ётибди мунақа зўр раислар!

— Маъқул, маъқул! Айтмоқчи, Ёши Узоқ ака,— муҳим бир нарса илқис ёдига тушгандек кўшнисини томон ўйриқди Беркинбой.— Уйланишингиз керак!

— Қўйинг-э!— қўл силтади Ёши Узоқ.— Олтита хотин кўрдим. Бири ўлди, бири ташлаб кетди, бошқаси шармисор қилди. Яна бири ўлди... Биласиз-ку?!

— Ҳа денг, ҳа денг!— баайни мол бозоридаги даллолдай қисталанг қилиб туриб олди Беркинбой.— Жодугар кампирлар шуниям гап қилишибди. Буларнинг одату удумлари ёмон. Уйланмаган одам кўчада бирор хотинга дуч келиб қолсаям рашк қилишаверади,— Беркинбойнинг бир кўнгли мўмин эр ва фаросатли хотин можаросини ҳам айтиб бермоқчи бўлди-ю, гапни чуватгиси келмади.

Ёши Узоқнинг хаёли эса бошқа ёққа кетди. Сал-пал қизаринқирагандай бўлди. Ер остидан туйқус кўшнисининг девори томон қараб қўйди. Унинг қизаринқирашини, ҳа-а, айтмасам ҳам англаб олди, дея ўз ўйлаганига йўйган Беркинбой буни пайқамади.

«Билишармикин, шивирини эшитишганмикин...»— деб ўйланқираб қолди Ёши Узоқ хаёли буткул кўшни аёлда бўлиб.

— Тунов кунни бир қизнинг райондаги касалхонада ётганини эшитдим,— давом этди Беркинбой.— Дўхтирлар жавоб беришгану у кетмасмиш...

— Ие!— ҳайрон бўлди Ёши Узоқ.

— Шошманг-да, сабр қилинг-да! Мен ҳам сизга ўхшаб дарров ие, иелаб қолдим. Ўғил болаям эмас, қазоси етган чол ёки мункиллаган кампир ҳам эмас, бошида туғи йўқ бир қиз бола касалхонага тушса, ҳукуматнинг дори-дармонларидан тuzалса-ю, устига устак яна уйига ҳам кетмаса жа-а ғалати-ку, дедим. Сиз биласиз, мен бунақа ғалати воқеаларга шунчалик қизиқаманки, ғалатилиги қанча ошаверса, тобора билгим келаверади. Бошқа иш-пишлар ҳам кўзимга кўринмай қолади шунақа вақтда. Ҳаммасини бир четга йиғштириб қўйиб, касалхонага бордим. Йўқса, касалхонада менга пишириб қўйибдими? Ўзимизнинг жойинг жаннатда бўлгур волидамиз инимизнинг уйида оқвоҳлаб, қирқ кечаю қирқ кундуз алаҳлаб, жон узолмай номимизни айтиб йўқлаб турганида бормаганмизу касалхонага бировни бориб кўргани кўзимиз учиб турибдими? Азбаройи ғалатилиги мени тинчитмади. Шунақа-шунақа, бир қиз бор экан, тuzалиб бўлиб ҳам кетмаяпти экан, дедим. Бир кўрсам, дедим. Менга хавотирланиб қарашди, остонадан ичкари ҳатлашгаям қўйишмади, қизниям қақириб беришмади. Отасиман, амакисиман, тоғасиман, ҳамқишлоғиман, деб аврамоқчи бўлдим. Қарасам, эшикни бекитиб ичкаридан занжирлаб олмоқчилар. Ўзлари хўппасемиз, бағбақалари кўкракларига тушган малла хотин, эгниларида оппоқ халат денг. Бирор жойига доғ тушмаган, бирор жойига чанг қўнмаган оппоқ халат. Юрганда филнинг оёғидек оппоқ болдирлари

лорсиллайди денг онангни эмгурнинг. Халатлари оппоқ, болдирлари лорсиллайди, гапга қулоқ солмайди, эшикни занжирлаб олмоқчилар — энди нима қилсам экан? Сўнги чорани қўлладим. Ичимда, семириб ўзингни кўтаролмай ўл, сариқ попишак, мурданг юзта юмронни ярим йил боқсин ярамас, деб болохонадор қилиб сўка-сўка, юзимга ним табассум югуртириб, битта қизил ўнталикни кўрсатдим. У иккиланиб қолди, пулни дарров чўнтагига солиб қўйдим.

Ёши Узоқ ўзини туюлмайд кулиб юборди.

— Сиз сариқ попишакнинг чўнтагига ўнталикни солдингизми? Сиз-а?! Сиз-а?!— дея қайта-қайта сўроқлаб, қайта-қайта хандон отаверди.

— Улай агар, ўлай агар!— аччиқланиб қасам ича бошлади Беркинбой.— Нима-а, биз бировнинг чўнтагига битта қизил қоғозни солиб қўйишга ярамаймизми? Қурбимиз етмайдими бунга?

— Етади, етади!— тинчлантирди уни Ёши Узоқ.— Иккитасини солиб қўйишгаям қурбингиз етади.

— Паст кетмаймиз, паст кетмаймиз! Керак бўлса учтасини, тўрттасини... ўнтасини солиб қўямиз!— жуда ҳовлиқиб, ҳаяжонланиб кетди Беркинбой. Бирпас нафасини ростлаб, давом этди.— Филоёқнинг кўнглини топганимдан кейин, у ҳалиги қиз ҳақида бор гапни айтиб берди. Уша қиз институтми, техникумми деган бир жойда ўқиркан. Санамарастагина, кўзга яқингина, шайдо қиладигангина экан. Чиройли қизларни кўрган-да ҳуши бошидан учадиган бир домласи ҳам бор экан унинг. Домлалик сиёқи ҳам бўлмаган бир худо урган экан. Машинаси турадиган жойга стол-стул қўйиб олиб, ҳали айтганингиздек, хилватнишин илм қилар, лекин унинг бу илм қилиши кўпроқ хотинининг кўзини чалгитиш учун экан. Имтиҳон деган бир балосидан келишган қизларни ўтказмай сарсон қилар, кейин уларнинг ялиниб келишини гаражда бетоқат кутаркан. Бу қиз ҳам ана шундай тугилибди. Машина ичида ўтирганча йиғлаб-сиқтабди. Домла ҳам кўрқиб қолибди, қўлга пул берибди. Пул бераётиб яна, ахир яхшироқ ўқисанг бўлмасмиди, ҳамма айб ўзингда, менда нима гуноҳ, дермиш. Энди бўлган иш бўлди, беш қўй десанг беш, олти қўй десанг олти қўй, йиғлама, яхшиси тўрт қўй, биров гумонсирамайди, сирасини айтганда, ўзингнинг ҳам саводинг чакки эмас-ку, имтиҳонда сал оқсадинг-да, дермиш. Қиз унинг бешиниям, тўртиниям — ҳамма баҳоларини ўзига қолдириб, номусига чидолмай ўқишни ташлаб кетибди. Уйгаям бормабди. Боши оққан томонларга йўл солибди. Ўзини ўлдирмоқчи бўлибди. Ўлдиролмабди. Қандайдир поездга чиққан экан, уч-тўртта йигитчалар унга раҳм қилишиб...

Беркинбой берилиб кетиб бу ёғини айтиб юборишига ҳам оз қолди. Бақалоқ дўхтир хотиннинг ўзи ҳам берилиб кетганидан айтиб юборган, сўнгра афсус чекканлиги унинг юз-кўзларидан аён бўлганди. Ўз қўли остидаги беморнинг таржиман ҳолидаги айтишга нолийк томонларни филоёқ чамаси ипидан-игнасигача билар, бу тарзи билан Беркинбойни ҳатто ҳайратда қолдирганди. У шуларни айтиб, яна, энди қизнинг тақдирига мен жавобгар бўламан, деб қўшиб ҳам қўйганмиш. Битта шилдироқ қоғозинг учун бошим балого қолишини истамайман, дея кўпроқ олишга тама қилганмиш...

Ёши Узоқ ўйладикки, ҳалитдан, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, ўрта ичида фойдаланиб қолишни кўзлаётганлар бор экан, бу савдонинг охири бахайр бўлмас. Ким билсин, сариқ чақа кўрмаса ўрнидан қўзғалишни истамайдиган Беркинбой деганлари ҳам ҳуда-беҳуда бу ишларга бурнини суқмаётгандир?!

Йўқ, Ёши Узоқ узоқни кўрадиганлардан, уни алдаб бўпсанлар!

— Бўлмайди!— Ёши Узоқ хотиржам товушда рад этди.

— Бўлади, бўлади!— бақириб юбораёзди Беркинбой.— Дунёда бўлмайдиган иш йўқ! Сизу биз бириксам бўлмайдиганини ҳам бўлдирамиз. Қиз алданган. Домласи алдаган. Айтдим-ку, ўша домла пулу аёл деса қалтирайвераркан ҳатто хотинининг, ўз жуфти ҳалолнинг, кўз очиб кўрганининг ҳам сийнисини... шунақа қилган дейишади. Майли, нима қилса қилаверсин, ўлиб кетмайдимми? Бу қиз энди ким бўлсаям майли, бошимда турса, гуноҳимдан кечса жонимни беришга тайёрман дермиш... Ҳамма аёл ҳам жонини беравермайди, боши тошга тегмаган бўлса, алам тортмаган бўлса хотин зоти мунақа жаҳд қилмайди...

— Тўй-чи, тўй?— Ёши Узоқ дўндиққина бир жононни кўз ўнгига келтириб, суякларини суюлиб кетса-да, ўзини ҳамон оғиркарвон тутарди.

— Нон синдирамин, вассалом. Борингки, кампирлардан ҳам бир-иккитасини айтмиз. Кўриб-билишимсин. Оғзидан чиққанини ёқасига уриш, дейдилар бунни.

— Уйлаш керак...

— Уйлайдиган жойи йўқ, уйлайдиган жойи йўқ!— қизишди Беркинбой.— Ҳа-а, бўпти, деяверинг. Бўптими, бўптими?!

— Бўпти, бўпти...

— Ана-а! Энди мен турдим, Ёши Узоқ ака. Келинни ўзим олиб келаман. Сиз ташвиш чекиб юрманг.

— Харажати...

— Қўяверинг, қўяверинг. Кейин суришиб кетармиз...

— Йўқ, йўқ. Кейин суришиб кетиши бўлмайди. Ҳозир олиб қўйинг.— Шундай деб,

Ёши Узоқ чўнтагидан бир даста ғижимланган уч сўмликлар, беш сўмликлар чиқазиб Беркинбойнинг қўлига тутқазди.

— Шу масалада одамни ранжитасиз-да, қўшни.

— Ҳисобли дўст айрилмас, деганлар. Утирсангиз-чи?!

— Бошқа вақт, бошқа вақт...

Беркинбой кетди. Шу кетганича Ёши Узоқ уни икки кундан сўнг, ҳовлисига ўн тўққиз-йигирма ёшлардаги, ранги рўйи бир ҳолатда, тақдирга аллақачонлар тан бериб қўйган қизни бошлаб келганида кўрди.

Қизнинг исми Маъмура экан. Унинг қомати расо, юз-кўзлари ҳақиқатдан ҳам жозибали-ю қандайдир бетиним дард чекаётганидан синиққан эди. Супа остида енгининг учини ҳимариб-ҳимариб, қимтинганча турар, шу туриши билан гўёки қанийди ер ёрилсаю, кириб кетсам деяётгандек бўларди. Сочи турмакланган, оёғида касалхонанинг урингангина пойафзали бор эди.

— Ёши Узоқ ака, келинпошшани опкелдик,— деди Беркинбой мамнун қиёфада.— Узларингиз яхшилаб танишиб олаверасизлар-а?!

Қиз туйқус бошини кўтарди. У бўлғуси эр қаршисидаги таъвия деб сира ўйламаган эканми, юзи пахтадек оқариб, оёқларидан мадор кетди.

Беркинбойга зўр-базўр, йиғламсираган товуш билан:

— Бугун сизникига бора қолай,— деди.

Қизга бошдан-оёқ, худди ечинтириб қараётгандек алоҳида иштиёқ билан синч солиб тикилаётган Ёши Узоқ бирдан чўчиб тушиб:

— Маъқул, маъқул, бугун сизникига бора қолсин,— деди.

Беркинбой қизни эргаштириб чиқиб кетди.

Эртаси куни баъзи ирим-сиримларини қилиб, уларни қовуштиришди. Ёши Узоқ қизнинг илтимоси билан унга тегинмади. Қиз ўзини ёмон ҳис қилмоқдайди. Ҳали бутунлай соғайиб кетмаганиданми ёинки ваҳмданми, ишқилиб, қалт-қалт титрарди.

— Маъмураҳон,— дерди қаршисида муте қиёфада ўтирган қизга Ёши Узоқ.—

Ҳали сену менинг келажагимиз олдинда. Кўп ишлар қиламиз. Тўғрими?

— Ҳм-м...

— Қўшнимиз Беркинбой ҳам хўп аломат одам. Аёлиям бамаъни.— Ёши Узоқнинг кўзлари ёнди.— Кириб-чиқиб тур, зерикмайсан. Майлими?

— Майли.

— Бу уй энди сеники бўлиб қолди. Кўряпсан, янгигина қуриб битказганман. Узиям она сутим оғзимга келди... Тақдир экан, сенга буюрадиган бўлди. Эмин-эркинроқ юр, майлими?

— Майли...

Кейин-кейин Маъмураҳоннинг ўзи ҳам майл кўрсатаётгандек туюлди. Ёши Узоқ ўзини тийди. Қиз токи тўла-тўқис қувватга кирмас экан, бирор фалокат юз беришидан чўчиди.

XI

Ёши Узоқ Маъмурага ҳам тегинмади, шаҳарга — куни кеча ваъда бериб қўйган жойга ҳам бормади. Ҳолбуки, ўртага тушган одамни қаттиқ инонтирган, жилла қурса, бир кириб ўтиши фарз эди. Беркинбой қурғур шундан ҳам хабар топибди, жилгани қўймади.

— Энди у ёққа сиз бормайсиз, қўшни!— деди қатъий оҳангда.

Ёши Узоқ важ-қарсон кўрсатди: қандай бўларкин ахир, ўйламайдимики...

Беркинбой яна гал бермади.

— Сиз ташвиш чекманг,— деди олис сафарга чоғланаётган қиёфада.— Турар жойини, номини айтинг, ўзим топиб бораман, сизниям хижолатдан қутқараман, шундоқ-шундоқ, товлари қочиб келолмадилар, дейман. Узи афти қанақа, афти?

— Кўрганим йўқ...— ожизона илжайди Ёши Узоқ.— Орага одам тушганди.

— Ана оҳос!— хитоб қилди Беркинбой негадир суюниб кетиб.— Орага тушганни қўяверинг, орага тушганни қўяверинг! Мен сизнинг ўрнингизга одам топиб бораман.

— Менинг ўрнимга одам тополмайсиз, Беркинбой,— деди кинояли тарзда Ёши Узоқ.

— Тўғри, тўғри, сизнинг ўрнингизни ҳеч ким босолмайди,— тасдиқлади Беркинбой.— Бироқ иштиёқманд бор. Айтсам ишонмайсиз, сиздан ҳам кўра иштиёқмандроқ бир одам бор.

— Ким экан?— эҳтиёткорона оҳангда сўради Ёши Узоқ.

— Керакли одам, керакли одам!— паёпай сўзлаганча гапни бурди Беркинбой.— У кишига фақат номингизни бериб турамиз, хафа бўлмайсиз. Фақат бир кечага, бир кечагинага номингизни бериб турамиз. Узи сизнинг номингиз икки кишига бемалол етиб ортади.

Ёши Узоқ илжайди.

— Тагин ўзлари бўлмасинлар?— деди худди Беркинбойнинг маҳрамона сирларидан юз фоиз воқиф одамдек унга масхаромуз тикилиб.— Илигингизни пучайтириб ташламасин.

— Бизда илик нима қилади, бизда илик йўқ,— деди Беркинбой бош чайқаб.— Илиги тўлиб-тошиб ётганлар бор. Бизники ўзимизга керак...

Ёши Узоқ ўзи бориши лозим бўлган жойни Беркинбойга бошқалар унга қандай тушунтиришган бўлса шундай тушунтирди. Беркинбойнинг пастқам-пучмоқларни топишга суяги йўқ эди, шоша-пиша ўрнидан турди.

У чойхонага кириб борганида, сўрида раис кўш ёстиқни ўмровига тортганча ён-бошлаб ётар, негадир машқи паст кўринарди. Юзи салқиган, кўзларининг ости қорайиб халтачалар ҳосил қилганди.

Беркинбой эрталаб кўришган бўлса-да, яна икки букилиб салом берди. Сўри қирғоғига омонатгина чўкди.

— Чарчабсиз,— деди раиснинг афтига ачинганнамо назар соларкан.

— Чарчадим,— тасдиқлади раис ҳам ўрнидан қимирламаган кўйи.— Югур-югур, мажлиста чоп, далага чоп... Одамларга ўхшаб бемалол оёқ узатиб дам ҳам ололмаскансан раис бўлгандан сўнг...

Беркинбой бош ирғади.

— Менга нима зарил-эй, деб арза ёзгим келади баъзан,— деди гўё ўзига-ўзи бениҳоя ачиниб кетган раис. Беркинбой бугун унинг қаергадир мажбуран бориб-келганини, хоннинг қизи хивич ушлаб қўли қаварибди, деганларидай, шундан ўзига келолмай турганини пайқади.

— Арза ёзманг!— деди шоша-пиша.— Бу қишлоқда раисликни эплайдиган сиздан бошқа одам йўқ!

Беркинбойнинг бу гапи унинг ўзи кутганидан ҳам аниқроқ нишонга тегди.

— Балли!— деди раис унга миннатдорона боқиб.— Буларнинг ҳаммаси берсанг ейман, урсанг ўламан, дейдиган дардисарлар...

— Шунинг учун сиз ўзингизни асрашингиз керак,— деди Беркинбой илмоқли гап ташлаб.— Йўқса, одамлар сару калавасини йўқотиб қўяди...

Раис энди ўзининг раҳнамолигисиз тепаликларнинг афтода ҳолатларини кўз ўнгига келтирдию, қўл силтаб:

— Э, ўлиб кетмайдими?!— деди.

— Қўйинг, қўйинг!— Беркинбой уни шаштидан туширишга ошиқди.— Буларни бугунча хаёлингиздан чиқаринг. Ҳозир коньякларни халтага жойлаймиз. Бу тун раис эмас, Ёши Узоқ бўласиз...

— Ким?!— раис сесканиб тушди.

— Ёши Узоқ!..— хиринглади Беркинбой.— Мен сизга айтсам, роль ўйнайсиз...

— Э-э, унақа артистлик қилмаганман.

— Унақа артистликмас, зинҳор унақа артистликмас!— куйиб-пишиб тушунтира бошлади Беркинбой.— Уз фойдангизга артистлик қиласиз!..

Беркинбой ўзининг бу изоҳига ҳам қаноатланмай, дик этиб ўрнидан турди-да, раиснинг бош томонига ўтди. Кафтани унинг қулоғига карнай қилиб, узоқ вақт нималарнидир пичирлади. Пичирлагани сайин ҳамсуҳбатининг юзи ёйилиб, кўзлари чақнаб, тасдиқ ишорасида боши тез-тез силкина бошлади.

— Уйга бирров кириб ўтсаммикан?— деди у Беркинбойнинг пичирлаши ниҳоя топгач, ўзига-ўзи гапираётгандек хаёлчан товушда.

— Йўқ-йўқ, сира ҳам, сира ҳам!— азбаройи ҳовлиққанидан Беркинбойнинг оғзидан кўпик сачрагудек бўлди.— Киришингиз керак эмас, керак эмас. Уйдагилар хавотир олади десангиз, бизни ўша ёққа элтиб ташлагач, шофёрга тайинлайсиз-қўясиз: «Шундоқ-шундоқ, бориб янгангга айт, мажлис бор экан, де; қайтиб келолмасликлари ҳам мумкин экан, де...»

Раис «таслим» маъносида иккала қўлиниям бирваракайига кўтарди-да:

— Хўш, жўнадикми?— дея сўроқ аломати билан қош кериб ҳамсуҳбатига боқди.

— Жўнади-ик!..

Беркинбойнинг бу хитоби алоҳида мақтовга лойиқ эди. Унда тантанаворлик, ишбилармонлик, қандайдир сирли нарсаларга даъват, садоқат — бари-бари мужассам эди. Айни шу хитоб учун уни кейинчалик муносиб тақдирлаш лозимлигини раис кўнглининг бир чеккасига тугиб қўйди.

Машина Тепа қишлоғини ҳаш-паш дегунча ортда қолдирди. Қоронғилик домига тортган далаларни, ўр-қирларни ошиб ўтишаркан, уларни кўкда ёлғиз ою беш-ўнта чарақлаган юлдуз тепадан кузатиб қолди.

Кўп ўтмай, шаҳарга етишди. Бир муюлишда машинадан тушишди. Раис шофёрнинг қайтиб кетишига рухсат бераркан, унга Беркинбойнинг айтганларини яхшилаб тушунтирди.

Сўнгра икки шарпа борар манзилни мўлжал олишди. Беркинбой кўп ўйлаб ўтирмади, катта-катта қадам ташлаб кета бошлади. У бу йўлларда илгари ҳам кўп юргандек, уёқ-буёққа ҳеч андармон бўлмай, қоронғи пучмоқларда ҳам туртинмай-суринмай

кетиб борарди. Гоҳ-гоҳ, ҳамроҳим адашиб кетмадимикан, эргашиб келяптимикан, дегандай ортига қараб-қараб қўярди, холос. Нафсиламбирини айтганда, раис адашиб қолишдан ҳақиқатан ҳам қўрқаётганди. Мабодо, худо кўрсатмасин, шундай ҳол рўй бергудек бўлса нима қилади? Борар ери йўқ, шофёрга жавоб бериб юборган — кўчада ётадимми? Баъзан ярим кечада ҳам қорни очқаб уйғонишини айтмайсизми? Шундай пайтларда негадир хотини ҳам бедор бўлади ва:

— Уйғондингизми, дадаси?— деб сўрайди.

— Уйғондим...

Хотинига шу сўзнинг ўзи кифоя. Урнидан туриб гўштми, тухумми қовуриб келади. Бу кишининг кўзлари ярим юмуқ бўлса-да, бемаҳал қўзғаган иштаҳа билан бир четдан тушира бошлайдилар... Агар ҳозир адашиб қолсалар...

Бу машаққатга дучор бўлмаслик учун у жон-жаҳди билан ҳаракат қиларди: Беркинбойнинг костюми этагидан кўзларини узмай чопқилларди.

Олдинда чойхоначию,
орқада раис.

Уларнинг бу йўлдошликларига ғаламисларнинг нигоҳи тушса, аллақандай рамзийлик топишлари ҳам эҳтимолдан холи эмасди. Хайриятки, тун қоронғи, ғаламис-паламислар ин-инига уриб кетган, икки ҳамроҳ эмин-эркин, ҳеч кимга оғирликлари тушмай кетишяпти:

олдинда Беркинбой,
орқада раис!

Юра-юра, ахийри кўзланган эшикка етиб келишди. Учинчи қаватда экан. Пиёда чиққунча нафаслари бўғизларига тиқилди. Панжарага суяниб, бир зум тин олишди. Шу асно эшикка бир сидра назар ҳам солиб чиқишди. Сиртига чарм қопланган, зарҳал қалпоқчали михлар урилган. Бинойи эшик. Дуппа-дуруст мансабдорлар, пулдорлар, сўзамоллар киройи кириб-чиқиб турса бўладиган эшик.

Беркинбой кўнғироқ тугмачасига авайлабгина бармоғини теккизди-да, раисга ўгирилиб сўради:

— Босаверайми?

Раиснинг юраги негадир пўкиллаб кетди.

— Ҳм-м...— дейолди базўр.

Беркинбой тугмачани босди.

Зум ўтмай эшик қия очилди ва тирқишдан хушрўйгина бош кўринди. Бу бошдаги мавжуд унсурларнинг бари, агар таъбир жоиз бўлса, одамни ейман деб турарди.

— Ким керак эди?— деб сўради у мулоийм товушда ва шу асно ҳар иккала эркакка ҳам бошдан-оёқ назар ташлаб олди.

— Таилахон... сиз бўласизми?— Беркинбой унинг сўроғига сўроқ билан жавоб қайтарди.

— Ҳа-а... Нимайди?— жувоннинг бепарво чеҳрасини туйқусдан хавотир-ҳадик эгаллади.

— Биз Ёши Узоқ ака билан... келувдик...— Беркинбой аста ўгирилиб раисга ишора қилди.

Раис бунчалик бўлишини кутмаганди чоғи, ранги паға бўлиб кетди.

Жувоннинг чеҳраси аввалги ҳолатига қайтди. Эшикни ланг очди. Шунда унинг бор бўй-басти яққол кўзга ташланди: ўрта бўй, кенг елкали, хипча белли халат кийганиданми кўкраклари билинар-билинемас туртиб турарди. У, эшитилар-эшитилмас товушда, кираверинглар, деди.

Қўноқлар олдинма-кейин ичкарилашди. Жувон эшикни шарақ этиб ёпди-да, бу ёққа, деб уларни ўз ортидан эргаштирмоқчи бўлди. Қўлантаёқ кийиб олган этигини аллақачон ечиб, мезбонга эргашишга шайланган Беркинбой анча кутиб қолди: раис — Ёши Узоқ ҳафсала билан пайтава ўраган, уни чуватиб-чуватиб этигининг қўнжига тиқиш билан андармон эди.

Улар киришган хонанинг тўридаги бурчакда, тумбочка устида рангли телевизор турар, деворларга чўғдек гиламлар осилган, пастак столнинг бир томонида юмшоқ кресло, иккинчи томонида эса диван бор эди. Қолган майда-чуйда нарсалар полда ивирсиб ётарди. Жувон буларга парвоям қилмай ўзини диванга ташлади ва раис — Ёши Узоққа ўтириши учун қаршисидаги креслони кўрсатди.

Беркинбой эшик олдида қўл қовуштирганча тик туриб қолди.

— Утиринг,— жувон ёнидан жой кўрсатди.

— Йўқ, йўқ!— деди Беркинбой кўрқиб кетгандек.— Менга шундай яхши, тик турганим сайин оёғим роҳатланади.

Жувон қикирлаб кулди, раис — Ёши Узоқнинг эса лаблари бир томонга сал-пал жийрилди, холос. У бу ерда асосий ролни ўзи ўйнаши боисидан, оғиз жуфтламоққа шайланар, бироқ сўзни нимадан бошлашни билмай каловланарди.

Жувон парвойифалак, кенг-ковул бахмал халати остидан атай бўлиқ болдирларини кўрсатиб, оёғини чалиштириб ўтирарди.

Раис — Ёши Узоқни ноқулай вазиятдан яна Беркинбойнинг ўзи чиқарди.

— Таилахон синглим,— деди у қийшанглаб.— Мени, мободо, бу қаердан келиб қолди, деб ўйлаб, бошингизни қотириб ўтирманг. Ёши Узоқ акам қаерда бўлсалар мен ҳам ўша ерда ҳозир у нозирман. Ул-булларини кўтариб... ул-булларига қарашиб... дегандай...

— Сунъий йўлдошман денг?— жувон бошини ортга ташлаб ажабсингандай Беркинбойга бир зум тикилиб турди, сўнгра шарақлаб кулиб юборди, ҳарқалай, андиша деган бўлмағур нарсани батамом йўқотмаган эканми, хизматкор, дейишга тили бормади. Алоҳа, юз-кўзлари, қарашлари, кулишлари шу маънони англатиб турди. Беркинбой кўриб-кўрмасликка, билиб-билмасликка олди, парвойига келтирмади.

— Табиий йўлдошлариман, табиий!— деди тантанавор оҳангда.

Беркинбой жувондан ошхонани, қозон-товоқларни кўрсатиб қўйишни сўради. Енг шимариб, стол устини кўз очиб-юмгунча ноз-неъматларга тўлғазди. Ҳатто раис — Ёши Узоқ: «Во-ой, нобакор-эй, халтасига шунча нарсани жойлаган экан-у, пайқамаганимни», деб ўйлади.

Қоқланган балиқ дейсизми, қази дейсизми, пишлоқ дейсизми, шўр бодрингу шўр помидор дейсизми — бари муҳайё эди.

Бир жуфт коньяк столнинг обрўйини кўтариб, мезбону меҳмоннинг чиройини беҳад очиб юборди.

— Сизлар уёқ-буёқдан гаплашиб ўтиринглар, мен иссиққина, қайноққина бирон нима пиширай,— деди Беркинбой баайни ўз уйдагидек эмин-эркин ҳаракат-ла. Жувонга «табиий йўлдош»нинг айниқса шу жиҳати, чамаси, ҳар жойда, ҳаммавақт ўзини эмин-эркин тутта олиши жуда ёқди.

— Вў-ўй, жуда ажойиб одам экансиз!— дерди у ўрнидан дик-дик сакраб кетганча.— Нақ кўнглимдагидек экансиз! Юринг, юринг, мен сизни ошхонага олиб борай. Сиз ошхонаниям бир зумда бадастур қилиб ташлайсиз бу ғайратингиз билан. Қўлларингиз бир-бирига тегмайди-я, қойи-ил!

Ошхонага киришгач, ҳамма нарсани бадастур этишга чоғланган Беркинбойнинг ҳафсаласи пир бўлди. Умри бино бўлиб у бунақа ивирсиқ жойни кўрмаганди. Шифтдан, деворлардан сувараклар ёмғири ёғиларди. Полга қадам босиб бўлмасди — семириб кетган бу ҳашоратларнинг оёқ остида қарс-курс синиши шундай ғашга тегардики, асти қўяверасиз.

Қалашиб ётган ашқол-дашқоллари билан бу ер аллақандай тартибсиз омборхонани эслатар, одам бошини ичкари суқар-суқмас димоғни ёрадиган хид, уфунат кўнгилни бездирарди. Қозоннинг остидаги ярим коса шовла моғорлаб ётарди.

Таилахон бу аҳволдан заррача хижолат чекмасди. Беканинг миясига азалдан, ошхона деганлари шу тахлитда бўлади-да, деган фикр мустаҳкам ўрнашиб қолган кўринади.

У эндигина балоғатга етаётган пайтларда бир йигитча ишқ-муҳаббат туйғуларига лиммо-лим мактуб юборганди. Мактубдаги: «Сизнинг катта-катта кўзларингизни ўнгимдаям, тушимдаям унутмайман», деган жумла Таиланинг умрбод ёдида қолди. Шу икrorнинг ўзиёқ қизгинанинг ўзига ишончини чандон ортириб юбордики, ҳатто кашфиётчи ошиқни ҳам сариқ қақага олмай қўйди. Шу-шу ҳар нарсага қорачиқларини йириб-йириб қарайдиган бўлди. Ҳозир ҳам кўзлари шоҳқосасидан чиққудек бўлиб, Беркинбойга амру фармойишлар қиларди.

Раис — Ёши Узоқ кўлларини иккала тиззасининг кўзига тираб ўтирарди. У, донғи кетган хўжаликнинг машҳур раҳбари, бировларнинг шу тахлитда — тиззалари кўзига кўлларини тираб ўтиришини кўп кўрган, таҳассуб қилишдан асло ўзини тиёлмасди.

Таилахон унинг олдига хандон-хушон кайфиятда қайтиб келиб, илгариги жойини ишғол этди. Раис — Ёши Узоқнинг башарасига қаттиқ тикилиб:

— Кўзларим кимнинг кўзига ўхшайди, биласизми?— деб сўради.

Жувоннинг мундай ғалати тарзда тикилиши, устига-устак томдан тараша тушгандай берган саволи мезбонни хйла довдиратиб қўйди. Рости гап, Беркинбой сабаб бўлиб дон олишган бир-икки аёлдан бўлакка у тузукроқ, синч солиб ҳам қарамаганди; шу боис, Таилахоннинг кўзлари кимнига ўхшашлигини билолмади. Бироқ унинг нигоҳига назар ташлаётиб, туйқусдан хаёлига шу фикр келди:

«Ё, товба, кўзлари Ҳалим бобонинг эшагини кўзларига нақадар ўхшайди-я... Яқингинада қаерда кўрувдим уни? Ҳа-а, бўлди-бўлди, уйга узум олиб келганда, ўзим чиқиб кўлидан челакини олувдим... Чол эшак устида ўтирганди...»

Раис — Ёши Узоқ қизариб кетди. Сукут сақлади. Хаёлига келтирмасликка қанчалик уринмасин, Ҳалим бобонинг эшаги фикрини буткул банд қилиб олди. Узиям устига янгигина тўқим урилган, алоҳида парваришлаб боқилган эшак эди-да!

Таилахон унинг оғзига талқон солгандек жим-дим ўтиришидан хафаланди.

— Менга кўпчилик, кўзларингиз Заҳрохон Хушкелдиеванинг кўзларига ўхшайди, дейди,— деди у чимирлиб.

Машҳур яллачи Заҳрохон Хушкелдиеванинг кўзлари қаёқда-ю, буники қаёқда?! Иккаласининг орасида бўлмаганда еру осмончалик фарқ бордир?!

Раис — Ёши Узоқ ичидагини сиртига чиқармади.

— Э-ҳа!— дея хитоб қилди.— Бўлди-бўлди! Энди ёдимга тушди. Ҳақиқатан ҳам сизларнинг кўзларингиз икки томчи сувдек бир-бирига ўхшаш.

Таилахоннинг эсига шу ондаёқ бошқа бир нарса келиб қолганлиги боис раис — Ёши Узоқнинг хитоби қутилганидек натижа бермади.

— Қодир Султонович: «Сени кўзларинг Захроҳон Хушкелдиеваникидан ҳам жози-Балироқ», дейдилар. У кишининг айтишларича, меникидақа кўз ёруғ дунёда йўқмиш!..

Раис — Ёши Узоқнинг эсхонаси чиқиб кетаёзди. У Қодир Султонович билан юзма-юз туриб, ботиниб гапирадиган одамнинг, муҳтарам зотнинг ўзи айтганидек, ёруғ дунёда борлигига ишонмасди. Бу ёғи қандоқ бўлди? Демак, Қодир Султоновичдек фаришта, Қодир Султоновичдек даҳо... унингдек тенгсиз нотик, унингдек меҳнаткашлар ғамхўри, унингдек ҳақгўй... ҳам... Таилахонниқига келиб тураркан-да!..

Раис — Ёши Узоқ кўрқа-писа бошини кўтариб:

— Тўғри,— дея чайналди.— Сизнинг кўзингиздек кўз дунёда йўқ!

— Мўмин Холбоев акамлар сен сочларингни кўнғироқ-кўнғироқ қилиб юрсанг янада очилиб кетасан дегани деган... Э, боринг-э, дейман доимо унга...

Мўмин Холбоев... Ие, бу инсон ҳам таниш-ку?! Ойнаи жаҳон даричасидан кунда бўлмаса ҳам кунора одамларга ўткир нигоҳини қадаб: ҳо-ой, ўртоқлар, ҳалолу покиза, тўғри, оилага содик, жамиятга эътиқодли бўлинглар, дея ваъз сўйлагувчи донишманд-ку бу? Ойнаи жаҳон даричасидан чекиниши биланоқ жин-пин тегиб, кўнғироқ-кўнғироқ сочлар ҳақида ўйлай бошлармикинлар доно акам?! Бу дунёда нималар бўлмайди, ахир?! Раис — Ёши Узоқнинг руҳи буткул тушиб кетди. Уни, айниқса, мўътабар одамлардан битта-яримтаси ҳозир кириб келса-я, деган ўй қаттиқ ташвишлантирмоқдайди...

Таилахон меҳмоннинг кўнғлидаги ҳадикни пайқагандек:

— Мунча омонатдек ўтирибсиз, Ёши Узоқ ака. Костўмингизни ечиб қўйинг,— деди.— Бугун бу ерга ҳеч ким келмайди.

Унинг кулли ишонч билан айтган сўзи раис — Ёши Узоқни инонтирди. Боз устига, биздан ҳам улуғларки бу ишни қилишаркан, биз нега тортинайлик, ҳаё қилайлик, деган фикр мяясидан барқ уриб ўтди. Шишага дадил қўл узатди. Тиқинни суғуриб, иккита қадаҳчага тўлатиб-тўлатиб тилларанг ичимликдан қуйди. Бирини Таилахонга узатди. Жувон қисталанг қилиб ўтирмади. Қадаҳни қўлидан қўймай:

— Танишганимиз учун,— деди-да, томчи қолдирмай сипқорди.

Ичимлик дарров ўз кучини кўрсатди. Еноқлар оланди. Тиллар нималарнидир айтмоққа шайланди. Таилахон ўрнидан туриб, телевизорнинг қулогини буради. Аллақандай сиёсий кўрсатув бўлаётган экан, овозини пастлатди. Таилахонга бу кўрсатувнинг аҳамиятиям, керагиям йўқ: кўрмайдиям, эшитмайдиям, у фақат чироқни ўчирмоқчи, холос. Ойнаи жаҳон хонани хиёл ёриштириб турса бас.

Чироқни ўчириб диванга ўтирди. Телевизорга беҳуда термилди. Раис — Ёши Узоқ ҳам бўйни синиб кетгудек ўгирилиб, сиёсий шарҳловчининг башарасига зеҳн солди. «Сергап экан,— деб ўйлади ичиди. Кейин хаёлида ғалати бир фикр яшин каби чақнади:— Таилахон шуниям танирмикин-йўқмикин?!» Шу заҳоти Таилахон томон ўгирилди. У бепарво эди. «Танимайди,— хулоса ясади ўзича раис — Ёши Узоқ.— Агар таниганида ҳалигача қулоқ-миямни қоқиб қўлимга берарди».

Унинг учун телевизорнинг ўзига яраша хизмати бор. Мунақа гапбозлик ҳар қандай уйку доридан ҳам кучлироқ таъсир қиларди унга. Кўрпачага ёнбошлаб экранга термилди ётади, беш-ўн сония ўтар-ўтмас тарашадек қотади. Шундан сўнгина болалари телевизорни ўчириб қўйишади. Бора-бора у бунга шу қадар одатланиб кетдики, ойнаи жаҳонга қараб ётмаса умуман уйқуси келмайдиган, хаёли аллақайларга чалғиб кетадиган бўлди.

Ҳозир сиёсий шарҳловчининг башарасини кўраман деб кўзи учиб турмаган бўлса-да, тескари ўтиргани учун атай қайрилиб қарагани-қараган эди.

Ниҳоят, Таилахон унинг кўнғлидагини пайқагандек:

— Бу ёққа ўта қолинг, бўйнингиз оғриб қолади,— деди.

Раис — Ёши Узоқнинг юраги гурсиллаб ура бошлаганча диванга ўтди. Иккаласи диваннинг икки кўнжиде ўтиришарди. Сиёсий шарҳловчининг лаблари бетиним қимирлар, товуши эса эшитилмасди. Ойнаи жаҳоннинг қулогини бураб, унинг овозини баландлатишганда раис — Ёши Узоқ ҳам, Таилахон ҳам кўп янгиликлардан хабардор бўлишарди. Инчунун, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳодисалар бўлганини билиб олишарди. Э, товба, ёнгинамизда шунақа даҳшатли воқеалар юз берган экан-у, биз беҳабар қолаверибмиз-да, дея ажабланишарди. Бу тўфон бизни ҳам хасдек ўчириб кетган-да-я, дея ваҳимага тушишарди...

Сиёсий шарҳловчининг лаблари қимирлаб туриши жўрлигида улар иккинчи қадаҳни бўшатишди ва лаҳза ўтмай, худди олдиндан келишиб олгандек, иккаласиям диваннинг ўртасига келиб қолишди.

Елкалар бир-бирига тегиб кетганда эса иккаласининг ҳам вужуди ток ургандек сесканиб тушди, ва қизиғи шундаки, бу сесканиш уларни баттар жипслаштирди...

Сиёсий шарҳловчининг лаблари ҳамон бир тарзда қимирларди. Мабодо, унинг овозини кўтаришганда ажойиб, ёруғ кунларда яшашаётганини билишиб, раис — Ёши

Узоқ ҳам, Таилахон ҳам суюнганларидан чапак чалиб юборишарди. Негаки, энди ўтмиш қабиҳликлари, хатоликлари, разилликларининг барчаси орта қоладиган бўлибди! Негаки, энди Таилахонга ўшаганлар ҳам ўз ҳуқуқларини талаб қилса бўлавераркан! Негаки, эндиги раҳбарият илгаригидек анқов, гўл, золим, худбин, пулпараст... ва ҳоказо, ва ҳоказо эмас экан!..

Афсус... Иккала дунёбеҳабар бу хушxabарлардан ҳам ғафлатда қолишди, афсус...

Раис — Ёши Узоқ ва Таилахон, етти икким муждаларини сув қилиб ичиб юборган донишманд шарҳловчининг кўз ўнгида уялмай-нетмай қип-яланғоч ётишарди. Бечора шарҳловчи бундан, албатта, қаттиқ хижолат чекарди, бироқ ўз вазифасини ўтамай ойнаи жаҳон даричасини тарк этиш ҳам унга яхшилик келтирмасди. Шу сабабдан бўлса керак, лаблари тез-тез қимирлай бошлади, ниҳоят: э, бор-э, дегандек, олдидаги қоғоздан бош кўтармай қўйди...

XII

Тепа қишлоғининг қибла томонида Хум деган қиямалик бор. Қиямаликдаги атиги тўрттагина хўжалик неча йиллардан буён на кўпаяди, на озаяди. Аслида булар ҳам тепаликлар бўлиб, маърака-маросимларда катта қишлоқ билан қўшилишиб кетишади. Қолган вақтларда на бировнинг улар билан иши бор, на уларнинг биров билан. Кундуз кунлари тўрт аёл урчуқ кўтариб Хумнинг тепасига чиқишади, қўллари юмушдан, оғизлари гапдан бўшамайди. Улар ниманиям сўзлашишарди?

— Йигирадиган жуним тугай деб қолди, айланайлар,— дейди бири.

— Шунгаям ғамми? Бир қабзадан берсак яна бир ой урчуқ айлантирасиз,— дейди иккинчиси.

— Бир қабзадан берсак ярим ойга ҳам етмас-ов!— қўшилади бошқаси.

— Икки қабзаданга ўзимизга ҳам ҳеч нарса қолмайди-да!— хўрсинади яна бирови.

Улар жуннинг мўл-кўл бўлишини орзу қилишади. Қўлларидagini эса дарров туга-тиб қўймаслик учун урчуқни секин-аста, ҳафсала билан айлантиришади. Шунинг учун бу аёллар йигирган ип ҳамиша қайишдек пишиқ-пухта бўлади.

Кун оға бошлаганда тепаликка туташиб кетган бийдай сайхонликдан тезак тера бошлашади. Бу ерларда пода боқилади. Шу боис, тўрттовиям қопларини бир зумда тезакка тўлғазиб, уйга қайтишади.

Хумнинг шундоққина этагидаги чуқурликда анча кенг майдонни эгаллаган олмасор, нокзор бор. Боғда икки киши қоровуллик қилади. Бири — раиснинг олдида шарҳи ғам билан борган чол, иккинчиси — Сафарали. Уни кўпчилик танийди, номини эшитишгандаёқ, пилдираб юрадиган паст бўйли, қийиқ кўзли, кўсанамо одамни кўз олдиларига келтиришади.

Қиямаликдаги ҳовлиларнинг бири ўзимизнинг хирмончимиз Тўхливойга қарашли. Унинг бир-биридан ярим қарич-бир қарич паст-баланд болалари эса сувсизликдан тақирлаб ҳайҳотдек бўлиб ётган ҳовлигаям сиғишмасди. Супа остидаги якка-ю ягона жийда гулини тўкар-тўкмас бу болаларнинг «уя»сига айланади. Жийданинг қизарганини биров кўрмаган, болалар хом-хомлигича тинчитиб қўяқолишади. Қовирғалари саналиб ётган битта сигиру ҳаммаёқнинг тити-питисини чиқариб юрадиган беш-олтита товук Тўхливойнинг суянч тоғлари ҳисобланади.

Тўхливойниқига қараганда анча бадастур кўринадиган, униқига ёндош ҳовли Наби муаллимники. Хумликлар орасида ҳукуматдан маош-ойлик оладиган ёлғиз ана шу одам. Муаллим камсуқум, кўринишдан лоқайд, бировларда дунёни сув босса тўпигига чиқмайди-дегандек таассурот қолдиради. Беҳад ҳолдан тойгандек, кўзларини хиёл юмиб, ямланиб-чайналиб, битта-битта сўзланади.

Наби муаллимнинг у ёнида Раҳим индамаснинг ҳовлиси. У ҳеч ишни ёлчитмайди. Яхши гапгаям, ёмон гапгаям индамай ўтираверади. Ёз пайтлари супага чиқиб ўтиради, қишда танчага кўмилади.

Унга Вали қассоб қўшни. Қийин-қийин, шу шўрликка қийин. Эртаю кеч силлик қайроқтошга пичоғини қайраб ўтирсаям, биров мол сўйишга айтмайди. Айтмайди эмас, меҳмоннинг оёғи остидаям мол тугул ўзини сўйиб юборишга тап-тайёр мард одамлар тепада қолмади чоғи. Вали қассоб кўпдан бери чумчўқнинг ҳам қалласини олмаганигами, кўзлари қон талашиб, ўзини қаёққа уришни билмай юрибди.

Наби муаллим ҳар кун тушгача мактабда бўлади. Тушдан сўнг эшагини миниб ёлғизоёқ йўлдан пастга энади. Эшакни ўтлатиш баҳонасида қоровуллар билан уёқ-буёқдан гаплашиб ўтиради. Кекса қоровулга у билан суҳбатлашиш жуда-жуда ёқади. Бечора чол тушгача муаллимсиз зерикиб, уни ҳатто интиқланиб кута бошлайди. Шу боис, узоқдан муаллимни кўриши биланоқ чеҳраси ёришиб, унга пешвоз чиқади.

— Келдингизми?— дейди ёш болалардай қувониб.

— Келдим,— дейди Наби муаллим сал хижолат чеккандай бўлиб.

Чолнинг ўзи унинг эшагини серўт жойга тушовлайди. Сўнгра вақирлаб қайнаётган қумғонга қуриган ток баргиданми, олма пўстлоғиданми ташлаб, чой дамлайди. Қумғон-

нинг дастасини этаги билан ушлаб, сири кўчган кружкага яримлатиб чой қуяди. Навбатма-навбат ичишади. Чол баъзан кружканинг сири кўчганлигини ачиниб сўзлайди, муаллим ҳам унга қўшилади, кружканинг сири кўчганлигига ачинади. Ўзига тегишли мулк учун қўшилишиб ачинаётганидан ҳамсўхбатига чолнинг меҳри чандон ортади.

«Қандай яхши одам-а!— ўйлайди қоровул ич-ичидан тошиб келаётган аллақандай тўлқинни босишга уриниб.— Товушиниям кўтармайди. Бу дарс берадиган болалар ҳам роса ҳузур қилишга керак!»

Сафарали бу сўхбатларга баъзи-баъзида аралашиб қолади. Бироқ Наби муаллимнинг майин-майин, нозланаётгандек сўзлаши унинг юрагини сиқади. Энг ёмони, бора-бора муаллимнинг қорасини кўриши билан торикадиган бўлиб қолди. Шу боис, ўзини четга олиб юради.

Қиямалигу унинг этагидаги боғда ана шундай бир зайлдаги ҳаёт такрорланиб турганда кўққисдан аёллар ўртасидаги одатий муносабатларда қандайдир ўзгариш рўй берди.

Бир куни Раҳим индамаснинг аёли супра қоқди ундан чалпак қилиб урчуқ йигирадиган жойларига элтди. Тўхливойнинг хотинидан бўлак аёллар негадир кўринмас, чамаси, улар бугун уй ичи юмушлари билан анча машғул бўлиб қолган эдилар.

Раҳим индамаснинг аёли уларни кутиб, чалпакни совутиб ўтиришни лозим топмади шекилли, тугунчасини Тўхливойнинг хотини олдига қўйиб, ечди.

— Олинг, айланай, ширингина чалпак бўлган.

Тўхливойнинг хотини чалпакнинг четидан чимчилаб синдириб олиб, оғзига солди-да, узоқ кавшанди, ўзини зўрлаётгандек базўр ютинди, бармоқларини артди.

— Олинг, нега бас қилдингиз?!— ҳам ажабсиниш, ҳам хижолатпазлик билан унга қаради Раҳим индамаснинг аёли.

— Пахта ёғи зардамни қайнатади, туни билан бўғзимга келавериб ухлатгани қўймайди,— деди Тўхливойнинг хотини чимирилиб.

Индамаснинг аёли серрайиб қолди.

— Сиз зардамни қайнатади деб уйда ҳам овқат емайсизми?— деб сўради ачинган-симон.

— Во-ой, нималар деяпсиз, нималар деяпсиз ўзи?— ҳамсўхбатининг чамаси, ҳақиқатан ҳам зардаси қайнаб, юзлари кўкариб кетди.— Уйда овқатни фақат қўй ёғига қиламан. Энди тўрт-бешта қўй сақлаймиз, семиртириб, бирин-кетин сўйиб олаверамиз. Униси баттар хангу манг бўлди.

Нима бало, бу Тўхливой колхознинг хирмонжосидан тилла-пилла топдимикин?! Унинг фикри илкис ёришиб кетди.

«Шошма, шошма!— ўйлай бошлади ўзича.— Тўхливой илгарилари қуёш ботмай уйга қайтарди. Энди кунни говгумлатиб, хуржунининг икки кўзини тўлатиб келганини кўраман, холос. Бир сир-синоати бордирки, шундай қилади».

Бу синоатни билишга жуда-жуда қизиққанидан юраги пўкиллаб турган аёлнинг мушкулени яна ҳамсўхбатининг ўзи осонлаштирди...

— Во-ой бу эркаклар ўз ақлим билан иш қиламан деса оёғи остидаги чўпниям бир четдан иккинчи четга олиб қўймаскан. Эрни эр қиладиган ҳам, қора ер қиладиган ҳам хотин, дейишаркан. Қарасам, дадаси ҳар куни хирмон жоси суворишга сўппайиб бориб, сўппайиб қайтиб келятилар. Ҳо-ой, хуржунингизга бир ҳовуч-бир ҳовуч буғдойми, арпами солиб келсангиз белингиз чиқиб кетадими, деб бир айтдим, икки айтдим, қулоқ солмадилар. Оғзингни юм, оғзингга тош, дейишдан ҳам тоймасдилар бундай гапларни гапирсам. Кейин-кейин индамай қўювдим, беш-олти кундирки, ҳушлари жойига келиб, хуржунни тўлғазиб қайтатилар. Тунов куни бозорда бир қоп буғдойни сотиб ҳам келдилар. Қуруқ қайтмадилар. Тайинлаганимдек, нақ тўрт кило қўй ёғи опкелдилар. Энди қўй боқамиз, бундан кейин зарданг ҳам қайнамайдиган бўлади, деяптилар ўзлари. Ҳар қанақа ёғни аралаштириб еяверма, деяптилар ўзлари...

Буни эшитиб, унисининг ичидан қиринди ўтди. Секин турди-да, хайр-хўшниям насия қилганча тугунчасини кўтариб жўнаб қолди.

...Раҳим индамас супадаги пўстак устида кўзларини бир нуқтага қадаганча фаромуш ҳолда ўтирганди. Аёли одатдагидан фарқли ўлароқ шовқин-сурон билан кириб келди.

— Э, қанақа эркаксиз ўзи?!— деб дабдурустдан дод солди.— Ҳамма ошиб-тошиб кетяпти. Тўхливой ака ҳам сизга ўхшаган одам — бир чиқиб кўринг, қазноғини ғаллага тўлғазиб ташлапти. Овқатга пахта ёғи ишлатмай қўйишибди. Мен шўрликнинг гуноҳим нима эди?!

Муштипар аёл урчуғини четга итқитиб, хўнг-хўнг йиғлашга тушди. У тўлиб-тошиб, елкалари силкиниб-силкиниб, чинакамига хўрлиги келиб йиғларди. Эрининг ҳамон пинак бузмай ўтирганини қўриб, йиғлай-йиғлай жаврарди:

— Жилла қурса бир қадам паства тушинг. Бир халта-ярим халта олма олиб келинг. Бозорга чиқишга сиз орлансангиз, мен сотиб келаман. Аёл бошим билан ўзим чиқаман...

Раҳим индамас индамай-индамай бир қўзғалса ёмон қўзғаларди. Бирдан ўзининг остидаги пўстакни юлқиб олдию, қахрланиб ерга урди:

— Бас!.. Бирпас ўтиргани қўясанми-қўймайсанми, мегажин?!

— Қўймайман, қўймайман!— аёл ҳам жонидан тўйгандек чинқирарди.— Шунча қўйдим бас, энди қўймайман!..

Раҳим индамас ичида Тўхливойнинг ғайратигааям, ғалласигааям лаънат ўқиди-да, аламли кулиб, хотинидан сўради:

— Эй, эсипаст! Тўхливой энасининг ғалласи билан қазноғини тўлғазибдими?

— Колхоз энаси бўлса, энасиникидан тўлғазипти!— деди қутуриб бораётган хотин ўзи ҳам англамаган ҳолда тагдор гап қилиб қўйиб.— Колхоз ҳамманинг энаси, ҳамманинг холаси, ҳамманинг отаси, ҳамманинг онаси — битта уники эмас!..

Аёл энди жуда ҳаддидан ошди. Раҳим индамас пўстакни унинг башарасига улоқтирди. Пўстакдан ўзини базўр ҳимоялаб қололган аёл чинқирмоққа чоғланган эди, бунга улгурмади. Раҳим индамас унинг томоғидан ғиппа бўғиб, ичкарига қопдек судраб кетди. Устидан эшикни ёпиб чиқди-да, кийим-бошининг чанг-чунглари-ни қоқди.

У улоқтирган пўстагини келтиришга ҳам ҳафсаласи бўлмай, шундоққина тақир ерга ўтирди-да, чуқур хаёлга ботди. Чеҳрасида интиҳосиз ғусса акс этди.

...Эртаси куни саҳарлаб Раҳим индамас боғдан олма кўтариб чиқаётганини Наби муаллимнинг хотини кўрди. Кўрди-ю, негадир типирчилаб, безовталаниб қолди.

«Бу ҳар куни олма олиб чиқаркан-да! Тўхливой-ку, ғалла ташийвериб, миср бўлиб кетди. ¹ Айтдим-а, иккаласининг ҳам хотинини димоғи мунча кўтарилган, деб». Унинг алами келди. Дунёдаги эркаклар орасида энг бўши, энг худо ургани, энг лаллайгани ўзининг завжаси бўлиб кўринди. Кўнгли ғашланиб, ичини нимадир тимдалай бошлади...

Хотинининг кўнгли ғашланганлиги Наби муаллимга қимматга тушди. Қоровулларнинг унга ўрганиб қолишгани ҳамма ишнинг белига тепарди. Бир-икки қуруқ қайтиб келиб, важ кўрсатди:

— Юз иссиқ, хотин...

Хотинининг фиғони фалакка ўрлади:

— Юз иссиқ деб, оғзингиздаги ошни бировга бериб ўтиринг! Сизнинг ўрнингизда бошқа одам бўлганида, қоровулларни алдаб-сулдаб жухуддай бойиб кетарди...

Наби муаллим барибир хотинининг йўриғига киролмади. Бироқ, унинг жағини тинчитиш учун қоровулларнинг кўзини шамғалат қилиб, дуч келган пучмоққа, барглар орасига беш-олтитадан олма яшириб қўяр, кеч кирганда уларни бир илож қилиб хуржунига солиб кетарди.

Чол, муаллимга меҳри баландлигидан, албатта, буни сезмади. Бироқ Сафаралининг қийиқ кўзлари дарахт пўстлоғи остида нималар бўлаётганини ҳам кўра оларди. У муаллимга индамаса-да, кекса боғбонга пичинг аралаш:

— Ошнангизнинг пастлигини илгаритдан ҳам пайқаб юрардим!— деди шартта.

Чолнинг ранги қум оқариб кетди.

— Ҳай-ҳай, ундай дема, Сафар! Одамнинг шаънини ерга уриш осон, кўтариш қийин!..

— Тўппа-тўғри!— тасдиқлади Сафарали.— Ошнангиз арзимаган нарса деб шаънини пастга ураётибди. Кечқурун олдингиздан кетгандан сўнг бир пойланг-чи, кўзларингизга ишонармикансиз?!

Чол, Наби муаллимнинг номини оқлаб олиш учун ҳам пойлашга қасд қилди. У ғирашира қоронғуликда суюкли ҳамсуҳбатини узоқдан кузатиб тураркан, Сафарали айтгандек, кўзларига ишонмасди: муаллим аτροφга аланг-жалаң қараганча, дарахтларнинг пастки шохларидан барг аралаш мева юлқиб шоша-пиша хуржунининг кўзига тикар; баъзан эшагидан тушиб, каламуш сингари ер титкилаб қолар, ўзи яшириб қўйган меваларни ўт-ўланлар, хазонлар остидан қидириб топарди...

Кекса боғбон эса... кўзлари ихтиёрсиз ёшланиб, бетиним сўкинарди; кейин ёқасини қўшқўллаб тутамлаганча... товба қиларди.

Хум қиямалигида яшовчилар орасида ана шундай ўзгаришлар рўй берди. Вали қассобгина илгаригидек кўзлари қон талашиб юрар, хотини уни «тўғри йўл»га бошлашга асти ботинолмасди. Мабодо, бунга журъат этгудай бўлса, Вали қассоб дарров пичоғини кўрсатиб:

— Сўяма-ан!..— дерди вишиллаганча.

Тевада нималар бўлмаяпти дейсиз? Қонсираган бу қассоб битта-яримта одамнинг бошини сапчадек узиб ташласа, азбаройи худо, ажабланишга ўрин йўқ.

XIII

Ёши Узоқ бир кўнгли мажлисга бориб ўтирмай ҳам деди-ю раисни ўйлади. Хафа бўлиши мумкин. Тўнини тескари киядиган одамга ўхшамаса-да, билиб бўладими?

— Ке, борсам борай,— деди ўзига ўзи.— Пича мизғиб келаман...

Шу ниятда у йўлга тушди. Одамлар ҳар галгидан кўра кўпроқ келишяпти. Ҳамма-

¹ Тўлиб-тошиб кетди демоқчи.

-арининг нигоҳлари тийрак. Кўзлари билан ўзларига тегишли одамларни қидири-
_ади. «Э, мажлис бўлса мажлис-да!», деган одатдаги лоқайдона ифода йўқ юз-кўз-
_арида...

Мажлис очилди.

Очилишига қарши, бетарафлар — йўқ!

Мажлис раиси сайланди.

Мажлис раиси сайланишига қарши, бетарафлар — йўқ!

Тўрға чиқиб ўтиришларига қарши, бетарафлар — йўқ!

Ҳисобот учун сўз колхоз раиси Суроб Рўзиевга берилди.

У «фалон тонна гўшт бердим, фалон дона тухум бердим, писмадон литр сут бер-
_дим...» дея, шу билан кўпчиликни қойил қолдиргандай, гердаиб бориб жойига ўтирди.
_ар гал мажлисни олиб борувчи иримига бўлса ҳам:

— Сўзловчилар йўқми?— деб сўраб қўярди. Бу гал шуниям лозим кўрмай ту-
_атмоқчи эди, шовқин-сурон бўлиб кетди:

— Шошма!

— Сўзловчилар борми, деб сўрамайсанми?

— Эсингдан чиқиб қолдимиз?

— Ёзиб олиш керак эди-да.

— Барибир йўқ, деб ўйлагандирсан-да!

Мажлис раисидан ҳам кўра колхоз раисининг ранги ўчди.

— Сўранг, ким гапираркин?— деди ўқрайиб.

Мажлис раиси оғиз жуфтлашга улгурмади.

— Мен гапираман!— қўлини кўтарганча ўрnidан тураётиб Элмурод қичқирди.

Ҳамма гув этиб унга қаради.

Элмурод нигоҳлар кузатуви остида минбар томон юрди. Минбарга чиқавериб-
_чиқавериб, гапиравериб-гапиравериб ўбдан пайҳовасини олволгандек. Ҳаяжонланмай-
_диям денг. Рангиям ўзгармаган. Кўзларигина чақчайиб турибди.

— Уртоқлар, бу нима гап ўзи?— Об-бо, сўзини дарров сўроқдан бошлади-ку!—
_Мен хирмончилар номидан айтаман, нима гап ўзи? Куни бўйи ишлаймиз, ҳолдан тоя-
_миз, чангга ботамиз. Азбаройи бола-чақамиз оч-яланғоч қолмасин, азбаройи бировлар-
_га кунимиз қолмасин, деб. Шундай одамларнинг ҳақидан уриб қолиш инсофданми?

— Ким уриб қолди ҳақингдан?— луқма ташлади жаҳлдан кўкариб кетган раис.
_— Омборчи. Ҳаммавақт уриб қолади. Олса олсин, бир челақ-ярим челақ кафсан
_олсин, ёнинг деган номард... Биргина мендан бўлганда ҳам бу ерга чиқиб олашақшақдек
_шақиллаб ўтирмасдим...

Ёши Узоқнинг оёқ-қўллари бўшашиб, ранги бўздай оқариб кетди. Ўтираверишини
_ҳам, сирғалиб чиқиб кетиш ёки гапириб ўзини оқлашни ҳам билмай, жойига михланган-
_дек қотиб қолди.

— Тўғри!— деган садо чиқди шу пайт ёнгинасидан: аста кўз қирини ташлади.
_Ёноқлари ич-ичига ботиб кетган қурумсоқ бир чол. Базўр ўтирибди ўзи ўриндиқда. Сал
_ҳимо билан учиб тушиб оллои таоллонинг ҳузурига сафар қилишдан ҳам тоймайди.

«Баттар бўл»,— ёжинди Ёши Узоқ. Уни ҳақиқатан ҳам кўрганлигини, наинки кўр-
_ганлигини, ҳақиқатдан ҳам олти юз кило буғдойидан юз эллик кило уриб қолганини
_аниқ-таниқ эслаб.

— Инсоф керак!

— Инсоф қолмаяпти!..

— Қачондан буён,— сўзни илиб кетди катта жангга чоғланган қиёфадаги Элму-
_род.— Икки-уч йиллар олдин биз шунақа эдикми? Инсоф ҳам бор эди, оқибат ҳам бор
_эди... Орамизга шайтон оралади...

— Шайтон?!— Чўчиб тушди раис.— Ҳо-ой Элмурод, оғзингга қараб гапир. Шахсга
_тегилмасин. Ёши Узоқни ҳам, Беркинбойни ҳам бағримизга олиб тарбияладик,— у ўр-
_нидан туриб кетди.— Тарбияладик. Тарбиялаяпмиз. Тарбиялаймиз ҳам. Биздан талаб
_шу. Ҳаммамизга ҳурматли Бўри Қосимовичдан талаб шу. Қачонгача бу қишлоқ сеники,
_буниси меники деган гаплар бўлади. Колхозимиз ҳақида маълумот берсак, турли жой-
_лардан одамлар келиб ишлашяпти, деймиз. Фақат ўзларингиздан кадр танлайверманг-
_лар, ўзларингизни боқаверманглар, деган ҳақли гапларга қўшилишимиз керак!..

— Гапни бурманг, раис бува!— деди кажбахс Элмурод ҳам.— Яхшиси, сиз улар-
_нинг танобини мундай тортибро-оқ қўйинг...

— Ҳо-ой бола,— раис қип-қизарганча хезланди.— Сени танобингни тортиб
_қўймай...

— Мени?

— Ҳа, сени! Қора гапларни кўтариб юрган, элни бузмоқчи бўлган сени!

— Кўрамыз, раис бува, кўрамыз!— Элмуроднинг қоп-қора юзи баттар чўкалиб,
_титраб-қақшай бошлади.— Сизнинг юзингизга ҳақ гапни айтиб бўлмас экан. Ҳақ гапи-
_мизни тинглайдиганлар топилиб қолар...

У гапира-гапира минбардан тушиб кетди.

Бошқа гап-сўз бўлмади. Шовқин-сурон баттар кучайди.

Ёши Узоқ айна фурсатда раиснинг кўзига кўриниб қолмаслик учун, ўзлари билан ўзлари бўлиб ётган одамлар орасидан сирғалиб чиқди-да, уйига жўнади...

Говгумлашганди атрофи жавониб. Ёши Узоқ хаёл билан уйга етиб келганлигини ҳам пайқамай қолди. Бирданига кескин ҳаракат қилиб юборганлиги, одамларни жуда содда фаҳмлагани учун ўзини-ўзи койиб борарди у.

Дарвозани очаркан, ўзи билан Беркинбойнинг ҳовлиси ўртасидаги пичан ғарами остида ниманингдир шитир-шитир қилаётганини, аллақандай шивир-шивирни пайқаб қолди. Ёши Узоқ ўзини кўрсатмай ғарам ёнидаги ҳожатхонага лип этиб кириб олди. Вужудини қулоққа айландирди.

— Қўйвор, жинни, қўйвор,— Маъмура бу сўзни секин товушда, шунчалик даҳшат билан айтардики, Ёши Узоқни беихтиёр тер босиб, деворга суяниб қолди.

— Битта ўпа-ай, сендан нима кетди!..— дея титраб-қақшаётган Бараканинг қучоғидан бу пайтда муштипар қиз юлқиниб чиқиб, супага қараб югурди. Баракаям унинг ортидан югурмоқчи бўлди-ю, қандайдир мулоҳазага бориб уйлари томон кетди.

Ёши Узоқ ҳаммасини кўриб турди. Супага етгач, Маъмура уёқ-буёғини тузатди. Кийимларини қоқди. Уйга кирди.

Ёши Узоқнинг тишлари гижирлади. Ҳозирнинг ўзидаёқ бориб уларнинг иккаласиниям бўғиб ташлагиси келди-ю, ўзини босиб олиб мулоҳаза қилиб кўрса, ақлдан эмас экан. Сал кескинроқ ҳаракат қилганида, сару калавасини йўқотиб қўймаганида ҳам бошқа гап эди. Ким билсин, улар бундай номаъқул иш қилганимиз йўқ, туҳмат, деб тониб туришлари ҳам мумкинми?! Урта ичида Беркинбой билан муносабатлари ёмонлашади-ю, ўзининг шармандаи шармисор бўлганлиги қолади. Қўшнисининг аёлини айтмайсизми. Тўғри, Маъмура келганидан буён Беркинбойнинг аёли Ёши Узоқдан аразлаган. Кўриб-кўрмасликка олади ўзини. Ҳовлида атай қилпиллаб юриб, Ёши Узоқнинг кўзини куйдиради, ич-бағрини адо қилади. Ёши Узоқ ўзига тўғри келадиган аёл дунёда иккита бўлса биттаси, битта бўлса шу офатижоннинг ўзи эканлигини яхши билади. Айғир ҳам бас келолмайдиган қўшни аёл ҳам ўзига муносиб эр-как дунёда иккита бўлса биттаси, битта бўлса шунинг ўзи Ёши Узоқ эканлигини ўйлаб қўйгандир...

Қовоғидан қор, димоғидан эшакқурт ёғилиб, Ёши Узоқ уйга кирди. Маъмуранинг кўзлари катта-катта очилганича бир нуқтага қадалган, ранги оқарган, бир сару ҳол, кўрпаси олиб ташланган танча устида ўтирарди. Ёши Узоқ остона ҳатламай, бир зум унга симрайиб қараб турди.

— Ха-а, нега тумсайиб ўтирибсан?— деди сўнг.

— Тобим йўқ.

— Тобим йў-ўқ!— Ёши Узоқ шундай оҳангда гапирдики, Маъмура беихтиёр сесканиб тушди.

...Ёши Узоқ овқатланиб бўлгач, ётишга чоғланди. Маъмура ҳар галгидек алоҳида-алоҳида ўрин солаётганини кўриб, тескари ўгирилганча рад қилиб бўлмас оҳангда:

— Бирга солавер!— деди.

Маъмура кузги япроқдек қалтирашга тушди, аъзои бадани кўрқувдан увишиб кетди.

— Нега қалтирайсан?— Бақириб берди Ёши Узоқ.— Узинг ҳам жа-а хоҳлаб тургандирсан! Еки йўқми? Айт! Хоҳламайман деб айт! Безор-безор бўлганман де! Энди фариштага ўхшаб яшайман де! Айт!..

Маъмура Ёши Узоқнинг пайдарпай сўзларига нима деб жавоб беришини билмай, мутелик билан унинг айтганларини бажо этишга киришди...

Чироқ ўчди.

Деразининг парда тўсилмаган юқори қисмидан оининг заиф шуълалари уй ичига ёғилиб турарди. Бу шуълалар хонадондаги ўлик сукунатни жонлантиришга уринаётгандек бўлар, тамба урилган эшик, ойналар ортидаги қалин пардалар мўл-кўл ёғдулар кириб келишига монелик кўрсатиб, ҳамма нарсани жаҳаннамий зулумот қаърида маҳв бўлишга ундаётгандек эди...

Аёл кишининг дўзах оловига тушгандек бирдан чинқириб юборгани тунни сескантириб юборди. Ойни кўкиш-қўнғир тусдаги булут ғорлари ямлади. Маъмуранинг оҳ-воҳи, дод-фарёди алламаҳалгача Беркинбойникига ҳам эшитилиб турди. Беркинбойнинг аёли тўшакда бетиним уён-буёнга ағдариларди, бурга талаётгандек типирчиларди.

— Жим ёт!— деди охири Беркинбой.— Қичиманг борми, мунча питирлайсан?

— Айтинг, бас қилсин, қулоғимни тешиб юборди!— деди чидолмаган хотин.

Беркинбой кулди:

— Берроқ ке, аҳмоқ. Буни айтиб бўладими? Ёши Узоқ тушмагур мениям шунда-ай илҳомлантиряптики...

Бироқ Беркинбой ҳали илҳомланишга улгурмай, пашша учса эшитилгулик сукунат чўқди. Ой яна булутлар қабатидан сирғалиб чиқиб, аллақайси пучмоқларни, тирқишларни ўз ёғдулари билан ёритди.

Беркинбой димламанинг устига товоқ босди. Қозоннинг остидаги оловни тортиб қўйди. Ҳақ бориб эндигина сўрига ёнбошламоқчи эди, қовоқ-тумшуғи осилган, кенг-ковул китель ичида шалвираб қолган вужудини базўр кўтариб келаётган раисга кўзи тушгач, сапчиб турди. «Шуям бошимга битган бало бўлди,— дея малолланиб ўйлади.— Ҳзим аҳмоқман. Овқатдан димламаю, ичимликдан коньякка ўргатиб қўйдим. Энди бу бойвачча она қорнидан димлама еб, коньяк ичиб тушгандай, бошқасига қарамайди. Илгари беш-ўн сўм ташлаб турарди, энди баъзан ўшайам йўқ. Сотилиб кетган соатиям ўзининг жиғилдонига тушди... Ҳайвон, ҳайвоннинг ғирт ўзи!...»

Раис яқинлашган сари чеҳрасига ширин табассум югуртирди:

— Э, келинг!— деди елкада сочиқ, қўлида обдаста билан пешвоз чиқар экан.

Раис индамай қўл ювиб, ичкари кираркан, ҳорғин товушда:

— Кечагидан қолгани борми?— деб сўради.

— Бор, бор!— Қийшанглаб, ялтоқланди Беркинбой.— Бутуни бор. Очилмагани.

Беш юлдузига гард ҳам юкмаган.

— Келтиринг...

Беркинбой кўз очиб-юмгунча шишани арта-арта дастурхон четига қўйди. Ноз-неъматлар устидаги докани кўтараётди;

— Кайфият йўққа ўхшайди, хўжайин,— деб сўради.

Раис аллақандай қоғозни унинг олдига ташлади:

— Ҳқинг...

Беркинбой талмовсираниб қолди:

— Э, хўжайин, биз буни ўқий олганимизда каттароқ одам бўлиб кетардик...

Раис ҳангу манг бўлиб қолди.

— Ие, ие!— дея олди базўр.— Савод йўқ, денг.

— Ҳа-а, энди...— Беркинбой шолғомдек қизариб, тилига калолат¹ келганича тутилиб қолди.

— Қонун-қоида ҳақида жа-а кўп гапирасиз-ку?! Қаерда ўргангансиз?

— Ҳа-а, энди...— Бир сўзни такрорлаб, бўри қўлига тушган қўзичоқдек нукул типирчиларди Беркинбой.— Ёдлаб олганмиз-да, одамларнинг оғзидан...

— Э-ҳа!..

— Ҳзингиз айтинг,— Беркинбой аллақандай муҳр босилган қоғозга ожизона термилди.— Нима дейилибди бунда? Кимдан экан?

— Бўри Қосимович жўнатибдилар,— деди раис яна илгариги ҳолатига қайтиб.—

Усларингиздан ёзқишибди!

— Нима деб ёзишибди?

— Омборчи Ёши Ҳзоқ одамларнинг ҳақидан уриб қолади. Қўшниси Беркинбой («раиснинг ҳамтовоғи» деган жойни ташлаб кетди) унга йўл-йўриқ кўрсатади, дебди.

— Бай, бай! Тухмат!

— Мана бу ерига биззиям қўшибди,— раис хўмрайди.

— Ие, ие...

— Раис Суроб Рўзиевич уларга очиқ йўл қўйиб берган, дебди.

— Ҳа-ай, ҳа-ай! Қандай тили бордийкин? Бу анақа анонимми ёки отиниям қўйиб ёзганми?

— Отиниям қўйган...

— Ҳ-ў-ў!— Беркинбой худди даҳшатли одамнинг номини эшитишдан қўрққан каби қалтирай бошлади, кўзлари шоҳқосасидан чиқиб кетаёзди, тили айланмай қолди...

— Сизга нима бўлди?— Анг-танг бўлганча сўради раис.

— Ҳзи-им, ўзи-им!... Сал-пал юрагини босиб олгандай бўлди Беркинбой.— Қўрқмабдими, а-а?!

— Ким? Нимага?

— Ёзган-чи, ёзган! Номини қўйганини.

— Ҳа-а,— раис унинг қалтираши боисини энди тушунди.— Кўп қалтирайверманг, ўзимизнинг Элмурод ёзибди. Ёшлик қилган-да!

— Ҳ-ў-ў!— Баттар саросимага тушиб қолди Беркинбой.— Ҳ ўзингизники эмас, ўзингизники эмас, ўзингизники эмас! Ёшлик қилмаган! Ҳа-а, ёшлик қилмаган! Билиб ёзган, тушуниб ёзган, ҳаммасининг бошига етаман деб ёзган, омборчию чойхоначисини қаматаман, деган... Уларга қўши-иб, уларга қўши-иб... Сизгаям ёмон ният қилган, ғараз қилган, адоват қилган...

Бу гапларни эшитаётди раиснинг ҳам рангу-қути ўчди. Лаблари кўкарди. Кўзлари йилтиради.

— Қўйсангиз-чи?!— деди жеркиш оҳангида айтилиши лозим бўлган сўзни эшитилар-эшитилмас қилиб.

¹ Калолат — ҳориш, малоллик, оғирлик.

— Рост, рост!— Авж олди Беркинбой.

Раиснинг кўнглига ғулу тушди. Калласини энгаштирган, кўзларини бир оз юмган кўйи нима қилмоқ кераклигини зўр бериб ўйлай бошлаган эди, одатдагидек, мияси оғриб, лўқиллашга тушди. Беркинбойга илтижоли нигоҳ ташлади. Унинг нигоҳидаги, «энди нима қилдик», деган маънони, худди шуни кутиб турган Беркинбой дарҳол илғади. Атрофга аланглаб, бировнинг туйқус кириб келиш хавфи йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, энгашди, мудҳиш ва осойишта товушда:

— Йўқотиш керак!— деди.

— Йўқотиш керак?!— Раис сапчиб туриб кетаёзди.— Эсингизни ебсиз, Беркинбой.

Бордию Беркинбой шу чоқ раиснинг кўнглидан далолат берувчи юзидаги ўзгаришларни, ўз ниятига хайрихоҳликни ифодалаган чизгиларни пайқаб қолмаганида, шубҳасиз, тавба-тазарруга тушган бўларди. Ҳозир эса сал паст тушди-ю, раиснинг дилидагини тилига кўчириш ҳаракатида давом этди:

— Хўп, хўп! Айтганингиз! Эсимни еганман! Эсимни еб-еб, бир кун бошимни тошга ураману тамом бўламан. Сизга қийин бўлади кейин. Элмурод деганларини майлисда кўрдим-ку! Худонинг нақ ғазоби у! Қўймайди, қўймайди! Ишини охирига етказмаса жони ором топмайди! Турқидан маълум, турқи айтиб турибди, сўйлаб турибди турқи...

Раис жойига чўқди. Қалбидаги икки ҳис курашидан азобда қолиб, бир зумда кўзлари остидаги халтачалар бўртиб кетди. Дарвоқе, унинг юрагидаги ҳисларни мисраларга солишга тўғри келиб қолса, қабиҳул малеҳ¹ муддао эди. Дастлабки, қабиҳ мисраларнинг оройишию қуввати ошишига Беркинбой ҳам зўр бериб уринмоқдайдики, алал оқибат малеҳ мисраларни ҳам қабиҳлари ўзига сингдириб олиб, ҳеч қандай фарқ-сарқ қолдирмай юборди.

— Бу иш айтган билан бўлмайди,— дея оғзидан чиқиб кетганини раис ҳатто пайқамай қолди...

— Бажарамиз, бажарамиз!— Худди шуни кутиб турган Беркинбой тантана қилди.— Сиз хавотир олмаганг. Ҳаммаси ими-жиммида бўлади, ими-жиммида, ими-жиммида... Билдирмайгина, ўзи шундай бўлиб қолгандек... Шундай бўлмасидан ўзга илож йўқдек...

Раис Беркинбойга бақрайиб қараганча туриб қолди. Қулоғига унинг нималарнидир жавраб-саннаётганлиги асло кирмасди. Бетним қимирлаётган лабларинию туси ўчиб, оқариб кетган афт-башарасини ғира-шира туман орасидагидек кўриб-кўрмай ўтирарди. У на еб еганини, на ичиб ичганини билди. Иситмаси хуруж қилаётган одамдек каловланиб, талмовсираганча чиқиб кетди.

Қайга йўл олди — ўзи ҳам беҳабар...

XIV

Тилак мироб ўз-ўзига сарҳисоб бериб, яхшироқ ўйлаб кўрса Элмуроднинг навбати аллақачон ўтиб кетибди. Бир кўнгли ўтса ўтибди, янаги гал хушёрроқ бўлар, деб ўйлади-ю, бу инсофдан эмаслиги барибир тинчлик бермади. Тонг саҳарда ғунан отни эгаржабдуқлаб минди. Элмуродникига жўнади. Дарвоза оғзида турганча унинг исмини атаб қақираверди.

Элмуроднинг ўзи чиқди. От устида Тилак миришкор турганлигини кўриб эсанкираб қолди. Навбати ўтиб кетганлигидан миробнинг олдига боришга юраги дов бермай юриб эди, унинг ўзи келибди...

— Ие, ие, келинг, келинг,— деди Элмурод паёпай.

— Элмуродбой, бугун қувурга чим бостирсангиз бостиринг, бўлмаса янаги галгача кутасиз,— деди Тилак миришкор масалани кўндаланг қўйиб.

Элмуроднинг юз-кўзларига қувонч дориб:

— Бугун сизга учрамоқчи эдим...— деди.

— Бугунмас, бир ҳафта бурун учрашингиз керак эди,— дея кесатди мироб.— Ана шундай — доимо кеч қолиб юрасиз...

Сўнгра у отнинг бошини қайириб, орқа-олдига қарамай жўнаб қолди.

Элмурод кун ботмаёқ қувур оғзига чим бостиришдан орланди. «Инсофсизлик бўлмасин», деди... «Майли, бугун сув олган одам қониб ичсин, шошадиган жойим йўқ»,— деб ўйлади.

Қоронғи тушди.

Ҳамма уй-уйига кириб кетди. Элмурод оғзидаги носини тупуриб, кетмон муҳрасидаги чорқирра чимни қўлига олди...

...У қувур оғзига чим бостиргач, биров очиб кетмасин деб узоқ вақт пойлаб ўтирди-ми-йўқми, кейинчалик орадан ҳатто йиллар ўтиб ҳам ҳеч ким айтиб беролмади...

¹ Қабиҳул малеҳ — классик шеър тури. Байтлардаги биринчи мисра қабоҳатли, иккинчи мисра малохатли бўлади.

Дадасининг ҳовуз бўйдан қайтишини кута-кута болалар ухлаб қолишди. Элмуроднинг аёли уларни бир қатор қилиб, ёнма-ён ётқизди, устларига авайлабгина кўрпа ташлади. Чойнакдаги совиб қолган чойни янгилаб, сочиқ билан устини ёпди. Товоқдаги овқатни қайта қозонга солиб, остига таппи ёқди. У ўзини майда-чуйда юмушларга қанчалик андармон қилмасин, кўнглидаги хавотир кучайгандан-кучайиб борарди...

Ҳовлининг нариги бурчагидаги уйчада Элмуроднинг кекса онаси туради. Уғлини ҳол-жонига қўймай, айтавериб-айтавериб ўтган йили ана шу уйчани ёпдириб олди. Кампир бир четда, тинчгина, ёш-ялангларга халақит бермай яшайман деган ўйда бу ишни қилди. Кичик невараси Гулмуродни доимо ўзи билан бирга олиб ётади. Гулмурод аллақачон ухлаб қолган. Кампирнинг ҳам кўзи илингандай бўлади-ю, бирдан чарақлаб очилиб кетади. Ошхонага чиқиб калишини кияди. Туртиниб-суриниб, уват ёнидаги йўлакдан аста-аста қадамлар ташлаб келади. Супа остида турганча бўйинини чўзиб деразадан қарайди. Йўқ.

Келмабди.

Келини кўрпа устида маънос ҳолда ўтирибди. Уйқуси келиб, ухлолмаяпти чоғи, хаёли паришондай кўринди кампирга.

У уйига қайтди. Гулмуродга тикилганча ўтириб-ўтириб, яна келди. Уша ҳолатда ўтирган келини бошини кўтариб унга кўзи тушди. Ғалати синиқ табассум қилди. Кампир эшикни қия очаркан, кўра-била туриб сўради:

— Келмадимми?

Келин бош чайқади:

— Йўқ, эна.

Сўнгра ўрнидан туришга чоғланган эди, кампир шоша-пиша:

— Қимирлама, болам, қимирлама! Ҳозир келиб қолар... Ухлайвер, кўзинг кирта-йиб кетибди,— деди.

Изига қайтди.

Барибир ҳар иккала уйда чироқ ўчмади.

Субҳи содиқда Элмуроднинг жасадини келтиришганда кўзлари қизариб-шишиб ўтирган келин ўрнидан туролмади. «Оҳ-ҳ!»— дедию кулади.

Кампир анча вақтгача нима гап-сўзлигини билолмай туриб қолди. Устига оқ мато ташлаб қўйилган одам ўғли эканлигини, у... у қайтиб турмаслигини ҳис этгач, ичи сидирилиб, юраги узилиб тушгандек бўлди. Фарзанд таваллуд топганидан кейин ҳам она танини батамом тарк этмайди. Тириклик саҳросининг қайси пучмоғида бўлмасин, узилмас ришта-томирлар орқали унга боғланган бўлади. Бу томирлар узилганида...

...Кампир бетига тирноқларини ботирар, юлар, қип-қизил қонга бўялиб дод-фарёд кўтарарди:

— Оҳ-ҳ болагинам!.. Елғизим!.. Сендан олдин қариб-чириган онанг ўлса бўлмасми-ди-ёв, оҳ-ҳ болагинам...

Қайғу кампирни ҳам ҳушидан жудо қилди.

Табиийми, тасодифми — ўлим ҳаммининг бошида бор. Ана шу эътиқодга собит ғамбодану шамгини тепаликлар эс-ҳушларини йўқотиб қўйишиб, Элмуроднинг рихлати сабабини сўраб-суриштиришни унуттишди.

Тушдан кейин олиб чиқишди.

Қиёмат қойим қўпгандек бўлди.

Паст-баланд болакайлар белларига белбоғ боғлаб, қўлларига асо тутиб «вой отам»лаб боришди; тепаликлар, «вой иним», «вой акам»лаб боришди...

Ўликни дўхтирга кўрсатишу бошқа гаплар ҳеч кимнинг хоби хотирига келмагани кейинчалик анча нохушликларга сабаб бўлди.

Эртаси кунни қишлоққа иккита милиционер келди. Бу ерда ойда-йилда бўлса ҳам бирор марта милиционернинг қораси кўринмаганди. Нима бўпти, бирор баҳонаи сабаблари бордирки, келишган. Виждонинг тоза, кўнглинг тўқ бўлса оёқ қалтирашига ҳожат йўқ, дейишди қишлоқдошлар бир-бирларига.

Милиционерлар Элмуродникига йўл олишди.

Дарвоза ёнидаги устига кўрпачалар ташланган узун курсида беш-олти киши бошларини ҳам қилиб ўтиришарди.

Келган-кетганларга фотиҳа ўқиб ўтирган Мирзо бобо милиционерларга ўтириш учун жой кўрсатди.

Улар ўтиришгач, Мирзо бобо қироат билан тиловатни бошлади...

Милиционерлар жанозахонадан чиқиб, тўппа-тўғри идорага боришди. Ишлари ўнгидан келмаганди. Улар излаб келган киши аллақачон... у дунёга равона бўлган экан.

Идорада даставвал дуч келган кишилари Беркинбой бўлди. Беркинбой уларни чойхонага олиб кирди. Чой қўйди. Шўрва сузиб келди. Бу одамнинг юриш-туришлари, хатти-ҳаракатлари анча маъқул келди уларга.

— Марҳумни танирмидингиз? — сўради биринчи милиционер чой қайтараётган Беркинбойдан.

— Қайси марҳумни? — Беркинбойнинг рангу қути ўчиб, чойнак қопқоғини кўтарганча туриб қолди.

— Элмурод Дилмуродовни...

— Ҳа-а... Салгина билардим... Унчалик яқин эмас...

— Уни ўлдириб кетишибди деганлари ростми? — сўради иккинчи милиционер Беркинбойнинг ҳамма нарсани билишига гумони йўқдек.

— Билмадим, — бош чайқади Беркинбой. — Энди эшитишим. Ё товба! Шунақа бўлибдими, а-а?! Қанчалик ёвузлик!..

— У асосан қаерда ишларди?

— Хирмонда шекилли, — жавоб қилди Беркинбой хаёлга чўмиб.

— Бўлди, бўлди! — Милиционерларнинг иккаласи ҳам калаванинг учини топгандек бир вақтда хитоб қилишди. — Аниқлаймиз!

Орадан икки-уч кун ўтгач, темир машинага хирмончиларни солиб кетишди. Кўп ўтмай, улар қайтиб келишдию, Элмуроднинг қабрини очишармиш, текширишармиш, деган миш-мишлар тарқалиб, ҳамманинг юрагини ваҳм босди...

* * *

Қишлоқ аҳли ана шундай таҳликада юрганида, Беркинбой чойхонадан бери келмас, Барака эса ўртоғи — раиснинг ўғли билан баъзи-баъзида кўзга чалиниб, кўпинча умуман қорасини кўрсатмай кетарди.

Ёши Узоқнинггина парвойифалак. Не ҳодисот воқеалар кечяпти, заррача уни қизиқтирмайдигандек, ҳеч нарсага алоқаси йўқдек юрарди.

Элмурод билан бирга ишлайдиган хирмончиларни элтиб қамаб қўйишганда ичичидан қувониб, энди ҳаддиларидан ошмай юради деб ўйласа-да (у бечора таъқиб-таъйик, беҳудадан-беҳуда исканжага олишлар ҳар қандай мўмин-қобил одамнинг ҳам юрагининг аллақайси бурчагида беркиниб ётган пўртананинг кўзини очиб юборишини қайдан билсин?), бир томондан анча ташвишланди. Иш қов-қов бўлиб илдиз отиб кетса ўзининг ҳам жавобгарликдан бенасиб қолмаслиги хавотирлантирди. Барибир, ташвишу хавотирини сиртига чиқармади.

Жиндеккина бу ташвиш устига каттароқ алам ҳам қўшилиб, юрагида маддалади. Ҳе йўқ, бе йўқ — ўша кечадан сўнг бир-икки кун ўтгач, энди тақдирга тан бергандек кўринган Маъмура барча ашқол-дашқолини ташлаб қочиб кетди... Ёши Узоғу Беркинбой унинг изига тушишиб, из тугул, из нишонасини ҳам топишолмади...

Ёши Узоқ ана шуларни ўйлаб, бундан буён нима қилиш лозимлигини чамалаб, супада осмонга қараганча чўзилиб ётаркан, кимнингдир шип-шип қадам ташлаб келаётганини пайқамади ҳам. Қадам товушлари шундоққина қулоғи остида эшитилганда илкис чўчиб тушиб, бошини кўтарди.

Тепасида турган Беркинбойнинг хотинига унинг чўчиб тушгани нашъа қилиб, гарчанд ўзини жиддий тутишни кўнглига тугиб келган бўлса ҳам, хандон отиб кулиб юборди. Ёши Узоқ унинг силкинаётган бўлиқ кўкракларига, андак семизлигидан осилиб турган бақбақаларию тирсиллаган қизил юзига суқланиб боқаркан, ўз-ўзидан лаблари жийрилиб, илжаяверди.

— Ҳа-а, намунча ҳардамхаёл бўлиб қолдингиз? — Аёл бирданига жўрттага қовоғини осди, нимадандир жаҳли чиққан бўлиб кўрсатди ўзини. — Мен қўшнингизни сўрагани келувдим... Кўрмадингизми?

Ёши Узоқ у атай шу баҳонани ўйлаб топганини англаб етиб, юраги дуқурлаб ура кетди, зўр-базўр ўзини босиб:

— Барака қаерда? — деб сўради.

— У жуванмарг ҳам раисниқидан бери келмай қолди.

Ёши Узоқ ких-кихлаб кулди.

— Ўғлингизнинг бўйи тез етди. Дадаси раиснинг қизини кўз остига олиб юрганини ўзиям сезиб қолган кўринади-да...

— Сизга шунақа гап бўлса, — нозланди аёл. Бироқ кўз остидан шундай қараш қилдики, Ёши Узоқнинг юрак-бағри ўртаниб, ўзини қўлга ололмай қолди ва ўтирган жойида узаниб унинг момик қўлларидан ушлади. Аёл қўлларини суғуриб олишга улгурмай, Ёши Узоқ шитоб билан ўзига тортганди, қучоғига келиб тушди...

— Во-ой, нима қиляпсиз, нима қиляпсиз? — шивирлади аёл хансираган ҳолда дудоқларию елкаларидан бетиним ўпаётган Ёши Узоқни ўзидан нари итаришга уриниб. Бироқ ҳеч бунинг уддасидан чиқолмасди. Ёши Узоқ ҳаддидан ошди. Лекин кўзлаган мақсадига шу ерда, супанинг ўзида етиб бўлмаслигини англаб ўрнидан турдию, ўйнашини ичкари судрай бошлади. Аёл шундагина ўзини тутиб олиб, сирғалиб чиқди-да, супадан пастга тушиб олди. Ёши Узоқ унга томон кела бошлаганди, аёлни юзи даҳшатли тарзда қийшайиб кетди:

— Келманг, келманг!

Шундай тарзда айтдики, Ёши Узоқ беихтиёр тўхтаб атрофга аланглаб олди.

— Нима гап?

— Утиринг жойингизга!

Ёши Узоқ ўтирди ва аёлга қаради. Унинг чеҳраси бир оз юмшаганини кўриб алдаганини, атай қўрқитганини сезди.

«Алвасти!» — хаёлидан шу фикр яшиндай чақнаб ўтди, бироқ ўрнидан туриш энди ноқулай эди. Темирни қизиғида босмагани учун ўзини ўзи койиди.

— Менга бундан буён мунақа ташланманг... — деди аёл.

— Ие, ие... — Ёши Узоқ гапини йўқотиб қўйди.

Аёлнинг юрагида сақлаб қўйган алами бор экан. Ушани тўкиб солди:

— Хотинингиз шу ердалигида аҳволинг қалай дейишга ярамадингиз. Энди керак бўлиб қолдимми?

Ёши Узоқ Маъмура шу ердалигида истиҳола қилиб, қўшнисиникига ўтмагани учун афсусланмоқдайди. Ҳозир нима деярини билмай, хаёлига келган биринчи гапни айтиб қўя қолди:

— Тушун, унинг кетишини пойлаб тургандим...

— Кетишини? — Аёл эшитмай қолдимми дегандай ёнига бурилиб энгашди.

— Ҳа! — деди Ёши Узоқ қатъий.

— Унда нимага олиб келгандингиз?

— Биринчидан, — ўзининг гуноҳи йўқлигини исботлашга киришди Ёши Узоқ, — завжангиз таклиф қилди. Йўқ десам, шубҳаланиб қолиши мумкин эди. Иккинчидан, гап-сўзлар кўпайиб кетмасин дедик...

Тўйқус келган бу фикрлар ўзини ўйнаши олдида оқлаш учун нақадар зўр далил-исботга ўтишини аглаб, Ёши Узоқ мамнун жилмайиб қўйди.

— Ҳо-о!.. — Аёлнинг сиртдан дами баланд бўлса-да, кўнгли тинчигани юз-кўзларидаги ифодалардан аён кўриниб турардики, ундаги ҳар чизиқнинг қилт этишини назардан қочирмай ўтирган Ёши Узоқ фурсатни қўлдан бой бермай қармоқ ташлади:

— Келинг, келинг, ичкари кирайлик, сизга атаб қўйганим бор...

— Шундай ҳам бераверинг атаганингизни, — аёл терс туриб олди. — Бугун касалман...

— Касалсиз?

— Ҳа-а... Охирги кун... Эртага тузаламан...

Ёши Узоқ: «Э-ҳа!» — деб қўйдию уйга кириб кетди. Анча вақт ўтди. Шалдироқ қоғозга ўроғлик марварид кўзли узук олиб чиқди. Аёлнинг кўзлари яшнаб кетди.

— Эртага шу вақтда келарсиз, — деди Ёши Узоқ кўзларини унга синовчан қадаб...

— Иштаҳангиз баланд-ку! — Аёл кесатди. — Керак бўлсам ўзингиз ўтинг...

— Беркинбой...

— Чойхонадан бери келмай қолди.

— Барака-чи?

— Қора ерга кирсин, Барака. Мени куйдириб адо қилади. Уч кундирки, уйга қадам босгани йўқ...

Улар анча ҳасратлашишгач, аёл кеч бўлганини баҳона қилиб, бурилиб чиқиб кетди.

Ёши Узоқ унинг ортидан суқланиб қараб тураркан: «Бу аҳмоқлар тўшакдан норози бўлиб туришса ҳар қандай б...ни ейишади. Э, менга нима? Қайтанга шу яхши эмасми?» — деб ўйлади.

Эртаси куни қўшнисининг уйига ўтганида, Ёши Узоқ Беркинбою Бараканинг ҳали-вери қайтмаслигига имони комил эди.

Ёши Узоқ ўртада тўшалган дастурхоннинг бу томонида, аёл эса у томонида ўтиришди.

— Жойингиздан қимирламай ўтиринг, бўлмаса чиқариб юбораман, — деди аёл.

— Хўп, хўп! — Ёши Узоқ уни чўчитиб қўйишдан қўрқиб, калласини силкитди, гўштли сомсани икки буклаб оғзига тиқаркан, билдирмайгина ўз ўрнидан салгина жилиб қўйди.

Аёл унга чой узатди. Ёши Узоқ пиёлани олаётиб яна озгина силжиди. Оғзига келганини гапираверди. Гапира-гапира, кавшана-кавшана, силжий-силжий дастурхоннинг бу томонига ўтиб қолганлигини ўзи ҳам сезмади.

Орадан ярим соат ўтар-ўтмас аёлнинг кўзлари Ёши Узоқнинг елкаси оша деразадан ўқдек нигоҳ ташлаб турган Баракага тушиб, типирчилай бошлади.

Узоқ муддатли тайёргарликдан сўнг мурод ҳосил қилишга кўзи етгандек туюлган Ёши Узоқ уни қўйиб юборишни хоби хотирига келтирмасди.

— Қўйвор, ярамас! — чинқирди аёл. — Қўйво-ор деяпман, сенга-а!..

Ёши Узоқ шу тобда танбеҳ эшитадиган ҳолатда эмасди. Боз устига буни одатдаги ноз-истиғно деб тушунди. Кўзлари қонга тўлганча, унинг кўкрагига қўл солди. Аёл энди Ёши Узоқнинг қўлидан чиқиб кетолмаслигини тушуниб, бирдан ақли ишлаб кетди:

— До-од! Ёрдам берингла-арр! Кўр бўлгур босқинчи, аблах, ифлос! До-од, ёрдам берингла-ар! Зўрлаяпти, зўрлаяпти!.. Во-ой до-од!..

Аёл покдоман ва мусаффо хилқат каби шунчалик даҳшатли ва таҳқирланган қиёфада чинқирдики, шаҳвати бошига урган Ёши Узоқнинг ўзиям қўрқиб кетиб, беихтиёр гавдасини сал кўтарган эди, эшик шиддат билан очилди.

Ёши Узоқ ўгирилиб эхонаси чиқиб кетди. Афт-ангори қийшайиб, кўзлари олайган Барака шу лаҳзада қўлидаги ойболта билан унинг бошига туширди.

XVI

Қиммат кампир бир гал «отамнинг равоти» дея мақтаниб, кўнгли ийиб кетганида Тепадан икки-уч чақирим юқоридаги ялангликда жойлашган харобани назарда тутганди, десак, кўпчилик ажабланиши мумкин. Аслида шундай эди. Харобадаи беш-олти қадам наридаги, бир вақтлар зилол сувлар оқиб ўтган сой ўзани, энди ялпоқ-ялпоқ ялтироқ тошлари, яккам-дуккам жойда-тўдаланиб қолган қум анғиз-майин-тупроғи билан сойлигини эслатиб туради. Шунингдек, йигирма-ўттиз сотихча: ер атрофи паҳса девор билан ўралганлиги бу жойнинг бир вақтлар равог бўлганидан нишон беради. Бироқ, бу деворлар қору ёмғирларга, шамолларга дош беролмай уваланиб-уваланиб тушверганидан тўсиқлиги ҳам қолмаган, туя ўрқачлигига менгзагулик ҳолатда эди. Хароба этагидаги, чамаси, бир вақтлар ҳовуз бўйига экилган якка тол шу қадар қариб-қартайганки, гавдаси букурлашиб, сал-шамол туриши билан тоб ташланган тахта эшикдек гичирлаб ғалати-овозлар чиқаради. У ортда қолган мовий йиллари ҳақида балки ўз тилида нималарнидир сўйламоқчи бўлар, балки нолаю фйонлар чекар?! Ким билсин? Ҳадемай қаттиқроқ бўрон турса, масканини арши аълода кўриб, на ўтмиш, на ҳозир, на келажак ҳақида ўйламай кўяди. Унгача, майли кўнглига сиққанча гичирлайверсин!..

Чамаси, Қиммат кампир кўзларига шашқатор ёш олиб дийдиё қилганида кўнгли дарё, қўли кушод ота-боболарнинг хоки-туроб бўлиб кетишганигагина эмас, уларнинг қўналғаси ҳам заволга юз тутганини ўйлагандир?!

Харобага баҳор чоғлари лолақизғалдоқлар чўғдай гилам ёяр, бошқа гиёҳлар ҳам тигиз ўсиб ғовлаб кетар — алоҳа, то устма-уст қор ёғиб уларни кўмиб юбормагунча подачилар айланиб-айланиб подасини шу ерга ҳайдаб келаверишарди. Улар баъзан бу ернинг бунчалик серўтлигига, боз устига ўтларнинг ҳаш-паш дегунча семириб кетиб тўйимли бўлишига ҳайрон қолишарди.

Ёши Узоқ ана шу ерда, шўрхокка айланган девор таггинасидаги ўт-ўланлар узра хунғарқоб бўлганча ётарди. Боши қоқ иккига бўлинганди. Мазалироқ гиёҳ излаб гангиганча бу ерга келиб қолган тарғил сигир мурдага кўзи тушиб, аввал унга ҳайрон бўлаётгандек қараб қолди. Сўнгра яқинлашиб, секин-секин уни ҳидлай бошлади. Қон ҳиди қутуртириб юбордими, кўрқитиб юбордими, бирдан орқа-олдига қарамай шаталоқ отганча қочди. Кейин девор остига пешоб қилиш ниятида йт келди. Йт, чамаси, бу ётганининг ўликми, тирикми эканлигини билолмади. Аммо одамлигини билди. Ҳар қандай жонзотга тикка ташланадиган, ўзиям-камида ярим яшар хўтиқдек келадиган бу йт одам зотидан ўлгудек қўрқса-да, итлик номуси кучлилик қилиб узоқдан ҳуриб турарди. Қолаверса, гавдасининг улканлиги бошқа итлар каби жуфтакни ростлаб қолишига изн бермасди. Подачилар унинг бу одатини яхши билишарди. Ўзлари келиб ажрим қилиб олишарди. Бу ерга қадам ранжида қилган ким экан, дея аввал ёш подачи атроф жавонибга аланг-жалағг назар солганча кела бошлади. Атрофга назар солиш билан андармон бўлиб, олдидагини кўрмай қолди. Мурдага қоқиниб кетгандагина унга кўзи тушди ва бирдан юраги ёрилиб, додлаганча, ортига қарамай қочди. Шу қочганича хуржунини ямаб ўтирган кекса подачининг олди-га етди.

Қадам товушини эшитиб кекса подачи бошини кўтарди ва ўғлининг аъзойи-бадани қалт-қалт титраб, ранги қув ўчиб, лаблари қийшайиб-буришиб турганини кўрди, қўлидагиларни шу заҳотиёқ ерга ташлаб:

— Илонми, ўғлим? — деб, ўзи ҳам қалтираган товушда сўради.

У заҳарлими-заҳарсизми, ҳар қандай илондан ўғлининг ҳам ўзи-сингари юраги чиқиб кетишини яхши биларди. Товба, отадан болага нимани яхши кўришу нимадан ҳазар қилиш ҳам мерос бўлиб ўтаркан-да, дея кўпинча ёқа-ушлаб қоларди.

Бироқ ўғли илондан ҳам даҳшатлироқ нарса кўрганлигини юз-кўзларидеги ифодаларда аён этиб, шунда ҳам гапиришга чоғи келмай, қўли билан мурда ётган томонга ишора қилди.

Кекса подачи ўрнидан турди.

— У ёқда ўлик бор, ўлик! — деди ўғил шундагина сал-пал ўзига келиб.

— Ўли-ик?! Қанақа ўлик! — деди кекса подачи ҳам сал-пал ўзига келиб. Чунки у кўп ўликларни кўрган, баъзи қариндош-уруғларини ўз қўли билан лаҳадга ҳам қўйган, ҳарҳолда, илоннинг совуқ турқидан кўра одам жасади унчалик даҳшатли туюлмас эди.

— Юринг, кўрасиз, — ўғил ўликнинг қанақа эканлигини таърифлаб бергулик ҳолатда эмасди.

Кекса подачи йўл бошлади. Ортдан ўғли ва ити эргашди.

Мурданинг бу тарзда ётиши дунё кўрган қарияни ҳам сескантириб юборди. Эти

жимирлашиб кетди. Базўр ўзини босиб, бу бахти қаронинг кимлигини билишга ўбдан уринди. Барибир билолмади.

«Уст-боши омборчимизникига ўхшайди», дейишдан нари ўтолмади. Марҳумнинг даҳшатдан қинидан чиқаёзганда қотган кўзлари қонга беланган, ғарчча тишлаб олган тили қип-қизил эди.

Подачилар зудлик билан подани қўзғатиб, «бош-бош»лаб, «ча-ча»лаб, кўз очиб юмгунча бу ерни тарк этишди. Одамларнинг, «нега барвақт келдиларинг», каби гап-сўзларини ҳам ўйлаб ўтирмай, қишлоққа қараб кетишди.

Қуёш булутлар қуршовидаги юксак масканидан викор билан тушиб, кеч-кира бошлаганди, харобага дўхтирлару милиционерлар етиб келишди.

Шум хабарларнинг тили узун, одими катта бўларкан — Тепаю Ойбулоқда бун эшитмаган тешик қулоқ қолмаганди. Ипидан-игнасиғача билиб олишга қизиққанлар ҳар тарафдан тўп-тўп бўлиб келишарди. Йўл-йўлакай гурунглашиб, бутунлай бошқа мавзуларга ўтиб кетганлари ҳам йўқ эмасди. Уларнинг фикри-зикри барибир бошқа нарсада эканлигини суҳбатлар қоқ белидан ўз-ўзидан узилиб қолаётганлиги ошкор этарди. Вали қассоб ҳеч кимга қўшилмай, катта-катта қадам ташларди. У қўшниларига бу воқеа тафсилотини оқизмай-томизмай етказишга ваъда берган, ошиқиши шундан эди.

Ота-бола подачилар дўхтирлару милиционерларни бошлаб боришарди. Шу боис, ҳаммадан бурун мурда ётган жойга келишди-ю, қўрқув ва ҳайратдан, хижлатдан серрайиб, анг-танг бўлиб қолишди.

— Қани? — дея милиционерлардан бири калта савол ташлади. Чамаси, у бошқаларига қараганда ишбилармонроқ, вазифасиям каттароқ, елкасидаги юлдузчалари ҳам бошқаларникидан кўра бир-бирига тигиз жойлашган эди.

— Шу-у-у... ерда-а... эди-и... — кекса подачи тутила-тутила яна ҳалиги жойни кўрсатди.

Унинг жавоби тўғрилигини ўғли бошини силкий-силкий тасдиқларди-ю, бир оғиз сўз айтишга чоғи келмасди. Шусиз ҳам улар кун бўйи юра-юра ҳориб-чарчашган, ҳозир вужудларини совуқ тер босиб, оёқда аранг туришарди.

— Қани?! — калта саволни бу сафар қаҳр билан такрорлади милиционер. У қулай имкониятнинг бунчалик тез бой берилишидан фиғони фалакка чиққан эди.

Подачилар ночор елка қисиди.

Милиционерлар ҳар эҳтимолга қарши, харобанинг ҳар бир пучмоғини, ғовлаб кетган ўтлар орасини, деворлар остини алоҳида диққат-эътибор билан кўздан кечириб чиқишди. Қанчалик изқувар бўлишмасин, наинки ўликни, балки қатра қон юқини ҳам топишолмади. Подачилар кўрсатган жойдаям нарғиё аралаш шумғия ўсиб ётар, шамолда сокин чайқаларди.

Кўпчилик, подачилар ухлаб қолиб алаҳсираган, дея бошлашди.

Вали қассобнинг жуда ҳафсаласи пир бўлди. Дову дунёсини қоронғилик босди. Аламига чидолмай, подачиларни саситиб сўкди.

— У бечораларда нима гуноҳ? — деди ўрта ёшлардаги, чўққи соқолли киши Вали қассобга койингансимон қараб қўйиб.

— Бўлмаса менда нима гуноҳ?! — ғазабланиб мушт тугди Вали қассоб.

Унияма даввосида жон бор эди. Қўшниларига нима дейди ахир?! Ҳеч гап йўқ, жаҳон айвонида осойишталик экан, деса: ўл-э, алламбалодан қуруқ қолгандек ҳаллослаб югурдинг, дейишмайдим?! Сиртдан айтишмаса-да, кўнгилда айтишади, албатта айтмай қўйишмайди!..

Подачилар ухлаб қолиб алаҳсираган, деган қатъий қарорга келина бошланганда, бошқа жумбоқ чиқиб қолди. Ҳар иккала подачининг ҳам айна бир вақтда ухлаб қолишига, устига-устак бир хил туш кўриб алаҳсирашига ким ҳам ишонарди? Ақл бовар қилмайди.

— Марҳумнинг кимлигини билдиларингизми? — деб сўради милиционер энди мулоимлик билан. У подачиларнинг ақлдан озганига энди шубҳаланмас; тентакларга юмшоқ гапириш жоиз, деган бемаъни фикр қачонлардир миясига ўрнашиб қолиб, у табаррук маскани ҳамон банд қилиб келар, бошқа тузукроқ ўй-хаёллардан қиттакки-на жойни ҳам қизғанарди.

— Кийими омборчимизникига ўхшарди, — сас чиқарди кекса подачи ва ичида, ҳақиқатан ҳам ақлдан озмадиммикан, деб ўйлади.

— Омборчингиз ким?

— Ёши Узоқ! — қичқирди оломон орасидан кимдир.

— Кечагина пўстагини қоқишувди.

— Узиям юрувди-ку...

— Қўйинглар-э! Ёши Узоқ сира ўладиган одамга ўхшамайди!..

— Тузукроқ қаранглар-чи, ўзиям шу ерда чиқиб қолар!..

— Ҳў-ўв Ёши Узоқ ака-а, шеттамисиз?

— Йўқ, йўқ! Бу ерда эмас экан!..

Турли-туман товушлар, ғовур кучая борди. Оломон ўз-ўзидан Ёши Узоқнинг ҳовлиси томон оқди. Дўхтирлару милиционерлар ҳам машиналарига миниб ўтирмай, пойу

пиёда уларга қўшилишди. Ҳамма, ҳозир Ёши Узоқнинг ўзи эшик олдига чиқиб бизни кутиб олади, деган кулли ишонч билан борар, бировлар энди омборчимизнинг умри узун бўлади, дея ўзича фол очарди...

Улар Ёши Узоқниқига етар-етмас туйқусдан кучли тўс-тўполон турди. Ҳас-хашакларни, латта-путталарни учирма қилиб, чир-чир айлантирди, кўз очиргани қўймади. Тўполон тингунча одамлар ғуж бўлишиб, бир-бирларининг пинжларига тиқилишиб кутиб туришларига тўғри келди.

Тўс-тўполон тиниб, Ёши Узоқнинг ҳовлисига етганда, айниқса, тепаликларнинг эхонаси чиқиб кетаёзди. Бу ерда на уй-жойдан, на ҳовлидан ном-нишон қолганди. Эзилиб-янчилиб гувалалар уюми орасида калтакесаклар хунук думларини ликиллатиб ўйнаб юришарди.

Шоша-пиша Беркинбойниқига кириб-чиқишди. Бечора безурриёд ҳамқишлоқлари дунёи боқийга ҳижрати чоғида қандай ташлаб кетган бўлса, шундай кимсасизлигича қўққайиб турарди бу жойу жалол ҳам.

— Омборчининг уйи қаерда? — сўради савол-жавоб қилиб келаётган ҳалиги милиционер.

Оломон орасидан бир неча киши чиқиб, гувалалар уюмини кўрсатишди:

— Кечагина мана шу ерда эди!..

Ие, бу ерга минг йилдан буён инсон пойқадами тегмаган кўринади-ю, қандай қилиб Ёши Узоқнинг уйи кечагина шу ерда бўлсин?!

Дўхтирлару милиционерлар буларнинг ҳаммасига жин текканми, нима бало, дегандек бир-бирлари билан сирли-сирли кўз уриштириб олишди.

— Нариги ҳовлида ким бор эди?

— Беркинбой!.. Чойхоначи Беркинбой!.. Униям кечагина кўрувдим!..

Беркинбойнинг ҳовлисини айланиб чиқишган милиционерлар буларга ҳақиқатан ҳам нимадир бўлганига ишонишди. Негакки, ҳатто ўчоғу тандирлар ҳам бузилиб, нураб ётарди. Ақалли бир сиқим кул кўзга ташланмасди.

Шу маҳал Ёши Узоқнинг уйи ўрнидаги гувалалар ортидан белини букчайтирганча, занжирини шилдиратиб сарғиш бир кучук чиқиб қолди. Атрофга аланг-жаланг қараркан, бирдан оломонга кўзи тушиб, қаерга қочишни билмагандек гарангсиб қолди.

Кимдир унга кесак отди.

Ит қочмоққа шайланди.

— Таппон!..

Нисо энанинг қўшниси уни таниб қолди, ҳовлиқиб кетди, ошиқиб-тошиққанча сўзлай бошлади:

— Ие, бу Нисо кампирнинг кучуги Таппон-ку?! А-а, одамлар, қаранглар, бедарак йўқолган Таппон-ку бу?! Мана, ҳозир чақираман, югуриб келади. Ишонмайсизларми, ишонмайсизларми, ишонмайсизларми? Мана, кўрасизлар, ҳозир.

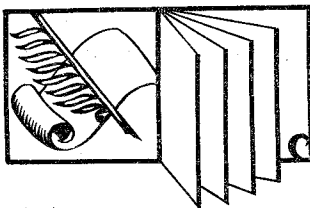
У шундай деб, ноёб бир нарса топгандек итни чақира бошлади:

— Таппон, Таппон, маҳ, маҳ...

Ит ўгирилиб қаради.

Оломон зўр кашфиётга гувоҳ бўлгандек шовқин солди.

Ит қўрқиб кетганидан ура қочди. Занжирини шалдиратганча қайгадир гумисиё бўлди.

Йўлингда мўлтираб турар оқибат

Дилором Исмоилова

Висол

Кўзларимда эрийди музлар,
Тирилади руҳимда исён.
Куртак ёзар зангор рангларга
Этагини ботирган жаҳон.

Тилларимга келади бирдан
Луғатда соч оқартирган сўз.
Дарахтларнинг бағрида, гулга —
Айланади жилмайиб Наврўз

Кўклам сочиб юборган туйғу
Дийдаларга келади тошиб,
Севинчидан йиғлар чўққилар
Оқ рўмолин кўзига босиб.

* * *

Қарангиз, юлдузлар чиройли,
Бир қайноқ кундузлар чиройли,
Тўлқинли денгизлар чиройли,
Сиз мени унутиб яшангиз.

Кўзимда армонлар қотди-ку,
Худосиз вафони сотди-ку,
Бу умрим савобга ботди-ку,
Сиз мени унутиб яшангиз.

Қиш кетди, баҳордан айрилманг,
Умидли наҳордан айрилманг,
Сир айтган анҳордан айрилманг,
Сиз мени унутиб яшангиз.

Йилларни ярамга боғлайман,
У қайтмас рўёни чорлайман,
Мен забун бўлмадим, тоғдайман,
Сиз мени унутиб яшангиз.

* * *

Ишқим — гуноҳларим, тўкилиб кетди,
Қўлларим — қушини учирган дарахт.
Булутоллар — оҳларим, фалакка етди,
Қароқ — муҳаббатга ўрнатилган тахт.

Ҳар йил кутаман, деб куртак очар лаб,
Дарахтлар учмоққа ёяди қанот.
Осмонга чўзилар гуноҳин сўраб
Заминга чуқурроқ ботаётган сабот.

Новдалар тароқдек елни тарайди,
Япроқлар юзида тун чеккан оҳлар.
Бўйларини чўзиб йўлга қарайди,
Учирган қушини соғинган шоҳлар.

Тошкент.

Уллибиби Отаева

* * *

Бахтлиларнинг юзида ол ранг,
Мен истайман заъфаронликни.
Тўйиб кетдим бундай тўқликдан,
Рад этаман фаровонликни.

Мен истайман шундай бир азоб:
Қоқ иккига бўлса танимни,
Хушфёълликмас, тилайман ғазаб,
Зир титратса ғанимни.

Кўксим тўла армон, тўла дард,
Зар кийимлар ярашмас менга.
Топиларми менга ҳамдард мард,
Мен илтижо айлайман тунга.

Ёшгина тул қолган аёлнинг
Қийноқларин бошдан кечирай,
Мен умримнинг луғатларидан
Хузур сўзин тамом ўчирай.

Юлдузларим сочмаса шуъла,
Кўзларимда ёшлар потраса,
Ёлғондакам жилмайиб турмай
Сатрларим ёниб додласа.

Ширин сўлак эмас, оқсин қон,
Номинг айтган ол лабларимдан.
Хумо қуши эмас, бойқушлар
Учиб чиқса қон қафтларимдан.

Майли, чўчиб кетсин бошимдан
Бир пайтлари кўнган бахт — қушим.
Энди унга ўзга бир қушмас,
Кўнсин хазон — кузим, қор — қишим!

Эски ёзув билан учрашув

— Номаялум бир девон топилмиш! —
Шоир укам шошиб, суюнчи сўрар.
Эски ёзув, тилни билмасман, аттанг,
Янгиланиб олар эски яралар.

Қўлларимга олиб иримига,
Манглайим, кўксимга суртаман.
Таний олмасам-да узоқ термулиб,
Кўзимга суртаман.

Онасин йўқотиб гўдаклигида,
Сўнгра топиб олган бир бола мисол,
Қувончи-аламга, шодлиги — ғамга
Қоришиқ... Ғалати бу висол.

Қарор

Роппа-роса қирқ кун оч юраман мен,
Сизнинг гуноҳингиз сўраб олгани.
Ўғилни отага дўст қиламан мен,
Қадрдон қиламан қизга онани.

Барчани ҳайратга солиб ёмонликни,
Яхшиликка ялантираман.
Йиқилар эканман очликдан беҳол,
Сизни тавбангизга таянтираман.

Урганч

Зулхумор Алимардонова

* * *

Бир қатра меҳрга зор этиб мени,
Бир дунё ҳаловат этагин тутиб,
Кетяпсан ҳаётнинг аччиқ аламу
Энг ширин азобин баҳридан кечиб.

Армон сочларини ёйиб чопади,
Бесас юрагимга ваҳм солар тун.
Дунё кўзларимдан олиб қочади,
Бир мажруҳ юраг-эй уст-боши юпун.

«Яшашга не ҳожат», титрайман секин,
Алдоқчи аламлар аврар юракни.
Шамол кўлларимдан олади юлиб,
Сенинг ҳисларинг-ла йўғрилган хатни.

Сен эса боряпсан, ҳамдардинг қуёш,
Йўлингда мўлтираб турар оқибат.
Менинг йўқотганим бир ҳовуч қувонч,
Қувонч изларида йиғлаётган бахт.

* * *

Эшик силкинади, очаман секин,
Менинг соғинганим — кўзинг кулади.
Ўзимни қаҳрга «ўрайман», лекин,
Вақт-соати битган бардош ўлади...

Йиғлайман, соғинчининг томчиси кулар,
Куламан, дилимда ҳижрон йиғлайди.
Сенинг соғинмаган соғинчининг, билсанг,
Бардошлари ўлган қизни қийнайди.

Азобнинг энг сўнги нуқтаси — умид,
Сарғайган остонам узра ёйилар.
Ҳижронлар совутган қадамларингда,
Менинг топинганим — бир илинж
бўзлар.

Тошкент.

Лирик сатрлар

Япроқларнинг шивири маълум.
Сирли-сирли роз айтишади.
Дарахтлардан олишиб таълим,
Такрор баҳор, ёз айтишади.

Япроқларнинг шивири маълум,
Яшилланиб яшнаб кетади.
Дарахтлардан олишиб таълим,
Янги қўшиқ бошлаб кетади.

* * *

Булутнинг бўғзига ёши тикилди,
Бир зумда қорайди, кўкарди туси.
Тизиллаб кўзидан ёши тўкилди
Ва йиғлаб юборди оламни бузиб.

* * *

Мен сизга ғойибдан йиғлаб ёлбордим,
Азиз туйғуларни хўрламоқ хато.
Дилингиз калитин тополмай ёндим,
Ошкора айтишдан қўрқаман ҳатто.

Дунёдан бир ажиб илоҳий сўз бор,
Миллионлаб йил оша сўнмас жаранги.
Токи бу ҳаёт бор, йигит бор, қиз бор,
Самовий куйларнинг тинмас оҳанги.

* * *

Биламан, пушаймон қилурсан бир кун:
Севгининг ул ёруғ нурли кунлари
Ёдингга тушади, тушади бот-бот,
Ушанда ўкиниб маъюс қоларсан,
Олисларга бошлаб кетар хаёлот.

Севгидай энг ноёб ҳисларимизни
Майда-чуйдаларга ем қилганимиз,
Қалбингда аламли оғриқ уйғотар,
Сокин пичирлайсан: эсиз, ох, эсиз,
Қарайсан, қизариб қуёш ҳам ботар.

Қамаши.

Нодира Афоқова

Укамга хат

Биламан, каникул. Юмушларинг кўп,
Сенга тиним қайда, қишлоқлик бола.
Сигирга ўт керак, қўйларга ҳам ўт!
Бунча бераҳмсан, ҳайҳотдай дала?!

Пахта чақирди-ку дайработни ҳам,
Қопингни тўйғазган шўрлик дайработ.
Кенгликларни кимлар еди, жон укам,
Бағри тор кимсалар едилар, ҳайҳот!

Зарафшон — бўйнингга етмайди кўли,
Оёғинг остида чўзилиб ётар.
Қўрқма, чақирмоққа келмайди ҳоли,
Бугун унинг ўзин чақирар хатар.

Очилдастурхондай зардолузорлар
Айни саратонда йўталар қув-қув.
Ушалар дардини аритмоқ юки
Сенинг кифтларингда, укажон, бугун!

Эркам, сигирингга ўхшарми дунё,
У ҳам оч — кутгани бир ўймоқ меҳр.
Бағри тор кимсалар, болалик бор то —
Юрак кенгликларин еб бўлмас, ахир!

Кузнинг сўнги туни

Булутларга бандидир осмон...
Тутмоқ бўлиб кузнинг баридан
Югуради шамоллар нолон
Соктаренинг кўчаларида.

Бошланади узун бир эртақ,
Деразанинг кўзлари яхлаб.
Дарёларнинг узун тилини
Шу тун кимдир қўяди боғлаб.

Яп-ялонғоч дарахтлар ҳорғин
Кўкка боқиб тилин тишлайди,
Келинчакдай саҳарга яқин
Кўйлагини кия бошлайди...

Бухоро.

* * *

Сиз ҳақда ёмон гап айтмасди ҳеч ким,
 Мен-да ўзим билан ўзим эдим банд.
 Лекин минг савдоли, ғавғоли бу ишқ
 Гуноҳсиз дилларга ташлади каманд.
 Барча оғирликни ўзингиз олиб,
 Ҳаётимга фақат шодлик улайсиз.
 Бу шодлик тагида оғир ҳасратим
 Борлигини балки билиб-билмайсиз.
 Менга бахт тилаган ҳамқишлоқларим
 Ҳузурига бормоқ билсангиз азоб.
 Ўзингиз кўргандай ишлаб юрибман,
 Узун саволларга шу менда жавоб.
 Ўздан тинчиган опа-сингиллар,
 Дашном беришади, этаман сукут.
 Кўз ўнгимда майин кулиб турасиз,
 Сизни ўйлаганда бор дунё унут.
 Йўқ! Воз кечолмасман сиздан бари бир,
 Сиз ёруғ жаҳонда кўрар кўзимсиз.
 Тониб яшай олмам ўзимдан-ўзим,
 Сиз, ахир, ўзимсиз, менинг ўзимсиз!

Ёлғиз аёл ўйлари

Бу ҳовлида қуёш эрта ботади,
 Ёлғизлик жойланар бурчак-бурчакка.
 Деразадан оғир ҳасрат боқади,
 Етим меҳр зордир битта тиргакка.

Муҳаббат, бор бўлсанг тилларинг айтсин,
 Азоблар бағрига ўзинг ташладинг.
 Қизил гулдай чирой очганим чоғда
 Кимлардан кам кўрдинг — кўзим
 ёшладинг?!

Ёлғизлик, ёлғизлик бунча ёпишдинг,
 Ё мендан олмаган қасдинг бормиди?
 Мен-да бир пайтлар севилиб-севдим,
 Сен билан қолишга кўнглим зормиди?

Ҳасрат юрагимни этса-да абгор,
 Тонгларни кутаман бўлиб умидвор.
 Ҳаёт чорлар экан ўз оқимига
 Юрак бўшлиғида гул очар баҳор!

* * *

Ҳимоя этмасанг ўзингни-ўзинг,
 Хас мисоли учса тилингдан сўзинг,
 Равшан кўролмаса эртани кўзинг,
 Бемалол юрмоққа ҳаққинг йўқ сенинг!

Ўзингнинг мустақил фикринг бўлмаса,
 Яшасанг шунчаки, кўнгили кулмаса,
 Юракка одамлар дарди тўлмаса,
 Билгилки, ҳаётда бахтинг йўқ сенинг!

Яшасанг яшагил инсонга ўхшаб,
 Ҳаётда ўрни бор бир жонга ўхшаб,
 Юрмагил ранглари сомонга ўхшаб,
 Нечун журъатларга шаҳдинг йўқ сенинг!

Зомин.

Ойдин Шукурова

* * *

Шамолларга опичар алла,
 Тикилади юлдузлар бедор.
 Узоқлардан дур ёмғирларнинг
 Кўшиғини келтирар анҳор.

Кириб борар шамоллар боққа,
 Тўзғитишиб жимжит туманни.
 Далаларнинг тепасида ой
 Ким билади кутар нимани?

Тун. Кезаман йўлкалар ўйчан,
 Кеча салқин, туманли боғлар.
 Туюлади тобора танҳо,
 Алаҳсираб юрган суқмоқлар.

Ярим кеча катта ёмғирнинг
 Томчилари жаранглай бошлар.
 Тонгда эса менинг қалбимдан
 Хазон бўлиб тўкилар ёшлар.

* * *
Қўй, сен мени алдама, шаҳар,
Ҳийлаларинг қўллама менга.
Ўтиб борар шундоқ ҳам умр,
Келтиролмай ҳамон ҳушимга.

Қоқилтирди равон йўлларинг,
Машаққатлар яшар мен билан.
Ўз-ўзимга тасалли бердим,
Одамларинг кетганда тубан.

Кеч кирса ҳам кенг кўчаларнинг
Садолари ўчмаган ҳануз.
Қаршимдаги баланд уйларнинг
Важоҳати туюлар ёвуз.

Қизилтепа.

Зулҳумор

Изтироб

I
Умидларим бағри қон, лолаларга айланди,
Орзуларим армонларга, нолаларга айланди,
Кўзёшларим шашқатори жолаларга айланди...
Эй ёр, мунгли зорланишим тингламадинг, нетарман,
Кетар бўлдим, йўлларда зор, йиғлаб-йиғлаб кетарман?!

Бу ишқ дардин жафоси-ла мени бор ўлдирдинг,
Умидларим гумонлар-ла такрор-такрор ўлдирдинг.
Уйқуларим олиб кўздан тунлар бедор ўлдирдинг...
Эй ёр, мунгли зорланишим тингламадинг, нетарман,
Кетар бўлдим йўлларда зор, йиғлаб-йиғлаб кетарман?!

Мен муҳаббат можаросин куйлаб-куйлаб ўтарман,
Қўшиқ бўлиб юракларга эзгу ҳислар битарман,
Лек қалбингга бутун умр армон солиб кетарман...
Эй ёр, мунгли зорланишим тингламадинг, нетарман,
Кетар бўлдим йўлларда зор, йиғлаб-йиғлаб кетарман?!

II
Оҳ нечунким, нигоҳларинг ғамларга ошно бу зум,
Қайғуларим менга қўйгин, менга қўй, қаро кўзим,
Ёнсам-да гар, парво қилма, шул сенга сўнги сўзим...
Майли, қанча ёниш бўлса, майли, ёнай бир ўзим,
Фақат, менга ғамли боқма, ғамли боқма, ёлғизим!

Дардларимни сўрамагин, дардимнинг чораси йўқ,
Билмай ичдим ишқ оғусин, оғунинг шифоси йўқ,
У мард қотил бул юракдан бесамар узилган ўқ...
Майли қанча дардинг бўлса, дардман бўлай бир ўзим,
Фақат, менга ғамли боқма, ғамли боқма, ёлғизим!

Менга шодлик тиласанг гар, шодликларга тўлиб юр,
Бахт излаган йўлларингга кўёш бўлиб сочай нур,
Мен етмаган бахтларга ет, бахт тиларман бир умр...
Майли, қанча бахтсизлик бор, бахтсиз бўлай мен ўзим,
Менга иқбол тиласанг гар, ғамли боқма, ёлғизим!

III
Қайғу бўлса бу оламда бир кун бўлур кулиш ҳам,
Мен ёнсам гар парво қилма, кет, ёлғизим, хотиржам,
Бу дунёга келиш бўлса, бир кун келар кетиш ҳам...
Адо бўлсам бу дунёнинг битта ғамхонаси кам,
Илтимосим, жоним, шунда олма кипригингга нам!

Бир кун келиб бу оламнинг менга қурилса дори,
Сафар қилсам сўнги йўлдан мангу кошона сари,
Сўнг ортимдан йиғлаб қолса билган-билмаганларим
Адо бўлсам бу дунёнинг битта ғамхонаси кам,
Илтимосим, жоним, шунда олма кипригингга нам!

Мен кулмадим бу дунёда, мена қолиб кул, жоним,
Ерингни суй, бағрингга бос, бахтинг ўзи шул, жоним,
Юрт суймаслар бу дунёда нафсу ҳирсга кул, жоним...
Мен бўлмасам бу дунёнинг битта ғамхонаси кам,
Илтимосим, эслаб шунда олма кипригингга нам!

Жиззах.

Мавлуда Авазова

* * *

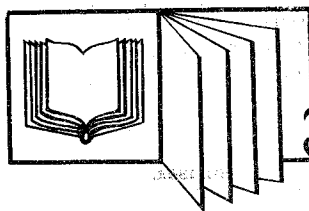
Онажон, минг куллуқ, ишқ бердинг буюқ,
Ҳайратга лиммо-лим қалб қилдинг инъом.
Сўз айтсам нафратли, шиддатли, суюқ,
Насибам гоҳ кундуз, гоҳ қоронғи шом.

Чоғландим яшашга ойдиндай тўлиб,
Ҳақиқат боғини этмоққа бўстон.
Бир этак боланинг биттаси бўлиб,
Дардингни елкалай, жон Ўзбекистон!

Ялпиз

Ифорли туйғулар бўйга етишди,
Тупроқнинг бағрида туғилди Орзу.
Дунёнинг васлига тўёлмади у,
Ошиқлар ахтариб узиб кетишди.

Фарғона.

Ўткир Ҳошимов

ЎЗБЕК ИШИ

Ҳикоя

Алоҳида ишлар бўйича терговчи Корягин машинанинг орқа ўриндиғида ўтирар, толиққан эди. Эски «Жигули» икки бетида бақатераклар тизилган, онда-сонда пахта лахтаклари тўкилиб қолган йўлдан борар, машина эшиги, асабни қақшатиб, муттасил ғийқилларди.

Жуманов дегани, мана, тўрт ойдирки, айбини бўйнига олмайди. Уёқда группа бошлиғи Амбарцумян сиқувга олиб ётибди: «Биз сизни ёш, ғайратли мутахассис сифатида бу ишга жалб қилгандик. Бошқалар обком секретарларини ёнғоқдек чақиб ташлади. Сиз бўлсангиз, аллақандай совхоз директорини эплай олмайсиз».

Минг лаънат ҳаммасига! Пахтасигаям, Жумановигаям! Аввал ҳам «шу-фулланишган» у билан. Бир эмас, иккита терговчи... Умунан, ўргимчак уясига ўхшайди булар. Ҳаммаси чатишиб кетган.

Шу топда машина ҳайдаб бораётган Бердиев ҳам кўзига шубҳали кўринди. Область прокуратураси ходими. Пешка! Қаранг, шуниям тагида машина. «Ноль-олти». Узида-чи? Кичик адлия маслаҳатчисида! Мотоцикл ҳам йўқ... Мунча ғийқиллайди бу эшик?!

— Машинангизни мойласангиз бўлмайдими, Бердиев?
Бердиев ортига қараб жилмайди.

— Кечирасиз, Василий Степанович! — деди чап қўли билан руль ушлаганича, ўнг қўлини кўксига босиб. — Машина меники эмас...

«Қўлини кўксига қўйишига бало борми? Қуллик психологияси!»

— Нима, отангизникими?

— Йўқ, Василий Степанович! Қўшнимизники. Бир кунга сўраб олдим. Корягин жилмайди.

— Тушунарли... Бундан чиқди, қўшнингиз Қаҳрамон...

— Қаҳрамон! — Бердиев фавқулодда янгиликни хабар қилаётгандек самимий шанғиллади. — Қаҳрамон Она! Ун иккита боласи бор.

«Хўп қаҳрамонлик қиптими? Каламушга ўхшаб болалаш жасорат бўлса... Аслида, мана қаерда ётибди, ўғирликнинг илдизи! Чурвақалар туғилаверса, ейман-ичаман деб оғзини очиб тураверса...»

— Айтиб қўйинг, Бердиев. Кампир машинасининг эшигини мойлаб юрсин... Бердиев кулди.

— Кампирнинг праваси йўқ, Василий Степанович. Машина ҳайдолмайди.

— Бундан чиқди, сизнинг исмингизга оформиш қилган... «Қаҳрамон»га қандай қариндошчилигингиз бор?

«Новодящий» савол, — Корягин ўзининг соддалигидан мийиғида кулди. — Бордию, Бердиев машинасини Қахрамон она номи билан хаспўшлаган тақдирда ҳам оғзидан гуллармиди? Ҳарқалай юрист...»

— Айтдим-ку, қўшниси бўламан! — Бердиев орқага ўгирилиб тагин шанфиллади. — Машинани кампирнинг тўртинчи ўғли ҳайдайди. Педагог. Крупская мукофоти лауреати. Мактабда рус тилидан дарс беради.

«Лауреат эмиш! Рус тилидан дарс берармиш! Қани ўша лауреатнинг шогирдлари? Сўроқ пайтида кўзини лўқ қилиб туради. Рус тилини билмасмиш. Аслида-ку, совет ҳокимиятида олтмиш тўққиз йил яшаб рус тилини ўрганмаслик... Билади! Балони билади! Ўзини гўлликка солади. Кейин мажбур бўласан, Бердиевга ўхшаган маҳаллий ҳуқуқшуносларни ёрдамга чақиришга...»

— Лауреатингизнинг машинаси тезроқ юра оладими, ё аравадан фарқи йўқми?

— Майли-ку, йўл тор, Василий Степанович! Тележка чиқиб қолиши мумкин...

— Тор бўлса, кўзингизга қаранг! Мени биринчи марта кўраётганингиз йўқ! Мотор кучаниб ўқирди. Машина шиддат билан елиб кетди. Йўл четига бақатераклар ғойиб бўлди. На дарахт бор, на иморат. Ҳаммаёқ пахтазор. Уфққача, кўз илғагунча... тўқ яшил, қўнғиртоб далалар. Дилни ғаш қилувчи манзара...

Корягин бўғриқиб, машина ойнасини туширган эди, юзига чанг урилди. Баттар хуноб бўлди. «Қанақа худо қарғаган жой бу! Сентябрь охирлаб қолдики, ҳалиям иссиққа чидаб бўлмайди...»

Орадан ҳеч фурсат ўтмай, димоғига аллақандай бўғувчи ҳид урилди. Хизматчилик! Юрист аралашмайдиган соҳа йўқ. Кейинги йилларда экологияга оид ишларни кўришга ҳам тўғри келган — Днепропетровск, Запорожье... Аммо бунақанги бадбўй ҳиддан баҳраманд бўлиш «насиб этмаган» эди... Атрофга аланглади. Нима бало, шу гадейтопмас жойда ҳам химзаводми? Йўқ, кўз илғагунча уфқда на бирон завод корпуси, на тутун бурқситган қувур кўринади.

— Нима бу, Бердиев? — деди ойнани шоша-пиша кўтариб.

— Дефолиант... — Бердиев йўлдан кўз узмай бораркан, тушунтирди. — Бутифос сепмаса, ғўзанинг барги тўкилмайди.

Корягин ҳорғинлик билан кўзларини юмди. Дафъатан соғинч бир туйғуни ҳис этди. Москва атрофи... Сокин куз... Тиниқ осмон... Кристалдек беғубор ҳаво... Ҳозир энг яхши фасл. Пушкин айтганидек, «маьюс ва гўзал...» «Бабье лето» деган гап бор. Ҳар йили сентябрда эр-хотин отпуска олиб, Подмосковьеге — қайнонасиникига боришарди. Ўрмон. Олтиндек сарғайган эманлар... Шамол эпкиниди зириллаб турган оқ қайинлар. Ям-яшил арчазор... Кузги қўзиқоринлар...

Қайнонаси — Надежда Васильевна уларни жон-дили билан кутиб олади. Москвадаги олий категорияли ресторан ошпази ҳам борш билан чучвара пиширишда Надежда Васильевнанинг олдидан ўтаверсин! Ҳайрон қоласан: «Гўзаллик салони»нинг бош косметологи қаёқдаю, қозон-товоқ қаёқда! Ольга-ни айтмайсизми, хотинини! Эрта-индин докторлик диссертациясини ёқлай деб турган олима! Кибернетиканинг мана-ман деган «худо»лари тан беради унга. Ўша академиклар Оленьканинг қўзиқорин мариновка қилишини бир кўрсамми! Сентябрь — эр-хотин орзиқиб кутадиган ой... Афсус, бу йил отпускаям ҳаром бўлди...

Тўғри, айнан шу ойда таътилга чиқишнинг битта ноқулайлиги бор. Наташеньканинг ўқиши бошланади. (Бу йил еттинчи синфда ўқияпти). Устигустак музика мактаби — виоланчело... Лекин Ольга (доно хотин — ярим давлат) буняма йўлини топган. «Ташвиш қилма, Васенька, Наташа ёш бола эмас». Тўғри айтади: подъезддаги қўшни кампирга йигирма беш сўм беришса бас — қизалоқ кечқурун иссиқсиз қолмайди. Эрталаб, холодильникини очса, «сухой паёк» муҳайё. Пишлоқ, колбаса, сарёғ, тухум... Тушликни мактабда қилади... Кейин музика мактаби. Кофе бор, бутерброд...

...Шанба куни кечқурун саккиздан уч минут ўтганда эр-хотин Наташенькани станцияда кутиб олишади. Москвадан қайнонасиникигача электричкада қирқ икки минутлик йўл.

«Папочка!» — дейди қизалоғи вагон зинасидан сакраб тушиб. Ўпишади-

лар. Кейин бабушкалариникига йўл оладилар. (Ажаб! Қизалоқ онасидан кўра уни кўпроқ яхши кўради. Баъзан Оля дашном ҳам беради: «Нима бало, отанг туққанми сени?..»)

Эртасига ота-бола кўзиқорин теришади. Оёғига крассовка, эгнига гамаш, оппоқ водолазка кийган, кўкраги бўртиб қолган Наташенька кўзиқоринлар ғуж бўлиб ўсган жойни кўрса, ёш боладек ирғишлайди: «папочка, қарасанг-чи, папочка, кўрмайпсанми!» Саватчасини саланглатиб ўша томон югуради... Кечқурун бувиси Наташеньканинг топқирлигини мақтайди...

Корягин ўша дилхуш дамларни равшан тасаввур қилдию, юраги орзиқиб кетди.

...Тормоз нолали ғийқиллаб, Корягиннинг ўзи ҳам, хаёллари ҳам тўзон ичида қолди. Пешонаси олдинги ўриндиқ суянчиғига урилиб, бир зум гарангсиб турди-да, машина йўл четига чиқиб, кўндаланг тўхтаб қолганини пайқади. Тракторнинг тариллаши қулоғига кирди. Аланг-жаланг қараб, бир эмас, тўртта прицеп уланган трактор имиллаб, катта йўлни кесиб ўтаётганини кўрди.

— Улгани кетяпмизми, Бердиев?! — деди қўл дўлғаб. — Секинроқ юрсангиз бўлмайдими?

Бердиев унга қарамади. Чап эшикни очиб, овози борича бир нималар деб бақирди. Тракторчи узр сўраган бўлиб, қўлини кўксига қўйди-да, прицеplarини шақиллатган кўйи катта кўчага бурилиб кетаверди. «Саводсиз! Аҳмоқ!»

Корягин моторни ўт олдиришга беҳуда уринаётган Бердиевга жаҳл билан қараб, эшик ойнасини туширди. Юзига чанг урилиб тупурди.

Мотор ҳамон думи босилган мушукдек виғиллар, аммо ҳадеганда ўт олмас эди. Чанг тарқалиб, кўз ўнгида ғалати манзара пайдо бўлди. Бийдек дала, пахтазор. Юз қадамча нарида, марза бошида прицеп турибди. (Ҳозир йўлни кесиб ўтган прицепга ўхшаган). Бошига оқ мато ўраган аёллар, дўппи кийган эркаклар икки букланган кўйи пахта тўла этак орқалаб, прицеп томонга турнақатор келяпти. Худди ўзидан катта буғдой бошоғини ортмоқлаган чумолидек. Бир хиллари ҳамон эгат оралаб ивирсиб юрибди. Бўйнига этак осган. Чотини кериб, ғайритабиий гандираклаган кўйи қадам ташлайди. Ҳар бир ғўза бошига эгилиб, икки қўллаб пахта теради, шоша-пиша этакка тикади. Этак сония сайин шишиб боради.

...Телевизорда пахта теримини кўрган эди. «Время»да. Қорача юзи табассумдан порлаб турган механизатор қиз... Бункерга қордек ёғилаётган лўппи пахталар...

У яна ҳийла тикилиб турди-ю, бир нарсани англади: булар рўмол танғиган хотинлар эмас, ёш қизалоқлар, дўппи кийганлар алп қоматли эркаклар эмас, ёш болалар... «Шошма, бунақа манзарани яна қаерда кўрувди?»

Бердиев ғудраниб капотни очди. Моторни титкилай бошлади.

Эслади! Бир вақтлар «Бошсиз чавандоз» фильмини кўрганди. Ўша кинода ҳабаш қуллар пахтани саватга тераётгани тасвирланган эди... «Бу ерда этакка теришяпти...»

Бердиев бир бало қилди шекилли, мотор ўт олди.

— Бир минут! — деди Корягин ҳамон пахта тераётганлардан кўз узмай. — Ким булар?

— Теримчилар... — Бердиев қўлини исқирт докага артиб, капотни қарсиллатиб ёпди.

— Машина-чи? — деди Корягин астойдил ажабланиб. — Нега машинада термайди?

— Пахта ялпи очилмагунча машина далага тушмайди, — Бердиев жойига ўтирди. — Бундан ташқари, қўл терими тоза бўлади.

«Жигули» секин ўнглиниб, юриб кетди. Корягин ортига қараб, ўзидан катта этакни ортмоқлаб келаётган қизалоқларга яна кўзи тушди. Раҳми келди.

— Нега болалар ишлаяпти? Катталар қаёқда?

Бердиев дарҳол жавоб бермади.

— Уларнинг ҳам ўз юмуши бор... — деди мужмал қилиб.

«Тушунарли... Боласини пахтага ҳайдайди, ўзи чайқовчилик қилади. Новосибирскка тарвуз обориб сотади... Аслида-ку ёшларни қишлоқ хўжалиги ишларига жалб қилиш ҳамма ерда бор. Москвада ҳам картошкага олиб чиқишади. Юқори синфларни. Тўққизинчига кўчса, Наташенькани ҳам чиқарадилар. Бал-

ки, музика мактабидан справка беришар — бармоқларини авайлаши керак... Узиям студентлигида картошка терган. Ёмғир ёғиб турганида... Лой чангаллаб... Бир сафар ҳатто тўрт юз килога олиб чиққан. Пахта нима...»

— Қанчадан ҳақ олади?

Бердиев яхши англамади шекилли, сўради.

— Ким?

— Болалар. Терган пахтасига?

— Килоси — беш тийин.

«Ёмонмас. Бир кунда беш юз кило терса, нақд йигирма беш сўм! Бир оиладан бешта бола пахтага чиқса...»

* * *

«Жигули» ҳамон ғизиллаб борарди. Бердиев бу ёқларни яхши билади: «местний кадр». «XXV партсъезд» совхозининг собиқ директори Панжи Жуманов билан ҳамқишлоқ...

Машина совхоз марказига етиб келди чоғи, ҳийла обод манзара кўринди. Кўчанинг бир томони — гулзор. Уруш қурбонларига ўрнатилган дидсизгина ҳайкал. Бир ёқда икки қаватли бино. Совхоз идораси бўлса керак, мармар «шуба» билан сувалган. Ундан нарида тепасига «Чайка» деб ёзилган ёзги кинотеатр. Чап тарафда аралаш моллар магзини. Яхлит деразаларига аллақачон модадан қолган кийимлар, уч литрли томат банкалари намойишкорона тахлаб қўйилган. Йўл четида рус ва ўзбек тилларида ҳар бири одамдек ҳарфлар билан ёзилган шиор: «Пахта — ўзбек халқининг интернационал бурчи!»

Зум ўтмай, марказ ортда қолди. Тупроғи ўйнаб ётган қишлоқ кўчасига кирдилар. Кўча четида замонавий бетон симёғочлар. Суви қуриган цемент ариқ. Аксариятининг девори оқланмаган уйлар. Баъзиларининг томи шифер билан ёпилган. Тепасида телевизор антеннаси. Баъзилари сувоқли том. Устига ғўзапоя бостириб қўйишибди. (Шунинг учунми, уйлар янаям пастқам кўринадди.) Дехқон халқи тадбирли бўлади. Бу ёқларда ғўзапояни ўтин ўрнида ишлаштишлари Корягиннинг қулоғига чалинган эди. Ҳолбуки, район марказидан магистрал газ қувури ўтган. Наридан борса, ўн беш чақирим... Начора газдан кўра ғўзапояни афзал кўрса — ўзининг иши.

«Жигули» бўёғи униққан дарвоза олдида тўхтади.

— Келдик! — Бердиев машинадан тушиб, дарвозага борди. — Марҳамат! — деди худди ўз уйига таклиф қилаётгандек. Дарвозани тақиллатиб ўтирмади. Кафти билан итарган эди, бир тавақаси ғийқиллаб очилди. — Келаверинг, Василий Степанович.

Корягин дарвозадан кирибоқ тўхтаб қолди. Эҳ-ҳэ, ҳовлимас бутун бошли огород-ку бу! Бемалол кўпқаватли иморат қурса бўлади! Ҳар ким шунчадан ерни эгаллаб олаверса... Разм солиб, бир нарсани англади. Ҳовли катта бўлгани билан бир қарич ҳам бўш жой йўқ эди. Бир томонда помидор, картошка, бодринг пушталари. Бир томон жўхоризор. Сўталари йиғиб олинган, аммо сарғайган поялари сўппайиб турибди. Наридан олмасор... Урик, олча дарахтлари...

Корягин беихтиёр Бердиевга эргашиб чап томондаги бостирма олдида борди. Бостирмада чанг ўтиравериб, рангини аниқлаб бўлмайдиган аҳволга келган АЗЛК—«Москвич» машинаси турибди. (Тўғри, протоколда қайд этилган.) Машина ёнбошида битта занглаган канистр, иккита пачоқ фляга думалаб ётибди. Унга туташ яна бир бостирма. Қозиққа боғланган ола сигир эринчоқлик билан жўхориюя кавшайди, устига қўнган хира пашшаларни думи билан ҳайдайди. Бир чеккада ёнбошига тезак ёпишган бузоқ ётибди. Корягин бостирманинг пастқам бурчагида боғлоқли турган эшакни дафъатан кўрмаган экан. Эшак узун қулоқларини диккайтириб, шу томонга ҳорғин қараб турди-да, бир-икки ҳирқиллади. Кейин, нола қилгандек ҳанграб юборди. Корягин ҳовлини яна бир карра кўздан кечириб чиқишга улгурди. Бурчақда тандир. Ёнида ошхона: қия эшигидан кўкимтир тутун чиқяпти. Этак томонда икки уй, олди айвон. Рўпарадаги токнинг ёғоч сўрилари том устига чиқариб юборилган. «Ҳамма гап — мана шу пастак уйларда! Узини бечораҳол кўрсатади-ю, полини кўчирсангиз, тагидан бир хум олтин чиқади!» Дарвоқе, ёнбош тарафда яна бир уй қурила бошлаган. Хом ғиштдан девор кўтарилган-у, томи ёпилмай, чала

қолган... Кўнглида ҳайрат аралаш надоматга ўхшаш туйғу уйғонди. Аллақайси газетада ўқиган мақола эсига тушди. Қизиқ одамлар! Бир қарасанг, туриш-турмуши бу — ғирт қашшоқ! На одамлардек обстановка қилади, на курортга боради... Нуқул пул йиғади. Жиноят курсисига ўтиришдан ҳам кўрқмайди. Ўн йил, ўн беш йил тўплайди-да, бир кечада осмонга совуриб тўй қилади. Кейин яна йиғади. Биттаси — мана шу Жумановми! Ўқимишли, олий маълумотли... «Маданиятли»сининг аҳволи шу бўлса, бошқалардан ўпкаламаса ҳам бўлади... Миллионер — гадолар!

Ниҳоят эшак энтика-энтика жимиб қолди. Бердиев турган жойида уй эгаларини чақирди. Ошхонанинг қия очиқ эшигида бошига эски рўмол танғиган қоп-қора, озғин кампир кўринди. Рўмол тагидан оқарган сочлари тўзғиб чиққан, гулдор кўйлагининг енгини шимариб олган, қопдек кенг кўйлак беўхшов ҳалпираб турарди.

«Латта ўралган швабрага ўхшайди, — деб ўйлади Корягин. Ажаб, кўнглида армон эмас, қизиқиш уйғонди. — Бунақа ҳаётга қандай чидайди шўрликлар... Кўникиб кетган-да! Одамзоднинг энг катта бахти — кўника билиш. Одамзоднинг энг катта фожиаси — кўника билиш... Ким айтган эди?» Эслай олмади.

Кампир шошиб қолди. Билакларига бегона эркаклар назари тушиб гуноҳга ботаётгандек, ҳовлиқиб енгини туширди. Рўмолини қайта ўраб, салом берди. Бердиев билан узоқ омонлашди. Корягинга ҳам алоҳида таъзим қилди. Бир нималарни гапириб, айвон томон йўл бошлади.

Бердиев унинг кетидан эргашаркан, Корягинни ҳам таклиф этди.

— Келаверинг, Василий Степанович.

Кампир шоша-пиша уйга кириб кетди.

Корягин чор-ночор айвон пешига келди.

— Бердиев, — деди имкон борича осойишта гапиришга уриниб. — Жумановнинг онасига айтинг. Биз зарил иш билан келганмиз...

— Онасимас, хотини... — Бердиев хижолатли илжайди.

«Хотини?! Наҳот шу аёл...»

Уша ондаёқ «кампир» ичкаридан янги кўрпачалар олиб чиқди. Хонтахта атрофига поёндоз тўшаб, оппоқ, озода дастурхон ёзди. Бир зумда тўртта каттакон патир, патнисда олтиндек товланиб турган узум олиб келди. Бердиевга қараб, бир нима деди.

— Дастурхонга таклиф қияпти, — деди Бердиев аёлдан кўз узмай.

— Вақтимиз зиқ! — Корягин гоҳ Бердиевга, гоҳ «кампир»га қараб, бош чайқади. Шунда «кампир» унчалик ҳам қари эмаслигини, ҳаракатлари чаққон ва шиддатли эканини ҳис этди.

— Ноқулай бўлади, Василий Степанович! — Бердиев туфлисини ечиб, айвонга чиқди. — Одат шунақа.

Корягин истар-истамас хонтахта ёнига чўккаларкан, кўнглида нохушлик сезди.

«Бошланди! — деди инжиб. — Ўргилдим одатларингдан!» Юзини ўгириб, бир нуқтага тикилиб ўтираверди. Бир маҳал Бердиев эмин-эркин шовқинлаб гапирётганини эшитиб, бошини кўтарди. Айвон олдида бўй-баста баб-баравар иккита бола турар, Бердиев кулумсираб, уларга бир нималарни тушунтирар (эҳтимол, ниманидир сўрар) эди. Болалар негадир илжайиб жавоб қилади, папкасини муттасил саланглатади. Бирининг бўйнида галстук, иккинчиси галстугини ечиб, шимининг чўнтагига суққан, киссасидан бир учи қизариб осилиб турибди. «Жумановнинг эгизаклари. Бешинчи синфда ўқийди. (Буям протокол-да бор)».

Бердиев нимадир деган эди болалар чуғур-чуғур қилиб уйга кириб кетди. Аёл пахта гулли чойнак, тўртта пиёла (қизиқ, нега тўртта?) келтириб хонтахтага қўйди. Корягин беихтиёр тагин зеҳн солди. Йўқ, ҳарқалай хотини Жумановнинг ўзидан қари кўринади. Анча қари. Пешонасини ажин босган, кўзлари ҳорғин... Айниқса бўйни: тошбақанинг қосасига ўхшайди. Қайнонасининг гапи лоп этиб эсига тушди. «Хотин киши бўйнидан қарийди. Хотинни ғам қаритмайди, эр қаритади». Нақадар доно аёл Надежда Васильевна! Уятсиз Жуманов! Узи пулни пул билан ўйнаган, суюқ аёллар билан ишрат қилган. Шўрлик хотини буёқда... Феодал!

Айвон зинасида тапир-тупир эшитилди. Мактаб формасини ечиб, оёғига этик кийиб олган эгизаклар бир нима деб ғужур-ғужур қила бошлади. Аёл ошхонага йўналди. Дастурхонда ётган нонга айнан ўхшаш битта патирни тенг иккига бўлиб, ярмини унисига, ярмини бунисига берди. Зипиллаб келиб айвон пешада осилиб ётган иккита этакни болалаларига тутқазди. Эгизаклардан бири этакни қўлтиғига қостириб, нон кавшаларига дарвоза томон кетди. Иккинчиси тўсатдан этакни ерга улоқтирди. Турган жойида тепиниб, бир ба-лолар деб чинқирди. Кўзларида ғалати ўт ёниб кетгандек бўлди.

— Пахта тергиси келмаяпти,— деди Бердиев кулумсираб. Ниманидир тушунтирмақчи бўлган эди, бола унга ёвқараш қилиб ҳурпайди.

«Отасига тортган қайсар экан,— деб ўйлади Корягин ундан кўз узмай.—Генетика!»

Хотин ерда ётган этакни силкитиб чангини қоқди. Тағин болага тутқазди. Алланима деб юпатди чоғи, бола истар-истамас эшик томон юрди. Аёл тағин ошхонага кириб кетди. Нохуш сукунат чўкди. Аллакаерда мусича кукувледи. Бостирма томонда сигирнинг пишқиргани эшитилди.

— Марҳамат, Василий Степанович!— Бердиев ярим пиёла чой узатди. Корягин чанқаган эди. Чой ҳўплади.— Узумдан олинг,— деди Бердиев қистаб.

— Бердиев!— Корягин астойдил ранжиб чимирилди.— Биз меҳмондорчиликка келган эмасмиз. Чақиринг, анави хотинни. Палови керакмас!

Бердиев унга алланечук хотиржамлик билан бир лаҳза тикилиб турди-да, қўлидаги пиёлани дастурхонга қўйди. Ошхона томон қараб овоз берди. «Анга» дедими, «янга»ми, Корягин яхши англамади. Хотин ошхонадан мўраллади, сунъийроқ илжайиб жавоб қилди.

Худди шу пайт уй эшигида икки ёшлардаги қип яланғоч, дўмбоққина ўғил бола кўринди. Ўзича ғудраниб остонадан ошиб ўтмоқчи бўлди-ю, қоқилиб кетди. Юзтубан йиқилиб, овози борича йиғлаб юборди. Бердиев ўрнидан илдам туриб, ўша томон юрган эди, ошхонадан аёл отилиб чиқди. Йўл-йўлакай алланима деб жавради. Бердиев айвон пешага етиб бормасдан уй остонасида эгнига эски атлас кўйлак кийган, узун сочини иккита қилиб ўрган қиз пайдо бўлди. Унг биқинини чангаллаганча, энгашиб болага қўл чўзди.

Корягиннинг юраги орзиқиб кетди. «Наташенька билан тенг бўлиши керак». Қизнинг аллакаери чиндан ҳам Наташенькага ўхшаб кетарди. Бўй-бастими, оппоқ юзими... Йў-ўқ! Наташа бунақа қилтириқмас, ранги ҳам заҳил эмас, соғлом, ўктам...

Аёл югуриб келиб болани қизнинг қўлидан олди. Бағрига босганча уйга кириб кетди. Атлас кўйлакли қиз айвон ўртасида тўхтаб қолган Бердиевга салом берди. Корягин унинг кўзларида катталарга хос алланечук чуқур маъно борлигини дафъатан идрок этди. Бердиев нимадир сўраган эди, қиз бир зум сўзсиз-садосиз тикилиб турди-да, биқинини чангаллаган кўйи уйга кириб кетаверди.

Ичкаридан аёлнинг эркаловчи овози эшитилар, бола ҳамон ғингшиб йиғлар эди. «Эри қамалмаса бу ҳам Қаҳрамон она бўлармиди... Бир эмас, бешта бола. Нима зарил! Унта нимжон болани бахтсиз қилгандан кўра битта соғлом болага бахт берган яхши эмасми?»

Корягинни яна хаёл олиб қочди. Наташенька кичкиналигида жуда йиғлоқи эди. Эр-хотин оқшомлари Сокольниковка чиқиб, сайр қилишар, коляскани итариб бораётган Ольга, қизалоқ ҳадеб йиғлайверганидан хуноби ошиб бақириб берарди: «Мен буни ёлғиз ўзим учун туғдимми, ё ўйнашдан орттирдимми? Овут болангни!» Корягин бир қўллаб «лю-лю-лю» деб, коляскани беўхшов силкитар, иккинчи қўли билан хотиннинг елкасидан қучиб, таскин берарди: «Сенга асабийлашиш мумкин эмас, жоним...» Охири Наташенька ухлаб қолар, эр-хотин араз-таразни унутиб, уйга қайтишар, (уйлари паркка яқин) лифт чақириб, ўн тўққизинчи қаватга кўтарилишар, шунда Ольга эркаланиб унинг бўйнига осиларди: «Бўлди, Васенька, энди ҳечам туғмайман».

Ниҳоят ичкарида бола йиғиси тинди. Аёл айвонга чиқиб, хонтахта ёнига тиз чўкди. Узум бошларини майдалаб, олишга ундади. Қизиқ, унинг нигоҳида на асабийлик, на жаҳл сезиларди. Гўё боласини коляскада сайр қилдириб, энди ухлатган бахтиёр онадек хотиржам ва осойишта эди.

Аёл Бердиевдан кўз узмай алланималарни гапирди. Узоқ гапирди. Аввал

вазмин, кейин безовталаниб... Бердиев гулоқ қоқмай тинглаб ўтирар, ора-чора бош ирғаб, маъқуллаб қўярди. Гўё терговчи эмас, туғишган укасидек.

— Нима деяпти?— Корягин хотиннинг гапини бўлиб Бердиевдан сўради.

— Қизи иккинчи марта сариқ бўпти. Касалхонада жой йўқмиш...

— Нима, сиз врачмисиз?— Корягин гарчанд кўнглида қизга ачинса ҳам, хуноби ошди. Сигарет тутатди.

— Эрим қачон чиқади, деяпти.— Бердиев унинг шунча гапини лўндагина таржима қилди.— Кўргани борса киритишмабди.

— Ўзингиз юристсиз-ку, Бердиев! Тушунтиринг. Тергов тугамагунча свидание берилмайди.

Бердиев сўзини тугатар-тугатмас, аёлнинг юз ифодасида ҳайрат пайдо бўлди. Бир нималарни тез-тез гапирди.

— Эрим очидан ўлмайдим, деяпти. Жумановнинг бод касали бормиш. Эрта-индин совуқ тушса, ҳоли нима кечади деяпти... Ҳалигача кўмир олишмабди. Қиш келяпти, нима қиламиз, деяпти.

«Кўмир олмаганмиш! Ишлатсин хумчага босиб қўйган олтинларини!»

— Айтиб қўйинг, Бердиев!— деди Корягин қовоғини солиб.— Албатта, қамоқ— санаторий эмас. Аммо кўрқмасин, эри очидан ўлмайди.— Сигаретни ерга ташлаш учун ёнбошига ўгирилган эди, беш-ўн қадам нарида тўдалашиб турган одамларга кўзи тушди. Олача матодан кўйлак кийган кампирлар, қора-қура ёш болалар... Яқин келишга ҳайиқиб, ғуж бўлиб туришибди. «Томошаўрлар етишмаётувди ўзи!»

— Айтинг,— деди гоҳ Бердиевга, гоҳ хотинга қараб.— Эрининг тезроқ чиқиши ва, умуман, чиқиш-чиқмаслиги кўп жиҳатдан унга боғлиқ.

Таржима тугар-тугамас аёлнинг кўзларида умид ярқ этди.

— Нима хизмат бўлса тайёрман, деяпти.

— Мана бу бошқа гап!— Корягин хотиннинг кўзига синовчан тикилган кўйи таъкидлади.— Ҳар битта сўзимни аниқ-равшан таржима қилинг, Бердиев. Бунинг гапини ҳам сўзма-сўз таржима қиласиз.— Биз, Жуманова, сизни сўроқ қилмоқчи эмасмиз. Сўроқ қилсак, қақиртириб олардик. Шунчаки суҳбатлашгани келдик. Қанча очиқ гаплашсак, шунча яхши. Сиз эрингизнинг соғ-саломат чиқиб келишини хоҳлайсизми?

— Эримдан бошқа суянчиғим йўқ.— Бердиев қоидага биноан сўзма-сўз таржима қила бошлади.— Тепамда худо турибди. Эрим бегуноҳ.

— Шошилманг, Жуманова. Бегуноҳ одам қамалмайди.

— Эримда гуноҳ йўқ!— деди хотин қайсарлик билан.

— Бешта болангизни ўйланг,— деди Корягин унинг кўзига қаттиқ тикилиб.— Қанча рост гапирсангиз, шунча яхши. Ўзингизга ҳам, болалаларингизга ҳам.

Аёл узоқ жимиб қолди. Кўзига мунг чўкди. Ниҳоят паст овозда алланима деди.

— Болаларни ўйласа эримни нега қамайди, деяпти.

— Қонун олдида ҳамма бир, Бешта боласи бўладими, ўнтами. Лекин биз ёрдам беришга тайёرمىз. Азбаройи болалари туфайли. Фақат... Жуманова ҳам бизга кўмаклашиши...

Бердиев таржимани тугатмасидан аёл чуқур хўрсиниб, анчайин қатъий оҳангда нимадир деди.

— Унақа бўлса қизимни касалхонага ётқизинглар, қизим пахтада ишлаб шу дардни орттирган, деяпти.

— Яхши...— биқинини чангаллаб турган қиз (Наташеньканинг тенгдоши) тагин Корягиннинг кўз ўнгига келди.— Қизалоқ масаласида ёрдам бериш мумкин.

У фикрни яқунлаб улгурмай, хотин тагин гапга қўшилди.

— Эримни тезроқ чиқариб беринглар, деяпти.

Корягиннинг энсаси қотди. «Мантиқни қаранг!»

— Жуманова,— деди ўзи хоҳлагандан кескинроқ оҳангда.— Мен бошида айтдим: эрингиз Жумановнинг қамоқдан чиқиш-чиқмаслиги кўп жиҳатдан сизга боғлиқ. Сиз, ҳақиқатни тиклаш йўлида терговга ёрдам беришингиз керак. Шунда ҳаммаси яхши бўлади. Тушунарлими?

Аёлнинг кўзларида яна умид уйғонди.

— Жуманова!— деди Корягин аниқ-равшан қилиб.— Биз сизга, болаларингизга ёмонлик тиламаймиз. Сиздан фақат бир нарсани сўраямиз. Диққат билан қулоқ солинг. Эрингиз Жуманов Панжи ўз показаниясида аниқ қилиб айтган: межрайонний пахта пункти мудири Омоновдан ўттиз минг пора олган. Шундан йигирма беш мингини ўтган йили 29 октябрь — сешанба куни кечаси хотини Жуманова Ҳанифага — яъни сизга кўрсатган. Пул асосан эллик сўмлик, йигирма беш сўмликлар бўлган. Пора бериш фактини пахта пункти мудири Омонов ҳам ёзиб берган... Жуманов беш минг сўмни қаёққа сарфлаганининг ҳозирча аҳамияти йўқ.— Корягин «балки айш-ишрат қилгандир» демоқчи бўлди-ю, айтмади.— Лекин йигирма беш мингни сизга кўрсатгани аниқ. Илтимос, эслаб кўрсангиз, ўша пул қаёқда?

Корягин мулоҳазаларини дона-дона қилиб айтди. Бердиев ҳам худди шу оҳангда таржима қилди. Корягин аёлнинг кўзларига тикилиб, юзидаги ҳар бир ифодани кузатиб турди. Хотин аввалига ҳайрон бўлди. Гоҳ Бердиевга, гоҳ унга мўлтираб термулди, кейин кўзлари аламдан қисилиб, бидир-бидир қила бошлади.

— Тушунтиринг, Бердиев!— деди Корягин хотиннинг жавобини кутмай.— Эри ҳаммасини тан олган. Жуманова! Тушунсангиз-чи! Сабил қолмайдими ўша йигирма беш минг! Эрингиз арзимайдими йигирма беш мингга?!

Хотиннинг ранги гезариб, бўйни баттар тиришиб кетди. Кўзлари ғазабдан ёниб, ўрнидан сапчиб турди. Чинқириб сонига шапатилай бошлади. Бармоғини бигиз қилиб ҳовлининг гоҳ у, гоҳ бу бурчини кўрсатди. Охири гувала деворли пастак бостирмага имо қилганча, оғзидан кўпик сачратиб айюҳаннос солди.

— Бу қандоқ зулм! Қандоқ бўҳтон!— Бердиев хотиннинг гапларини шоша-пиша таржима қилишга киришди.— Икки марта тинтув қилдиларинг! Хоҳласанг яна юз марта текшир. Минг марта текшир! Ҳечвақо йўқ бу хонадонда. Эрим болаларига ҳаром егизган эмас. Эримда гуноҳ йўқ! Йўқ! Жонимни олоқчимисан! Ол! Отиб ташла! Ана, хоҳлаган жойингни титкилайвер. Текширмаганинг битта халажой қолди. Кавлаб кўр ўшаниям!

Корягин истеҳзоли кулумсиради. Ҳа, аввалги терговчилар икки марта тинтув қилган... Лозим бўлса Амбарцумяндан санкция олади-да, кавлатади ўша туалетни ҳам.

Хотин ҳамон оғзидан кўпик сачратиб қўшқўллаб тиззасига шапатилар, аммо йиғламас эди. («Йиғласа яхши бўларди... Ҳарқалай кўнгли эрийди... Тилзабони очилади»). Хотин борган сайин авжга минар, ҳали-вери жағи тинадиганга ўхшамасди. Корягиннинг қулоғи шанғиллаб кетди.

— Нима дейди бу, Бердиев?

— Менга отасиз бола керакмас, деяпти. Бешта боламини бағримга оламанда, ўзимга-ўзим ўт қўяман, деяпти.

— Қўйса-қўйверсин! Одати шу буларнинг! Фанатичка! Одамга ўхшаб суҳбатлашай десанг...— Корягин жаҳл билан ўрнидан турган эди, хотин кутилмаганда билагига чанг солди. Иккинчи қўли билан Бердиевнинг ёқасидан ушлаб, пастга судрай бошлади. Корягин эсанкираб қолди. Беш минут аввал қўйдек ювош бўлиб дастурхонга таклиф қилаётган одам... Қўли мунча қаттиқ бу кампирнинг... Бир томонда Корягин, бир томонда Бердиев ҳарчанд юлқинмасин, хотиннинг омбирдек қўлидан чиқиб кетолмас, аёл нуқул «юр, юр!» деб чинқирарди.

— Бердиев!— деди Корягин силтаниб.— Айтиб қўй бу шаллақига. Бугуноқ эрининг олдига обориб тиқиб қўяман!

Бердиев гапини тугатар-тугатмас хотин баттар жазавага тушди. Иккаласини баравар силкитиб, дод солди.

— Қамоққа олиб бор, деяпти...— Бердиев ранги ўчиб, аёлга алланима деди. Инсофга чақирди чоғи. Аммо хотин эсдан оғиб қолганга ўхшар, нуқул иккала рақибини айвондан ерга олиб тушишга уриниб, тортқилар эди. Умрида бундай хўрлик кўрмаган Корягин ғазабланиб кетди.

— Қўйвор, алвасти!— деди ҳайқириб.

Бола йиғиси эшитилди. Уй остонасида бояги рангсиз қиз яланғоч укасини кўтариб турар, бола шовқин-сурондан қўрқиб уйғонган шекилли, чириллаб йиғлар, рангсиз қизнинг кўзлари жиққа ёшга тўлган, аммо индамасди. Аёлнинг

чангак қўллари дарҳол бўшашди. Гандираклагундек чайқалиб бориб, болани қўлига олди. Хўнграб йиғлаб юборди.

Бердиев шолчада тўнқарилиб ётган шляпасини олиб кийди. Корягин галстугини тўғрилади. «Истеричка!» — деб ўйлади нафрат билан.

Шу пайт ёнбош томондан ғўлдираган овоз келди.

— Нега аёл кишини ҳақорат қиласан, йигитча?

Корягин жаҳл билан бурилиб қаради. Томошахўрлар кўпайиб кетган, бояги кампирлару болалар орасида энди салла ўраган чоллар, ёш аёллар, эркаклар ҳам кўринар, қирқ чоғли оломон ярим доира ясаб ўшшайиб турарди.

— Ким? Ким у гапирган? — деди Корягин хезланиб.

Оғир сукунат чўкди. Русча гапирган одам қўрқди шекилли, миқ этмади. Оломон ҳам жим эди.

— Ким? — Корягин дағдаға билан таъкидлади. — Қани, чиқсин буёққа!

Жавоб бўлмади. Саллали чоллар, узун кўйлакли кампирлар минғир-минғир қилди.

— Хўп... мен... — ниҳоят орқароқда турган айқиқсифат эркак иккиланиб даврадан чиқди. — Мен гапирдим, — деди айвон пешига келиб. Бошида яғири чиққан дўппи, эғнида униққан кўйлак, оёғида пошнаси қийшиқ этик... — Нега хотин кишини ҳақорат қиласиз, йигитча? — деди соф рус тилида. Бироқ бу сафар сизлаб гапирди. — Нима, акасимисиз, қудасимисиз?

«Эҳ-ҳэ! Русча маталниям билади бу!»

— Мен сизга «йигитча» эмасман! — Корягин унинг кўзига тикандек қадалди. — Мен алоҳида муҳим ишлар бўйича...

— Нега қийнайсизлар шўрликни? — «Айиқ» унинг гапини эшитмагандек қўл силтади. — Неча марта обиск қиласизлар?

— Хоҳлаганимизча! Тушунарлими? Хоҳлаганимизча! Ўзингиз кимсиз? Марҳамат қилиб кўрсатинг ҳужжатингизни! Ким сизга рухсат берди хизмат бурчини ўтаётган...

— Қўрқитмай қўяқолинг. — «Айиқ» сочи қиртишланган бошидан дўппи-сини ечиб, кафтига уриб қоқди. Қайта кийди. Лапанглаб бориб Жумановани елкасидан қучди. Юпатиб, алланима деди. Хотин баттар хўнграй бошлади. «Айиқ» йиғлаётган болани унинг қўлидан авайлаб олди. Бир қўллаб болани кўтарганча, рапидадек кафти билан аёлнинг бошини силади. Аёл ҳиқиллаб йиғлар, нукул бир сўзни қайтарар эди. «Акажон! Акажон!»

Оломон орасида ғовур-ғувур бошланди. Косовдек қоп-қора, озғин чол қўлини пахса қилиб, бир нима деб чийиллади.

— Кетиш керак, Василий Степанович, — деди Бердиев руҳсиз оҳангда.

* * *

Машина секин юриб борар, Корягиннинг дили хуфтон эди. «Аслида «сух-бат»ни юмшоқроқ оҳангда қилиш керак эди. Ҳарқалай тергов эмас бу. Умуман олганда қонунга хилоф... Лекин ният яхши эди-ку! Кўрмайсизми бу фанатикларни!» Хотиннинг лўловозлиги, «айиқ»нинг дағдағаси қулоғидан кетмас, фикринар эди. Ярамас! Сенсираб гапирди-я! Ҳаммасининг илдизи бир! Ҳаммаси чатишиб кетган!

— Бояги ким эди, Бердиев?

— Қайси бири?

— Дағдаға қилган босмачи?

Бердиев нохуш ғудранди.

— Босмачи эмас...

— Босмачи! — деди Корягин қатъият билан. — Ўзи бўлмаса, ота-бобоси босмачи ўтган. Башарасидан кўриниб турибди. Фамилияси нима? — Чўнтагидан қалам-дафтар чиқарди. — Аниқ адреси!

— Фамилияси — Жуманов.

— Демак, Жумановнинг акаси?

— Йўқ, амакиваччаси.

— Яъни, қайси маънода?

— Қандай тушунтирсам экан, Василий Степанович... Жумановнинг отаси бояги... сиз айтаётган «босмачи»нинг отаси билан ака-ука бўлган. «Босма-

чи»нинг отаси фронтдан инвалид бўлиб қайтган, мироблик қилган. Ҳозирги тилда айтсак — ирригатор. Жумановнинг отаси партия ходими бўлган... Ака-ука ўлиб кетганидан кейин...

Корягиннинг боши ғувиллаб кетди. «Акаси, укаси, амакиси... Нима аҳамияти бор?»

— Узингизни қийнаманг, Бердиев. Шажараларни тушунтирмай қўяқолинг. Нимага шунчалик ҳимоя қилиб қолди порохўрнинг хотинини?

Бердиев йўлдан кўз узмай бораркан, чуқур сўлиш олди.

— Айтим-ку, амакиваччаси деб. Бизнинг одатда, оталар ўлса, авлоддаги биринчи ўғил ҳаммага ота ўрнида ўтади.

— Ота эмиш! — Корягин истехзоли кулди. — Нима иш қилади ўша «ота»? Мачитда мулла эмасми, ишқилиб?

— Самосвал ҳайдайди. ПМКда...

— Нечанчи ПМК?

— Ун тўртинчи.

— Исми? — деди Корягин ён дафтарга ёзишда давом этиб.

— Қишлоқда ҳамма уни Вали тоға дейди. Лекин асли оти — Валентин.

— Нима? — Корягин олдинги ўриндиқ томон эгилди. — Нима дедингиз?

— Валентин...

— Қанақасига?!

Бердиев елкаси оша унга хотиржам қараб қўйди.

— Вали тоға Ленинград блокадасидан чиқиб келган экан... Қирқ иккинчи йилда. Ун бир ёшида... Жумановлар оиласи уни ўғил қилиб олган.

* * *

— Айбланувчи Жумановни сўроққа!

Корягин «Дело»ни ёжигиниш аралаш ҳафсаласизлик билан варақлади. «Жуманов... Жуманов... Жонга тегди! Пора олиб, пора бергани факт! Қўшиб ёзгани, амалини суиистеъмол қилгани — факт! (149, 152, 149-прим моддалар) Бўйнига олмайди, вассалом! У ёқда группа бошлиғининг дағдағаси. «Бир ҳафтада бўйнига қўясан, беш кунда показание оласан...» Айтишга осон. Одамга ўхшаб ишлайдиган алоҳида кабинетинг бўлмаса, айбдорни сўроққа шаҳарнинг нариги бошидан конвой олиб келса... Устига-уштак мана бу дўзах жазирамаси!.. Умарилган қанча миллионлар давлатга қайтарилди. Ҳали яна қанчаси топиларкин? Битта конденционер қўйиб берса ҳаққи кетади буларнинг!»

Жаҳл билан бориб, деразани очди. Юзига иссиқ ҳаво урилди.

Кунботар палласи. Қилт этган шамол йўқ. Рўпарада томи қуббали аллақандай кўхна бино. Қалдирғочлар визиллаб учиб юрибди. Пастда тор ҳовли. Бешинчи қаватдан қараган одамга ҳовли янаям кичрайиб, каталакдек кўринади. Ўртада қирғоғи цементланган ҳовуз. Ҳовуз бўйида бир туп арча. Япроқларига чанг қўнавериб сарғайиб кетган. Қисматидан нолигандек, мунғайиб турибди.

«Қаёқдан келиб қолдинг бегона бу юртларга, биродар!» Василий Степановичнинг кўз ўнгида тагин Подмосковье ўрмонлари жонланди. Наташеньканинг соғинганини шу қадар чуқур ҳис этдики, кўксининг чап бурчи санчиб кетгандек бўлди. Қизиқ, аввал ҳам хизмат тақозаси билан узоқ сафарларда кўп бўлган. Лекин ҳеч қачон қизалоғини буйчалик соғинмаган эди. Шу пайтгача хаёлига келиши билан ҳайдаб солишга уринган кўнгилсиз хотира тўсатдан бутун тафсилоти билан ёпирилиб келди.

Ольга «бошқа туғмайди», деганига қарамай, тагин бир марта бўйида бўлиб қолди. (Эр-хотин ҳарчанд эҳтиётини қилишса ҳам) Ушанда Наташенька, чамаси уч ёшларда эди... Корягиннинг ўзига қолса Оленьканинг туғишини хоҳларди. (Балки ўғил бўлар... Ҳар қандай эркакнинг кўнглида ўғил кўришдек эгоистик орзу бўлади) Бир куни кечаси (эсида, қаҳратон қиш эди) Ольга Наташенькани ухлатгач, эр-хотин ётишганида Корягин «яна битта туғсанг ҳеч нима қилмайди», деган маънода гапирди. Ольга талай фурсат жим ётди-да, тўсатдан «ёрилди». «Василий, — деди босиқлик билан. — Сен яхши одамсан. Шунинг учун алдашни хоҳламайман. Эсингдами, бировни севиб қолсам, сендан яширмайман, дегандим... Шундоқ бўлиб қолди. — Жавоб кутгандек бир лаҳза жимиб қолди. Эридан садо чиқмагач чуқур сўлиш олди. Дона-дона

қилиб тушунтирди. — Энди, билдимки, у севишга арзимас экан... Хотиржам бўл, эртага абортга бораман».

Корягин рўй берган воқеанинг бутун даҳшатини энди тушуниб етгандек, сапчиб турди. «Демак сен... сен... — деди энтикиб. — Айт! Ким ўша иблис!?» «Бўкирма, Наташенькани қўрқитиб юборасан. — Ольга ниҳоятда хотиржам алпозда дашном берди. — Қизиқ одамсан, Вася, — деди деярли эркалаб. — Хўш, ўша «иблис» кимлигини айтсам, қўлингдан нима келарди? Дуэлга чақирасанми? Ё сўйиб келасанми? — Яна чуқур сўлиш олди. — Ўзим аҳмоқман! — деди ўкинч билан. — Виждоним олдида пок бўлай деб. — Овозида қатъият билан таъкидлади. — Хотиринг жам бўлсин! Энди бунақа иш такрорланмайди... Ажрашамиз десанг, ҳозироқ развод бераман. Ахир биз замонавий одамлармизку, Василий... Қизингдан кўнглинг тўқ бўлсин. Наташенька ўзимга тан... Хоҳласанг ҳар ҳафта кўриб турасан».

Корягин пальтони елкасига илди-ю, телпак ҳам киймай чиқиб кетди. Қор қиялаб урар, совуқ шамол увилларди. (Москва кўчаларида шамол шиддатли бўлади)... Тонготарга яқин қайтиб келди. Ольга ухламаган экан. «Совуқ қотиб кетгандирсан? — деди орадан ҳеч гап ўтмагандек. — Дамингни ол, ишга кечикасан...» Корягин индамай нариги хонага кирди. Каравотчасида ухлаб ётган қизининг юзидан ўпди. «Вася, — деди хотини ташвишли шивирлаб. — Болани шамоллатиб қўясан. Қара, ҳаммаёғинг қор-ку!» Корягин қизалоғи устида бош эгиб тураркан, энди мана шу жажжи вужуд дунёда ўзининг энг азиз одами бўлиб қолганини теран ҳис этди...

У ҳамон дераза олдида тураркан, аллақачон унутилиб кетган нохуш хотира нега айнан шу паллада хаёлига келганини тушунмади. Кейин нима учундир икки кун илгари қишлоққа борганида Жумановнинг кампир-хотини юзи янаям хунуклашиб чинқирганини эслади. «Менга отасиз бола керакмас, болаларимни бағримга оламан-да, ўзимга ўт қўяман!» Кўнгли баттар хуфтон бўлиб, хаёлан қўл силтади. «Билганини қилмайдими, ўша ёввойи!»

Деразадан нари кетаркан, яна бир карра осмонга қаради. Қуёш ҳали ботмаган, осмон ғуборли, онда-сонда исқирт булут парчалари кўринар, ташқаридан дим ҳаво ёпирилиб кирарди. Шошилмай стол ёнига бориб ўтирди. Томоғи қақраб, тортмани очди. «Пепси-кола» шишасига қўл чўзди. Шиша муздек эди: яқинда холодильникдан олиб чиқишган... Очқични стол устига қўйди. Тиқинни очмоқчи бўлди-ю, нафсини тийди: «Кейин». Шишани тагин тортмага солди.

Йўлакда қадам товушлари, соқчининг «тек тур!» деган буйруғи эшитилди. Эшик очилиб, ёш сержант кўринди.

— Уртоқ терговчи...

— Сиз бўшсиз! — деди Корягин қуруққина қилиб.

Жуманов эшик олдида тўхтади. Катак кўйлаги ғижимланган. Шимининг бир почасини негадир қайириб олган. Соқоли ўсиб кетган, юзи шишган... Кейинги пайтда Корягин уни ҳар кўрганда беихтиёр асабийлашарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Бироқ ўзини босди.

— Ўтиринг, Жуманов! — деди вазминлик билан.

Жуманов оғир қадам босиб, рўпарадаги табуреткага ўтирди. Зўр бериб, билакларини силай бошлади. (Кўллари титрар эди).

«Кишан сиқдимиди? Шунақа! Кишан дегани — билакузук эмас».

— Хўш, Жуманов, бошлаймизми? — Корягин очиқ делони шошилмай варақлади. — Энг муҳим далилларни алоҳида диққат билан «қайта ўқиб чиқди...» Кейин айбланувчининг кўзига синовчан тикилди.

Жуманов ҳамон билакларини силаган кўйи ерга қараб ўтирарди. Кўзлари қизариб кетган, лаблари порс-порс ёрилган, оғир нафас олади.

— Шикоят йўқми, Жуманов? Соғлиқ яхшими?

Расмиятчилик... Майли, буям керак-да... «Уч кундан бери уйку йўқми? Камерадаги иккита рецедивист итнинг боласидей дўппосладими? Дўппосласаку, майли... Кўнглига сиққанча хўрлагандир? Гапир! Саводинг жойида. Йўл-йўриқни биласан, Москвада ўқигансан... Айтавер! Қонунга хилоф иш қилиш-япти, менга ҳам жисмоний, ҳам руҳий азоб беряптилар демайсанми? Демайсан! Негаки қонунни аввал — боши ўзинг бузгансан! Нима, шунча қилғилиқларнинг эвазига биз сени бошимизга кўтаришимиз керакми?»

— Сиздан сўряпман, Жуманов! Шикоят йўқми?

Жуманов оғир бош кўтарди, гапирмоқчи эди, бўғзидан хириллаган овоз чиқди. Порсиллаган лабини ялаб қўйди.

«Э, ҳа-а! «Камерадшош»ларинг бир суткадан бери сув ичгани қўймапти-ми? Нафас олсанг ичинга олов қиряптими? Чанқоқ азоби ёмон... Айниқса мана бу дўзах иссиғида».

Корягин шошилмасдан тортмани очди. «Пепси-кола» шишасини стол устига қўйди. Тортмада турган стаканни излаган бўлиб, узоқ титкилади. Ниҳоят, стаканни ҳам шиша ёнига қўйди. Очқич излаб, гоҳ у чўнтагини, гоҳ бу чўнтагини кавлади.

— Қаёққа йўқолди, шайтон олгур!.. Иссиқни қаранг, Жуманов, — деди очиқ деразага аланглаб. — Умуман, бу томонларда ёмғир ёғадими ўзи? — Бу гапларни айтар экан, айбланувчига бирон марта қайрилиб қарамади. Ниҳоят очқич «топилди». «Дело» тагида ётган экан. Темир тикинни очди. Шиша оғзи кўпириб, муздек ҳовур кўтарилди. Сувни шошилмасдан қиррадор стаканга қўйди. «Пепси-кола» тагин кўпирди. Салқин, ёқимли ис хонани тутиб кетгандек бўлди... Ниҳоятда хотиржамлик билан ҳўплади.

— У-ўй! — деди чуқур хўрсиниб. — Жоннинг роҳати-я, Жуманов... — стаканни столга қўймай, унга тешиб юборгудек тикилди.

Жумановнинг қизарган кўзлари ярқиллаб очилиб кетган, шишган лабларини муттасил яларди.

— Пепсига қалайсиз, Жуманов? — Корягин стаканга яна сув қўйди. Тагин салқин буғ кўтарилди.

Жуманов ғайритабиий чаққонлик билан ўрнидан турди. Бир-икки қадам босган эди, Корягин ниҳоятда хотиржам огоҳлантирди.

— Ўтирилсин! — «Дело»ни тагин ҳафсаласиз варақлашга тушди. Зимдан расм солиб турди. Жуманов жойига ўтирганича, бир нуқтага тикилган кўйи бошини ҳам қилганини назардан қочирмай, қоғозлардан бирини ажратиб олиб, (эхтимол юзинчи мартадир) осойишта овозда ўқий бошлади.

— «Мен собиқ обком секретари (исм шарифини аниқ-равшан қилиб айтди) шуни тан олиб айтаманки, «XXV партсъезд» совхозининг директори Жуманов Панжи мазкур лавозимни сотиб олиш учун менга қирқ минг сўм пора берган. Пулни дипломатда обком дачасига (Корягин ўша йил, ўша кунни аниқ айтди) тунги соат йигирма учдан ўттиз минут ўтганда олиб борган».

Жуманов ҳамон ердан кўз узмай ўтирарди.

— «Дим-дим» ўйнаш етар энди? «Пепси» ичасизми? — Корягин ўтирган жойида стаканни узатди. — Марҳамат!

Жуманов яқин келиши билан стаканни бери тортди.

— Ёш болага ўхшайсиз! — деди самимият билан. — Наҳот бизни шунчалик гўл деб ўйласангиз? Ишонинг, бизга шахсан сизнинг керагингиз йўқ. Совет қонуни гуманный. Чин юракдан тавба қилганларни кечиради. Мана... — у бир варақ қоғозни «дело» орасидан олиб, стол қиррасига сурди. — Шунга қўл қўйсангиз бас...

Жуманов стол рўпарасида турар, қизарган кўзлари чўғдек ёниб стаканга тикилиб қолган, сарғайган бодрингдек тилини чиқариб, ҳансираб нафас оларди.

— Марҳамат! — деди Корягин ручка узатиб. — Мана бу ерга.

Жумановнинг кўзида умид сўнди. Стакандаги сувга яна бир лаҳза термулиб турди-да, гандираклагудек қадам босган кўйи жойига бориб ўтирди. Терговчи совуқ кўпириб турган сувни бамайлихотир ичди.

— Сиз, — деди беихтиёр кекириб («Лаънати, гази мунча кўп!»). — Ғалати одамсиз. Обком секретари показаниесида ҳаммасини ёзиб қўйган бўлса... — Узоқ сукут сақлади-да, осойишта оҳангда давом этди. — Секретарь ёлғиз сизнинг оёғингиздан тортяпти, деб ўйлайсизми? Адашасиз, у туллак кўплардан пора ундирган: райкомлар, раислар... пахта тозалаш заводлари... приёмшиклар... Энди эса сувдан қуруқ чиқиш учун айбни бошқаларга тўнкаяпти. Аслида ҳаммани пора беришга ўзи мажбур қилган. Жумладан сизни ҳам.

Айбланувчи алланима деб гўлдиради.

— Нима?

Жуманов энтикиб-энтикиб нафас олди. Оғзидан чиққан сўз бўғзида қолиб кетаётганга ўхшарди.

— Аниқ гапиринг, Жуманов! — Корягин ёзишга шайланиб, қўлига ручка олди.

— Мажбур қилишди... — деди Жуманов ҳар сўзини бўлиб-бўлиб. — Директор бўласан... дейишди. Қолоқ совхозни кўтарасан... дейишди. — Нафаси қайтиб хириллаб қолди. — Шу... — деди ҳолсизланиб.

— Шошманг! — Корягин стаканга яна «пепси» қўйди. Жиндай... Икки қултум. — Ичинг! — деди қовоғини солиб.

Бу сафар Жуманов ўрнидан турмади.

— Нима, ўзим обориб беришим керакми?

Корягин бу гапни шунақа самимий жаҳл билан айтдики, Жуманов илкис ўрнидан турди. Ғайритабиий чаққонлик билан яқин келди. Бироқ Корягиннинг ўзи узатмагунча стаканга қўл чўзмади. Кейин сувни ютоқиб ичди-ю, шиша тагида қолган «пепси»га илтижоли мўлтираб қаради.

«Яхши! Чанқаган одам бир қултум сув ичдимми, баттар қийналади».

— Ўтиринг! — Корягин унинг иккиланиб турганини кўриб, секин, аммо қатъий оҳангда буюрди. — Стаканни жойига қўйинг.

Жуманов икки кўзини шиадан узмай, тисарилиб бориб, табуреткага чўкди.

— Мажбур қилишди, денг! Мана бу — бошқа гап! — деди терговчи деярли дўстона оҳангда. — Сиз бўлса ўргатилган тўтиқушдек доим бир гапни қайтарасиз. «Тўхмат! Тўхмат!» Ахир сизни мажбур қилишган экан-ку! Шуни аввалроқ айтиш керак эди. Биламиз қўрқитишган, директор бўлмасанг партиядан ўчасан дейишган. Кейин обком пора талаб қилган. Сизнинг кўнишдан бошқа чорангиз қолмаган.

Жуманов бир нуқтадан кўз узмай ўтирарди.

— Тушунинг, Жуманов! — деди терговчи яна ҳам хайрихоҳроқ оҳангда. — Обком устингиздан мағзава ағдариб ётибди-ю, сиз уни ҳимоя қилмоқчи бўласиз. Бир гапни айтмайми?... Ўзаро гап. Уйингизга борувдим. Қизингиз бетоб экан.

Жуманов бошини кўтарди. Қизарган кўзларида хавотир, армон бор эди.

— Ҳаяжонланманг, — деди Корягин юпатиб. — Қизалоққа ёрдам берамиз. Ақлли қиз кўринади... Гап бундамас. Биласизми, порани ўз ихтиёри билан топшириш бошқа, мажбур бўлиб бериш бошқа... Обком сизни директорликни сотиб олган деяпти. Сиз бўлса қўрққанингиздан, мажбур бўлиб пора бергансиз... Фарқни англаяпсизми?... Дарвоқе, эгизакларингиз шўх экан. Сизни соғинган кўринади. Табиий ҳол... Айтяпман-ку, бизга сизнинг керагингиз йўқ. Сиз, кечирасиз-ку, оддий килькасиз. Акулалар бошқа. Шахсан менга қолса сизни эртагаёқ чиқариб юборишга тайёрман. Албатта, ишни суд ҳал қилади. Лекин...

— Юзлаштиринг! — деди Жуманов совуқ қатъият билан. Энди овози ёлдираб чиқмас, ҳарқалай гапини англаса бўларди. — Мен бермаган порани бердим деёлмайман.

«Яна бошлади эски ашуласини!» — Корягин ёжинди.

— Демак сиз обком секретарига ҳеч қандай пора бермагансиз? — деди тамомила лоқайд оҳангда.

Жуманов индамай бош ирғади.

— Яхши! Ундай бўлса, «Москвич»ни ким ҳадя қилди? Нима эвазига?

— Унга тўрт йил бўлган, — деди Жуманов юзини ўгириб. — Бўлим бошқарувчиси эдим.

Корягин кулди.

— Тўғри, бўлим бошқарувчиси эдингиз. Мажбуриятни областда биринчилар қатори бажаргансиз. Сизга «Москвич» совға қилганлар...

— Пулимга сотиб олганман.

— Аҳамияти йўқ, — деди Корягин баттар ижирғаниб. — Ҳамма бўлим бошқарувчисям шахсий машинада катайса қилмайди. — Яна маъноли сукут сақлаб, Жумановга тикилиб ўтираверди. Дарвоқе, «Москвич»ни гапириши билан тўрт йилми, беш йил аввал бўлган суҳбат эсига тушди. Ольганинг туғилган куни эди. Химкидан укаси Саша келди. Жиндек ичишганидан кейин ҳасрат қилди. «Бу — ўзбекларни тергайдиган қонун борми-йўқми, сен юристсан-ку!

Улар бизнинг машинада катайса қилишни билади, эвазига пахта деб тупроқ аралаш хас-хашак жўнатади». Корягин ўшанда бу гапга унчалик эътибор бермаган эди...

— Биласизми, Жуманов, — деди дилкашлик билан. — Бир нарсага ҳеч ақлим етмаяпти. Марҳамат қилиб тушунтириб берсангиз. Демак «XXV парт-съезд» совхозни қолоқ бўлган. Сизнинг бўлимингиз эса областда биринчилар қатори мажбуриятни бажарган. Қандай қилиб?

Жуманов энгак қоққандек, бошини ғалати сарак-сарак қилди.

— Аввал ҳам айтган эдим-ку...

— Нима қипти, яна қайтараверинг! — Корягин кинояли кулди. — Сиз гапираверинг, мен эшитавераман... Уёғини ўзим давом эттирайми? — деди гап оҳанги кескин ўзгариб. — Та-ак... Демак, «оқ олтин»ни яратувчи «олтин қўлли» Жуманов ўта жонбозлик кўрсатган...

— Ишонмасангиз ўша пайтда бўлимда ишлаганлардан сўранг.

— «Қаҳрамонона» меҳнат қилган, — деди Корягин истеҳзо билан. — «Оқ олтин»дан мисли кўрилмаган ҳосил олган. Шунинг учун унга машина совға қилганлар. Кейин директорликка кўтарганлар. Эвазига қирқ минг сўраганлар.

— Айтдим-ку, мажбур қилишди. — Жумановнинг овози тагин хириллай бошлади. — Совхоз ўтириб қолган эди...

— Жуда тўғри! Қайси аҳмоқ илғор совхозни қирқ мингга сотади! Яхши совхозларнинг таксиси эллик мингдан етмиш минггача бўлган. Бундайроқлари қирқ минг...

— Тўхмат! — Жуманов порсиллаган лабини ялаб қўйди. — Ҳеч кимга пора берган эмасман!

Корягиннинг тоқати тоқ бўла бошлади. «Аҳмоқ! Қайсар эшак!»

— Тўхмат денг-а? Энди мендан эшитинг, Жуманов! Сиз! — деди шиддат билан бармоғини бигиз қилиб. — Сиз порани ўз ихтиёрингиз билан бергансиз! Совхозни сотиб олиш учун! Аввал ҳам приписка билан шуғуллангансиз. Бўлимни бошқараётганингизда. Катталар кўрадики, қўшиб ёзишга устасиз. Тажриба бор. Шундан кейин...

— Тушунсангиз-чи! — Жуманов аянчли хириллади. — Бермаган нарсамни қандоқ қилиб бердим дей... Ахир мен бор-йўғи ярим йил директор...

— Ярим йил эмас, етти ой!

— Агар қўшиб ёзсак совхоз планни бажармасмиди!

— Омоновнинг показаниеси-чи? — Корягин «дело»ни асабий варақлади. — Нега юз эллик тонна пахтани приписка қилганингизни, Омоновдан нега ўттиз минг олганингизни айтайми? Обкомга берган қирқ мингнинг ўрнини қоплаш керак эди!

— Ахир бу тўхмат-ку! Совхоз планни бажармаган, — деди Жуманов йиғламоқдан бери бўлиб. — Саксон етти процентда қолган. Омонов бошқалар билан тил бириктирса бириктиргандир. Аммо мен билан... — бошини баттар сарак-сарак қилди. — Пахтанинг ўзи йўқ эди. Йўқ нарсани қаёқдан олай?

— Буни мендан сўраяпсанми? — Корягин чин дилдан кулиб юборди. — Мендан-а! Ҳа, тан оламан, мен пахтани яхши билмайман. Аммо приписканинг кўхнясини хўп ўргандим. Планни бажара олмаганингиз учун ҳам қўшиб ёзгансиз. Бажарай десангиз пахта йўқ, бажармай десангиз балога қоласиз. Мафия! Биламан, Жуманов, сиз аҳмоқ эмассиз. Иқтисодчисиз, бу гапларнинг ҳаммаси абсурд эканини билгансиз. Фақат бир нарсани тушунмайман. Наҳотки сиз — олий маълумотли экономист, ўйламагансиз? Марказий районларга тола ўрнига хашак борган. Кейин ўша лаънати хашак ҳам бормаи қўйган, вагонларда ҳаво борган. Ҳа-во! — деди таъкидлаб. — Самолётларда эса дипломат тўла пул борган. Тола йўқ, план бор. Пахта йўқ, пора бор. Орден бор, медал бор...

Қизиқ, Жуманов ғалати илжайди. Шишган юзи бир томонга қийшайиб кетди. Хириллаб кулган эди, йўтал тутди. Узоқ, энтикиб йўталди.

— Нимаси кулгили? — деди Корягин ижирғаниб.

— Ўзим...

— Жавоб беринг! Нимаси кулгили бу фожианинг?

Жуманов унинг кўзига ўқрайиб қаради.

— Буёқдан вагонда тола ўрнига ҳаво, самолётда пул борган экан, — деди

ғўлдираб, — уёқдагилар нега индамабди? Нега бизга пул керак эмас, толанинг ўзини беринглар демабди?

«О-о-о! Тилинг бурро-ку! — Укасининг гапи яна эсига тушди. Укаси ким — оддий мастер. Додини кимга айтарди. Умуман, жон бор! Жон бор бу гапингда, Жуманов!»

— Унисини аниқлаш бизнинг ишимиз! — Корягин товушига тагин расмий тус берди. Ҳар сўзини чертиб-чертиб таъкидлади. — Гапни айланторманг, Жуманов! Очиғини айтинг: нега ҳаммаларинг қўшиб ёзишга бунчалик ёпишиб олгансизлар? Бир кунмас бир кун бари бир сир очиларди-ку! Ақалли сиз — мутахассис сифатида билгансиз-ку буни! Нега бу ёғини ўйламагансиз? Саволимга аниқ жавоб беринг! Кўзимга қараб туриб.

Жуманов кўзини олиб қочмади. Баттар ўқрайди.

— План юқоридан белгиланар экан, приписка бўлаверади. — Шундай деди-ю, боши тагин тебранишга тушди.

— Стоп! — Корягин унинг сўнгги гапини тез-тез қоғозга туширди. — Демак сиз припискани маъқуллайсиз? Демак...

— Йўқ! Мен припискага қаршиман. Умуман бунақа ҳаром ишга...

— Омонов-чи?

— Яна Омонов! — деди айбланувчи ҳамон бош тебратиб. — Юзлаштирдинглар-ку! Тухмат қилаётгани кўриниб турибди-ку! Ҳамма гапи пойма-пой...

«Тагин ўша ашула!» — Корягин тошиб келган ғазабни жиловлаш учун кулумсиради.

— Сизнингча ҳамма ёмон, битта ўзингиз яхши. Ҳамма қора, бир ўзингиз оппоқ... Бир нарсани айтайми? — деди сирли қилиб. — Эркакча гап... Биласизми, бунақа нозик нарсаларни хотин кишига айтмаслик керак эди. Сиз бўлса... — қўлларини икки ёнга ташлаб, афсус-надомат билан бош чайқади. — Эҳ, Жуманов, Жуманов! Омоновдан олган пулни хотинга кўрсатиб нима қилардингиз! Жуманова Ҳанифа сизнинг хотинингизми, ахир? Ҳаммасини айтиб берди... Сухбат пайтида. Дарвоқе, аёл кишини бундай хўрламаслик керак. Ахир сиз етарли даражада маданиятли одамсиз. Сочлари оқариб кетибди шўрликни. Сизга нокарак бўлса, болаларингизга керак ҳали... Майли, гап бундамас. Шундай қилиб, ўша кеча пулни хотинингизга кўрсатибсиз. Аввал пол тагига яширибсиз, кейин... Текшириш бошланганида... Ай-яй-яй! Жуманов! Пулниям туалетга ташлайдими одам! Туалетга-я! Ҳар қандай идишга солганда ҳам ҳаром бўлади-ку...

Жуманов бир муддат унга ҳайратланиб қаради. Кейин тўсатдан елкалари силкина бошлади. Корягин, йиғлапти, деб ўйлаган эди. Йўқ, Жуманов куларди. Елкалари силкиниб, хириллаб-хириллаб кулди. Хунук, жуда хунук кулди. Шишган башараси қийшайиб кетди. Тагин йўтал тутди.

— Пол тагига денг! — деди ҳансираб. — Пол тагига эмиш... — яна хириллади. — Менинг уйимда полнинг ўзи йўқ!

Корягиннинг ичиди бир нима узилиб кетгандек бўлди. «Ярамас, Бердиев! Нега ўша куни уйга олиб кирмади? Айвонда чордана қуриб ўтириш шартми-ди?» Ўзини қўлга олиш учун шиша тагида қолган пепсини шошилмай куйди. Бамайлихотир ичди.

— Тушунарли, — деди осойишта қатъият билан. — Демак хотининг Жуманова Ҳанифа нотўғри кўрсатма берган. Хоҳламасам эртагаёқ, йўқ, бугуноқ қамоққа тикаман!

Жумановнинг кўзида бир лаҳза саросима кўринди. Хўрсинди.

— Қўлингиздан келади... — деди анчайин вазмин оҳангда. — Майли... Мен Ҳанифага ишонаман. Ёлгон гапирмайди. Сочининг оқарганига келсак, уни мен эмас, сенлар оқартирдинг!

— Нима-нима?! — Корягин ижирғаниб лабини бурди. — Қилғиликни сен қилгин-да, кампир-хотининг олдида мен жавоб берайми? Феодал! Бола туғдиришдан бошқани билмайдиган хўкиз!

— Ҳақорат қилма!

— Эҳ-ҳа! Ориятлари келдими? Эшитиб қўй! Ёлгон маълумот бергани учун хотинингни қамоққа тикмасам... Менга деса болаларинг очидан ўлсин! Қизингнинг жигари эзилиб кетсин!

— Болада нима гуноҳ? — Жумановнинг боши соат капгиридай муттасил

тебрана бошлади. Оёқ-қўллари титрар, ҳозир ағдарилиб кетадиган алпозда эди.

Йиғлаётган укасини кўтариб олган, биқинини чангаллаган кўйи жиққа ёш тўла кўзлари билан термулиб турган рангсиз қиз (Наташеньканинг тенгдоши) кўз ўнгига келди-ю, Корягиннинг кўнглида армонга ўхшаш ҳис уйғонди. «Нима кераги бор эди шу гапни?»

Хаёлига келган ўйдан баттар жаҳли чиқди.

— Бас! — деди асабийлашиб. — Энди болаларингни ўйлайдиган бўлиб қолдингми? Пора олиб, пора бераётганингда, приписка қилаётганингда эсинг қаёқда эди? Катталарнинг буйруғини қулоқ қоқмай бажараётганда нега ўйламадинг болаларингни? — Корягин бутун нафратини бир сўзга жамлаб, жирканч билан таъкидлади. — Плебей!

— Тўғри айтдинг, плебейман... — Жуманов ҳирқиради. — Қулман... Нормасмий қул... Сен-чи? Сен қул эмасмисан?

— Учир! — Корягин столни муштлади.

— Қулсан! — Жумановнинг афти баттар қийшайди. — Бошлиқларнинг олдида қулсан! Сендаям план бор. Йўқ гуноҳимни қанчалик тез бўйнимга қўйсанг...

— Учир овозингни! — Корягин тагин столни муштлади. Бўш стакан зириллаб кетди. — Эртагаёқ Москвага, Бутиркага жўнатаман. Обкомингнинг ёнига!

— Жуда яхши! Виждони бўлса айтсин, қачон пора берибман унга?

— Обкоминг ким бўпти? Керак бўлса, республика раҳбарларингнинг ўзиям тиз чўқади ҳали...

— Яхши бўлади! — Жуманов ҳамон тебранган кўйи бошини шаҳд билан кўтариб чақчайди. — Қўлингдан келса, Брежневни тирилтириб келгин-да, униям сўроқ қил! — деди вишиллаб. — Припискани ўша ўйлаб топган! Ҳамтовоқлари билан! Йўқ пахтани олти миллион тонна қиласан, деган ўша! — Жумановнинг қон қўйилган кўзлари косасидан чиқиб ҳайқирди. — Пахтакорни эшак қилиб минган — ўша!

— Порахўр! — Корягин қутуриб кетган Жумановнинг олдига учиб боргиси, бир мушт билан ҳушини жойига келтириб кўйгиси келдию, ўзини тийди. — Порахўр! — деди ҳайқираиб. — Ҳаромхўр! Ҳамманг ўғрисан! Ҳамманг порахўр! Аввал уйингга чақирасан, меҳмон қиласан, кўй сўясан, палов, шашлик... Миллий удумни рўкач қилиб тўн кийгизасан. Юмшоққина бўлиб одамнинг пинжиги кирасанларда, кейин... Мана! — У стол тортмасини шаҳд билан очиб, бир тўп газетани олди. Боши устида баланд кўтариб силкитди. — Ҳаммасида сенларнинг қилмишинг ёзилган. Республикада йигирма тўрт минг жиноятчи қамоққа олинган! «Пахта иши» бўйича. Йигирма тўрт минг! Ҳамманг бир гўрсан! Бутун халқинг!..

— Туф! — Жуманов кўзлари ваҳшийлашиб сапчиб турди. — Туф сенга! — деди ўкириб.

Ажаб, тупуги оғзидан чиқдию порсиллаб ёрилган лабига шилимшиқ елимдек ёпишиб қолди. Қутурган буқадек алпанг-талпанг бостириб кела бошлади.

— Конвой!

Йўқ, Жуманов Корягинга эмас, дераза томон интилди. Соқчи эшикдан киргунча бир ҳатлаб, дераза раҳига чўккалаб олди. Шу алпозда бир сония, атиги бир сония Корягинга қаради. Ҳозиргина кўзларида ёниб турган ғазаб ифодаси ўрнида шу қадар чуқур, унсиз нафрат, ночорлик, изтироб... шу қадар теран ҳайрат бор эдики, Корягиннинг юраги орқага тортиб кетди.

— Жуманов! — Василий Степанович дераза томон талпанди. — Жуманов... — деди илтимос оҳангида. — Эсингизни йиғинг, Жуманов...

Гапини тугатмасдан деразада яна ғира-шира оқшом ёруғи кўринди.

Соқчи икковлари баравар югуриб боришди. Чуқурликдаги ҳовлида, ҳовуз четидаги симёғочда лампочка ёниб турар, Жуманов япроқларини чанг босган арча тагида ғайритабиий ёнбошлаб ётар эди: боши ҳовузнинг цемент қиррасида, гавдаси қирғоқда... Корягин унинг жон таслим қилаётиб, оёғини уч-тўрт силкитганини кўрди... Аниқ кўрди...

Ҳавони қалин булут ўраган, ёмғир ҳиди келарди. Юзига салқин эпкин урилди. Корягин тўрт ойдан бери кутган куз эпкин...

— Уртоқ генерал... Мени мазкур группадан бўшатишингизни илтимос қиламан.

— Аризангиз билан танишдим, Корягин. Умуман... Терговни қонун бўйича олиб боргансиз...

— Рубэн Арамисович... Мен яхши юрист эмасман...

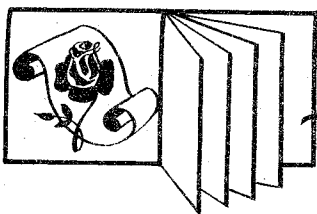
— Хужжатлар тўғри расмийлаштирилган. Жуманов қочмоқчи бўлганида, йиқилиб тушган... Боши ёрилган... Бўйин умуртқалари синиб...

— Уртоқ генерал! Мени группадан озод этишингизни талаб қиламан!

— Василий Степанович! Азизим! Биз сизни ёш, ғайратли мутахассис сифатида таклиф этганмиз. Бардам бўлинг! Жазолаш керак буларни! Ҳаммасини! Битта қўймай!

— Рубэн Арамисович! Мен... Энди... Умуман бу соҳада...

— Нима бало, аза очмоқчимисиз?.. — Группа бошлиғининг силлиқ юзида табассум уйғонди. — Эртагаёқ Ўзбекистонга қайтасиз. Икромов делоси билан шуғулланасиз. Пахтачилик бригадаси бошлиғи билан...

Замира Рўзиева

ШАМОЛЛАР ЮГУРАР ОҚ, СОЧҚИ ТЎПЛАБ

Башорат

Бир кун журъат сени топади, ишон,
Зарра лоқайдлик ҳам сени ғаш қилар.
Уктам сумбатингни кўргани замон,
Йиқилиб тушади ёлғон-яшиқлар.

Сўзлайсан болалар эртақдай тинглар,
Бу кунларни қандай топганинг ҳақда.
Кўз етмас далада қизу жувонлар,
Эркак каби кетмон чопгани ҳақда.

Сўзлайсан у пайтлар келинчакларнинг
Қўллари қавариқ бўлган, юмшоқмас...
Болалар ишонмай тинглайди сени,
Эртақ тўқишингга қилганча ҳавас.

Хуш бўй узатади эртақ ҳаққига
Баланд дарахтларинг, гўзал гулларинг.
Қадрингни кўтарар осмон тоқига,
Ёлғон китоблармас, ростгўй кунларинг.

* * *

Фасллар айланар,
Айланар меҳнат,
Иккисига пайванд
Айланасан сен.
Таниганинг дала —
Мўътабар хилқат,
Тонгу шоминг билан
Бойланасан сен.

Яшаш — ишламоқдир,
Ишламоқ — яшаш,

Аямай тўқасан манглай терингни.
Кўнглиннга урмайди
Бу содда қараш
Сен мунча севасан ерингни.

Севгинг кўтаради ҳимматларингни —
Елкангда вазминлик яшар ҳамиша.
Тоқ бўлгани қўймас тоқатларингни
Кўзингга муҳрини босган Андиша.

Сезмадинг, шу буюк феълунг атворинг,
Севгидан, заҳматдан йироқ жонларга
Хуш ёқди.
Имонин жарларга отиб
Сени кўприк қилди сохта шонларга.
Минбарлардан оқди гўзал ёлғонлар,
Яғир қила борди елкангни юкинг.
Ишқсиз кўкракларни ўпиб нишонлар,
Унвонлар йиғлади.
Эшитдинг,
Лекин
Жимгина чидадинг.
Андиша қилдинг,
Сувлар йиғлаб оқди
Ютиб сирингни.
Йўлдош кетмонингга вазмин тикилдинг,
Вазмин севавердинг яна ерингни.

Сени яхши танир кузги изғирин,
Қишлолди теримда ёнма-ён юрган.
Биллолмай жонингнинг қаттиқлик сирин,
Ғалати чийиллаб афтини бурган.

Жонингни тинимсиз ўтларда ёқиб,
Хирмонинг тинимсиз ўсди шу тахлит.
Эгасиз оромлар сувларда оқиб,
Заҳматга эгилди кунларинг яхлит.

Ниҳоят...
Бир куни этикни ечдинг,
Ўзингча ясандинг ҳосил тўйингга.
Оҳ, яна Андиша майидан ичдинг,
Не казо-казолар келгач уйингга —

Тўй тўрига чиқмоқ...
Сенга ёт ҳолат,
Пойгакдан тингладинг қадаҳ сўзларин.
Сенинг борлигингни илғамади ҳам
Қарсақдан маст бўлган ваъзхон кўзлари.

Андиша... анди...
Бас, шундан қайтаман,
Юрагимни эзар хокисорлигинг.
Сифинганимсан-ку қандоқ айтаман,
Ўз олдингда ўзинг гуноҳкорлигинг.

* * *

«Кел!..» Лабимни куйдиради сўз,
Кўнгил деворини пайпаслар илинж.
Кўзадаги сувин гармсел тўккан
Саҳройи йўлчидек тамшанар соғинч.

«Кел!..» Сўнади бардошнинг кўзи,
Йўқ энди ўт олган жоннинг тираги.
Увада қорларнинг эриши янглиғ
Оқар руҳи синган кунлар тилаги.

«Кел!..» Чирпираб айланар куюн,
Ёдимга озурда чеҳрани миҳлаб.
Бармоқларим чарчар узун-узун тун,
Ёзган узун-узун хатларни тахлаб.

«Кел!..» Хизрга дўнар кишнаган тулпор,
Элита бошлайди афсунгар хаёл:
Дам кулиб, дам йиғлаб сандиқ титади,
Ғижим рўмол истаб бир мунис аёл.

«Кел!..» Тўрт ёнин майса ўраган
Олтинкўл тўлиқар оққушин йўқлаб.
Катта йўл тарафга қарар дарахтлар,
Шамоллар югурар оқ сочки тўплаб...

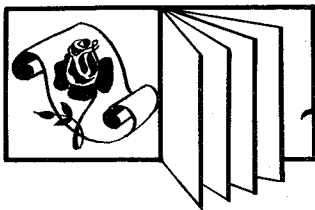
Боболар китобларига

Шунча кўп йўл босдинг,
Ҳукми холиқнинг
Забардаст минг йили
Айланди сендан.
Гоҳ оқсаб, гоҳ чопиб юрдинг,
Тарихнинг
Дарёси қон йўли
Айланди сендан.

Йўлчига фироғ кам, ёғийлар бисёр,
Нур тўла кўзингга гоҳ қумлар тўлди.
Бу дунёнинг очкўз қашқирлари бор,
Бир жонингга ҳазор ҳужумлар бўлди.

«Бир халқнинг юзиман. Омонатиман,
Ўлмоқ гуноҳ», дединг.
Ғорлар асради.
Ваҳшийлашган кунлар зулумотидан
Кўксида имони борлар асради.

Охир етиб келдинг остонамга, о,
Чопиб суйишимни пойладинг илҳақ.
Мен-чи, пайпасландим,
Келолмадим, то
Кўзим очилгунча,
Бўлгунимча халқ.

Мақсуда Эргашева

ЯПРОҚЛАР БАНДИДАН УЗИЛАР БЕҲОЛ

Қутлов

Тошларнинг қатида ўсган гулчечак,
Нозик япроқларинг муборак бўлсин!
Тириклик томига кўтариб чиққан,
Яшил байроқларинг муборак бўлсин!

Чечакжон, миттижон, юр, мени бошла,
Борайлик Оролнинг тузликларига.
Бостириб кирайлик халқини сотган
Хоин юракларнинг музликларига.

Ҳар йил пайдо бўлар Ўзбекистонда
Ўттиз уч минг дона митти тепалик.
Тириклик тимсоли — туғинг кўтариб,
Уларнинг бошига йиғлаб борайлик.

Чечакжон, миттижон, омад тилайлик
Баҳорнинг бағри қон лолаларига.
Буюк оғасидан тил сўраб турган
Ўзбекнинг ўзбаки болаларига.

Чечакжон, миттижон, қадаминг қутлуғ,
Кўзимга суртайин оёқларингни,
Бошимга кўтарай, сенинг ям-яшил,
Шу митти, шу қутлуғ байроқларингни.

Халқона

Узун бўйли, қора тўнли, мени кўргони
келдингму?
Очилган ллазоримни хазон ургони
келдингму?

Халқ кўшиғи.

«Узун бўйли, қора тўнли» сени кўргони келмайдир.
Очилган ллазор қайда?! Бу бедиллар не билгайдир?!

«Узун бўйли, қора тўнли» қолиб кетган кўшиқларда.
Гараз бордир, ситам бордир букун миннатли ишқларда.

Замон — тезкор, кўнгил — арзон, қора тўнли киши йўқдир,
Узун бўйли кишиларнинг биров бирлан иши йўқдир.

Узун бўйли дилинг билса, ўзингга ўт кўярдингму?
Замон — тўқдир, юрак — қашшоқ, қилиб исён куярдингму?

Разолатдан ақал юзни қўлинг бирлан тўсардинг-ку,
Сочинг қадрини билса ёр, уни қасддан кесардингму?

«Узун бўйли, қора тўнли» сени кўргони келмайдир,
Очилган лозазорингни хазон ургони келгайдир!..

Чақалоқ

Паришон бошидан эгилган ҳилол,
Булоқлар кўзида оғир бир хаёл,
Япроқлар бандидан узилар беҳол,
Кўзларин мангуга юмди чақалоқ!

Шоир бўлармиди ҳислари соҳир,
Балки Жамолиддин ва ёки Бобур,
Дунёни кафтида тутмоққа қодир,
Бир даҳо кетмоқда эҳтимол бу чоқ!

Оташ иситманинг қийноғини қўй,
Бир игна заҳмининг азобини туй,
Беҳол юмаётган кўзларига қуй,
Кичкина вужудга шунчалар қийноқ.

Билмас кўз юммоғин негалигини?
Қучоқдан элтишар қайғалигини?
Тирикликдан йироқ жойғалигини —
Сўнг бор сут таъмини тамшангани чоқ!

Доктор дер: «Кечикдик фақат бир соат!»
Она қилолмайди энди ҳеч тоқат,
Оппоқ йўргаклари бўш қолар, наҳот?!
Мунчоқ кўзларига тўлгайми тупроқ?!

Онани бир соат кечиктирган ким?
Кимдир тузатмаган кўприқдир, балким?!
Эҳ, кимдир бу лаҳза лоқайд турар, жим,
Замин ҳам иситма ичрадир бироқ!

Олис қишлоқларнинг бурчида бу дам,
Заҳарли газлардан чақалоқлар ҳам
Бўғилса, коинот тутмасми мотам?
Дунёнинг хастаҳол аҳволига боқ!

Бу дунё дардига доктор беилож,
Сен ўзинг қилмасанг бўлмайди илож,
Фақат меҳр билан кўзларингни оч,
Одамзод, кўлингга дунё — чақалоқ!

* * *

Алла айтай, ором тилаб,
Бутун жаҳон ухласин.
Моторларга бошин қўйиб,
Учқур замон ухласин.
Ором олсин шаббодалар,
Жамийки жон ухласин.
Фақатгина сен ухлама,
Сен ухлама, жон болам!
Уйғон, болам,

уйғон, болам,
уйғон, болам!

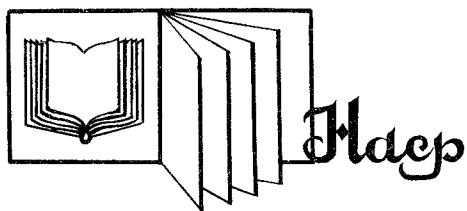
Сен ухласанг боғларингдан
Қушлар учиб кетадир.
Хотирангдан авлодларинг
Ёди ўчиб кетадир.
Дарёларинг қуриб, сендан
Сувлар қочиб кетадир.
Сен ухлама, жоним болам,
Сен ухлама, жон болам!
Уйғон, болам,
уйғон, болам,
уйғон, болам!

Сен ухласанг, атрофингда
Ёғий мудом уйғоқдир.
Сени алдаб, насибангга
Шерикликка муштоқдир.
Унда сенинг авлодларинг
Кўрган куни қийноқдир.
Сен ухлама, жоним болам,
Сен ухлама, жон болам!
Уйғон, болам,
уйғон, болам,
уйғон, болам!

Фарзандлари ғофил элнинг
Имони ҳам ухлайдир.
Ёмғир-қорлар ёғмай ўтар,
Осмони ҳам ухлайдир.
Гиёҳ битмай, ўтлар унмай,
Имкони ҳам ухлайдир.
Сен ухлама, жоним болам,
Сен ухлама, жон болам!
Уйғон, болам,
уйғон, болам,
уйғон, болам!

Сен ухласанг, қизчаларнинг
Тугмалари узилгай.
Оталарнинг қони, она
кўкрак сути бузилгай.
Жувонлари ўзин ёқиб,
Шоир дили эзилгай.
Сен ухлама, жоним болам,
Сен ухлама, жон болам!
Уйғон, болам,
уйғон, болам,
уйғон, болам!

Ўйламагил, ёғий бизга
Ўзга элдан келади.
Ҳар элнинг ҳам ўзи туққан
Хоинлари бўлади.
Ўздан агар чиқса бало,
Қайдан даво бўлади.
Сен ухлама, жоним болам,
Сен ухлама, жон болам!
Уйғон, болам,
уйғон, болам,
уйғон, болам!

Маматқул Ҳазратқулов

Эшиклар очик

Қисса¹

Айни ёз чилласи — июль ойида Феруза ҳомиладорлик отпускасига чиқди. Ҳарорат кундан-кунга кўтарилиб борарди. Кампирнинг каталакдай ҳовлиси мисоли тандир: қуёш ловиллаб қиздиради. Атрофи уйлар билан қуршалгани учун қилт этган шабада тегмайди. Кундузи-ку кундузи, кечаси ҳам алламаҳалгача нафас олиш қийин...

Феруза жуда қийналди. Бироқ кампирнинг дийдиёлари олдида бу ҳаво нима бўпти! Бир дам бемалол чўзилиб роҳатлангани қўймайди, олдига кириб олиб, алланарсаларни ҳикоя қилади. Бу ҳам етмагандай, кўни-қўшниларини ёмонлайди, бирови ўғри, бошқаси савдогар, яна бирининг қизи бузилиб кетган. Хуллас, маҳаллада шу кампирдан бўлак инсофли, ҳалол одам йўқдек...

Ҳомиладорлик борасида ҳам кампирдан билағон одам топилмайди. Ҳар сўзини мисоллар билан «исботлаб» гапирди. Қариндош-уруғлари, таниш-билишлари орасида нечтаси биринчи боласини туғолмай ўлиб қолган. Ҳатто ўзининг ойиси ҳам уни (тўнғич фарзанд экан) туғиб, оламдан ўтган эмиш. Бувисининг қўлида қолиб кўп азият чеккан, шу боис соғлиғи унча яхши эмас эмиш. Бўлмаса, ҳали-бери қаримаслиги керак экан.

Кампирнинг ваҳимали гапларини истаса-истамаса эшитиб, гоҳо Ферузанинг юраги увишади. Жуда жонидан ўтган кунлари эшикни ичидан бекитиб ўтиради. Аммо бу билан иш ҳал бўла қолса қанийди. Кампир дам-бадам дераза тагида ғивирлаб у ёқдан-бу ёққа ўтаверади. Жағи тинмайди: «Шу иссиқда уйда кўмилиб ётади. Ҳомиладор хотин сал-пал ҳаракат қилиб турса-да. Бу аҳволда боласи ичида ўлиб қолади. Манга нима, баттар бўлмайдами...»

Энди Феруза тамом таҳликага тушади. Бутун вужудини тикиб қорнига қулоқ солади. Кейин енгил нафас олиб, сал ўзига келади. «Қаерданам топган экан бу ҳовлини Саъдулла. Тоза ноёб нусха экан-ку... Ҳали келса айтсаммикан, бошқа биронта жой топинг, деб. Ёки дадам билан ойимнинг гапига кирсакмикан? Саъдулла кўнармикан?...»

Саъдуллани қабул комиссиясида олиб қолишди. У эрталаб чиқиб кетади, кечқурун, бурнидан тортса йиқулгудек, шалвираб кириб келади. Унинг аҳволини кўриб, Феруза кундузи ўйлаб қўйган фикридан қайтади: «Қани, сабр қилиб турайлик-чи. Бир гап бўлар ахир...» Саъдулла чой ичар экан, зимдан Ферузани кузатади: ичи тўла дард эканлигини, руҳан чарчаб кетганлигини сезади. Сезади-ю, индамайди. Нима ҳам десин? Қуруқ гапдан не фойда? Аҳволни яхшилашга кўзи етмаса...

Улар бир-бирига ҳамма гапни борича яширмай, очиқ-ойдин айтиб ўрганишган. Ширин-у, аммо ёлғон сўзлар, маза-бемаза ваъдаларнинг нима кераги бор?! Эр-хотин бир-бирини алдаса, бир-бирининг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб юрса — у қандай оилаю, қанақа турмуш бўлди? Рўзғорда камчилик ҳам, етишмовчилик ҳам, майда-чўйда, ғиди-бидилар ҳам бўлади. Булардан мустасно оила йўқ. Ақл-фаросатли эр-хотин шуларга бамаслаҳат чек қўяди, кўчага олиб чиқиб жар солмайди. Бировга айтганинг билан ёрдам берармиди, тузатиб қўярмиди? Қаёқда, аксинча, баттар бўл, деб ичида кулади. Бундан кимга фойдаю, кимга зарар?

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда.

Оила, рўзгор ҳақида фикрлари шунақа. Шукрки, ҳозирча бу йўриқда униси ҳам, буниси ҳам қатъий, оғир-енгилга бирдек чидаб, сув келса симириб, тош келса кемириб яшашпти. Асли шу бир йил орасида, эҳ-ҳэ, не-не яхши-ёмон ўтмади. Саъдулла ўжарлик қилгани учун қайнота-қайнонаси тоза тўнини тескари кийиб олди. Улар ўлганларининг кунидан салом-алик қилишади, тил учиди ҳол-аҳвол сўрашишади. Номини улуғ — супраси куруқ куёв, унинг «измига» тушган бефаҳм қиз билан муомала қилиш осонмас. Лекин, ҳар нечук, Олим Акбарович билан Муаззам опа ҳамма вақт шуларга яхши бўлсин, қизим билан куёвим қийналмасин, деб жон куйдиришди. Булар эса қаёқда, бўйин бергиси келмайди. Майли, бир-икки йил ўзларича яшаб кўрсин. Кейин билади ота-она қадрини. Диссертация ёзармиш... Ёзсин, ёқласин. Кўрамиз. Бу гаплар айтишга осон. Ёқлаб бўпти! Олим Акбаровичнинг қўли қаёқларга етйишини бу қишлоқи ҳали билмайди. Факультетдагилар, хусусан унинг кафедра-сидагилар Олим Акбаровичнинг бир гапини икки қилиб кўришсин-чи! Етимни урма-сурма, ёқасини йирт. Олим Акбарович имоси билан кимларнинг ёқаси йиртилмаган. Унча-мунчага гап бермайдиган даста даръз бойваччалардан қанчаси унга тан бериб, оёғини ўпиш учун изн сўраб келди-ку олдига. Аммо у туфлаган тупугини қайта ялайдиганлардан эмас.

Ғайирлик қайнота ичида пинҳон. Бари бир уни Саъдулла ҳам, Феруза ҳам сезади. Юраклари сезади. Аммо бир нарсадан Ферузанинг кўнгли тўқ: дадаси уни яхши кўради. Шундай экан, уларга, хусусан Саъдуллага ёмонлик қилмайди. Фақат Саъдулланинг диссертацияси муҳокамаси ёки ҳимоясини орқага сурдириши мумкин. Мақсад куёви кимлигини билиб, олдига ялиниб келсин. Шунда у дарёни тўсган тўғонни очиб юборади. Бу билан ўзининг қудратини кўрсатиб қўяди...

Саъдулла биладики, Феруза кун бўйи кампирнинг эзмаланишидан зерикиб кетади. Шунинг учун бирор маънили, дилни равшан қиладиган гап айтишни истайди. Сабил қолгур шундай гап ҳадеганда топилавермайди. Охири топгандай бўлади.

— Феруза, — дейди унинг сепкил тошган юзини силаб, — отини нима қўямиз? Негадир бу гапи ўзига томдан тараша тушгандай туюлади. Алланечук ийган Феруза ичида кулади, лекин сир бой бермайди. Аслида у ҳам Саъдулланинг кўнглига ёқадиган бирон нарса дейишни ўйлаб ўтирган бўлади...

Саъдулла жазирамада эртадан-кечгача бетиним ишлайди. Бир-бирининг устига чиқиб кетгудай бўлиб текилиб ётган абитуриентларнинг ҳужжатларини бир-бир кўриб чиқиш, айримларига нималарнидир тушунтириш осонмас. Тағин устига баъзи бойваччалар бор, ўғлини етаклаб келади. Қани уларга гап уқтириб кўр-чи. У десанг бу дейди, бу десанг у. «Бизам шу соҳанинг нонини еймиз, қонун-қонидани биламиз», деб туриб олади. «Хўп, ана, сиз сўддирсиз, прокурордирсиз — бу яхши, лекин ўғлингизнинг ҳужжатлари чатоқ. Бу ҳолда қабул қилолмайман». Э, қаёқда, бу эътироздан ҳалиги баттар жизиллайди. «Тўғри бўлмайдиган иш борми, ука. Истак бўлса бас». «Э, ака, ўзингиз юрист экансиз, гапингиз қизиқ-ку. Чала ҳужжат билан иш битмаслигини мендан яхшироқ биларсиз? Бу ерда менинг истагимнинг нима аҳамияти бор?» «Жуда аҳамияти борда. Хоҳласангиз, битта аттестат билан ҳам қабул қилаверасиз. Биламиз-ку. Ўзимизнинг бошимиздан бунақаси ҳар кунини неча бор ўтади». Саъдулла энди ўзини тутолмайди, асабийлашади. «Сизни билмадим, лекин мен бундай қилолмайман. Боринг, гап тамом! Бошқаларга йўл беринг!»

Бир кунини ёмон бўлди.

Ҳужжатларга кўмилиб ўтирарди. Бир семиз киши яқинлашди. Орқасида ўзига ўхшаган гўндагина бола — кўзлари ҳадикли йилтирайди.

— Ҳорманг, ука, — деди у Саъдуллага. — Чарчамаяспизми? Жуда исиб кетипти-ку.

— Раҳмат-раҳмат, — гапни қисқа қилди Саъдулла, мақсадга ўтинг, деган мазмунда.

— Уғилчани олиб келувдик, от ўрнини той босар, деб. Сизга ўхшаб прокурор бўламан, дейди занғар.

У юпқагина қоғоз папка узатди. Саъдулла ҳужжатларни синчиклаб кўздан кечирди. Энг тагидан бир конверт чиқди. Бу нимакин, деган ўй билан аста очди. Очди-ю, донг қотди: ажабо, бир нечта эллик сўмлик! Хона бениҳоя дим, терлаб-пишиб ўтирган бўлса-да, бирдан аъзойи бадани музлаб кетди. Семиз кишига ўқрайиб қаради:

— Бу қанақа ҳужжат?

Семиз киши рўмолчаси билан ҳар бири сопол лагандай келадиган бети, гўдак қулочини етмайдиган даражада йўғон бўйнини ҳафсала билан артаркан, илжайди:

— Кўриб турибсиз-ку, ука, қанақа ҳужжатлигини. Мушук-сичқон ўйнаб нима қиласиз, сиз билан бизнинг соҳамизда бу «ҳужжат»сиз бирон иш битмаслигини биласиз-ку.

Саъдулла папка боғичини боғладими-йўқми — эслолмайди. Аммо уни олиб, ҳалиги семиз кишининг булғор қалампиридек катта, қип-қизил бўрнига қараб отганини билади. Папка бир четга бориб тушди, ичидаги ҳужжатлар, бели синмаган пуллари сочилиб кетди. Иссиқда лоҳас тортиб, мудраб ўтирган абитуриентларга ҳайбаракаллагилар, бошқа факультетларга ҳужжат қабул қилаётган йигит-қизлар донг қотиб қолишди.

— Йўқол кўзимдан, ифлос!

Семиз киши ҳам паст тушмади.

— Нимага мени ҳақорат қиласан? Ҳали кўрсатиб қўяман сенга! — Кейин ўғлига ўшқирди, — йиғиштир буларди...

Уша куни кечгача Саъдулла ўзига келолмади...

Ҳангомадан Феруза ҳам хабардор. Саъдулла ичига сиғдиролмай, кечқурун хотинига ёрилган эди. Шундан биладики, қабул комиссиясида ишлаш оғир. Шу сабаб ҳар оқшом Саъдуллани бирон лаззатли таом, хуш кайфият билан кутиб олишни ўйлайди...

Ҳозир ҳам эрининг саволига ҳазил билан жавоб бергиси келди.

— Туғилмаган бузоққа қозиқ йўняпсизми?

— Яхши ният — ярим давлат.

— Ким билади, ўғил бўладими, қиз. Билсак экан, шунга қараб исм танлаб қўйсак.

— Битта ўғил боланинг, битта қиз боланинг отини танлаб қўямиз, — деди Саъдулла. — Шошиб қолмайлик тагин, сиз туғруқхонада бўласиз, мен ким билан маслаҳатлашаман?

Феруза Саъдуллага яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Ростини айтинг-чи, сиз ўғил бўлишини истайсизми ё қиз?

— Ўғил ҳам, қиз ҳам — фарзанд. Аввало, эсон-омон қутулиб олинг.

— Ростини айтмадингиз, — деди Феруза. — Биламан, сиз ўғил бўлишини хоҳлайсиз.

— Қаёқдан биласиз?

— Биламан-да.

Ферузанинг бундай қатъий ҳукмида жон бор эди. Саъдулла ўғил кўришни ичидан истайди. Фақат орзусини Ферузага айтмаган. Ахир бу на Ферузага, на ўзига боғлиқ. Лекин, қизиқ, кўнглидагини Феруза қандай сездийкин?

— Хўш, айтинг-чи, қаердан биласиз?

— Айтайми, — деди Феруза сузилиб.

— Айтинг!

— Ҳув Самарқандга борганимизда... Аслида, аввалдан билардимиз, ўшанда аниқ сезганман.

— Қачон?

— Биринчи марта борганимиз-чи. Салима деган жувон билан бир мошинда кетувдик-ку, қишлоққа.

Саъдулла эслади...

Ушанда октябрь ойининг охирлари эди. Самарқандга эрталаб етиб келишди. Самолётдан тушиб, шаҳар айланишди. Кечга томон бекатга йўл олишди. Одам кўп, автобустан дарак йўқ. Кузнинг илимилиқ офтоби кўп қаватли бинолар орқасига ботиб борар, унинг ўрнини ачиқ изғирин эгалламоқда эди. Одамлар бетоқат: гоҳ униси, гоҳ буниси бориб кассирга тиқилинч қилади. Иссиқинада ҳузур қилиб ўтирган хотин тўртбурчак туйнукдан мўралаганларга қарсиллатиб, жуда терс жавоб беради. Начора, улар тарвузлари қўлтиғидан тушиб қайтишади. Баъзи асаби бўшроқлари хитланиб сўкинади: «Автобус келар-келмасини билмасанг нима қиб ўтирибсан бу ерда? Пахтага кетган эмиш, номаълум эмиш. Пахта яхши баҳона буларга. Аслида бошқа вақтлар ҳам гўр эмас... Жуда жонга тегди-да. Ҳеч сон кирмайди-я».

Саъдулла ҳам тажанглашди, аҳволни ўзича чамалади-да, такси топишдан ўзга илож йўқ, деган қарорга келди. Бир томони вақт кетяпти, бир томони совуқ. Бироқ қани ўша такси? Бир-иккитаси тўхтади, аммо, Кўктошга олиб бориб қўйинг, дейиши билан ҳайдовчиси жавоб ҳам бермай газни босади. Баъзилари, у ёқдан одам бўлмайди энди, бориш-келиш пулини тўласангиз элтиб қўяман, деб ўзини тарозига солади. Саъдулла аввал бу таклифларга кўнмади, сал инсоф қилинг, ака, деб кўрди. Йўқ, инсоф қиладиган таксичи учрамади. Қараса, бориш-келиш ҳақини тўласанг майли, дейдигани ҳам сийраклашди. Саъдулланинг хуноби ошди. Илгарироқ кетавермаганидан афсус чекди.

Ниҳоят, эскироқ, кўкиш «Волга» тўхтади. Саъдулла югуриб бориб олд эшикни очди, ўтинди, аҳволини тушунтирди. Шофёр, неча пул берасан, деб сўрамади ҳам, индамай, ўтир, ишорасини қилди. Олдин Ферузани чиқариб, ёнига ўзи чиқди. Машина ичи дид билан безатилган, ўтиргичларга духоба жилд қопланган эди.

Машина юз-юз эллик метр чамаси юрувдики, бир болали аёл қўл кўтарди. Саъдулла уни таниди: Салима.

— Илтимос, тўхтатинг! — деб юборди беихтиёр.

Машина қаттиқ тормоздан ғийқиллаб тўхтади.

— Нима гап? Тинчликми? — деди шофёр орқасига ўгирилиб Саъдуллага қараркан.

— Шу хотинни ҳам олиб кетайлик, йўлимиз бир эди...

У шофёрнинг жавобини ҳам кутмай, Салимани чақирди. Салима етиб келгач, олдинги эшикни очди. Шофёр қондани сув қилиб ичган экан: ёш бола билан олдинда ўтириш мумкин эмаслигини ўқтирди. Салима орқага — Ферузанинг ёнига жойлашди, Саъдулла эса шофёрнинг қаватига ўтди.

— Раҳмат, — деди Салима астагина. У бу гапни кимга айтди: шофёргами, Саъдуллагами?!

Машина елиб борарди. Чақалоқ йиғлайди, Салима уни эркалаб овутади. Сўнг дам-

бадам Ферузага зимдан қарайди. Буни Феруза ҳам сезади, сезади-ю, индамайди. Ҳозир Салима Ферузага қай маънода боқаётир — буни ёлғиз Саъдулла тушунади.

— Кеч бўлганда бу ерда ёлғиз юрибсиз? — деди Саъдулла.

Илгари у Салимани сенларди, энди сизлади. Негадир «сен» деб мурожаат қилишга тили бормади, бундай муомала тасаввурига сиғмади. Бари бир, бегона аёл-да.

— Ҳа, — деди ниҳоят Салима довдираб, — бир иш билан келувдим, кечга қолдим. Автобус йўқ, пахтага кетган дейди. Битта-яримта таниш-билиш учраб қолар, деб шу ерга чиқиб турувдим.

— Холмат яхши юриптими? Мошинасида олиб кела қолмапти-да.

— Жўрангиз йўқ. Новосибирга кетган.

У шундай деб чуқур уҳ тортди. Бу уҳ замирида жуда кўп дард-алам бор эдики, уни Салиманинг ўзидан бошқа билмайди.

— У ёқда нима қилади? — қизиқиб сўради Саъдулла.

— Нима қилади, биласиз-ку, жўрангизди одатини. Ҳар йил тиромода бир-икки ўшақларга бориб кемаса, кўнгли ўрнига тушмайди. Қўйинг бу ишингизни, яна бир палакат босмасин, десам қулоқ сомайди. «Сени нима ишинг бор! Боланга қараб, овқатингни пишириб ўтиравер», дейди.

Холматнинг бу ҳунаридан Саъдулла беҳабар эди. Салимадан эшитиб ҳайрон қолди. «Унга бу ишинг нима зарурати бор экан. Ҳамма нарса етарли, отаси раис — айтгани-айтган, дегани-деган. Отаси индамасмикан? Ёки шу иш билан шуғулланувчи битта-иккита ошна толган бўлса улар билан бирга кўнгли очиш учун бориб-келармикан?»

— Анча бўлдимиз кетганига?

— Бир ойга яқинлашди. На хат бор, на хабар. Ҳар куни кўзим йўлда.

— Отасининг хабари борми?

— Бор. Сўрасам, кеп қолади, эркак одам рўзгор учун темтиниши¹ керак-да, дейди.

Саъдулла йўлдан кўзини эзмас, хаёли эса Салимада, унинг эри — синфдош дўсти Холматда эди. У Салиманинг аҳволини ҳис қилолди. Бироқ Холматнинг қилиғини қандай тушунса? Ким бошлади экан уни бу йўлга? Ахир бу уят-ку. Кимсан, фалончи раиснинг ўғли Сибирда савдогарчилик қилиб юрса-я! Наҳотки, буни Холматнинг ўзи, отаси ўйлаб кўрмаган бўлса?

— Болалар нечта, Салима? — деди гап ўровини бошқа томонга бурмоқ мақсадида.

— Иккита. Икки ўғил.

— Ў-ҳў, жуда зўр-ку, — деди Саъдулла ҳаяжонини босолмай. — Холмат бахтли экан!

Бу суҳбатдан сўнг Саъдулла ўзини бир оз эркинроқ тутди. Тўғриси, боя машинани тўхтаттиргандан кейин сал пушаймон қилганди. Ҳозир эса қилган ишидан анча хурсанд бўлди, кайфияти кўтарилди.

— Ҳа, дарвоқе, — яна гап бошлади у чап тирсагини машина суянчиғига қўйганча орқага ўгирилиб. — Мен сизларни таништирмапман. Ферузахон, бу киши бизнинг қишлоқдан, отлари Салима. Менинг синфдош жўрамга турмушга чиққан. Бир-бирини севиб, ҳар қанақа тўсиқларни енгиб оила қуришган. — У кулди, аммо кулгиси унчалик самимий эмаслиги англашилди. — Мен Холматни жуда ҳурмат қиламан, яхши йигит. Бу киши Феруза...

— Сизнинг хотинингиз, — деди Салима унинг гапини бўлиб.

— Қаёқдан биласиз?

— Нимага билмас эканман. Қишлоқда тўй қилганларингизда келганман. Келин саломда, беточарда бор эдим. Яхшилаб кўриб олганман.

У Ферузага юзланиб кулди. Феруза ҳам жилмайиб, унга термилди, бироқ эслай олмади. Ушанда кимлар келиб кўришмади Феруза билан. Тошкентлик келинни кўрайлик, деб таниш ҳам, нотаниш ҳам келди. Феруза қай бирини эсласин.

— Ундай бўлса тузук, — деди Саъдулла жимликни бузиб. — Тошкентга йўлингиз тушса, тўғри бизнига бораверасиз энди. Ферузахон ўзи кутиб олади сизни.

— Албатта, — деб кулди Феруза.

Холматларнинг қишлоғи йўлда — Кўктошдан анча берида. Шу боис Салима олдин тушиши лозим.

— Ичкарига обкириб қўйайлик, — деди Саъдулла.

— Йўқ, раҳмат, бу ёғи яқин-ку, ўзим етиб оламан.

У шофёрга пул узатди. Саъдулла унинг қўлини суриб қўйди:

— Тушиб кетаверинг, уят бўлади.

Шунда беихтиёр бадани титраб кетди. Салиманинг қўлига қўли тегар-тегмас бутун вужудига ток ўрмалагандай бўлди. Ё қудратингдан, бу қандай куч, қандай сеҳр?!

Чамаси, Салимада ҳам шундай ҳол рўй берди, бошқа индамади. Ҳатто раҳмат айтишни ҳам унутиб эшикни ёпди. Юмшоқ суянчиққа ястаниб ўтирган Феруза эса бу сиру синоатдан беҳабар, икки ўғилнинг онаси — ёшгина жувонга ҳавасланиб термилиб қолди.

Машина юргандан кейин Саъдулла дарҳол Ферузага ўгирилди.

¹ Темтиниш (шева) — қимирлаш, ҳаракат маъносида.

— Мактабни биздан бир йил кейин битирган. Икки ўғли бор, яхши-а? — деди. Саъдулла ўғилга ҳавасмандлигини йўлдаги ана шу кутилмаган учрашувда Феруза англаган эди. Ҳатто ўзи ҳам пинҳона шундай истак билан яшардики, бу эрига азбаройи чексиз меҳрининг нишонаси эди.

— Билар эканманми? — деди Феруза.

— Сиз билмайдиган нарса борми.

Сухбат узилди. Кўнглига ёқмайдиган алланарсани эслаган каби Саъдулла хомушланди, ўйга толди. Авзойи бундай тез ўзгарганидан Феруза хавотирланди, индамай зимдан қаради, охири чидаёлмади.

— Ҳа, нима бўлди, хаёл суриб қолдингиз?

— Феруза, — деди Саъдулла ўйчан ҳолда, — ойингиз индамаяптими?

— Нимага индашлари керак?

— Йўқ, мен бошқа маънода... яъни кел-қўй, демаяптими?

— Сўраб нима қиласиз. Қачон борсам, гапнинг аввали шундан бошланади. Отпускага чиққанимдан бери-ку, тоза зуғум қилишяпти..

Саъдулла хотинининг кўзларига термилди:

— Феруза, балки ростданам борарсиз-а? Ахир бу иссиқ кунда тўғрисиам сизга қийин-ку.

— Сиз-чи?

— Мени ўйламанг. Кунимни кўраман. Тез-тез олдингизга бориб тураман.

— Борсак — бирга борамиз, бўлмаса — йўқ.

— Феруза, ахир бу ноиложликдан, унинг устига вақтинча-ку. Бола туғилсин, сиз ўзингизга келиб олинг, кейин... Мен борардим, сиз учун ҳамма нарса қилишим мумкин, аммо дадангизнинг ўша гапидан кейин сира оёғим тортмайди...

Ушанда қайнота-куёв муносабати анча кескинлашди. Биринчи май байрами арафаси эди. Уйлай-уйлай бир қарорга келган Саъдулла Ферузани эргаштирганча қайнота-қайнонасини табриклагани борди. Ҳовлида жой қилишди. Олим Акбарович дала ҳовлига қўйиладиган қамишдан тўқилган креслода ястаниб ўтирибди. Дастурхон ноз-неъматга тўла. Янги чиққан помидордан тортиб қора икрагача муҳайё. Ичкиликни айтинг: коньяк, бальзам, пиво, ҳар хил рому винолар... Саъдулла аввалига меҳмонлар келса керак, деб ўйлайди. Бир соат ўтди, икки соат, ҳеч кимдан дарак бўлмади. Чарвига ўралган дўлма сузилди. Ҳар кимнинг олдига ликопчада қазичарта қўйилди. «Бор-йўғи тўрт киши-ю, бунча даҳмазанинг нима кераги бор экан», деб ҳайрон бўлди Саъдулла.

— Хўш, ўғлим, қайсинисидан кўнглингиз тортади? — деди салмоқлаб Олим Акбарович.

— Ҳеч қайсиси ҳам шарт эмас эди.

— Сиполикни қўйинг, — деди Олим Акбарович арман коньягига қўл чўзаркан. — Ичмайдиган йигит борми ҳозир. Ешимиз бир жойга бориб биз ичамиз-ку. Унинг устига кўнглингизга олманг-у, танишувга қақирганимда коньяк ичганингиз эсимда. Очиғи, ўшанда менга ёқиб қолгансиз. Узимга ўхшаган дангал йигит экан, деб ўйлаганман. Баъзи олифталар бор, бирон жойга бориб қолса ичмайман деб, ноз қилади. Аслида томоғи тақиллаб туради.

Танишув кунини эслаб ҳам кулгиси қистади, ҳам хижолат чекди. Ушанда Саъдулла аввал рад қилмоқчи бўлди, кейин бирдан дадиллашди, «Э, нима қипти, бугун бўлмаса эртага кўради бари бир. Онда-сонда бир-икки қадаҳ ичилади-да», деб шартта коньякни ичиб юборганди.

Демак, ўшанда Олим Акбарович эътибор берган экан-да. Ҳа, қари тулки.

Олим Акбарович биллур қадаҳларга коньяк қуйди.

— Йигитнинг гули коньяк ичиб, орқасидан қазичарта билан икра закуска қилади. Нима дедингиз, ўғлим? — Саъдулла индамай кулиб қўйгач, хотини билан қизига шампанли қадаҳ узатди. — Қани, олинглар, тинчлик-омонлик бўлсин, байрамлар яхши ўтсин.

У қадаҳни бир кўтаришда бўшатди. Саъдулла ҳам олди. Муаззам опа билан Феруза бир хўплаш билан кифояланишди.

— Хўш, ишлар қалай? — деди Олим Акбарович Саъдуллага меҳрибон оҳангда. — Диссертация битай деб қолдимми?

— Раҳмат, яхши. Аста-секин ишляяпман.

— Менга қаранг, раҳбарингиз анави қари профессор эмишми? — деди Олим Акбарович таҳқиромуз кўйда.

Шубҳасиз, Саъдулла оғринди, лекин сир бой бермай, вазминлик билан жавоб қилди:

— Ҳа, ўша.

— Шу капасассиқ чолдан бошқа одам қуриб кетганмиди сизга раҳбарлик қиладиган? Биронта ёшроқ, долгайроқ одамга учрашмапсиз-да. У чолдан ёруғлик чиқмайди. Ўзидан бошқани тан олмайдиган ўтакетган нигилист одам. Бировнинг ютуғини кўролмайди, энг ёмони ана шунда... Кўнғироқ қилайми, раҳбарингизни ўзгартиришинми?

— Йўғ-э, — деди Саъдулла бирдан, гўё ҳозир у кимгадир телефон қиладигандай.

— Ўзингиз биласиз, — деди Олим Акбарович салмоқлаб. — Бир айтдим-қўйдим-да. Шу чолга кунингиз қолса, билмадим, неча йилда ёқлар экансиз?

Саъдулла индамади. Тўғриси шуки, у кекса профессорга ўрганиб қолган, унинг самимий маслаҳатларидан қониқар, доим бу оқил одамга муносиб бўлишга тиришар эди.

Бу мавзуда бошқа гап очилмади.

Сухбат анча давом этди. Кайф қила бошлаган Олим Акбарович ўтган-кетгандан, бошидан кечирган воқеалардан гоҳ кулиб, гоҳ ҳазин тортиб сўзлади. Бу орада шиша таги кўриниб қолди. Қайнотанинг юзи хўрознинг тожисидай қип-қизил рангга кирди. У креслога ястаниб сигарет тутатди.

— Менга қаранг, ўғлим, — деди у сигарет тутинини осмонга пуфларкан. — Аёллар йўқлигида айтай сизга, бир гапингиздан сал ранжидик.

— Қайси гап экан? — деди Саъдулла сергак тортиб.

— Қандай танқидий фикрингиз бўлса тўғри ўзимизга айтаверинг. Аёлларни ўртага қўшиб нима қиласиз?

Саъдулла ҳанг-манг бўлди.

— Ҳеч нарсага тушунолмаяман-ку.

— Кўпам ўзингизни гўлликка солаверманг. Кўриб-билиб турибман, сизам жуда анойилардан эмассиз.

— Очиқроқ гапиринг, Олим Акбарович.

Сархуш қайнота креслони орқага-олдинга тебратиб чайқалиб ўтирар, сигаретни ҳузур қилиб тортар эди.

— Биз қачон, кимдан пора олибмиз?

— Мен қаёқдан билай, — деди ҳовлиқиб Саъдулла. — Бу гапларнинг менга нима дахли бор?

— Билмасангиз... Ферузага айтибсиз-ку, даданг порохўр, онанг ўғри-боғчада болалар ҳақидан юлади, шунинг учун улар билан бирга турмаймиз деб... Обқочинг-а!

Саъдулланинг бошига оғир нарса урилгандай бўлди. Тили калимага келмай, кавлаб қолди.

— Шунақа, — деди Олим Акбарович, — тўғри гапнинг тиғи ўткир келади.

Базўр ўзини қўлга олган Саъдулла:

— Ахир бу... бу менга тўхмат-ку, Олим Акбарович! — деди бўғилиб. — Мен бундай деганим йўқ! Ҳозир Ферузани чақираман.

— Гувоҳнинг ҳожати йўқ.

— Бизнинг ишимизда гувоҳсиз ҳукм чиқариш мумкин эмас, — деди Саъдулла кескин. Кейин Ферузани чақирди. Феруза унинг ранг-рўйини кўриб кўрқиб кетди. — Феруза, қачон мен сенга даданг порохўр, онанг юлғич дедим? Айт, қачон айтдим, мана бу одамнинг олдида исботлаб бер!

Томдан тараша тушгандай берилган савол Ферузани гангитди.

— Нима гап ўзи?

— Айт деялман, сенга! — Саъдулланинг овози баландлаб кетди. У ҳозир хотинини сенсираётганини ҳам сезмасди.

— Бундай деганингиз йўқ.

— Менга айтма, мана бу одамга, муҳтарам дадангга айт бу гапларни, — у бошини кафтлари билан чангаллади. — Э, тавба, бу қандай савдо-я!

Шовқинни эшитиб ошхонадан Муаззам опа ҳам югуриб келди.

— Ҳа, ҳа, дадаси, тинчликми? — деди Муаззам опа жовдираб. Лекин унинг саволига эри эмас, куёви жавоб берди:

— Тинчликмас. Тўхмат ҳам эви билан-да!

Ранги қув ўчган Олим Акбарович ўлжаси устига бостириб бораётган шердай ўқирди:

— Кўп артистлик қилманг, куёвтўра! Гувоҳ ўзингиз тарафда бўлгандан кейин албатта ёнингизни олади-да.

Аччиқ пичингни эшитиб Феруза ўзини тутолмади.

— Ада!

Шу биргина хитоб ҳаммани ҳушёр торттирди.

— Туринг, Саъдулла, кетдик!

Улар хайр-маъзурни ҳам насия қилиб жўнашди...

Бу воқеани эслаб оғир хўрсинишди.

— Шундай экан, нега мени қистайсиз? — деди Феруза.

— Фақат сизни ўйлаганимдан...

— Йўқ, — деди Феруза кескин. — Агар мени ўйласангиз, ўз ихтиёримга қўйинг.

Мен сизсиз ҳеч қачон ҳеч қаерга бормайман. Ҳаммаси яхши бўлиб кетишига ишонаман. Бошқалар ҳам ҳамма нарсага бирдан эришмаган. Турмушимиз аста-секин изга тушиб кетади. Фақат икковимиз чидасак, бардош берсак бас.

Саъдулла Ферузани бағрига тортиди...

Сентябрь охирлаб қолди. Дарахтлар либос ташляпти.

Зарбуви ўрик, тут барглари сүпириб бир жойга уйди. Икки-уч кун олдин қорасовуқ қиличини бир серпиб ўтган эди, шундан бери япроқлар дув-дув тўкилади.

Алиқул ишдан эртароқ келиб, ҳовлидаги тоқларни кўмяпти. Зарбуви ҳар кунги ташвиши билан ошхонага кириб кетди.

— Ҳорманг, тоға!

Алиқул ялт этиб дарвоза томонга ўгирилди: Холмат.

— Бор бўл, — деди Алиқул жиянига. — Ке, қалайсан?

— Ёрдамлашиб юборайми?

— Э-э, йўқ, ўзим ҳар кун ишдан кейин беш-олти тупдан кўмиб эрмак қиялман. Қани, уйга юр.

— Кўмайлик токни аввал.

— Э, қўйсанг-чи, кўмилади-да, нима бир гектар боғим бормидики...

Айвондаги чорпоёга чиқшди. Тоға-жияннинг гўнғир-гўнғир овозини эшитиб Зарбуви югуриб келиб кўрпача солди, дастурхон ёзди. Қанд-қурс, мева-чева келтирди. Алиқул чойни қайтарди.

Холмат ўзини ҳар қанча хотиржам, хушнуд тутишга уринмасин, нимадандир безовталиги, кўнглида турли фикрлар гўжғон ўйнаётгани сезилиб турарди. Бу унинг паршонлиги, тоғаси бир гапни сўраса у чалғиб бошқа нарсага сўзлашида билинди. Алиқул жиянини бундай ҳолатда кўрганини эслаёлмайди, аммо индамай ўтирди, сабр қилди. «Балки ўзи бир нарса дер. Дардини ёрар, жиндай кутай-чи...»

Алиқулнинг ўйи тўғри чиқди. Бир-икки пиёла чой ичишгандан сўнг Холмат ёрилди.

— Тоға, маслаҳатга келувдим, — деди кўзини бир нуқтага қадаб. Алиқул унга агдор қаради. — Тошкентга, қайнингизнинг олдига борсаммикан, дейман?

Холмат мактабни битиргандан бери қўним билмайди. Отаси — машҳур колхознинг раиси — гоҳ у ерга, гоҳ бу ерга жойлаб қўяди, лекин эрка ўғил беш-олти ойдан ортиқ ишлаёлмайди. Отаси машина олиб бергандан кейин эса умуман иш ҳақида ўйламай қўйди. Куни Самарқандда ўтади, киракашлик қилади, ҳар хил қизларни миндириб кайф-сафо суради. Охири икки-уч йилда эса янги одат чиқарди — Сибирга қатнайди. Алиқул мавриди билан бир-икки гапирди: «Сенга саёқлик нима керак, жиян? Қорнинг оч қоляптими, устинг юпунми? Палакат босиб қўл-пўлга тушиб қолсанг, ҳаммаси расво бўлади-ку!...»

Йўқ, қулоқ солмади. «Мен пул учун бораманми, тоға. Томоша-да, ўйнаб келаман. Қолаверса, беш-олти танга зиён қиладими?» Кўза кунда эмас, кунда синиши рост экан. Шу йил эрта баҳорда помидор, бодринг, редиска олиб бораётганда қўлга тушибди. Отасининг бормаган жойи, илтимос қилмаган одами қолмади. Охири бир амаллаб ишини тўғрилади. Бу орада райком секретари ўзгарди. Ярашмаган одатни бас қилишини айтди. «Яхшиям, эски райком даврида содир бўлди, акс ҳолда, онанги Учқўрғондан кўрардинг, — деб дағдаға қилди. — Бордию, мана бу райкомнинг замонида шунақа хоминг чиқиб қолсами, додингни худога айт. Ҳали ўзим у билан тил топишолмаяпман. Бир-икки ўтказган мажлисидан маълум — одамга эл бўладиган сиёғи йўқ...»

Раис бекорга жаврамаганди. Райкомнинг янги секретари ҳамма билан бирдай муомила қилар, бу илғор раис, буниси машҳур, униси қоқоқ, деган гапни билмас, бюрода ҳўлу қуруқ баравар саваланарди. Йиллар давомида машҳур, демакки, эрка раис бўлиб қолган хўжалик раҳбарлари буни кўтариши, тезда ҳазм қилиши осон эмасди, албатта.

Пўписадан кейин Холмат «томоша»га боришни йиғиштирган, лекин ҳамон бирон жойда ишламас эди.

Орада кечган нохушликлар Алиқулга беш бармоғидай аён. Поччасининг баъзи қилиқларини ҳам сингдирилмас, ўрни келиб қолганда опасига: «Эрингиз осмонда юради-я, айтсангиз-чи, ахир, сал пастга тушсин, бунақа юриш-туришнинг оқибати яхшиликка олиб бормайди», деган эди. Хом сут эмган банди оғиз ўз айбини ўзи кўриши у ёқда турсин, биров дўстона, самимий айтса ҳам тўғри қабул қилавермас экан. Аксинча, бу мени кўролмаяпти, ҳасад қияпти, деб баттар авжига чиқаркан. Бу «фазилат»лардан Алиқулнинг поччаси ҳам холи эмасди. Шу боис Алиқулнинг дашномлари унга чивин чакқанчалик таъсир этмади, у ўз билганидан қолмади. Шундан сўнг Алиқул унга умуман эйтибор бермай қўйди.

Аммо, этдан тирноқ ажрармиди? Менга нима, дегани билан бепарво бўлолмади. Поччаси ташлаган қадамларни кузатиб юрди, ўзича ачинди, куюнди. Райком бюрolariда тик турғизиб қўйиб савалашганини, у ердан сувга тушган мушукдай шалвираб чиққанларини гоҳ ундан, гоҳ бундан эшитиб, ичидан қиринди ўтди. Лекин масала шу даражага етганини билмаган эди. Холмат Тошкентга — Саъдулланнинг олдига бораман, деб кептими, демак аҳвол жиддий. У Саъдулланнинг олдига бекорга бормайди.

— Нима гап, тинчликми? — деди Алиқул узоқ сукутдан сўнг.

— Хабарингиз бор, ҳозир пахтакор районларда текшир-текшир кетяпти. Қўшиб

ёзганлар, пора олганлар фош этиляпти. Отам, бу тўлқин бизнинг районга ҳам албатта келади, дейди. Райкомнинг учуриқлариданам бу маълум эмиш. Шунинг учун, ғалва бошланиб қолмасдан олдини олиш керак, дейди отам.

— Нима, отангнинг ҳам қаллоблиги бораканми? — усмоқчилади Алиқул.

— Э, тоға, — деди Холмат қизишиб, — буни ҳамма билади-ку. Ким ҳалол бажаряпти планди. Юз бош совлиқдан юз эллик, юз олтмиш кўзи олиб бўладими, ўзингиз ўйланг. Гўшт, сут, жун планиям неччи йилдан бери қоғозда бажарилади-ку.

— Нимага шундай қилади? Қилмасин эди!

— Оббо! — Холматнинг жаҳли чиқиб кетди. — Битта менинг отам қиялтирми? Ҳамма жойда аҳвол шу. Пахтакор хўжаликларда бўлган ишларни эшитсангиз, оғзингиз очилиб қолади. Ҳалиям бизнинг районларда инсоф бор экан, дейсиз... Энг ёмони — отам геройликдан қолди-да, эски райком тайёрлаётган эди.

Алиқулнинг энсаси қотди. Индамай чой хўплади.

— Ўзингни ишинг нима бўлди? Тинчидими? — деди бир оздан сўнг.

— Ҳали қаяқда тинчийди. Шуниям гаплашаман-да, Саъдулла билан.

Бир ҳафта бурун Холмат маст ҳолда машина ҳайдаб келаётиб, қўшни қишлоқдан бир болани уриб юборган. Шўрлик бола касалхонада: ота-онаси бошида эзилиб, юрак ҳовучлаб ўтирибди. Бола тузалиб кетса-ку, хўп-хўп, иши сал энгиллашар. Фалокат босиб бир гап бўлса борми, Холмат бу ерларда юролмай қолади.

Алиқул оғир ўйга толди. У нигоҳини бир нуқтадан узмай чой хўпларди. «Отасини айтяпти-ю, асли мақсади — ўзининг дарди. Бўлмаса Тошкентга бориб ҳам ўтирмасди. Биров учун жон куйдирадиганлардан эмас бу. Отасиям бир пул бу учун. Мақсади — ўзининг ишини тинчитиш...»

Зарбуви овқат келтирди. Ўзи ҳам бир чеккада ўтирди.

— Сухбатга халақит бермайманми? — деди у эрига юзланиб.

— Утиравер, нимасига халақит берасан. Қани, Холмат, овқатдан ол-чи.

Холмат косани олдиға яқинроқ сурди-да, қошиқ билан бир кўзғаб кўйди: шўрва экан.

— Саъдулла билан бир маслаҳатлашиб келсам, дейман-да. Қани, нима дейди. Ҳарҳолда унинг суд-пудлардан таниши кўп, қолаверса, қайнотаси катта одам.

Укасининг номини эшитиб Зарбувининг қулоғи диккайди. Аммо одоб юзасидан орага суқулмади.

— Сув келмасдан қулоқни боғлаб қўййлик, дегин.

— Эҳтиёт шарт яхши-да, — деди Холмат овқатдан хўплаб.

— Ихтиёринг. Лекин шартмикан? Ҳали боланинг ота-онаси нима дейди.

— Э, уларни билмайсиз, тоға. Арзимаган нарса учун оламга жар солади.

Алиқулнинг жаҳли чиқди.

— Бу арзимаган нарсами?! Боласини босиб кетсанг, у шўрлик ана кетди-мана кетди бўлиб ётса... Сенингча, бу арзимаган нарсами? Пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса бошқага. Боланинг отаси ўрнига ўзингни қўйиб кўрчи. Сени ўғлингни биров мошинида уриб кетсин-чи! Ҳалиям улар индашмаяпти. Фикру ёди боласининг омон қолишида. Арзимаган нарса дейди-я!..

— Мени қанаб қўйишса хурсанд бўласизми? — деди Холмат жаҳл билан.

— Бировнинг ёмон кунидан қуладиган аблаҳлардан эмасман! Сен-ку, жигаримсан...

Зарбуви чидаёлмади:

— Нима гап ўзи?

Холмат воқеани қисқача баён қилиб берди. Зарбуви унинг сўзларини тинглар экан, Саъдулла билан бундан бир неча йил олдинги суҳбатни эслади. Салима берган рўмолчани Саъдулла оловга ташлайман деганида, ўзи олиб қўйгани ёдига тушди. Уша рўмолча ҳозир ҳам турибди. Бундан Холмат беҳабар. Хўш, борди-ю, у Салима билан Саъдулла ўртасидаги муносабатдан воқиф бўлганида нима ўзгарарди? Зарбуви бу саволга аниқ жавоб тополмади.

— Шунга сизлар билан бир маслаҳатлашай деб келувдим, янга, — деди Холмат жимликни бузиб.

— Мен нима дейман, — Зарбуви ер чизди. — Борсангиз борарсиз, лекин унинг қўлидан нима келади, билмайман.

«Қўйинг, қаллоб ишларингизга укамни аралаштириб, бошини қотирманг. Ўзи дисертацияси чўзилиб хуноб бўлиб юрибди», демоқчи эди Зарбуви. Бироқ юз меҳри иссиқ — айтолмади. Индамай ўрnidан туриб кетди. Алиқул сездики, Холматнинг муддаоси Зарбувиға ёқмади. Унинг одати шунақа: суҳбатдошининг арзу ҳолини хушламаса ади-бади айтишиб ўтирмайди-ю, жимгина жўнаб қолади.

— Бир бориб кўрай-чи, — деди Холмат. — Иложини топса ёрдам берар, бўмаса йўқ-да. Адресини биласизми, тоға?

— Мен яхши билмайман, ҳозир янгандан сўраймиз.

Алиқул хотинини чақириб, адрес сўради. Зарбуви адресни билмайман ҳам демади, борманглар ҳам демади.

— Келингизни ҳам олиб борсамми деяпман, янга. Баҳонада бир томоша қилиб келсин. Ҳечқаёққа олиб бормайсиз деб, қулоқ-мияни егани-еган.

«Ўзи бировнинг ҳовлисида сиғиндига ўхшаб ўтирса... Булар тўзишиб борса, қарга жойлаштиради. Тагин устига ёш бола...»

— Келинни бошқа сафар олиб борсангиз тузукми! — деди Зарбуви охири. — Ҳозир бунақа ташвишлар билан томоша юракка сиғадими?

— Ташвиш бўлиб нима қипти, қамалиб кетяпманми, юрагимга ҳеч нарса сиғмай? Ҳам дам олганинг, ҳам беда ўрганинг дегандай, баҳонада айланиб келамиз-да. Яна ким олиб боради дейсиз, уни Тошкентга...

* * *

Ана-мана дегунча Улуғбек бир ёшга тўлди. Феруза шундан бери кечаю кундуз ўғли атрофида парвона. Саъдулла ҳам гўдаккинага боғланиб қолган: ишдан сиқилиб келган кунлари шу билан овунади, унинг беозор кулгиларини эшитиб, барча ташвишларини унутади.

Фарзанд туғилса ота-онам билан муносабатимиз изга тушиб кетар, деб ўйлаганди Феруза. Йўқ, аксинча, муносабатлар тори баттар таранглашса таранглашдики, сира бўшамади. Феруза ана шу торнинг узилиб кетишидан чўчийди, ҳатто бу ҳодиса кечалари тушига кириб-чиқади. Ахир, ота-онадан кечиб бўладими? Аслида на Феруза, на Саъдулла ундай фикрни хаёлига келтиради. Иккови ҳам иложи борича муносабатларни яхшилашга, фарзандлик бурчларини бекаму кўст адо этишга интилади. Лекин қарс икки қўлдан чиқаркан-да!

Бир куни кутилмаганда Муаззам опа кириб келди. Очиғи, бу ташрифдан Саъдулла у ёқда турсин, Ферузанинг ўзи ҳам таажжубга тушди. Чунки Феруза кўз ёрди, ўғли мана икки-уч ойлик бўлди, Муаззам опа ёлчителиб келгани, ҳолинг қалай, деб астойдил сўраб-йўқлагани йўқ. Ҳаммаси юзаки. Ёлғон бўлмасин, Саъдулланинг онаси шу ердалик пайтларида бир-икки келди. (Феруза туғруқхонага кетиши билан Саъдулла қишлоқдан онасини олиб келди, қақалоқнинг чилласи чиққунча кампир улар билан бирга турди, йўргаклаш, белаш, чўмилтиришларни Ферузага ўргатди). Келарди-ю, қабулида одам тўпланиб қоладигандай, бир соат-ярим соат ўтирмай жўнаб қоларди. Бу ҳам етмагандай, Феруза ҳовлига чиқиши билан қудасига уни ёмонларди. (Қайси она ўз қизини қайнонасига ёмонлайди!) Саъдулланинг онаси эса: «Қўйинг, қуда, хафа бўлманг, ишқилиб, иккови қўша қарисин. Сиз билан менга шуниси кифоя», деб қўярди. Муаззам опа гинасининг маълум сабаблари бор эди. Олдинги машмашалар устига яна машмаша қўшилди. «Туғруқхонадан чиқиб тўғри уйга кел», деган эди Муаззам опа. Феруза олдини кўнди ҳам. Лекин яна ўйлади: «Ҳар нарса ни ўргатавериб, танбеҳ беравериб одамнинг юрагини қон қилиб юборади». Шу фикрдан кейин у туғруқхонадан тўғри кампирнинг ҳовлисига келди. Бу Муаззам опага ҳам, Олим Акбаровичга ҳам алам қилди. «Одам деган шунақа ўжар, бир сўзли бўладими?»

Бугунги ташриф маъноси не?

Муаззам опа қизидан, куёвидан ҳол-аҳвол сўради, неварасини олиб сўйди. Очилиб-сочилиб ўтирди, чой ичди, қанд-курсадан эрмак қилди.

Ёз куни чарақлаб турган қуёш юзини қора булут қоплаб ёмғир қуйиб берса қандай ҳайратга тушасиз. Ҳозир дафъатан шундай ҳол рўй берди. Бир қоп ёнғоқдай шалдираб ўтирган Муаззам опа бир зумда ўзгарди-қолди. Қовоқлари осилиб, лаблари буришди. Саъдулла билан Феруза гаранг: нима бўлди?

— Уй деганга сал қараш ҳам керак-да, — деди Муаззам опа дабдурустдан. — Ўзи мохоннинг кафтидай ҳовли-ю, шуниям супириб-сидириб ўтиролмайсанми? Манави пиёлангни қара, одам чой ичишга ҳазар қилади...

— Нима қипти пиёлага? — дея олди Феруза.

— Нима қипти эмиш!?

Ниҳоят, Феруза ўнглади, у ойисига лаби учган пиёлада чой қуйиб берган экан. Қизаринқириб узр сўради, бошқа миқ этолмади.

— Ёш бола билан ўраллашиб вақтида супириб-сидиролмаяпти-да, опа. Аста-секин ҳаммаси яхши бўлиб кетади, — деди Саъдулла.

— Қачон?! Қачон яхши бўлади?

Лаби учган пиёла ҳақидаги гап аслида Саъдуллага қаратилган эди. Нишонга устакорлик билан отилган кесатиқ замирида кўп маъно яширинганини Саъдулла билди. Лекин уйга келгани ит қопмас дегандек, индаёлмади, тишини-тишига босди. Муаззам опа эса овозини янада баландлатди.

— Қанақа эраксиз ўзи, куёв? Эр деган хотинини сал қўлга олиши керак-да. Амманнинг бузоғига ўхшаб лаллайманг. Ҳа, айтинг, манави ойимчага, сал-пал одамлик сиёқи бордир ахир, у ёқ-бу ёқни йиғиштириб ўтирсин. Қачон қарасанг, қўлидан китоб тушмайди. Шунча ўқиганиям етар. Жа ўқиб, шаҳар олиб берармиди сизга!

Ажабо, бу таъна-дашном оқаваси қаёққа кетяпти? Мақсад нима ўзи? Нега энди қизини куёвига ёмонлаб қолди? Бу калаванинг учи қаерда?

Хар қалай, Саъдулла писанда сабилни кўтаролмайди. Бунга одатланмаган. Кейин, ахир, ҳақ-ноҳақ қошингда бидирлайверишса, у энг яқин кишинг бўлган тақдирда ҳам, ёқмайди-да! Қолаверса, одамни тўғри изга соладиган панду дашномнинг йўриғи бўлак...

— Ойи! — деди Феруза кескин. — Нима демоқчисиз ўзи?! Қуёвингизга чақиб мени уриштирмоқчимисиз? Келган бўлсангиз — хуш келибсиз, олдингизга қўйганимни еб-ичиб кетаверинг-да. Нима қиласиз тирноқ остидан кир қидириб! Бизни тинч турмушимиз сизга ёқмайди? Баъзиларга ўхшаб ҳафта-ўн кунда олдингизга йиғлаб борсам кўнглингиз жойига тушадими? Муддаонгиз нима ўзи? Қўйинг ахир бизни ўз ҳолимизга! Шукр, энди ўғлимиз бор...

— Сенга худо бас келмаса, бандаси бас келолмайди.

Муаззам опа жаҳл билан ўрнидан турди.

— Кўрдингизми, куёв, — деди Саъдуллага. — Сиз бунинг совунига кир ювганингиз йўқ, билмайсиз буни. Ҳали кўрасиз, сизниям роса обориб-обкелади.

Ё, алҳазар! Она ўз қизини куёвига ёмонлаб турса — бу қандай савдо? Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа. Ёки бу бир йўлимикан? Қизини чиқариб олиш мақсадида қилинаётган ҳийламикан?

Ичи тирналаётган бўлса ҳам Саъдулла ўзини босди, иложи борича вазмин муомала қилишга интилди.

— Қўйинг, опа, сиз кўп куюнаверманг. Ҳаммаси изга тушиб кетади. Ростини, сиздай ақлли хотиннинг қизи аҳмоқ бўлишига ишонмайман. Аста-секин ақли кириб қолар, ҳали ёш-да.

Саъдулла мўлжални аниқ олган эди. Тошиб кетаётган қайнона пича ҳовридан тушди. Хусусан, «Сиздай ақлли хотиннинг қизи аҳмоқ бўлишига ишонмайман», деган илиқ эътироф оғзига қулф каби тушдики, тагин жазава қилгани ботинмади.

У нима мақсадда келди, нега бундай қилиб кетди — бунга на Ферузанинг, на Саъдулланинг ақли етди.

Шу-шу Муаззам опа қизиникига бошқа йўламади...

Эрта Улуғбек туғилган кун. Феруза тайёргарлик кўрмоқда. Тўрхалта кўтариб Саъдулла келди. Дарвоза олдидаги курсида сигарет тутатиб ўтирган кампир гап ташлади:

— Келдингизми, отам. Келимин шўрлик эрталабдан бери тингани йўқ, кечқурун меҳмон келадими дейман, а, отам?

Саъдулла индамай уйга кириб кетди. У безовта эканлигини Феруза сизди.

— Тинчликми? — деди хавотир олиб Феруза. — Яна кафедрада жанжалми? Шу диссертациядан воз кечиб қўя қолсангиз нима қилади? Нима, зарилми сизга шунча асабузарлик? Кандидат бўлмасангиз кунимиз ўтмай қоладими?

Қарийб бир йилдики, Саъдулланинг диссертацияси устида мунозара боради. Кафедрадагилар ўз-ўзидан икки гуруҳга бўлиниб қолган. Саъдулланинг илмий раҳбари кўпни кўрган, ўз соҳасининг билимдон олимларидан. Айни вақтда принципаал, ҳар қандай шароитда ҳам адолат тарафида турадиган одам. Кўпчилик уни: «Мен тўғри — таёқ тўғри», деб орқасидан масҳара қилиб юради. Шу феъли туфайли докторлик диссертацияси ҳам икки марта қайтган. Лекин ушлаган жойини кесиб оладиганлардан эканлигини чиндан исботлади, бошлаган ишини охирига етказмай қўймади. Уч йил олдин диссертациясини учинчи марта ҳимояга қўйди ва бу сафар ниятига етди. Шунда кўпчилик унинг иродасига, матонатига тан берди. Ҳатто уни кўролмай юрган, олдинги ҳимояларда оёғидан чалганлар ҳам бу гал мум тишлаб қолишди.

Кафедра ўқитувчиларининг бир гуруҳи шу одам тарафида, бошқа гуруҳи эса кафедра мудури — доим кулиб турадиган, ҳеч кимга ҳеч нарсада йўқ демайдиган, лекин бирон-бир ишни бажармайдиган, натижада «ваъдабоз» деб ном олган профессор томонида. Қўрғур профессор шундай устомонки, ҳар қанақа одамнинг у энгидан кириб, бунисидан чиқиб кетади. Раҳбарман деганнинг кўнглига йўл топишда ҳеч ким унинг олдига тушолмайди. Шу хислати туфайли у университет казо-казолари билан, министрликдаги катта-кичиклар билан, ҳатто, гарчи бошқа соҳада ишласа-да, Олим Акбарович билан ҳам оғиз-бурун ўпишиб юради.

Саъдулланинг диссертацияси бир неча бор муҳокама қилинди. Ҳар гал ўша кафедра мудури ҳали хом, пишитиш керак, деган фикрни айтаверди. Дастлаб унинг ёнини икки уч киши олганди, аста-секин уларнинг сафи кенгайди. Саъдуллани ҳимоя қиладиганлар озчиликни ташкил этиб қолди. Бундан Саъдулланинг юраги сиқилар, демак ҳимоя қилмадас эканман-да, деб эзиларди. Домласи унга таскин берар, «Парво қилма, ўғлим, яхши иш бари бир қаврини топади, фақат руҳан тушма, ўзимдан қиёс», деб уни овутарди. Шогирдини овутарди-ю, ўзи ичидан зил кетар, кафедра мудирининг бахиллигидан жаҳли чиқар эди.

Можародан Ферузанинг ҳам хабари бор. Ҳозир ўшанга ишора қилган эди.

— Йўқ, — деди Саъдулла, — кафедрада тинчлик. Лекин оингиз сизни бир келиб кетсин, депти. Кафедрага телефон қипти.

— Нима гап экан? — Ферузанинг кўнглига хавотир тушди. Чақириш у ёқда турсин, ўзи борса ҳам унчалик рўйхушлик бермайдиган ойиси нега йўқлади экан? Ҳойнаҳой бекорга эмасдир. — Ойимнинг ўзи кўнғироқ қиптиларми? Ким гаплашипти?

— Ҳа, ойингизни ўзи телефон қипти. Кафедра мудури айтди менга.

— Бўлмаса... иш ўлгур ҳам... яхшиси, кўнғироқ қиламан. Улуғбек уйғонса овутиб турарсиз.

Феруза апил-тапил кийинди-да, чиқиб кетди. Ҳамон сигарет чекиб ўтирган кампир: «Ҳа, онам, кеч тушганда йўл бўлсин», деганича қолди.

Саъдулла кийимини алмаштирди, ҳовлига чиқиб, водопроводда ювинди. «Хотинингиз қаерга кетди, отам?» деди кампир. Нима иши бор экан қаерга кетгани билан. «Ҳозир келади», деб қўя қолди. Кейин овқат қўйиб ичди. Косани ошхонага элиб қўйиб, энди чой дамлаётган эди, дарвоза тақиллади. Кампир ўтирган жойидан бақирди:

— Саъдуллаҳон, отам, дарвоза тақиллапти, қаранг-чи, ким келди.

Саъдулла дарвозани очдию, ҳанг-манг бўлиб қолди. Остонада Холмат, унинг ёнида бола кўтарган Салима турар эди.

— Кутмовдингми?

Рост, кутмаган эди. Лекин бу гапни қайси ўзбек меҳмонга айтади?!

— Нега энди, марҳамат, — деди Саъдулла. — Сени атай кутишим шартми, қачон хоҳласанг келавер, эшигимиз очиқ.

Холмат кучоғини очди, Саъдулла ҳам уни ноқулай аҳволда қолдирмаслик учун қулочини ёзди. Салима билан қўл олиб кўришишди.

— Қани, киринглар ичкарига.

Меҳмонларга дивандан жой кўрсатди-да, ўзи курсига чўкди. Ҳол-аҳвол сўрашишгач:

— Айбга буюрмайсизлар, ҳаммаёқ тўзиб ётипти, — деди Саъдулла.

— Келин қаёқда, кўринмайди.

— Ҳозир кеп қолади, бир зарур иш билан чиқувди.

Шу маҳал Улуғбек уйғонди. Саъдулла аравагани тебратди, лекин қани энди у тинчса, баттар йиғлайди. Салима боласини диванга ётқизди-да, бориб Улуғбекни кўтариб олди. «Таги ҳўл бўпти», деди уялиб-тортиниб. Саъдулла унга шкафнинг бир тоқчасини кўрсатди.

— Мана шу ерни қаранг, кийимлари бўлиши керак. Ўзимам яхши билмайман.

Улуғбекнинг кийимларини Салима алмаштирди — у жимиб қолди. Салима Улуғбекни ўйнатар экан, унинг қош-кўзларига термилди: пешонасининг кенглигиам, оғзининг катталигиам — ҳамма-ҳаммаси отасининг ўзгинаси, шундай узиб олиб ёпиштириб қўйгандай. «Демак, хотини Саъдулла акани жудаям яхши кўрар экан-да».

Саъдулла дастурхон ёзди, чой қўйди. «Ҳозир Феруза келиб қолади», деб овқатга тегмади. Ўзи бир йўлини қилмаса, унинг қўлидан нима келарди.

Энди бир пиёладан чой қуовди, Феруза келди. Юзида ташвиш аломати зоҳир. Меҳмонларни кўргандан сўнг сал чиройи очилди.

— Нимага ҳеч нарса қўймай, қуруқ чой билан алдаб ўтирибсиз меҳмонларни, — деди Саъдуллага гинаомуз. Ўзи дарров ишга тушиб кетди, колбаса, пишлоқ кесиб келди, сариеғ қўйди, турли конфетлардан олди. Кейин ўтириб ҳол-аҳвол сўрашди. «Сизлар гаплашиб туринглар, мен ҳозир», дедию ошхонага чиқиб кетди. Бир оздан сўнг унинг орқасидан Саъдулла келди.

— Тинчликмикан? — деди Саъдулла.

— Билмадим, очиқ айтмади. Телефонда бўлмасмиш.

Феруза чуқур уҳ тортди.

— Меҳмонлар қачон келишди? Холмат деган ўртоғингизми? Хотинини қаердадир кўргандайман.

— Кўргансиз, — деди Саъдулла. — Ҳув бултур Самарқандда қишлоққача йўловчи машинада биз билан бирга кетувди.

— Ҳа, эсимга тушди, оти Салимаиди?

— Ҳа... Овқатни тезлаштиринг, мен меҳмонларнинг олдига бораё, зерикиб қолишмасин.

Йўқ, меҳмонлар зерикмапти. Кампир кириб ҳангомалашиб ўтирган экан. У сигаретини буруқситганча, қаёқдаги олди-қочдиларни худди ўзи кўргандай келиштириб сўзларди. Саъдуллани кўриб ўрнидан турди.

— Келдингизми, отам, меҳмонлар билан ҳасратлашиб ўтирибмиз-да. Майли, энди ман бориб бир оз чўзилай, чарчаб кетаман денг, отам.

— Қаричилик-да, — деди Холмат.

— Ким билади дейсиз, отам. Аслида ҳали унча қариганим ҳам йўқ. Энди етмишга бордим. Ёшлигимда морожнихонада ишлаганман-да, катта-катта музларни елкамда таширдим. Шуларнинг таъсири энди билиняпти денг, отам.

Кампир армонини Саъдулла мингинчи марта эшитаётган бўлса ажаб эмас. Ким келса шуни айтиб беради. Биров ундан, ёшлигингизда нима иш қилгансиз, деб сўрайди-ми-йўқми, бари бир, салом-алиқдан сўнг дийдиёсини бошлайди.

Кампир чиқиб кетгач, Саъдулла билан Холмат у ёқ-бу ёқдан маромида гурунглашишди. Болалигини эслаб, гоҳ завқланиб, гоҳ маъюсланиб ўтиришганда Феруза овқат келтирди. Меҳмон ҳурмати учун Саъдулла бир шиша арақ қўйди. Ҳазил-ҳазил билан шишани бўшатишди.

— Узинг қачон уй оласан энди?

Томдан тараша тушгандай берилган савол Саъдуллани гангитиб қўйди. Негаки, у дўстидан ҳар қанақа ҳазил, кесатиқ ёки таънани кутган, айнан шу дилўрттар сўроқни кутмаган эди.

— Бериб қолар, мендан олдин ишга келганлар бор ҳали, — деди у ниҳоят, алланечук бўзариб.

Холмат сигарет тутатди:

— Секциями? — деди у нописандлик оҳангида. Саъдулла бош ирғади. — Секцияни нима қиласан? Участка олиб қўя қолмайсанми?

Дангал, лекин ичида тоши бўлган бу гапдан Саъдулла билан Феруза зўр-базўр кулишди. Ҳали ночорлик чангалидан тамом қутулиб олишгани йўғ-у, участка ҳақида ўйлашлари кулгили-да, яхши ҳам эрта Улуғбекнинг туғилган куни бўлгани учун битта-яримта йўқлаб келиб қолиши мумкин, деб у-бу нарса келтириб қўйишган эди. Йўқса, мана бу колбасаю пишлоқ, анави қимматбаҳо конфетлар, ҳозир Холматни сайратиб турган мана шу шиша бўлиш-бўлмаслиги номаълум эди.

— Участкага пул қаёқда дейсан, жўра, — илжайди Саъдулла. — Эсон-омон битта секция ололсак ҳам катта гап.

Холмат кулди.

— Йўлини топган унисиниям олади, бунисиниям. Нима, ўзинг домла, қайнотанг амалдор. Агар менда шундай имкониятлар бўлса борми, ўзим билардим нима қилишни. «Ношудсан» деб устимдан куляптимми? Шу мақсадда келганми олдимга? Мен унинг ишларига аралашмайман-ку, у нима қилади менинг турмушимга бурнини тикиб».

— Ҳар кимнинг ўз йўли, ўз қараши бор, Холмат, — деди хаёлдан чалғиб Саъдулла. — Институтда домла борки, ҳаммаси порахўр, деган фикр нотўғри. Қайнотам ўз йўлига...

Ҳамма оғзига талқон солгандай жим қолди.

— Чой ичиб ўтиринглар, — орадан ўнғайсизликни кўтаришга уринди Феруза. Сўнг Саъдуллага юзланди, — қўйинг шунақа машмашани, меҳмонларга лекция ўқиманг, ундан кўра...

— Уришган одамлардай ҳўмрайиб ўтирайликми? — деди кулиб Саъдулла. — Сухбат-да... Ҳа, бўпти, қани у-бу нарсалардан эрмак қилиб ўтиринглар.

Саъдулла чой ҳўплаб конфет тишлади-да, зимдан Салимага разм солди. У на чой ичар, на гапирар, ким сўзласа шунинг оғзига термилиб ўтирарди. Аҳён-аҳёнда зимдан Саъдуллани, кўпроқ эса Ферузани кузатарди. «У нимани ўйляпти экан? Эҳтимол менга тегмаганига шукр қилаётгандир. Тўғрида, номи улуғ — супраси қуруқ эрни бошига урадими? Холматларнинг ҳовлиси қаёқда-ю, мана бу кулба қаёқда. Тагида машина. Менга ўхшаб автобусга осилиб юрмайди». Саъдулла шуларни хаёлидан ўтказар экан, бир лаҳза Салимадан кўзини ололмай қолди. «Шундай эса нимага чеҳрасида маҳзунлик бор? Олдингидай шўх-шаддод эмас, бир гапириб ўн кулмайди. Ранги сўлғин, боқишлари ғамгин. Нега? Сабаби нима экан? Узиям қаримсиқ бўп қопти. Бу ёқда Холматнинг инжиқликлари, бир томонда қайнона-қайнога дегандай... Шўрлик ҳаловатни билмаса. Қишлоқ шароити шу-да. У раиснинг келиними, колхозчиникими — бари бир. Сўфи азон айтмай ўрнидан туршга мажбур, бу ёғи ярим тунгача ғимир-ғимир. Ҳовли супур, сигир соғ, чой дамла, овқат пишир, кир юв... Бу ҳам етмагандай, колхознинг иши. Шўрлик аёллар! Яна биз уларни гўзаллик рамзи деб жар соламиз. Қани уларнинг асл гўзаллиги? Ҳар кун — йил-ўн икки ой шу аҳвол. На дам олишни, на бирор жойга бориб айланиб келишини билишади: курорт, санатория деган гаплар-ку, шўрликларнинг тушига ҳам кирмайди. Албатта қаримсиқ бўлиб қолади-да. Лоақал ўзига қарашга вақт тополмаса. Яна, эркаклар билан ҳўқуқимиз тенг, деб оғзи қулоғида...»

Анча чўзилган ўнғайсизликдан сўнг жўралар яна суҳбатга берилишди, бозору дўкондаги нарх-наво осмонга сапчигани, мева билан сабзавотнинг тортилиб қолгани, қишлоқда мол боқиш имкони қолмаётгани, хуллас, шунақа икир-чикирларни қолдирмай эзғилашди. Баҳсга айниқса Холмат дадилроқ шўнғирди. Ичида дарди кўп экан. Ҳатто анча қишишди ҳам, лекин олис йўлдан ичида олиб келган муддаосини сиртига чиқаришга шошилмади.

Эртаси куни Саъдулла ишга бормади. Нонуштадан кейин бозорга тушиб-чиқиши зарурлигини орага қистирди. Холмат ҳам бирга бормоқчи бўлувди, Саъдулла билан Феруза рад этди. «Сен Салимани томоша қилдир, Тошкентга биринчи келиши ахир, у ёқ-бу ёқни кўрсин-да. Феруза олиб юрарди-ю, бугун Улуғбекнинг туғилган куни, битта-яримта кеп қолиши мумкин», деди Саъдулла.

— Э, шундайми, табриклаймиз, умри узоқ бўлсин! — деди Холмат.

Кечга томон улар ҳориб-чарчаб кириб келишди.

— Қалай, Тошкент ёқдими? — деб сўради Феруза Салимадан.

— Ҳа, — деди Салима, — одам чарчаб кетди-эй.

У сумкасини очиб чиройли кўйлакча, жемпер олди-да, Ферузага узатди.

— Манави Улуғбекжонга, туғилган кунда биздан эсдалик.

— Нима қилардингиз овора бўлиб, — деди Феруза хижолатомуз.

Стул ясатилган, ноз-неъматларга тўла эди.

Холмат эрталаб ёрилмоқчи эди, Улуғбекнинг туғилган кун ҳақидаги хабарни эшитгандан кейин режасини ўзгартирди. Хурсандчиликка буvasи билан буvasи албатта келади, баҳонада улар билан яқинроқдан танишиб оламан, кейин дардимни айтишим ҳам осонроқ кечади, деб ўйлади.

— Ферузанинг бир-иккита ўртоқлари келиб кетишди, — деди Саъдулла. — Бошқа ким ҳам келарди. Ҳеч ким билмайдиам бунинг туғилган куни қачонлигини. Қани, ўтиринлар бу ёққа. Феруза, овқатингизни олиб келинг, булар шаҳар айланиб очқаб кетгандир.

Феруза билан Саъдулланинг иккита курсдоши келди. Узоқ ўтиришмади улар ҳам. Холматнинг хаёли Олим Акбаровичда эди. Шу одамни уй эгаларидан ҳам кўра у кўпроқ кутди. Наҳотки, неварасининг туғилган кунда келмаса?

Холмат бўғилди, ичи сидирилди. Начора, соат тўққиздан ошди ҳамки, Олим Акбаровичдан дарак бўлмади. Бундан Феруза ҳам ҳайрон. «Балки эсида йўқдир. Кеча айтмапманам...»

Соат ўн бирларда Холмат билан Саъдулла чекиш баҳонасида ҳовлига чиқишди. Тўғрироғи, бу таклифни Холмат киритди. Ахийри у Саъдулла билан ёлғиз ва очиқчасига суҳбатлашишга қасд қилган эди. Водопровод олдида тик турганча сигарет тутатишди.

— Қайнота-қайнонang келмайдими? — деди Холмат гапни узоқдан бошлаб. — Нима бало, уришиб қолганмисизлар ё?

— Нега уришар эканмиз. Келса ана, келмаса ихтиёри. Иши кўп, вақти йўқдир-да.

Алланечук тоқатсизлигинан Холмат сигарет охирини босиб-босиб тортдида, уни кўлмакчага ирғитди. У жизз этиб ўчди. Номаялум ёққа маҳзун тикилганча сукутга толди, оғир хўрсинди.

— Бир маслаҳатли иш борийди, — гўлдиради у ниҳоят.

— Нимадан? — деди Саъдулла ажабланиш билан дўстининг юзига термиларкан. «Хотини билан ўртамазда ўтган гапни эшитиб қолдимикан?», деган фикр ўтди хаёлидан. Холмат тутила-тутила дардини айтди.

Саъдулла донг қотди: гўё саратонда қоқ тепасида чақмоқ чаққан, еру кўкни тутган гўлдурак уни чалиб кетган эди. Ажабо, ҳушими, тушими? Унча мунча одамни назари илмайдиган раиснинг ўғли унинг олдига маслаҳат, аниқроғи ёрдам сўраб келса-я!

— Мен... нима қилишим керак?

— Юристардан танишинг кўп, биламан. Ундан ташқари, қайнотанг салкам министр, бир оғиз фалон колхозга тегманлар, деб қўйса — тамом, кимнинг ҳадди сиғади текширишга.

Саъдулла энсаси қотиброқ кулди. Бирор маънили гап кутаётган Холмат хафаланди.

— Жаҳлинг чиқмасин, Холмат, лекин гапларинг чинакам кулгили-да. Ахир ҳали текшириш бошланмаган, бу нарса бўладими-йўқми — номаялум экан, кимга нима деб айтман. Менинг юристардан қанақа танишим бор? Курсдуларимни биламан, холос. Улардан биронтасиниям бизнинг районга дахли йўқ. Қайнотамга келсак, сен мени тўғри тушун, Холмат, у одамдан мен ҳали ҳеч нарса илтимос қилмаганман, бундай ниятим ҳам йўқ... Бош эгишни ёқтирмайман, биласан-ку, одатимни.

— Бу бош эгишмас-ку. Одам одамдан илтимос қилади-да, бегона бўлмаса...

— Шу ишдан мени озод қил, жон жўра. Хоҳласанг, ўзинг бор, шундаям менинг жўрам эканлигингни айтма, акс ҳолда ишинг тескари томонга айланиб кетиши мумкин. Ундан кейин у одамниг қўлидан шунча иш келишига кўзим етмайди. Ҳозир бошқа соҳада.

Холмат яна сигарет тутатди. Ҳафсаласи пир бўлган эди.

— Бошқа соҳада ишлаган билан ҳамма юристарни танийкан, кўпи унинг шогирди экан, суриштириб билдим-ку... Истаса қиладику-я...

Бир зум жим қолишди. Сукунатни яна Холмат бузди.

— Хўп, колхоз масаласида ҳали вақт бор десак, ўзимнинг ишим-чи? Бунисига ёрдамнинг тегар ахир!

— Бу масалада бир нима дейиш қийин, Холмат. Ҳали боланинг тақдири нима кечади... — Саъдулла иложи борича ўзини қўлга олиб гапирди. — Ўша ердаги милиция, терговчию прокурор масалани ўрганиб чиқиб бир нарса дер.

Совуқ жаранглаган кейинги сўзларни эшитиб Холматнинг эти жимирлаб кетди. Гўё ҳозир қўлини орқасига боғлаб олиб кетишгаётгандай туюлди. Ялинганнамо деди:

— Қайнотангдан илтимос қилмасак бўлмайди, жўра. Ҳарҳолда олдини олиш керак.

«Тавба, без экан-ку, тоза! Мен унга гапирдимми, деворгами? Қулоқ солишни истайми-я!...»

— Ихтиёр ўзингда, Холмат. Бораман десанг боравер, мен қарши эмасман. Менинг фикрим шу... Қани, юр уйга энди. Хотинлар зерикиб қолмасин.

— Менга қара, Саъдулла, — деди Холмат унинг билагидан ушлаб. — Ҳалиям бир гаплашиб кўр, қанча деса бераман. Бир томони ўзинг ҳам қуруқ қолмайсан.

Ҳалиги ҳолат неча чандон даҳшатлироқ тарзда такрорланди: қоқ тепасида гум-бурлаган гулдурак ёмон чалди! Шундай чалдики, гўё чор тарафга тариф янглиғ тилиб кетди.

— Шунақами? — деди у зўрға ҳушини ўнглаб. — Қанча берасан?

— Қанча десанг...

Холматнинг гапи оғзида қолди.

— Ўчир овозингни, аблаҳ!.. Афсуски уйимда меҳмонсан...

— Ўзингни бос...

— Сен мени ким деб ўйлаяпсан? Мен бу ерда шунинг учун юрибманми?! Биринчи келдинг, аммо иккинчи қорангни кўрмайин. Мен аҳмоқ, жўрам ҳол-аҳвол сўрагани кепти, деб суюниб ўтирибман-а!

Дағал-дағал эшитила бошлаган овозлардан хавотир олиб, олдин Феруза, кейин Салима ташқари чиқди.

— Ҳа, тинчликми? Уйга кирмай, ҳовлида нима қилиб ўтирибсизлар? — деди Феруза.

— Менга қара, Феруза, — деди Саъдулла жаҳл билан. — Боя манави бойвачча Улуғбекка олиб келган кийимларини ҳозироқ қайтариб бер. Мен бировнинг сада-қасига зор эмасман!

— Нималар деяпсиз, Саъдулла ака?

Салима йиғламоқдан ўзини базўр тийиб гапирди. Унга қарши Саъдулла ҳеч нарса демади. Индамай уйга кириб кетди. Орқасидан Феруза кирди. Нима гап бўлганини суриштирди. Кейин, кейин айтаман, деди Саъдулла. Сўнг ўйга толди: «Ҳарҳолда яхши иш бўлмади, кўнглини қабартирдим. Ётиғи билан тушунтириш лозим эди. Эрта юзига қандай қарайман?».

Тун бўйи ажирди устида ётгандай у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилиб ухлаёлмаган Саъдулла азонга бориб кўзи илинди. Улуғбекнинг чинқириб йиғлаганидан ўғониб кетди. Дарҳол соатига қаради: саккиздан ошибди. «У-хў, кеч бўп кетипти-ку». Ирғиб ўрнидан турди, апил-тапил кийинди. Нариги хонада ҳеч кимнинг овози эшитилмайди. Феруза Улуғбекнинг кийимини алмаштиряпти чоғи: «Ҳа-ҳа, мана-мана, бўлди-бўлди», деб кўяди. Саъдулла ҳорғин товуш билан сўради:

— Меҳмонлар қани?

— Ҳайдадингиз-ку. Хотини бечора бир ажойиб жувон экан, йиғлаб эси кетди. Эриниям роса қарғади. Ҳаммаси сиздан ўтди, дейди.

Саъдулла индамади. Ўзига қараб беозор илжаяётган ўғлини олди-да, бир-икки осмонга отиб ўйнатди. Кейин уни яна жойига ётқизиб қўйиб, ювингани ҳовлига чиқди...

Феруза ўйланиб қолди... Ҳозир айтайми? Олдига ташлайми ўртоғи бериб кетган нарсани? Йўқ. Жаҳл устида турибди ҳозир. Кейин, сал ҳовуридан тушсин, айтаман. Шу андиша билан индамади.

Кечқурун Саъдулла ишдан қайтгандан сўнг, жуда чарчадим, деб эрта ётди. Ферузанинг кўнглидаги гапи очилмай қолди. У туни бўйи ўйлади: «Эрталаб айтаман, чўзмасдан ҳал қилиш керак. Бечорага ёрдам берса берипти-да, нима қипти. Ҳам зиёрат, ҳам тижорат, дегандай, унгаям яхши, ўзимизам бир нималик бўлиб қоламиз. Қадрдон ўртоғи экан-ку, бировга айтиб юрмас».

— Сизам баъзан жуда ҳаддингиздан ошиб кетасиз-да, — деди Феруза нонушта чоғи. Саъдулла нима гап ўзи, дегандай, савол назари билан хотинига қаради. — Рост-да, тўғрисўзлик ҳам эви билан-да. Битта-иккита одам бўлса экан — ҳамма шунақа, замоннинг ўзи шунақа.

Туш кўряптими ёки ўнгими — Саъдулланинг ақли-ҳуши етмай қолди. Эсида, курсларида тўпориқ бор эди. Йўқ ердаги тўполонни, жанжални, ғиди-бидини бошлар эди-ю, ўзи оппоқ бўлиб қолаверарди. Сира сиртига сув юқтирмас, шу сабаб унга «ўрдак» деб лақаб қўйишган эди. Бу лақабни унга Феруза қўйганди. Энди эса... Йўқ, йўқ, Саъдулла кўзларига, кулоқларига ишонмади. «Наҳотки, ҳозирги сўзларни Феруза, ўз муттаҳамлигини замон пардаси билан ниқоблама, деб мунофиқларнинг юзига шартта гапириб юрган Феруза айтяпти?! Унга нима бўлди?..»

— Ҳа, — деди Феруза, — мунча тикилиб қолдингиз? Биринчи марта кўряпсизми?

— Биринчи марта кўрганимда ҳам бунақа эмасдинг. Умуман, танимаяпман, ўзингмисан ёки бошқа хотин ўтириптими олдимда?

— Қўйсангиз-чи, ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бор. Синфдош дўстингиз, хотини қишлоқдошингиз экан...

— Нима қилишим керак эди? — кесатди Саъдулла.

— Суриштириб кўринг эди, Самарқандда ҳам курсдошларимиздан бор-ку. Улардан ташқари, Эрмат ака бор, жуда қадрдон ака-ука эдинглар.

Саъдулла шалвиради, бўзарди.

— Гапларингга тушунмаяпман, Феруза?

— Нимасига тушунмайси, — деди Феруза бир оз жаҳл билан. — Аввало одамгарчилик деган гап бор, қолаверса, қачонгача танга санаб ўтамиз...

Саъдулланинг ичида гўё нимадир чирт этиб узилди, мияси қизиби, кўз олди қоронғилашди. Кафтларини икки чаккасига босди. Кўзини юмди, қаттиқроқ юмди. Умрида биринчи марта Ферузани — ўзи севиб, яхши кўриб олгани, жуфти ҳалоли Ферузани кўришни истамади. Ҳозир кўзига хотини қошу киприги попукдай, қийиқ кўзлари юлдуз каби порлаб турган, кулишлари юракни ўртаб юборадиган истараси иссиқ, гўзал жувон эмас, «Фарҳод ва Ширин»даги Ёсуман сингари кўриниб кетди. Ё алҳазар! Одам боласи бунчалар тез ўзгармаса!

Феруза эрининг олдига қоғозга ўроғлик нарса қўйди.

— Мана, — деди у, — ўртоғингиз ташлаб кетди.

Саъдулла илкис юзига совуқ сув сепилгандай сесканди.

— Нима бу?!

— Кўринг...

— Йўқот!

— Намунча?..

Алланечук оғринган, ўксинган Феруза қоғознинг бир четидан ушлаб тортди. Ўрам очилиб кетди. Бир тахлам эллик сўмлик! Бехос унга Саъдулланинг нигоҳи тушиб кўпчиди, жони оғзига тиқилди, алам, ўксиниш билан сўради:

— Нега, нега олиб қолдинг?

— Мен олиб қолганим йўқ, ўзи ташлаб кетди. Бир гаплашиб кўрсин, деди яна қанча керак бўлса айтаверсин, деди.

Саъдулла пешонасига шап эткизиб урди.

— Эҳ, пешонам қурсин. Балиқ деб ушлаганим илон бўлиб чиқди-ку! — Кейин Ферузага ўқрайди. — Менга қара, Феруза, нима гап ўзи? Тўғрисини айт, мен ҳеч нарсага тушунмаяпман.

Феруза пинак бузмади.

— Ҳеч нарса, нима қипти?

— У ҳолда нега даданг билан ойингнинг айтганларига ҳўп демадинг? Нима учун улар билан бирга яшашга кўнмадинг? Қийналмасдик, танга санаб юрмасдик...

— У бошқа масала...

— Бошқа эмас! — деди Саъдулла кескин. — Ҳаммасининг мағзи бир!

— Ким билиб ўтирипти бунини олганингизни?

— Ҳазилингми ёки чинингми? Балки мени синаётгандирсан? Ахир ўзинг ойингдан ранжиб юрасан-ку.

— Ойим нотўғри қиладилар. Сабаби, аввало болаларнинг ҳақини емаслик керак, ундан кейин шу ишни қилишга ойимда эҳтиёж йўқ. Бизда эса...

— Бас! — деди Саъдулла. — Эшитишни истамайман! Қазисан-қартасан, асли наслингга тортасан, деганлари рост экан!

Нечундир паст тушишни истамаётган, андиша деган сабилни унутиб қўйган Феруза кутилмаган кесатиқни ҳазм қилолмай, овозини тагин бир парда кўтарди.

— Бу нима деганингиз?

Саъдулла ҳам энди ўзини ортиқ босиб туrolмади:

— Бу деганим ўрининг боласи — ўғри, порахўрнинг боласи — порахўр бўлади, деганим.

Феруза йиғлаб юборди.

— Сиз учун шунча азобларга чидаб, охири эшитганим шуми?

— Чидаб келганинг учун раҳмат! Минг раҳмат! Аммо ҳаммасини аввалдан билар эдинг... Мен сенга суянар эдим, ўзимга бир мадаккор, деб билардим! Афсус...

— Сабр-тоқатнинг ҳам чегараси бор! Мана, боламиз бирга кирди. Ҳамон турмушимиз ўша-ўша — студентчиликдан фарқи йўқ. Биз тенгилар данғиллама участкада ўтирипти, тагида машина...

Феруза орага яна шунга ўхшаш гапларни тиқиштирди. Саъдулла эшитмади, эшитишни истамади. Фақат талваса ичида қўл силтагани, «Йўқол, кўзимга кўринма!» деб бақирганини билади.

Бир маҳал ўзига келса диванда чўзилиб ётипти. Оғир дардга чалинган одамдай базўр ўрнидан турди. Қаққайганча, зилдай бошини қашлаб, атрофга кўз югуртирди. Столда нон, чойнак-пиёлалар, дастурхон йиғиштирилмаган. Бир томонда Ферузанинг кийимлари, бир томонда Улуғбекнинг кўйлак-иштончалари...

Бўғзига ачиқ нарса қадалди. Гандираклаб ташқарига юрди. Кампир одатига кўра курсчасини олча тагига қўйиб, сигарет буруқситиб ўтирарди. Ҳамма балодан хабари бор шекилли, Саъдуллага маъноли қаради. У ҳеч нарса билмаган каби кампирга салом бериб, водопровод томонга ўтди.

— Ҳа, отам, тинчликми? — деди кампир Саъдулланинг саломига алик оларкан. — Хотинингиз саҳармардондан қовоқ-тумшуғи осилиб жўнаб қолди?

Саъдулла аввалига индамади. Кейин астагина, «билмадим...» деб қўйди. Водопро-

вод жўмрагини бураркан, ўйлади: «Кампирнинг олдида ҳам уят... Бировнинг эшигида сиғинди бўлиб юрган одамга бунақа ғалваларни ким қўйипти...»

Кампир баланд овозда насиҳатини бошлади:

— Ҳозирги ёшларгаям ҳеч тушунолмаيمان, отам. Сал нарсага эру хотин ёғиллашади... Қанча квартир турди ҳовлимда. Шуларам ёғиди-биди қилаверарди. Ман айтардим, отам, ҳай, манга қара, нимага бунақа қиласанлар? Бу кунларам ўтиб кетади. Бир умр бировнинг эшигида яшамайсанлар. Одамзодга сал сабр-бардош керак. Қаёқда дейсиз, отам, бирови кўнади, бирови қулоғига олмайди. Аммо-лекин ҳаммаси уй олиб чиқиб кетишди. Ўзи бу жойнинг фариштаси бор... Бир хиллари кейин ҳам келиб, мендан ҳол-аҳвол сўраб туради. Ўзингизам кўргансиз-ку. Қорасини кўрсатмай бадар кетганлариям бор... Майли, отам, ишқилиб ҳаммаси ўз кунига омон бўлишсин...

Муздай сув чиройини очгандай туюлди. Артиниб, нима қиларини билмай қолди: уйга кириб кетаверай деса — кампирнинг гапи тугагани йўқ, кирмай деса — ҳозир бунақа панду насиҳатни эшитишга тоқати борми. Аммо кампиршо дийдиёсини охиригача тингламай жўнавориш ҳам осон эмас: кейин бир умр боши маломатдан чиқмайди.

— Сиз кўп куюнаверманг, отам. Бу кунларам ўтади-кетади. Кейин бир вайсақи ойим бор эди, деб эслаб юрасизлар, — кампир чуқур уҳ тортди. — Эслаб юрсаларинг шунинг ўзи кифоя, отам.

Аста-аста кампирнинг товушига маҳзунлик қоришди. «Бу шўрликнинг ҳам ичи тўла ҳасрат», деб ўйлади Саъдулла. Шу даргоҳга келганидан бери кампирга биринчи марта ачиниш ва меҳр билан термилди. Ажабо, ҳозир рўпарасида арзимаган нарсаларни вайсаверадиган, эрта-кеч тинмай асабга тегаверадиган жоҳил кампир эмас, йўқ, мунис, меҳрибон бир онахон турарди. Кўнгли бир хил бўлганча, сўри зинасига аста ўтирди.

— Кўнглингизга олманг, отам, қайнонангиз сал олифтароқ аёлми, дейманда. Қизига гап ўргатади, менимча. Бўлмаса, хотинингиз яхши жувон, эсли-хушли, одобли. Ҳарна чиқса онасидан чиқади, отам.

Одатича, кампир яхши-ёмонни жавради, у эса миқ этмай тинглади, сўнгра унинг оппоқ сочлари, ажин босган юзларига термилиб онасини эслади. Эсладию, кўнгли орзиқиб кетди. Аста ўрнидан турди.

— Чой дамлаб берайми, отам?

— Йўқ, ойи, раҳмат, чой ичгим келмаяпти.

— Сиз бундай қилманг, отам. Хотинларди нимаси кўп — ёғиди-бидиси кўп. Юрагингизга олаверманг. Йигит деган унча-мунча гапни елкаси оша ирғитиши керак. Раҳматли чолим шундай дердилар.

— Раҳмат, ойи, минг раҳмат сизга!

Уйга кириб каравотга чўзилди. Боши қўрғошин қўйилгандай оғир. Эрталабки жанжал тушимми-ўнгимми, деб иккиланди. Кейин қатъий хулоса қилди: туш эмас! Кампирнинг гаплари хаёлига келди: «Хотинингиз яхши жувон, эсли-хушли, одобли. Ҳарна чиқса онасидан чиқади...» Бугунги иддаоларичи, уларниям онаси ўргатганми! Эсли-хушли бўлса нега онасининг йўриғига юради?

Феруза! Нега бунчалар ўзгариб қолди? Бунинг сабаби нима? Ахир унинг характерида бунақа одатлар йўқ эди-ку... Йўқми? Балки Саъдулла сезмагандир, эътибор бермагандир. Ўзи шунақа бўлади — одам бировни севса унинг камчиликларини кўрмайди, ёмон одатларини пайқамайди. Аксинча, ёқтирмаса — яхши томонлари кўзига кўринмайди, фазилати ҳам қусур каби туюлаверади. Эҳтимол, Саъдулла ҳам шу кўйга тушгандир.

Ундай, деса, нега Саъдулла билан дўст тутинди? Охир-оқибат нега уни яхши кўриб қолди? Қанча-қанча бойваччалардан совчилар келганда рад этди? Нега? Наҳотки, Феруза ҳам ҳаётнинг мазмунини яхши кийинишу қимматбаҳо тақинчоқларда деб билса? Йўқ, бу мумкин эмас! Феруза унақа қизларданмас! Ундай эса бугунги пичингларини, ҳаракатларини қандай тушунмоқ керак?

XIII

Феруза Улуғбекни кўтариб чиқиб кетганига бир ҳафта бўлди. Шундан бери Саъдулла кампирнинг товуқ катагидеккина ҳовлисига соядай кириб, соядай чиқади. Бир ҳафтадирки, бу ҳовлида на бировнинг кулгиси эшитилади, на йиғиси. Бир зум осудаликни орзу қилган ёки бирон нарса ёзиб-чизаман деган кезлари олдига кириб жонидан безор қиладиган кампир ҳам йўқ ҳозир. Икки кун олдин остона ҳатловди. Шу чиққанича бадар кетди. Ҳувиллаб ётган ҳовлининг бир чеккасида одам овози эшитилиб тургани тузук экан-да.

У жойидан эриниб турди. Худди ухламагандек. Кўнгли ғаш. Дереза тагидаги олчага кўнган олашақшақнинг овози дилини баттар хижил қилди. Дарпардани очди-да, киш, йўқол, деб уни ҳайдади...

Зинада кафедра мудирига дуч келди, у қайгадир шошиб кетаётган экан шекилли, бир соатлардан кейин мени олдимга киринг, гап бор, деб ҳовлиққанча ғойиб бўлди. Шу топда ҳар қанақа калима қулоғига ёқмайди. Ишиям, диссертациясиям, аспирантурасиям — ҳаммаси кўзига аллақандай майда-чўйда арзимасдай кўришиб, қўли ишга бормаи юрибди...

Бугун дарси ҳам йўқ — ҳовлида паришон айланганча сигарет тутатди. Недир таскинга, бир оғиз илик сўзга интиқ... Бир кўнгли домласининг олдига бормоқни ўйлади. Яна фикридан қайтди: аввал мудирга учрашсин-чи.

Минг хил ўй-ғумон, андиша билан юқори қаватга кўтарилди. Эшикни очмоқчи бўлиб тутқичга қўл узатган эди, ичкаридан қаттиқ-қаттиқ овоз келди. Ким биландир гаплашяпти шекилли, деб сабр қилди. Овоз сира тинмайди. Кутди. Ўн минут, ўн беш, йигирма минут... Овоз тинмас, аксинча, худди дикторникидай бир маромда янграрди. У ажаблани, ўзида журъат туйганча, таваккал деди-да, эшикни секин тортди. Хонада мудирдан бўлак ҳеч ким йўқ, у бурнани столга теккизгудай энгашиб, товшининг бори-ча ниманидир ўқиб ўтирарди. Машғулотига шу қадар берилиб кетганидан ҳатто эшик очилганини ҳам пайқамади.

— Мумкинми, домла? — деди Саъдулла. Лекин мудир ўз овозига кўмилиб, унинг сўровини эшитмади. Саъдулла сал дадиллашди, — домла, кирсам майлими?

Худди магнитофон лентаси узилиб қолгандай, мудирнинг овози бирдан ўчди. У бошини қоғоздан кўтариб эшик томонга қаради-да, Саъдуллани кўрди.

— Ҳа, келинг, келинг, — дея мулозимат қилди.

Саъдулла рўпарадаги курсига бориб ўтирди.

— Хўш, ука, ишлар қалай? — деди мудир салмоқлаб. — Уйлар тинчми, илмий ишларни битказай деб қолдингизми?

Саъдулла ҳайрон: — мудир нега бунчалик сертакаллуф бўп қолди? Умрида бировдан тузукроқ ҳол-аҳвол сўрамаган, саломдан аввал кафедрада тикилиб ётган ишни суриштирадиган бу одам...

— Биласиз, Саъдуллахон, мен сизни жуда ҳурмат қиламан. Талантингизни тан оламан. Муҳокамангизда баъзи мулоҳазаларни айтганим сизнинг фойдангиз учун. Иш бошидан пишиқ бўлсин, эрта ҳимоя пайтида дўст-душман олдида у-бу гаплар кўпайиб қолмасин, деган ниятда айтганман. Ўйлайманки, сиз бу йўриғимни тўғри тушунасиз, — мудир томоқ қириб олди, қисқа сукутдан сўнг, яна ҳам юмшоқлик билан давом этди. — Кеча деканимиз бир хабарни сизга айтиб қўйишимни тайинладилар.

— Нима экан? — деди тоқати тоқ бўлган Саъдулла. — Айтаверинг, домла.

— Биласизми, Саъдуллахон, деканнинг айтишича, штатлар қисқарармишми-ей, хуллас, факультетдан бир-икки кишини...

Саъдулла энди барини тушунди.

— Демак, ариза ёзишим керак, ўз ихтиёрим билан. Шундайми?

— Умуман, шундай десаям...

Саъдулла қизишиб, мудирнинг гапини кесди.

— Сиз кўп қийналманг, домла. Мақсадингизни англадим. Мен кетаман, бу факультетда ишламайман. Лекин сиз ҳам билиб қўйинг, деканга ҳам айтингки, мен ариза ёзмайман. Штат қисқарса, мен шу қисқартиришга тушсам бўшатиб юборавринглар. Ҳарҳолда кўчада қолмаслигимни биламан, майда, арзимас одамлар билан ади-бади айтишиб ўтиришни эп кўрмайман.

Орага бир дақиқалик сукунат чўкди. Ҳозиргина майин, юмшоқ муомала қилаётган мудирнинг калта, йўғон бўйни, дум-думалоқ, семиз юзи қизариб кетди.

— Демак, сизнингча, факультетдаги ҳамма ўқитувчилар майда, арзимас одамлар экан-да?

— Гапни айлантириб нима қиласиз, домла. Ахир факультетдаги ҳамма ўқитувчилар ёки барча раҳбарлар менга ариза ёз дегани йўқ-ку. Ҳатто декан айтганигаям ишонмайман.

Бундай зарбани кутмаган мудир ёрилган шардек шалвираб қолди.

— Ҳаддингиздан ошяпсиз, ўртоқ Примов! — деди ниҳоят столга муштарини тираб.

— Қизишманг, домла. Менинг гапим тамом. Хайр, омон бўлинг.

У шундай дея ирғиб ўрнидан турди-да, қарс-қарс юриб чиқиб кетди.

Гавжум кўчада ўзини жуда ғариб сезди. Умри мазмунсиз, мақсадсиз ўтаётгандай туюлди. Бу ерларда нима қилиб тентираб, саргардон юрибсан, деган савол миёсига урилди. Чиндан ҳам бу ерда энди унинг нимаси бор, кими қолди? Хотини билан ўғли ташлаб кетди, диссертациядан дарак йўқ, мана энди ишдан ҳам қувилди. Студентлик йиллари шоир жўралари: «Бу ерларда илинжим йўқ, юпанчим бир саёҳатдир», деган шеърни кўп ўқитарди. Ҳозир Саъдулла аини ўша саёҳатни тусаб қолди. Аммо бу ҳам тағ-замини йўқ орзу, назарида энди бу ерларда ҳеч қанақа умиди қолмаган, барча эшиклар унинг учун ёпиқ эди. Гўё ҳамма қўлини бигиз қилиб: «Ана, хотини ташлаб кетган, ўзи ишдан ҳайдалган, икки йилдан бери диссертациясини лоақал муҳокамадан ўтказиб ололмаган ношуд, нотаваон», деб уни кўрсатаётгандай эди...

Саъдулла уйга келиб у-бу нарсаларини сумкасига жойлади. Холмат ташлаб кетган пулни ҳам солди. Эшикни беркитиб, автостанция томон йўл олди.

* * *

Қишлоққа хуфтонда кириб борди. Бемаҳалда келиши ота-онасини ажаблантирди. Тағин дам олиш куни ҳам эмас. Одатда у қишлоққа шанба ёки якшанба кунлари борар эди.

— Бахайрми, болам? — деди онаси ҳол-аҳвол сўрашгач. — Кечроқ йўлга чиқиб-санми?

— Ҳа, тинчлик, эна. Мошин бўмай шаҳарда бир оз туриб қолдим.

— Келин, неварам яхшими, ишқилиб, қудаларим эсон-омон юришиптими?

— Ҳаммаси яхши, — деди Саъдулла ўзини хотиржам кўрсатиб. — Ҳаммаси соғ-саломат. Икки-уч кун дам олишим бор эди, шунга бир айланиб келай, сизларни кўриб кетай, деб келдим. Самарқандда ишим ҳам бор.

Кампир сал ўзига келди. Тўрда соқолини силаб ўтирган отаси томоғини маънодор кириб қўйди.

— Ундай бўса майлигаку-я, кеч қолганинга кўрқиб кетдим-да, болам.

Саъдулла ўзини қанчалар бепарволикка солмасин, кўнгли тинч эмаслигини, нимадандир безовталигини отаси сизди. Иккови ёлғиз қолганда оҳиста салмоқлаб сўради.

— Менга қара, Саъдулла, ишларинг жойидами, уйинг тинчми?

Саъдулла ялт этиб отасига қаради. Отаси донишманд одам, паст-баландни яхши билади, унинг дарду ташвишини ҳам сезганга ўхшайди, йўқса бунақа ўсмоқчиламасди. Шаксиз, у ўнғайсиз ҳолга тушди, беихтиёр нигоҳини олиб қочди.

— Ҳа, жойида, ҳаммаси тинч, — деди ботинмай. — Нима эди, ота?

— Кўнглим сезиб турипти, болам, нимадандир хавотирдасан, нимадандир тинч эмассан.

Саъдулла миқ этолмай қолди, дабдурустдан тили калимага келмади. Отаси яна маънодор оҳангда йўталди-да, ўғлини хижолатдан ўзи қутқазди.

— Майли, болам, ҳаёт шундай. Йигитнинг бошидан не савдолар ўтмайди. Фақат одам ўзини йўқотмаслиги, доим қўлга ола билиши керак. Айтишни лозим топмасанг айтма, мен қистамайман.

Эҳтиёткор ота шундай мулозимлик билан унинг ичига қармоқ ташлади. Лекин, бари бир, у ўзини қаттиқликка урди — ёрилмади. Ҳар нарсага мулоҳазакорлик билан ёндашадиган отасидан ҳам кўра онаизорини хафа қилиб қўйишни истамасди.

— Йўқ, ота, жа унчалик эмас...

Онаси кириб суҳбат узилди. Шу кўйи бу ҳақда на отаси, на унинг ўзи бошқа сўз очди...

Эрталаб Саъдулла Зарбуви опасининг уйига йўл олди. Холматни кўришни, орада кечган мунозарани такрорлаб, асабини бузишни истамасди. Алиқул поччасига ҳамма гапни айтиб, пулни бериб келаверади.

Хайрият, поччаси уйда экан. Ҳол-аҳвол сўрашиб, ҳовлидаги сўрида суҳбатлашиб ўтирди.

— Почча, — деди охири Саъдулла мақсадга ўтиб, — сизга айтадиган бир-икки оғиз гапим бор.

— Тинчликми? — деди Алиқул нимадандир хавотирланиб.

— Тинчлик, почча. Лекин, биласизми, асли Холмат билан... Бироқ уни қидириб юришга вақтим йўқ.

— Қидирганингиз билан уни тополмайсиз, — Алиқулнинг овози синиқ чиқди.

— Нимага? — деди Саъдулла бирдан.

— Жўрангиз қамалиб қолди...

— Қачон? Ахир яқиндагина у менинг олдимга борувди-ку.

— Хабарим бор. Ўша ёқдан келган кунининг эртасига олиб кетишди.

— Бола ўлдими?

Алиқул хомуш бош ирғади.

— Оббо!..

Беихтиёр Саъдулла бошини солинтирди. Холмат яқин жўраси эканидан, шу маҳалгача у билан ошначилик қилиб юрганидан ижирғанди, эзилди.

— Оғир бўпти... Бари бир, сизга очигини айтмасам виждоним азобда қолади. — У борини поччасига лўнда қилиб гапириб берди. Сўнг киссасидан қоғозга ўроғлиқ ўша бир тахлам эллик сўмликни чиқариб қўйди. — Воқеа бундай тус олиб кетган экан, демак пул жудаям зарур. Шунга бериб қўйинг, сиздан илтимос, почча. — Алиқул индамади. Пулни олиб уйга кириб кетди. Бир оздан сўнг қайтиб чиқди-да, деди:

— Сал сабр қилинг, ҳадемай опангиз келади. Кўрмай кетиб қолсангиз, ўпкаси узилиб тушади. Мен ишхонага бирров кириб чиқай. Тез қайтаман. — Алиқул чиқиб

кетди. Саъдулла опасини кутишга қарор қилди. Шошиб ҳам қаерга борар эди? Йўлига интиқ хотини, қолиб кетаётган иши бўлмаса...

У ёстиққа ёнбошлаб кўзини юмди. Кўз олдида турли воқеалар жонланди. Негадир болалигини, мактабда ўқиб юрган чоғларини эслади. У пайтлар жуда тотли, ширин туюлди. Қани ўша дамларнинг лоақал бир куни қайтиб келса...

Кимдир Зарбуви опасини чақирди. Хаёли бўлинди.

— Ким у, келаверинг, — деди тирсагини ёстиқдан кўтариб.

Чақирувчи сўри томонга юрди.

— Салима! — деди у кўзлари чақнаб.

— Вой, Саъдулла ака, қачон келдингиз?

— Бугун... Қалай, ўзинглар яхшимисизлар?

Салима сўри томон секин юрди... Бир чеккасига оҳиста ўтирди...

— Шўрим қуриб қолди, Саъдулла ака, — деди у ердан кўз олмай. — Камбағални туянинг устидаям ит қопади, деганлари рост экан. Шунча йил турмуш қуриб нима кўрдим? Буям етмагандай энди... — У ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди. Саъдулла «Қўйинг, Салима, йиғламанг», деб таскин бермоқчи бўлар, аммо тили гапга келмасди.

— Мени... мен... Саъдулла ака, севгининг қарғишига қолдим...

Саъдулланинг эти жимираб кетди. «Билар экан-да... Мени зор қақшатганини билар экан-да... Йўқ, йўқ, мен унга ёмонлик истаганим йўқ, истамайман ҳам... Менинг ўзимчи? Менинг аҳволим ҳозир уникадан яхшими? Хайриятки, буни Салима билмайди...»

— Ундай гапларни қўйинг, Салима. Ўтган гап ўтди, энди қайтиб келмайди. Бу ёғига Холматни ўйланг, болаларингизни ўйланг. Ҳаммаси яхши бўлади, ишонинг, яхши бўлади. Ўзингизни қўлга олинг. Дўст-душман олдида сир бермаслик керак.

— Сири қолдими, — деди Салима ҳамон пиқ-пиқ йиғлаб. — Эл-юрт олдида шармандамиз чиқди-ку!

— Қўйинг, ундай деманг, дадил бўлинг, ҳаммаси жойига тушиб кетади. Салима бир оздан сўнг ўрнидан турди.

— Мени кечиринг, Саъдулла ака, сизнинг ҳам кўнглингизни хира қилдим... Майли, мен борай, Зарбуви опам йўқлар шекилли, — деди ёноқларини артиб.

— Мактабда экан, мен ҳам кутиб ўтирибман.

— Майли, янгамга салом айтинг, Улуғбекжонни ўпиб қўйинг, хайр.

Салима илтижо оҳангида сўзларди. Унинг ўкинчли ва маҳзун товуши Саъдулланинг юрагини ўртаб юборди.

Кўзларида жикқа ёш билан Салима жўнади. Елкасидан оғир юк босгандай, Саъдулла ўтирган жойида чўкиб қолди...

XIV

Феруза ўғлини кўтариб кириб келганда, Саъдулла билан ғиди-бидига бориб қолганини на дадасига, на ойисига айтди. Дадаси билан ойиси-ку, уни чақиб олишга баҳона тополмай юришипти.

Иддао, таъна эшитишга Ферузада тоқат қани? Ҳамма дард-аламларини, изтиробларини ичига ютса-ютади, аммо ҳеч бир кимса олдида дастурхон қилиб ёзмайди.

— Келардинг-да, — деди Муаззам опа Ферузани кўриши билан. — Ўзинг-ку, ойлаб қорангни кўрсатмайсан, чақирсаям уч кундан кейин келасан-а. Ота-она керакми ўзи сенга? Ё ўша ўзим кал — кўнглим нозигинг ҳамманинг ўрнига ўтадимми? Бу аҳволда ўлиб қолсаман икки кундан сўнг келасан шекилли?

— Сизга телефон қилиб уйга борсам Самарқанддан меҳмонлар келишипти. Бугун эрталаб кетишди. — Феруза бир оз гина оҳангида гапирди. — Неварангизнинг туғилган кунига бориб қоласизларми, деб ўйладим.

Муаззам опа қизининг гинасига эътибор бермаган каби гапни бошқа томонга бурди:

— Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига, — у шундай деб ўтирган жойида бир қимираб қўйди.

Феруза онасига разм солди. Негадир унинг шашти паст эди. Доимо қоп-қора ёниб турадиган кўзларига бугун арабий сурма тортилмаган, қошларида ҳам уч кун олдинги ўсманинг излари. Упа-эликнинг қутиси ҳам очилмапти. Феруза онасини бу аҳволда биринчи марта кўриши. У эсини танибдики, Муаззам опа пардоз-андоз қилиб юради. Ҳар куни ўрнидан туриши ҳамона, араб хотинларига ўхшаб, аввал тошойна олдига ўтиради. Шу одатини тарк этибдими, демак, бир нохушлик бор. Ферузани ҳам бу гал бекорга чақирмаган кўринади. Ўтириши, ранг-рўйи ҳам бўлакча. Ўша куни телефонда сўзлашганда масала бу қадар жиддий эканлигини Феруза хаёлига келтирмаган, ойманинг навбатдаги ваҳималаридан биридир-да, деб ўйлаганди. Бинобарин, олдин ҳам бир неча марта ҳовлиқиб қизини чақиртирган, Феруза келгач, тайинли бир гап йўқ, сени шунчаки кўргим келди, шунга йўқловдим, деб кулги-ҳазил қилган эди.

— Нима гап ўзи, ойи? У куни телефонда айтмадингиз...

— Ҳаммаси жойида, — деди Муаззам опа энсаси қотиб.

Йўқ, ҳаммаси жойида эмас.

Ўтган куни Муаззам опа ишдан қайтаётганда дарвоза олдида икки йигит йўлини тўсди. Ўзи ва тарбиячи жувон инқиллаб-синқиллаб кўтариб келаётган катта-катта сумкаларни очишни талаб қилдилар. Рости, бу ҳол ақлга сиғмасди, бориб турган йўлтўсарлик! Шубҳасиз, опа жиғибийрон бўлди, баланддан келди: «Нима ҳақларинг бор сумкамни текширишга? Безорилар, йўлимдан қочинглар!» Йигитлар ҳужжат кўрсатишди. Ана шундан сўнг Муаззам опа бўшашиб қолди. Гўё саҳнада роль ўйнаётган артист каби муомаласини ўзгартирди: «Қўйинглар, укажонлар, мени овора қилиш нима зарил санларга. Мен нима олардим...» Йигитлар унинг на дўқ-пўписасига, на ялинишига эътибор беришди. Ими-жиммида акт тузишди.

Феруза онасининг бош-охири йўқ дарду ҳасратини эшитаркан, ҳозиргина Саъдулла билан ўзи ўртасида ўтган машмаша ҳаёлига келаверди. Гўё ўша икки йигит уларнинг ҳам ўйини текширадигандай, Саъдуллани порахўр деб, айблайдигандай туюлаверди... «Демак, шунинг учун боришмаган экан-да...»

— Ҳа, мунча бўзариб қолдинг! — деди Муаззам опа жаҳл билан. — Энди ойим камалиб кетади, деб ўйлаяпсанми?!

Феруза оғринди, лекин сездирмади.

— Нафасингизни иссиқ қилсангиз-чи, ойи. Ким шунақа, деб ўйлапти?

Муаззам опа ҳўмрайди. Кейин билмасдан нордон нарса еб қўйган одамдай афтини буриштириб, ўзича гўлдирди:

— От билан туя опманми?.. Не-не одамлар бор — туяни ютса думи кўринмайди... Шу иккита мишиқи боланинг қўлидан нима келарди? Унақанинг ўнтасини ипга маржон қилиб тизиб қўяман. Аданг бор — нима ғамим бор?!

Муаззам опа бўйин бермасликка тиришган сари Феруза ҳам кўнглимдагини ойим билиб қолмасин, деб ўзини вазмин, хотиржам тутишга ҳаракат қилди.

— Сизга нима зарил эди шу, ойи? — деди Феруза. — Арзимаган нарсалар учун ўзингизни хор қилиб, кимларнингдир олдида ялиниб... Ҳеч тушунмайман сизга...

— Сен нимани тушунардинг?.. — Муаззам опа қизишди. — Фарзанд кўрдинг, лекин ўзинг ҳалиям боласан. Дунёнинг борди-келдисини ўйламайсан. Ўзингга ўхшаган ўжар бир эрни топиб олгансан, гўё икковингдан бошқа ҳалол одам йўқ бу дунёда. Сани тўғрилигингни биров бир тийинга олса экан кошки. Сенга ўхшаганларнинг устидан ҳамма кулади-ку. Кўпини кўрганмиз. Замон шундай бўлгандан кейин кўлингдан нима келарди.

Булар оҳори тўкилган гаплар. Феруза учун янгилик эмас — қайта-қайта эшитган. Шунинг учун ҳеч нарса демади. Юз гапир, минг гапир — бари бир ўзиникини маъқуллайди. Қолаверса, ҳозир Феруза бу ҳақда тортишиб ўтирадиган ҳолатда эмас. Ҳар қанақа пандни эшитса асаби баттар қўзиб, кайфияти хиралашади.

У ўғлини ухлатиш баҳонасида бошқа хонага ўтди.

Бу хона шинам, жиҳози ўзгача: деразаларига духоба пардалар осилган, юмшоқ диван, креслолар қўйилган, полга гиламлар тўшалган, деворларга, шифтга дид билан гул солинган. Одам ўтирмагани учунми, қуёш тарафда бўлса-да, унча иссиқ эмас, ҳаво-си тоза, ҳарорати мўътадил эди.

Феруза ўғлини диванга ётқизди-да, ўзи креслога чўкди. Бошини орқага ташлаб кўзини юмди. Бир зум бўлса-да, ҳаммани, ҳамма нарсани унутишга қарор қилди. Лекин... Кошки бунинг иложини топа олса. У кимники камроқ ўйлай деса, ўша кўпроқ эсига тушар, ниманики мутлақо унутай деса, ўша воқеа ҳаёлидан жилмас эди. Ҳозиргина Саъдулла билан бўлган можарони умуман эсламасликка интилди. Қаёқда, кўз олди-дан Саъдулланинг қиёфаси, қулоқларидан эса бир-бирига айтган ачиқ-тирсик гаплар кетмасди.

Унга нима бўлди ўзи? Нега унақа қилди? Саъдуллани нима учун ранжитди? Пул керак бўп қолдимми? Бир вақтлар дадаси билан ойиси қўлига даста-даста пуллар берганида олдига қайтариб отар эди-ку. Энди шу пулларга зорми?..

Йўқ, бундай эмас! У ҳеч қачон пулга ўч бўлмаган, мол-дунё, тақинчоқлар, жимжима кийим-кечаклар уни қизиқтирмаган... «Нега унда бугунги жанжал қўпди? Пулдан чиқди-ку, ҳаммаси. Ёки эрингни синамоқчимидинг? Ҳазилмиди? Э, ўлсин, ҳазил ҳам шунақа бўлса... Ҳозир Саъдулла бечора нима қилиб ўтирибди экан? Ўзи-ку, шўрликнинг иши юришмай хуноби ошиб юрибди. Бу ёқда мен ҳам фиринглаб асабига тегиб турсам. Ахир у ҳам одам, унинг ҳам асаби бор, ор-номуси бор, виждони бор. Эҳ, Феруза, Феруза! У сени қанчалар севишини билсайдинг!.. Мен-чи, мен севмайманми? Нега энди севмас эканман?! Ахир у мен истаган йигит-ку. Камчиликлари бордир, нима қипти? Кимнинг камчилиги йўқ. Эҳ, каллаварам, хом сут эмган банда. Қаёқданам ўша пулни олиб қолдим? Нега Холматга қайтариб бермадим? У билан Саъдулла ғижиллашиб қолганини кўрувдим-ку. Кутилмаган биргина шу қилигим билан Саъдулланинг юрагига муз солиб қўйдим...»

Феруза креслода ястанганча узоқ ўйлади. Шуурининг аллақайси бўшлиғида ўзи эътиқод қўйган, ҳанузгача ардоқлаб келган ҳақиқат нури порлаб кўрингандай бўлди. Дафъатан мажолсизланди. Аъзойи-баданидан совуқ тер чиқиб кетди.

— Йўқ! — овозининг борича қичқириб юборди. — Йўқ! Менга пул ҳам, мол-дунё ҳам сариқ чақа! Кўнглимни тушунадиган бирдан-бир одамимни... Қандай кўргилик, қандай?!

Назариди ҳеч қачон ювиб бўлмайдиган гуноҳи азимга қўл ургандек эди, энди бу айби оиласига ҳам қаср қилади, оқибат, рўзғори бузилади, дунёдаги энг ардоқли кишидан бир умрга айрилади. Бунга ўзи сабабкор, фақат ўзи! Қийинчиликка дош беролмади, ахийри ожизлик қилди, ожизлик! У ингранди, қарғанди. Бир пайт ноласидан Улуғбек чўчиб уйғонди ва хархаша қила бошлади. Бора-солиб ўғлини бағрига босди.

— Менга сен кераксан, болажоним! Сени етим қилишни, отангдан айиришни истамайман. Садқаи сенинг кўз ёшларинг кетсин! Садқаи дадангинг ранжишлари кетсин!.. Мен аҳмоқ нима қилиб қўйдим, болажон?! Қайси шайтон йўлдан урди мени? Кечир, болажоним, кечир! — У ўғлининг юз-кўзига термилиб, Саъдуллани кўргандай бўлди. — Мени кечиринг, дадажониси. Кўнглингизга озор бергунча ҳар нарса бўлай! Кечиринг!..

Феруза хўнграб юборди. Овозини онаси эшитиб қолмаслиги учун ўғлининг кўкрагига юзини бекитганча тўйиб-тўйиб йиғлади, йиғлади...

* * *

Олим Акбарович қизига дастлабки кунлар унчалик эътибор бермади, онасидан хабар олгани келгандир-да, деб қўя қолди. Аммо орадан икки кун, уч кун ўтапти ҳамки, Феруза кетай демайди, унинг устига ранг-рўйи ҳам бир аҳволда. Илгарилари келганида икки-уч соат ўтириб, кетаманга тушиб қолар эди.

Бу ҳол, табиийки, Олим Акбаровични таажжубга солди. Тўртинчи кунга ўтганда, шубҳасини хотинига сездирди. Аллақандай гумонлар Муаззам опанинг ҳам миясида чарч урар, бироқ буларни эрига айтолмай доғда эди. Олим Акбарович ўзи гап очгандан сўнг Муаззам опа ҳам ёрилди;

— Мен ҳам ҳайронман, адаси. Сўрасам, ҳеч нарса демайди. Ишларингиз бир ёқли бўлгунча ёнингизда турай, куёвингиз қишлоғига кетган, дейди.

Қизи билан куёвдан бир қадар совиган бўлса ҳам, бари бир, энди Олим Акбарович ташвишланди. «Бир гап бор бу ерда. Бекордан-бекорга иккови икки томонга кетмаган...»

— Ҳай, майли, — деди Олим Акбарович вазмин оҳангда, — ундай бўлса тузук. Лекин, ҳарҳолда, қизингнинг кўнглига яна бир қўл солиб кўр. Негадир, шу гапга менинг унча ишонгим келмаяпти... Эртага менам факультетдан бир суруштириб кўраман...

Муаззам опа Ферузанинг кўнглига бир эмас, бир неча марта қўл солиб кўрди, аммо ниятига етолмади. Хўш, Феруза нима дейди? Саъдулла билан ўртасида кечган гапни ойисига ёки дадасига қандай айтади? Йўқ, йўқ! У айтмайди, айтолмайди!

Бу кунларнинг ҳар соати Феруза учун ойдай узун, қаҳратон қиш кунлари каби рутубатли. Майли, ундан баттар бўлсин, лекин ҳеч кимга кўнглини очмайди. Аммо қачонгача? Ахир, бари бир, пайти етганда сир очилади-ку!

У бўш қолди дегунча ўзи билан ўзи фикран олишади, тортишади, ўзини-ўзи инкор қилади, маъқуллайди. «Бечора Саъдулла, не азобларда юрибди экан?.. Эртага кетаман! Ундан узр сўрайман...»

Ҳар тун шу фикр ҳаёлини банд этади, тонг отганда иккиланиб қолади. «Ўзи келсин... Лоақал телефон қилсин, кейин бораман...»

— Менга қара, Феруза, — деди бир куни Муаззам опа, — ростини айт, тинчликми ўзи? Келганингга ҳам бир ҳафтадан ошди. Олдинлари келар-келмас кетаман, деб турардинг...

— Малол келяпманми? — деди Феруза ўзига бегона товушда тўнғиллаб. — Кўп ташвиш чекаверманг, кетаман ҳалиям. Манавинақа гаплар чиқиб қолгани учунгина ёнингизда турай девдим-да.

— Мени тўғри, тушун, қизим. Сени тақдирингдан хавотир оляпман, холос. Айтмоқчи, эринг ишидан бўшапти...

Феруза ялт этиб ойисига қаради.

— Кимдан эшитдингиз?

— Адангдан. Аданг деканданми, кафедра мудириданми суриштирган экан...

Феруза индамай ўрнидан турди-да, беҳоллик билан ичкарига йўналди. Миясини турли саволлар аёвсиз ўярди: «Нега кетди ишдан? Сабаби нима экан? Кимнинг қўли бор бу ерда? Наҳотки, адам... Наҳотки, шу даражага борсалар... Ёки ҳамма нарсадан воз кечдимми? Ахир у бу қадар иродасиз эмас эди-ку...»

Ўйлайвериб, бошига оғриқ кирди, чакка томирлари зирқираб кетди. Бутун кучкувати, иродасини тўплаб ўзини қўлга олди. Қош қорайиб қолганига қарамай, нарсаларини сумкасига жойлади-да, Улуғбекни кўтариб йўлга тушди. Ойисининг, энди кеч бўлди, эрталаб борарсан, деган таваллосини эшитишни хоҳламади.

Ҳануз Саъдулла тушунуксиз жоду исканжасида... Ох, Салиманинг мунғайиб туришлари!.. Ҳалиги эътирофи юрагинигина эмас, бутун тану жонини эзди, ўртади, ёндирди. Ота-онаси ва қариндош-уруғлари билан паришонҳол хайрлашди, Самарқандга келиб, ғамга ботганча тайёрага чиқди ҳамки, Салима ўкинч билан айтган гаплар хаёлидан кўтарилмади. «Мен севгининг қарғишига қолдим...» Ростми шу гап? Ростми? Унда мен-чи? Мени ҳам севги қарадими? Ахир мен ҳеч кимни зор қақшатганим йўқ-ку. Нега бундай бўлди? Феруза билан айтишиб қолганимизга ҳеч ақлим етмайди. Ҳар доим майда-чўдаларни четлаб ўтишга одатланган Феруза нега энди бирданига бунақа қилди? Эҳтимол, унинг куюнишида ҳам жон бордир. Ростда, қачонгача танга санаб, ўн тийинни ҳам ҳисоб-китоб қилиб юрамиз. У ҳам бошқа аёлларга ўхшаб кийингиси, уйнаб-кулгиси келади. Мен билан турмуш қуриб нима кўрди? Истаган нарсагини еб-ичиб, хоҳлаган кийимини кийиб юриш у ёқда турсин, эркин, бемалол яшай олмаяпти-ку. Анов эзма кампирнинг қош-қовоғига қараб чарчаб кетди бечора. Хўш, айби, гуноҳи нима? Мени яхши кўрганими? Оила кам-кўстини бутлаш эркакнинг иши-да. Оғир-енгилини бўйнингга олиб уйландингми — бу ёғини эпла! Рўзғор тебратиш қўлингдан келмас экан, уйланмагин эди. Кўрпангга қараб оёқ узат! Ҳалиям Феруза шунча чидади. Бошқа қиз бўлганидами, бир ой ҳам турмасди... Ҳаммаси тўғри, лекин сабр қилиш керакми ёки сал нарсага... Ким тўқисликка бирдан эришибдики, булар эришади? Аста-секин бўлади-да. Қолаверса, нега энди нодон йўл кидириш керак? Ҳаром пулга рўзғор боқадими, яъни ўғлини нонга, сутга тўйдирадими? Уша ҳисобдан меҳмон олдига ош-сув кўядими?! Йўқ, ҳаром-ҳаришга берилганидан кўра оч ва юпун яшагани минг марта афзал! Феруза ҳам шу фикрда эди-ку. Нега энди у айниб қолди? Сабр-тоқати етмадими? Наҳотки? Йўқ, Саъдулланинг ишонгиси келмайди — Феруза бу қадар энгил эмас, бу одат унга бегона.

Тайёра Тошкентга қўнганини деярли сезмади. Миясини турфа хаёллар тинимсиз пармаларди. Гоҳ бу фикри тўғридай туюлар, гоҳ унисини маъқул кўрарди.

Кўча бошида таксидан тушди. Уйга қандай кириб боришни ўйлади. Юраги зирқиради. Ҳеч ким йўқ — ҳувиллаб ётгандир. Ҳойнаҳой кампир ҳам келмаган. Бир жиҳатдан шуниси маъқул. Шундоқ ҳам юраги сиқилиб турганда олди-қочди гаплари билан асабини баттар бузади. Қани энди ўша можаро бирдан тўшга айланса ҳозир дарвозани очиши билан Феруза кутиб олса, ўғли унга қараб талпиниб турса. Йўқ, афсуски, унақа эмас — бари ўнгида юз берган. Ҳозир Феруза қаерда, нима қиляпти экан?

Хаёл сурганча бир-бир босиб бораркан, кимдир жаранглаган товуш билан чакриди.

— Чори!..

Ҳозир шу ҳолатда шу ерда Чорини учратиш етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди. Бир-бирлари билан узоқ кўришмаган ака-укалардек, ўпка-гина, ҳазил-мутойиба қила-қила чексиз қувонч аралаш қайта-қайта кучоқлашдилар.

Университетни битиргандан сўнг Чори Сурхондарёга кетган, қайсидаги районда муқим ўрнашган эди. Аввал хат билан алоқа боғлаб туришди, кейин эса...

— Юрибмиз сояи давлатингизда, — деди Чори. — Шаҳрингизга бир кеп қолувдик. Ўзларини зиёрат қилайлик, деб изласак йўқлар. Дарвоза берк. Бошқа жойга кўчиб кетган бўсаларинг керак, деб ўйладим.

— Э, қаёқда дейсан, Чори. Ҳалиям шу аҳвол. Мен қишлоққа кетувдим. Феруза онасиникида бўлиши керак.

— Қишлоқлар тинчлик эканми? Ота-энангиз яхши юришиптими?

— Раҳмат.

— Қани, эса кетдик, — деди Чори гапни кесиб. — Бирон жойга бориб пича отамлашамиз. Бари бир уйда ҳеч ким йўқ, ёлғиз экансиз. Феруза келгунча зерикиб ўтирасизми?

Саъдулла эътироз билдиролмади. Бормай деса, ўзи жўраси суҳбатини истаяпти, уйга таклиф қилай деса, аҳвол бунақа. Кўнди.

Саъдулла нарсаларини уйга ташлаб чиқди.

Чори такси тўхтатди-да, «Зарафшон» ресторанига ҳайдашни буюрди. Дарҳол ўзини орқа эшикка урди. Изидан Саъдулла кирди. Қурғур Чори дадил, дангал. Бундай феъл унда илгари ҳам бор эди, энди яна ҳам бўртибди.

Ресторанда узоқ ўтиришди. Э-ҳе, нималар хусусида гаплашишмади. Студентлик ҳангомалари ҳам эсланди, пахтадаги ғалвалар ҳам қолмади. Гурунг айлана-айлана Саъдулланинг уйланиш тўйига тақалди. Тўй шу ерда ўтганини Чори ҳавас билан эслади.

— Хўш, Феруза қалай? — деди Чори. — Қайнота-қайнонангиз тузукми?

Арақнинг таъсирими ёки Чорининг бу саволлариданми, Саъдулланинг кўнгли сирқираб кетди. Кўз олдига Феруза жонланди. Унинг: «Қачонгача танга санаб юрамиз?», деган таънаси кулоқлари остида жаранглади. Чуқур хўрсинди. Маъюс тортиди. Ҳушёрликни қўлдан бермайдиган Чори ненидир сездди. Аммо индамади, нима гап, деб сўрамади. Асли бунга ҳожат ҳам йўқ эди. Саъдулла кўнгли тўлиб-тошай деб тургандики, ҳеч қанақа турткисиз дардларини тўкиб солишга тайёр эди. Шундай қилди: босиб-

босиб сикрет тортаркан, омади юришмай қолганини — Феруза билан сану манга боргани, факультетга сифишмаётганини оқизмай-томизмай сўзлади.

— Борай деса ери йўқ, ётай деса гўри йўқ бир ғарибман, — деди хўрсиниб.

— Э, кўйсангиз-чи, — деди Чори унинг кўнглини кўтариш ниятида ўзини хушчақчақ тутиб. — Студентликдаги инжиқлигингиз ҳалиям қолмапти-да, а? Қайси оилада ғидибиди бўлмайти? Шунгайм ота гўри-қозихонами?

— Бу майда-чуйда эмас-да, Чори. Келиб-келиб Ферузадан шу гапни эшитсам... Чори уни қайирди:

— Э, Саъдулла, одам деган сал феълини кенгроқ қилиши керак. Ҳаммаси чепуха, ўтади-кетеди. Феруза унақа қизлардан эмас, тушунади. Бир хаёл билан айтган-қўйган-да. Ҳарна қилсам аёл, у-буга кўнгли кетади. Сизу биз тугул, не-не корчалонларнинг уйдаям ўтади бунақа машмашалар. Парво қилманг. Феруза тушунади. Ана, мени айтди дейсиз, келади ўзи. Пушаймон қилиб юрганدير. Мен ишонаман, Феруза келади, сиздан узр сўрайди... Одам сал ўзини кўлга олиши керак. Хаёл суриб, дарвешлик қилиб юраверган билан иш битмайди. — Чори шишанинг тагида қолган арақни қадаҳларга куйди. — Қани, олинг жўра, саломатлик бўлсин, оилангизга тинчлик-тотувлик, кут-баракка тилайман. Ишларингизга омад берсин. — Ичишди. — Хоҳласангиз ҳозир чиқиб ўзим Ферузага кўнғироқ қиламан. Дарров уйга етиб келинг, дейман.

— Кўйсангиз-чи, — деди Саъдулла.

Улар ресторондан чиқишганда соат ўндан ошган эди. Саъдулла шунча қистамасин, Чори уларникига бормади. «Эрталаб аэропортга чиқаман. Меҳмонхонага борай, нарсаларимни тайёрлаб кўймасам улгуролмай қоламан. Иш кўп, жўра. Республика прокуратурасига бир зарур иш билан келувдим. Сизни кўрмай кетсам гуноҳга ботардим. Ўзингиз боринг Сурхондарёга», деб хайрлашди...

Саъдулла қоронғи тор кўчадан уйга судралиб бормоқдэ. «Феруза! Наҳотки, у энди қайтиб келмаса? Еки, Чори айтгандай, тушунармикин?.. Эҳ, Феруза, Феруза!..»

Дарвозага шошилмай яқинлашди. Қараса, ҳовлида чироқ ёниқ. «Кампир шу ерда экан-да...» Ичкарига кирди. Саъдулла ҳовлига қадам босиши билан кампиршонинг эшигига кўз ташлади: ёпиқ. Индамай ўз кулбалари томонга йўналди. Не саодату не кувонч бу — эшик очиқ! Юраги шувиллаб кетди: Феруза келдими? Остонадан ичкарига бир қадам кўйиши билан дунёдаги энг азиз, энг суюмли кишисига дуч келди:

— Феруза!..

У гангиб қолди: тушими ёки ўнги?..

XV

Кафедра мудирини мужмаллик билан масалани ҳалигидай кўндаланг қўйгандан сўнг Саъдулла ўқитувчилик билан хайрлашган, домласи аралашуви билангина аспирантурада базўр қолган эди.

Ушанга ҳам ярим йилдан ошди. Аспирантура муддати тугаяпти. Демак, тезроқ ёқлаши керак. Бироқ илмий иши ҳали на муҳокама қилинган, на таржима. Шу вақт давомида кафедра мудирини олдига бирон марта ҳам бормади. Нима дейишини ўзи билади. Ишданам ҳайдаган, иложини топса аспирантурадан ҳам қувишни мўлжаллаган одам энди унинг диссертациясини муҳокама қилармиди? Муҳокамага қўйган тақдирда ҳам оқибати маълум-ку.

Домласи маслаҳати билан индамай ишини қилиб юраверди. «Думни бунақа қил-пиллатишлар вақтинча, ўғлим, — деди бир куни домласи. — Кафедра мудирини ҳам, бошқалар ҳам ҳадеб қариллагани билан узоққа боришолмайди. Ҳамма нарсанинг охири бор. Сенга ўхшаганларга албатта йўл очилади...» «Лекин қачон, домла? — деди Саъдулла. — Ахир унганча бизнинг ўзимиз тамом бўламиз-ку». «Гапинг тўғри, — деди кекса профессор, — гапинг тўғри, ўғлим. Бироқ шошма-шошарлик кетмайди. Одам ҳар бир ишни ўйлаб, шошилмай бажариши керак. Токи кейин армонда қолмасин. Кўриб турибсан, ҳамма жойда ўзгариш кетяпти. Адолат, ҳақиқат юзга чиқяпти. Шу тўлқиндан биз ҳам четда қолмасмиз... Шунинг учун майда-чуйдаларга эътибор бермай ишингни пухта қил, диссертациянгни яна кўр, қайта-қайта таҳрирдан чиқар. Кейин таржимасини ўйлаш керак. Лозим бўлса Москвага олиб бораман, ўша ерда ҳимоя қиласан. — Сўнг, гўё эсига бир нарсани тушгандай, профессор ўйланиб қолди-да, шогирдига синчков тикилди. — Менга қара, яширмай очиқ-ойдин айт. Қайнотанг билан ораларинг нега бузилган?». Саъдулла ўйланиб қолди. «Бузилмаган орамиз, домла» деди. Профессор сал жаҳлланди: «Кўп латтачайнарлик қилма. Биласан, унақа одамларни жиним суймайди. Менга шап-шап дегунча шафтоли де. Чайналмасдан бор гапни айт-қўй-да». «Домла, — деди Саъдулла, — мен ҳам ҳеч кимга, хусусан, сизга сира ёлғон гапиролмайман. Ростини, мен у кишининг йўлига юрмадим, айтганларини қилмадим. Ҳатто хотиним, яъни у кишининг қизи ҳам мен тарафда. У одамнинг айтганларига кўниш учун мен виждонимни, ор-номусимни, йигитлик шаънимни оёқости қилишим, сотишим керак эди...» Профес-

сор кулди: «Шундай қилганинда аллақачон фан кандидати, эҳтимол доцент ҳам бўлардинг». Саъдулла қизишиб кетди: «Тупурдим, мен ундай кандидатликка!» Профессор унинг елкасига қўлини ташлади: «Раҳмат, ўғлим! Сени шогирдликка олиб янглишмаган эканман. Унақа йўллар билан диссертация ёқлаганларнинг кўпини кўрганман. Чўнтагида диплом бор, калласида эса алиф ҳам йўқ. Фақат чўнтагини ўйлаб «олим» бўладиганлардан ҳазар қиламан. Ундан кўра бошқа иш қилиш керак. Ахир тирикчилик ўтказишнинг йўллари кўп-ку. Мени кечиргин-у, ўғлим, сенинг қайнотанг ҳам ўшанақа «олимлар» тоифасидан. Уни яхши биламан. Студентлигиданоқ мансабга ўч эди. Қандай қилиб кандидат бўлди-ақлим етмайди... — Профессор бир зум жим қолди, кейин секин Саъдулла томонга энгашди, — энди бир сирни айтмай, фақат орамизда қолсин, бўптими? Сенинг ишларинг «юришмаётган»ига, кафедрадан кетганинга ким сабабчи биласанми? Билмайсан! Энди айтмай — қайнотанг! Нима учун дейсанми? Эшит. Аввало, мана ўзинг айтдинг, сен билан муносабати яхши эмасакан. Тўғрими? Бундан ташқари ва энг асосийси, сен менинг аспирантимсан. Олим Акбарович докторлик диссертациясини ёқлаганида мен қарши чиқувдим. Чунки, ўғлим, яна мени ичиқора одам экан, деб ўйлама, у диссертация эмасди. Ҳатто кандидатликка ҳам арзимас эди. Мансабдор бўлгани учун ҳамма кўтар-кўтар қилди, оламда ҳали бунчалар катта кашфиёт яратилмаган, деб жар солганлар ҳам топилди... Шундан бери менга адовати бор. Бўлмаса, Олим Акбаровичга кўёв кимсанинг диссертациясини муҳокамадан ўтказмасликка, ҳатто уни ишдан бўшатиб юборишга кимнинг ҳадди сиғади? — Профессор чуқур хўрсинди. — Шунақа даҳмазалар, ўғлим. Алжирамоқчи эмасдан, ғийбат мендай қарияга ярашмайди. Лекин, сени азбаройи яхши кўрганимдан, ҳасратлашим келди. Майли, хабардор бўлиб қўй, бундан кейин қадамингни ўйлаб босгин, деган маънода юрагимдагини айтдим. Токи аллақандай мунофиқ ва худбин одамларнинг оёғи остида эзилиб, хор бўлиб кетмагин».

Профессор билан суҳбатга берилган Саъдулла қайнотасининг пичинларини эслади. Ҳатто бир марта сал айтишиб қолишганда, Олим Акбарович уялмай-нетмай: «Бу гапларни сизга устозингиз, ўша ичиқора профессор ўргатган. Биламан, у доим сизни менга қайраб солади. Аммо у қари чол чучварани хом санапти. Мен билан олишишга ожизлик қилади. Не-не забардастлар мен билан курашаман, деб бели чиқиб кетган. Шарти кетиб, парти қолган чолга йўл бўлсин», деб керилган эди. Куракда турмайдиган пўписалардан Саъдулланинг ғазоби қайнаб, «Профессорни тинч қўйинг! Қолаверса, ким қаёққа етакласа индамай эргашиб кетаверадиган бузоқ эмасман» деб қатъий жавоб берганди. Қайнотаси билан орасида кечган хуш-нохуш баҳсларни шаксиз профессорга айтмаган. Бугунги суҳбатдан сўнг масала Саъдулла учун яна-да ойдинлашди. Бир ўкинди, бир ғазабланди. Наҳотки, одам шунчалик тубанликка борса?

Саъдулла кафедрадан кетгандан сўнг Феруза ўғлини яслига жойлаштириб, ишга кирди. Ҳарна-да, арғамчига қил мадор. Саъдулла оладиган арзимас стипендия билан тирикчилик ўтадим. Саъдулла ҳам ишга жойлашмоқчи бўлди. Феруза кўнмади. Ҳозирча мен ишлайман, сиз диссертациянгизни ёзинг, деб гапни кескин қилди.

Бир куни Саъдулла уйга кеч қайтди. Сездики, Ферузанинг таъби хира, қовоқлари солинган.

— Тинчликми? — деди хавотир билан. Нечундир Феруза жавдиради, жавоб қилмади, тўрсайганча деразага ўгирилиб олди. Баттар ташвишга тушган Саъдулла аста елкасидан ушлаб, уни ўзига қаратди.

— Адамлани ишдан бўшатишипти, — деди ниҳоят Феруза пиқиллаб.

— Шунчаки бўшатишиптими, бошқаси тинчликми ишқилиб?

— Ҳали номаълум эмиш. Текшириш давом этаётганмиш. Кимлардир адамни сотган эмиш. Ишқилиб, охири бахайр бўлсин-да...

Саъдулла кўнглини алланечук ачиниш ҳисси чулғади, Ферузага тасалли берди.

— Қўйинг, эзилаверманг. Дадангиз ишдан бўшаса ҳеч нарса эмас. Энг муҳими, бошқа овора қилишмаса бас. Бир бориб-келамизми ё?

— Бугун кеч бўлди. Эртага, — деди Феруза кўзларини ишқалаб.

Дастурхон устида ҳам, кейин ҳам уларнинг гурунглари қовушмади. Чамаси қовушиш учун нимадир етишмасди. Лекин шу нарса нима — иккови ҳам билмасди.

Эрталаб ўрнидан бир мунча ланжланиб турган Саъдулла ўзича аввал алғов-далғов тушларини муҳокама қилди. Сўнг домлага учрашиш кераклигини эслади, нонушта қилиб факультетга жўнаркан, хотинига тайинлади:

— Сиз ишдан кейин Улуғбекни олиб ўтаверинг. Мен ишимни битказиб, тўғри шу ёққа бораман.

— Сени кўрганим жуда яхши бўлди, ўғлим, — деди профессор. — Табриклайман!

— Нима билан, домла? — деди Саъдулла бўшашиб.

— Ҳали эшитмадингми? — Профессор уни бир чеккага бошлади. — Янгиликдан орқада қопсан, ўғлим. Кафедра мудирингни ишдан олиб ташлашди-ку.

— Нега?

Таажжуб аралаш берилган савол профессорга ғалати таъсир қилди чоғи, дафъатан унинг қуюқ, оппоқ қошлари уйрилиб, кичкина кўзларини бекитди.

— Емоқнинг қусмоғи бор, деган мақолни эшитганмисан? Демак, уларнинг қусадиган пайти кепти. Биласанми, ким мудир бўлди?

— Йўқ.

— Собиржон, — деди профессор мамнун ҳолди.

Собир Жамилов деган ёш йигитни Саъдулла яхши танийди. У ҳам шу профессорнинг шогирди. Бир йил олдин докторлик диссертациясини ёқлаган. Осонликча бўлмаганини ўшанда профессордан эшитганди. «Кўрдингми, ўз сўзида, аҳдида қаттиқ турди. Илм дегани — машаққат, ўз қарашларинг ва фикрингни исботлаб ҳимоя қила олмасанг, яхшиси илм йўлига кирмай қўя қол», деганди ўшанда профессор. Саъдулла Собиржон билан профессорнинг уйида бир неча марта учрашган, суҳбатлашганди.

— Бошқа гапдан хабарингиз йўқми, домла? — деди Саъдулла.

— Нима гап экан, бўтам?

— Олим Акбаровични ишдан олишипти.

Профессор оғир бурилиб қаради:

— Таги жуда бақувват эди-ку.

— Анчадан бери текширишаётган эди...

Профессор одатига кўра Саъдулланинг елкасига қўлини ташлади.

— Хафа бўлма, ўғлим. Ишдан кетган битта сенинг қайнотанг эмас. Замон талаби шундай. Энг муҳими, сен шуларнинг йўлига юрмагансан. Ўз эътиқодингда собит тургансан. Бундан кейин ҳам шундай қил. Бу гапларни қўй. Ишингни тезлаштир...

— Яхши, домла.

— Хайр, омон бўл! — Профессор шундай деб қўл чўзди.

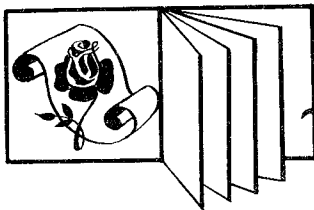
Саъдулла у билан хайрлашиб, юқори қаватга кўтарилди. Йўлакдан шахдам қадамлар билан бораётган эди, рўпарасидан Собир Жамилов чиқиб қолди.

— Салом, Собиржон ака... Табриклайман, ҳозиргина домладан эшитдим.

— Ие, Саъдуллахон, яхшимисиз. Раҳмат. Раҳмат. Қаёқларда юрибсиз, ҳеч кўринмайсиз? Қани, бу ёққа юринг-чи.

Саъдулла янги мудир билан бирон соат суҳбатлашди. Хонадан чиққанда кайфияти чоғ, ўзини қушдек енгил ҳис қилар эди. Бир мўъжиза рўй бериб икки елкасига иккита қанот битса-ю, осмону фалакка учиб кетса...

У зиналардан югуриб тушаркан, кейинги икки-уч йил мобайнида ҳозиргидек хурсанд бўлган пайтини эслай олмади...

Чоршаъм

СЕНГА СИҒИНМОҚЛИК

МУМКИНДИР ФАҚАТ

Муқаддас уй тақдири

Очиқ савдо этар эмишлар,
Эҳ, баҳридан ўтар эмишлар,
Беш минг сўмга сотар эмишлар
«Ўтган кунлар» ёзилган уйни.

Сотганларни худо урмасми,
Олганлари бузиб қурмасми,
Пулга чақмоқ гуноҳ эрмасми
«Ўтган кунлар» ёзилган уйни?

Қодирийлар кучи етмайди,
Асл мерос насиб этмайди,
Улар ночор бўзлаб эслайди
«Ўтган кунлар» ёзилган уйни.

Китоб эса бу кони фойда,
Миллионлар келтирган жойда
Раҳбарларга эсламоқ қайда
«Ўтган кунлар» ёзилган уйни.

Уй-музейга қўшиш керак дер
Ич-этин еб носиру шоир:
Авлодларга асрайлик, ахир,
«Ўтган кунлар» ёзилган уйни...

Ўзбекистон, кўзларингни оч,
Оёққа тур, кўзғалгил, эй Чоч,
Асрамоққа топгил бир илож
«Ўтган кунлар» ёзилган уйни.

Чақа

Баҳодир Мурод Алига

Совуқ чўнтагимни илитиб турар
Эҳтимол ўн тийин у, эҳтимол ўн беш.
Аччиқ хаёлимни юмшатиб юрар —
Ҳар тугул ҳеч кимдан қарзим йўқ бу кеч.

«Озодсан!» деган ўй чорлар ҳар ёнда
Бор каби кўнгилнинг ўзга ҳудуди.
Ирғитиб ўйнайман — янграр тош йўлда
Улуғ кенгликларнинг мағрур суруди.

Клеопатра

[Музейдаги тасвир қаршисида]

Шаҳаншоҳлар бош урган сийнага
Заҳар сочаётган илоннинг кўзлари чақнайди.
Бу чақиннинг кўкимтир ранги
маликанинг юзларига ўхшайди.
Иложини топсам-ку, ташланардим
кутқармоқ учун.

Афсус, у раво кўрган
ўзига шундай ўлим.
Қоришиб бормоқда сут, заҳар ва қон,
ҳозир у томчилаб-томчилаб оқар.
Чидолмайман.

Кўзларим тушар беимкон,
ахир, бунда қандай ҳузур бор?
Уэр, рассом, уэр,
бўлмасайди бу нигоҳ абгор
сўриб ташлар эдим ҳар қандай жомни,
лабларимда туймоқ учун бир йўла
сут,

заҳар,

қонни!

Миёнкўл манзаралари

Туркумдан

1.

Ярим тун:

Отамнинг овозлари.

Кўзларини ишқалаб-ишқалаб
чўпонликка кетаётган укам.

Кўйларнинг «ўх-ўх»лаб йўлатишлари,
Пастлаб учиб ўтган бойўғли товушидан

Қариялар кўнглида таҳлика.

Қўшни ҳовлидаги сўрида эса

Бўй етган икки қизнинг шивир-шивири
(куёв танламоқдан чўчийди улар).

Дала томонларда мироблар дарғазаб,
Бир-бирига сўкиниб ўшқирар.

Ҳовлидаги боғлиқ қари ит
узун-юлуқ улиб қўяр.

Мен томда узаниб тинглаб ётаман,

Гўдак эзгуларим бўрттар дилимда.

Кўзларимни масрур тикканман

Яқинлашган сомон йўлига...

2.

Танишдир мен учун ҳар тунги ташвиш,
Нотаниш — англамоқ бахтсиз бир жонни.

Осондир — катталар билан кўришиш,

Оғирдир — олқламоқ содда инсонни.

Туйсанг кексаларда вазмин бир дардни,

Тушунсанг — тушуниб етмайсан сира.

Юва ололмасанг юракдан гардни,

Мумкин эмас бўлса бўлмоқ бокира.

Қайтгин, эрта тонгда қайтгандай қушлар,

Изла киндик қонинг тукилган ерни.

Рўй-рост кириб боргин қайда танишлар,

Йўқла боболаринг ётган қабрни.

Мумкин бўлар шунда, англа, сен учун
Наслу насабингда қайта туғилмоқ.
Тайпоқ шаҳарларга бўлсанг ҳам тутқун
Сени паноҳ тортар шу мўъжаз қишлоқ.
Қишлоқ — юлдузлари беармон осмон,
Қишлоқ — қадоқларга айланган тоқат.
Қишлоқ — ҳамма ҳисни туя олган жон,
Сенга сиғинмоқлик мумкиндир фақат.

* * *

«Хувайдони соғиниб келдим!» —
Дея эшик қоқди бир дўстим.
Мен дўстимга китобни бердим, —
Хувайдосиз қолдим ўша тун.

Ўша тун мен ором билмайин
Узун кеча бўлдим-да гадо,
Юрак йиғлаб, қувғинда қолдим
Шеър ўқилмай, тингланмай наво.

Шунда билдим, соғинч кетганда
Ҳеч не экан бу азиз хона,
Кўзимга йўқ туюлди олам,
Китоб ахир эди бир дона.

Мен тонгни ҳам кута олмасдан
Бор аламни оёққа йиғдим.
Сахий шоир дўстларим томон
Хувайдони ахтариб чиқдим.

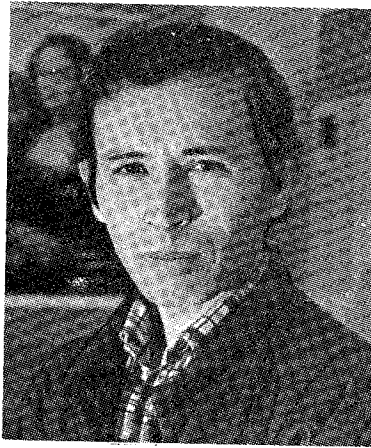
* * *

Қарашга уялдик бир-биримизга,
Сен — бир семиз хотин, мен — бир ориқ эр.
Кўришув юз берди кўз қиримиз-ла,
Салом сенга, ўтин, салом, қаро ер.

Хаёлда яшардик шу кунга қадар
Сен — суқсурдайин қиз, мен — норғул йигит.
Энди хотирага ўрнашар қадар,
Эсизгина юлдуз, эсиз, эҳ, чигит...

Қисқартар бу фурсат қисқа умрни,
Қайдасан, эй ёшлик, қайдасан, эй туш.
Уйғотиб бўлмагай ўша меҳрни,
Хайр, севги шўрлик,
Хайр, ожиз ишқ.

Хайр...
бу баҳайбат шаҳар бағрида
Кўринмай кетмоқда дейман-у изинг,
Аммо... бир-биридан кўз узмас сира
Менинг булбул ўғлим,
сенинг гул қизинг.

Абдул Жалил

ДАРД ЧЕКДИНГМИ

ВАТАНИНГ УЧУН

* * *

Сойларда эриниб эримоқда муз,
Еллар қанотида илоҳий титроқ.
Кифтидан қор кетмай, очмай ҳали юз
Қуёш томчиларин ичмоқда тупроқ.

Дарахтлар ҳурпайган, қушлар зорламас,
Осмон гумбурламас дилга дарз сола.
Фақат олисларга мени чорламас,
Кунгайда бойчечак ахтарган бола...

Изҳор

Ш.га

I

Келгин, кўз юмайлик илҳом ишидан,
Хаёл осмонидан тушайлик ерга.
Ўтган умримизнинг ёз-у қишидан
Биз нима беролдик ҳақиқий шеърга?

Балки шу кунгача илҳом ва хаёл
Бизни асир этиб умр йўлида,
Узилган япроқни учирган шамол
Каби ушлаб турди сеҳр қўлида...

Қандайдир — олисдан берар ғамгин сас,
Кечар кўз ўнгимдан бешарпа, беиз —
Дўстим, фақатгина болалик эмас
Ажиб дунё экан йўқотганимиз.

II

Мен деҳқон отамнинг қўлида бир кун
Кетмон дастасидан кўрганда излар
Ўйладим: она-ер сен иси учун
Нима қила олдик дунёда бизлар?!

Баъзида пинҳон-у, баъзан ошкора
Бизни балоғатга бошлади баҳор.
Бир кун бахтли бўлсак, бир кун бечора
Ошиқ кўнглимизни ғашлади баҳор.

Бизни унутдилар,
Биз-чи, эҳтимол,
Ҳеч кимнинг баҳридан ўта олмасмиз.
Севинчлар юракка сиғмаган мисол
Ғамни ичимизга юта олмасмиз.

III

Кўргин, бу оламда қанчалар оҳанг,
Қанча сир пинҳондир гуллар бўйида.
Висол онларига етса ҳам аранг,
Қуёшнинг қон йўқдир рангу рўйида.

Йўқ, бизлар қуёшни куйсин демасмиз,
Қуёш ҳам билмаган озорни ҳали.
Узилган япроқлар бизлар эмасмиз,
Қарши олажакмиз баҳорни ҳали.

Келгин, шамолни ҳам бир ёнга суриб
Олов қиблагоҳга қараб чопайлик.
Оташ ҳаяжонлар юртида юриб,
Теран туйғулардан таскин топайлик!

Ўрмон

Дарахтларнинг сокин гўшаси,
Майсаларнинг ватани, ўрмон,
Сени замин бағрига босган
Ва кучоқлаб турибди осмон.

Тунги ёмғир ювган сочингни
Тарай деб тонг еллари толар.
Кундузлари теппангда қуёш
Узоқ-узоқ термулиб қолар.

Теракларнинг қоқ танасига
Суви сачраб ётар ирмоқнинг.
Тўлқинларнинг тантанасига
Қўшилгиси келар япроқнинг.

Новдаларнинг сояси сувда
Қуюқлашар, секин сурилар.
Унга дарё мавжларининг шўх
Оҳанглари келиб урилар...

* * *

Айтгин, дард чекдингми Ватанинг учун,
Наҳотки дард бўлса ёзилган шеър ҳам?!
Дорни ўйла, ахир, сиртмоқни тушун —
Сен қанча қўрқсанг, у — шунча мустаҳкам!

Қушлар бозорига борган ҳар мушук
Парёстик ғамида термаса ҳам пат,
Яшашни ўрганиб олдинг, ҳар нечук,
Ўлаётган чумчук каби муваққат!

* * *
Бемор қизнинг деразасига
Кампир осиб қўйди қалампир.

Бемор қизнинг деразасига
Олтин уя қурди мусича.

Бемор қизнинг деразасидан
Кун бўйи кўз узмади қуёш.

Бемор қизнинг деразасини
Ўпиб қон йиғлади намозшомгуллар...

* * *
Элнинг ўзи билмас кимни атар ёв,
Оғам дер кимни?!
Белгилаб бермоқчи бўлади биров
Менинг эркимни!

У тобут ясайди келажагимга
Ва дер: «Кўп тўғри!»
Мен мудраган ғафлат беланчагида
Ухласа ўғлим.

Муҳаббатни қизганиш

Хаёлан учратдим, ғойибдан севдим,
Қуёш ботганида, қорайганда қош
Мен сени ўғирлаб кетаман девдим,
Ўзинг ҳузуримга келдинг эгиб бош.

Ой-юлдузлар хира тортди осмонда,
Кел, сени бундан-да ўғирлаб кетай —
Зулматга беланиб ётган дунёда,
Тобора мунаввар кўринсанг, нетай?..

ЁҚУТХОН — 1955 йили Наманган шаҳри да туғилган. 1972 йили Тошкентдаги 106-мактабни, сўнг 1977 йили ТошДУнинг журналистика факультетини тугатган.

Ёқутхон (Акрамова)нинг 1986 йили «Менинг чинни каптарим» ҳикоялар ва қиссалар китоби, шунингдек, бир неча коллектив тўпламларда қатор ҳикоялари. «Ғаройиб учрашув» қиссаси босилган.

Ёқутхон

НУРЛИ КУНЛАР СОЯСИ

Ҳикоя

Фақат ёруғдагина соя кўринади...

Нурли кунлар эди унда. Иккови бир-бирини еру кўкка ишонишмасди. Ажиб оҳанглар сарчашмаси бўлмиш болалиги ўз ўрнини ўсмирликка бўшатиш арафасида эди. Билмайди, не сабаб фақат уни кўргиси, фақат уни дегиси келади. Кеча-кундуз уни ўйлайди. Шу ажиб тароватли, фараҳбахш ҳиссиётга алданди-ю, болалигидан айрилди...

Нурли кунлар эди унда. Дорилфунун хиёбонидан иккови сирлашиб ўтишар экан, улар гапига сармаст терак япроқлари баҳорий қўшиқ айтардилар. Шивир-шивир... Шивир-шивир...

Нурли кунлар эди унда, севгилисининг куёвлик либосидан янада очилган юзини, қоп-қора қошларини титроқ қўллари билан илк бора аста силаганда... Ҳовлида эса ёмғирнинг япроқларга дарди очилади. Осмон у ер ёмғир томчилари-ла туташади шунда. Шивир-шивир... Шивир-шивир...

Нурли кунлар эди унда. Гўдак қичқирғини эшитганда, оғир дарддан фориг бўлгандек энтиқишлари... Унинг гўдаги дунёга ўз таваллуди ҳақида жар солмоқчи бўлгандек қип-қизил, жажжи юзидаги каттакон оғзини очганча қичқирганини кўрганда, нурли кунлар эди...

У ўрнидан турди. Калта қилиб кестирилган сочларини қўли билан тўзитиб, хаёлларини қувмоққа уринди.

— Бўлди! Бас! Етар!.. Беморликни ҳам эпполмаяпман-а? — деди ёнидаги каравотда ётган думалоқ хотинга қараб. Думалоқ хотин индамади. Унга термулганча ётаверди. Демак, тушунмабди. Майли, аёл кишининг фаҳми ҳамма нарсага ётавермагани ҳам тузук.

* * *

— Хотин ака, — дея эри уни чақирганини эшитса-да, индамади. — Хотин ака, — эри ошхонада пайдо бўлди. — Нима овқат бўляпти?

— Ош дедингиз-ку, — зарда қилди у.

Эри унинг белидан тутди.

— Вой, кўриб қолишади.

— Кўришса нима? — деди эри, лекин қўйворди. — Мен сизни ҳамманинг олдида кучгим келади. Агар билсангиз... Майли, ошни еб олиб, бир дардлашамиз-а?

— Ошни дамлайман-у, ўзинглар сузасизлар.

— Қаёққа яна?

— Уйнагани, — яна асабийлашиб деди у. — Қаро терга ботиб китоб титишни ўйнаб келиш, дейсизлар-ку...

— Олиб келсангиз бўлмайдими уйга, — деди эри деразага қараб.

— Биринчидан, — биқиллаб қайнаётган гуручга ёғоч қошиқни жаҳл билан ботирар экан деди у, — бу китоблар уйга берилмайди. Иккинчидан эса, уйга олиб келган тақдиримда ҳам бирор марта ўтириб ўқий олганманми? Чўриликдан бўшамайман-ку. Ҳали у, ҳали бу... Мен ҳам одамларга ўхшаб...

— Гап гапириб бўлмай қолибди. Кечирадилар. — Доим вазмин эрини у танитай қолди. — Хўш, нима дейсан? Овқатни мен қилайми? Қирни ким ювсин? Уйни-чи, ҳовлини-чи? Тақсимлаб берақол ҳаммамизга. Келинжонимиз кандидат бўлиб олмагунларича ишлайверамиз, — энди тутоқиш навбати эрига ўтганди. — Кошки...

— Эпполсанг, демоқчисиз-а? Айтаверинг ростини. Қўлингдан келмайди демоқчимисиз?

— Э, бор-э. Билганингни қилмайсанми? — Эри ошхона эшигини зарб билан очганди, деворлар зириллаб кетди. — Лекин билиб ол, ишингнинг аламини биздан олма! — Қарс этиб эшик бекилди.

У эридаги бу кайфиятни илк бора кўргани сабабми, кўрқиб кетди. У ўзича тинмай такрорларди: «Ё ҳозир, ё ҳеч қачон...»

* * *

— Янги касал ким? — Палата эшигидан фаррош хола кўринди. — Кимни бугун «Тез ёрдам»да олиб келишди.

— Булар.

— Мана, бурчакдаги ётган хотин.

— Мен, — деди у ўрnidан сакраб туриб. Қачон ётишга улгурибди. Хаёл билан яна ётволибди-да.

— Сизга келишди... Юрасизми ўзи?

— Албатта.

У шошганча халатини эгнига ташлаб югуриб бораётган эди, эшикда ҳамшира қизга урилиб кетди.

— Қаерга кетяпсиз? — сўради ҳамшира.

— Келишибди... — деди у эшик томон ошиқиб.

— Сизга юриш мумкинмас. Жойингизга ётинг.

— Йўғ-э, ахир.

— Тузукка ўхшайверасиз-да, — деди ўжар ҳамшира. — Кардиограммангиздан кейин шу қарорга келинди, қимирламай ётишингиз керак.

— Вой, ўлай! — гўё юраги чаккаларига чиқиб кетди шунда. — Ётолмайман ахир!

— Қани, ётинг-чи, — қичқирди ингичка овозли ҳамшира. — Ия, бу ер сизга боғчами? Кап-катта, тушунган хотинсиз.

У ётишга мажбур бўлди. Ҳамшира ёш бўлишига қарамай, ғайри табиий равишда вайсарди:

— Киргизишади ҳозир. Узлари киришади ҳозир. Ёт дегандан кейин ётиш керак-да. Қимирламай ётиш керак... — Ҳамшира тинмай жавраб, дори тарқатишга тушди.

«Ким келди экан-а? — ўйлади у. — Наҳотки, эри келган бўлса. Йўқ. Энди ҳеч қачон келолмайди.»

* * *

У ишдан келиши билан дарвозахонани супураётган қайнонасини кўрди. Хижолат бўлди.

— Вой, ойи, қўйинг.

— Менга физкультура, болам, — деди қайнонаси супургини бермай.

— Ойижон, бўлди энди. Шунча қийналганингиз етар. Энди ҳамма юмушларни ўзим қиламан.

Қайнонаси белини ушлаб унга тикилиб қолди.

— Ҳа, ойижон, бўлди, — у энди севинчини ичига сиғдиролмади. — Тамом, ишимни ёзиб тугатдим.

— Вой, ўргилай, — қайнонаси тишсиз оғзини очиб куларди. — Вой, худога шукур-а, болам. Менга-ку, шу ишингизнинг кераги йўғ-а, лекин ўзингизни қийнаганингизни кўриб чидаёлмасдим. Кечаси ҳам уйку йўқ, ўқи-ёз, ўқи-ёз! Елғизгина ўғлим ҳам сиқилиб қолди-да, болам. Вой, айтганча, кира қолинг. Мазаси йўқ. Ётволган жуда...

У учиб борди. Эри ётган хона тамаки ҳидига тўлган эди.

— Адаси, тинчликми? — деди у ётган эрининг пешонасидан тутиб. — Вой, иситмангиз баланд-ку.

Эри индамай шипга боқиб яна сигарет тутатарди. Бундай «совуқ уруш» муносабатига хотини аллақачаноқ кўникканини биларди.

Иситмасини ўлчашиди. Жуда баланд. Оташ бўлиб ёнаётганди эри.
Қаттиқ қўрқди. «Тез ёрдан» келиб эрини касалхонага олиб кетди. Узини касалхонага киргизишмади. Дўхтирларга қанча ялинмасин, эрининг ёнига қўйишмади. Уйга қайтди. Ўғли, қайнонаси билан анча маҳалгача ўтиришди. Ўйлаб қараса, қанча вақтдан бери шундай ўтирмаган экан.

Эрталаб азонда турди. Қайнонаси бошлаб қўйган қайнатмани пишириб олиб, касалхонага жўнади. Бора-боргунча эрини ўйлади. Узаро муносабатларини ўйлади. Бир-бирининг меҳрисиз яшашга ўрганиб қолишганини англаб, қўрқди. Узининг айбдорлигини билди. Ҳозир бориб албатта эридан узр сўрайди. «Сизга қарамай қўйганим учун кечиринг» дейди. Майли, энди эри тузалиб олса, худди аввалгидек бўлишсинки, уларга ҳаммининг ҳаваси келсин.

Касалхона бўлими жуда ёруғ эди. Тонг отганига қарамай, кундузги улкан қандиллар ўчирилмагани учун ҳамма нарса кафтдагидек аниқ кўринарди. У шошганча уйдан олган халатини елкасига илди-ю, рухсат сўрашга одам кутмай, «лип» этиб тўрт рақамли палатага ўзини урди. Кираверишда ўнг бурчакдаги бемор олдида бир аёл бош эгиб ўтирарди.

«Шундай меҳрибон хотинлар ҳам бор, — деди ўзига ўзи. — Кечаси билан қолган булса ажаб эмас.» Яна ўзидан хижолат бўлди. Йўқ, энди шундай бўлсинки... аммо ётган касаллар ичида эрини тополмай юраги гурсуллай бошлади. Ташқарига чиқди. Ҳамшира жувонни кўриб, секин имлади.

— Кеча эримни зотилжам билан олиб келишганди...

— Вой! — деди ҳамшира. — Бу ерга кириш мумкин эмас!

— Шовқин солманг, айланай, — деди у ва ҳамширанинг киссасига уч сўмликни солиб қўйди. Ҳамшира ўзгарди қолди. Буни қаранг, кеча шундай қилиш хаёлига келмабди-я.

Ҳамшира энди меҳрибонлар тилида (сунъий бўлса-да) гапирарди:

— Кеча тўртинчига олиб келишганми?

— Ҳа.

— Фамилиялари? Абду...

— Абдумаликов.

— Ҳа... Ётибдилар-ку, кираверинг. Бурчакда ётибдилар. Хотинлари ҳам келган.

У сўнгги жумлани аввал англамади. Фақат палата эшигига етгандагина «Нима?» деди қайрилиб. Ҳамшира бошқа палатага кириб кетганди.

Яна ўша хонага кирди. Яна шу хотинга кўзи тушди. «Ие, хотиннинг қўли эрининг пешонасида?...»

Қаққайганча туриб қолди. Бегона аёл унга қайрилиб қаради. Сўнг бирдан ўзига келгандай сесканди-ю, ўрнидан даст кўтарилди. Эри кўзини очди.

— Майли, — деди бегона хотин. — Мен борай.

— Майли... — Эрининг товуши ҳаяжонли эди.

— Йўқ, тўхтанг, — деди у бегона хотиннинг қўлидан тутганча. У ҳозир имкон қадар ўзини ушлашга тиришарди. — Танишайлик. Мен... хотинлари бўламан. Сиз-чи? Эри ҳаяжонлана бошлади. Сўнг тўнғиллаганча деди:

— Қўйвор уни. Мен айтаман унинг кимлигини.

— Айтинг. Кейин қўйвораман, — деди у ўз овозини танитай. — Исмингиз нима?

— Отимни нима қиласиз? — сурларча қаради бегона аёл.

Палатадагилар ҳайратда кузатишарди. Касал эри ҳам тузалгандек бўлди. Каравотида ўтириб олди:

— Қўйвор уни. Ўзим айтаман кимлигини.

— Оти нима? — у энди ўзини ушлолмади.

— Оти... — Эри кўзлари олайганча ўшқирди: — Муҳаббат оти...

— Муҳаббат отим, — деди бегона аёл.

Мадори кетди. Неча ой-йиллардан бери тинмай ўқиш билан банд бўлган кўзлардан, аёллигини унутиб, кўзгуга боқмай қўйган ўша кўзлардан ёш сизди.

Бегона аёл қочиб кетди. Эри кўз ёшдан эриди шекилли, нималардир дея овутиди. Овутдими ё ўзини оқладими? Узини оқлади, чамаси...

У олиб борган овқатни мажолсизгина олиб қўйди.

— Майли, — деди овози титраб, — майли, тузалиб қолинг.

Аста хонадан чиқди. Тезроқ кетиш керак. Тезроқ! Кўз ёшини кўришмасин...

Устига шунчаки ташлаб олган халати йўлда тушиб қолаверди. У ҳолсиз юриб зина томонга қайрилди. Энди зиналардан тушиб олиш қолганди. Зиналар... Улардан аллақачон тушиб бўлган экан-ку. Чўққидай туюлган экан пастга элтувчи зина поғоналари...

Қайнонасининг гапини эслади: «Ошни дамлаган одам сузади...»

Мана, эри ётган касалхонанинг ёп-ёруғ бўлимидан чиқди. Ташқари ҳали жуда ёруғмас. Энди чидаш керак.

* * *

Палата эшигида фаррош хола кўринди:

— Жуда кутиб қолдингиз-а? Ҳозир. Халат ўлгур кам-да. Нариги палатадаги амакига уч киши келибди. Кетишсин, биттасини олиб бераман.

«Ким экан-а?» деб ўйлади.

— Келган ким экан-а? — сўради сўнг.

— Эркак киши, ўргилай, — деди фаррош хола негадир кулиб. — Бугун ётсангиз, бугун қидириб келадиган ким ахир? Эрингиз-да...

«Наҳотки, — ўйлади у. — Нима дейман? Узимни қандай тутаман? Нега келди? Анча ўрганган эдим усиз яшашга...»

Ҳеч тинчлана олмади. Бегона аёлнинг юзини эслашга қанча тиришмасин, ҳеч бўлмади. Фақат бировнинг эрига меҳрли нигоҳигина ёдида қолибди. Кўтаролмади. Ҳаяжонданми? Нафратданми? Муҳаббатданми? Рашқданми? Кўтаролмади. Диссертацияси ҳимояси кунларида «Тез ёрдам»га муҳтож бўлиб қолди. Мана, ётибди. Ҳозир ёнига кимдир келади. Ким?..

* * *

Беғубор болалигини эҳтиросли муҳаббатга, муҳаббатни илмга алмашган аёл, кўзлари нурсиз ва заиф, жуссаси янада кичиклашган аёл, турай деса туролмайдиган аёл, ҳали ҳимоя қилинмаган илмий ишнинг ҳимоясиз қурбони аёл Муҳаббат сўзини бир умрга ёмон кўрди энди. Бегона аёл исми экан у...

* * *

Хонага яна фаррош хола кирди.

— Вой, ўргилай, кўзингиз тўрт бўлиб кетди. Бериб юбордим халатни. Ҳув даҳлиз бошидан келгунча...

Қирқига чидадингиз, қирқ бирига ҳам чиданг...

Қадам товушлари эшитилди. Қадамлар садоси юрагининг уришига акс садо эди. У деворга қараб ўгирилиб олди. Жуда ёруғ жойда учрашишмаса бўларди. Ёруғ бўлса, соя кўринади...

Жамила Эргашева 1956 йили Сурхондарёда туғилган. 1979 йил Тошкент Давлат дорилфундунини тугатган. «Ленин байроғи» вилоят газетаси редакциясида ишлайди.

Жамила Эргашева

ОЙЖАМОЛ

Ҳикоя

Ойжамол кўйлагининг ёқасини бўшата-бўшата олдинга қаради: ўҳ-ҳў! Эгатнинг боши худди осмонга тутшиб кетгандай! Бугун ундан чиқа олмайман!

Томоғи қуриб, ортига бурилди. Табелчи билан бригадир қаққайиб турган жой унча узоқ эмас-у, лекин Ойжамол бари бир у ёққа ҳам ета олмайди. Бунинг устига, бригадир бир нима деб тўнғиллайди-да, шусиз ҳам қоп-қора кўнгли баттар хуфтон бўлади.

Аста сирғалиб, ерга ўтирди.

Тик турганда, ғўзадан иссиқ ҳовур урилиб турса ҳам ҳарқалай яхшироқ эди. Пастда эса, ўғит билан сувга тўйиб ғиж-ғиж кўсак туккан ғўзанинг қуюқ барглари уни тоза ҳаводан буткул ажратиб қўйди.

«Ҳақиқатда чеканка оғир иш» — кўнглидан ўтказди у. Кеча шом қоронғусида даладан қайтаётиб бир хотин шундай деган эди, иккинчиси масхара қилди: «Бойбичча, у кун чопиқ ҳаммасидан оғир иш деяётган эдинг. Энди...» «Бойбичча»нинг тортишиб ўтиришга ҳоли келмадими, «Чопиқ ҳам осон эмас-у, чеканкадагидек нафас қайтарадиган ҳовури йўқ-да» — деди. Яна кимдир «уф» тортиб, қўшимча қилди: «Ишдан чарчаб келганингда, нон ейиш ҳам қийин...»

Ойжамол гапга қўшилмади. Ҳамма томони илма-тешик бўлган қайиқдай гавдаси тобора оғирлашиб борар, на ҳазил-мутойибага, на ҳасрат қилишга қудрати етарди.

Ҳовлиларига кириб, кўнгли сал ёришгандек бўлди. Еттинчида ўқийдиган қизи ҳамма жойга сув сепиб, супирган. Катта ўчоқда ғўзапоянинг чўғи ловуллаб турибди, ёғоч қопқоқнинг ёриқларидан ёқимли ҳид таратиб, билинар-билинемас буғ кўтариларди. Нимадандир жавраниб, молларга емиш қораётган қайнонасининг этагига ёпишган кичкинасини паналаб ўтиб, ошхонадан сўтсатилни олиб чиқди. Сигирнинг тагида узоқ қолиб кетди, елинни тортган сайин тинка-мадори қуриб борарди. Ҳалиям сигири юввош. Ойжамол тагида соатлаб ғимирлаб ётса ҳам индамай тураберади. Бир вақт қайнонасининг овози эшитилди:

— Гулшод, энангга қара. Йўқ бўп кетди. Сигирни остига йиқилиб-пиқилиб қолмадимикин?

Ойжамол сигирнинг елинини охирги марта бир-икки тортиб ўрнидан турди. Негадир боши айланиб, увишиб қолган оёқлари чалишиб кетди. Ҳаммаёқ оппоқ сут бўлди.

Қайнонаси шалтоққа ботган уст-бошини, сатилни кўриб бир хўмрайди-ю, беш-олти кундан бери инқиллаб юрганини истиҳола қилдими, индамади. Бошқа пайт бўлганда-ку, қуруқ қўймасди, бу сафар... Аммо бари бир сутнинг тўкилгани унга маъқул келмади.

Захрини овқат бошида болаларга сочди:

— Малиминг ҳам мўлтони экан-ку. Уқиш бошланган кундан пул-пул, то каникулгача! Парда оламиз — пул, ремонт қиламиз — пул. Краска оламиз — пул. Бир йилда тўрт ой ўқийсиларми, йўқми ўзи! Э, ўлсин эскининг мактабидан ҳам ўтди бу. Бориб айт ўша малимингга, шундай тиламчилик қилгунча, тўрва кўтариб, кўчага чиқсин!

Катталари индамади. Фақат Чориси бир онасига, бир момосига қараб кўзига ёш олди:

— Ремонтгамас, газетага! Обуна қилади. Пул обкемасаларинг, мактабга қўймайман, деди.

Ойжамол бўғзига тиқилган луқмани бир амаллаб ютиб, ўғлини юпатган бўлди:

— Ойлик берсин, бераман.

— Бер, беравер, — қайнонасининг яна жаҳли чиқди. — Нон билан гўштининг ўрнига ҳам газет еймиз кейин.

Ойжамол индамай қўя қолди. Бир ҳисобдан қайнонаси ҳақ. Агар буларнинг ҳаммасига обуна учун пул берса, гўшт-ёғсиз қолишади. Идиш-товоқларни йиғиб, ўчоқ бошига борган эди, боядан бери мўлтираб гапга аралашмай ўтирган учинчи ўғил ҳам эргашиб келди.

— Эна, — деди у астагини шивирлаб. — Малимимиз физкультурага кета билан форма кийиб келинглар, деяпти. Бўлмаса, дарсга киргизмас экан.

— Майли, оббераман.

— Эртага майлими?

— Эртага ишга бораман-ку мен.

— Отамга айтинг.

— Отанг ҳам ишдан қола олмайди. Кейин... — у ўғлининг умидвор кўзларига бир оз тикилиб турди-да, алдаб яхши иш қилмаётганини тушунди. — Ойлик олсак, ун тугаган эди, гўшт олиш керак, ёғ олиш керак. Оққандсиз чой ичгиларинг келмайди...

— Йў-ўқ, — ер тепа бошлади бола. — Майли, қанд емаймиз, гўшт ҳам керакмас. Лекин форма обберасиз. Ана, Салимнинг отаси обберибди-ку.

— Кўп ғинғиллайверма, бор дарсингни қил.

— Йўқ, обберасиз!

— Қирма ўша физкультурасига.

— Йў-ўқ, обберасиз.

— Мазам йўқ, кўп бошимни оғритма, бола, — ювиндига қўлидаги сопол коса ҳам отилиб кетди. — Бор, кет деяпман оёғимнинг тагидан.

Бола онасига ҳайрон тикилиб турди-да, сўнг бурнини тортиб нари кетди.

Ойжамол чала-чулпа чайилган идишларни токнинг тагидаги токчага жойлаштирди-да, супага ўрин сола бошлади. Жун титиб ўтирган қайнонасига қараб, беихтиёр бир ҳамдард илинжида юрак ёрди:

— Момо... Ҳеч мазам бўлмапти.

Қайнона унга бир қараб қўйди-да, ҳеч сўз демади. Унинг бўлса хўрлиги келди: «Одамзод бунча бешафқат бўлмаса? Йигирма йилдан бери хизматини қилиб, ярим сатил сутга арзимадим-а».

Энди кўзи илинган эди, кимдир турткандай бўлди. Зилдай қабоқларини кўтариб, тепасида эрини кўрди:

— Нима дейсиз?

— Тур, овқат-повқатинг борми?

У тирсагига таяниб ярим турди-да, яна ётиб қолди:

— Гулшодга айтинг, иситиб берсин. Нимагадир мазам йўқ.

— Инқилламаган кунингам борми? Касал бўлсанг, дўхтирга бор, кўрин, — аччиқланди эр. — Шу рўзғор деб сувдан чиқиб, ўтга кирасан. Итдай чарчаб

келганинда бир оғиз ширин сўз нарёқда турсин, заҳар-маҳрингга бир коса овқатни ҳам малолсиз ея олмайсан. Ҳе-е...

Ойжамол тишини тишига босиб, ғўзапоя майдалаб, овқатни иситди, човгум қайнатди. Сўнг ёвдан қочаётгандек оғзини куйдириб, шошиб-пишиб овқат ичаётган эрига қараб, унинг ростдан ҳам итдек чарчаб келишига ишонса ҳам, шу сафар дили оғриди: «Мен ўйнаб келяпманми?»

Эр кўрсаткич бармоғи билан косанинг гирдини сидириб, унга томон суриб қўйди; хўриллатиб икки пиёла чой ичди. Сўнг юзига фотиҳа тортиб, ниҳоят манзилга етган кишидек чуқур нафас олди:

— Эртага дўхтирга бор.

У бўлса ишга келди... «Тентак. Мана энди, эгатнинг ичида бўғилиб ўтирибди. На дўхтирга бора олади, на эгатнинг бошига чиқа олади». Ғўзага суяниб, ўрнидан турди-да, яна ортига қаради. Бригадир кетибди. Табелчи ёнбошлаб олганми ё уям шийпонга кетганми, ҳарқалай ҳеч ким кўринмади: «Э, нима бўлса бўлсин, кетаман!»

Самоварга ўт қалаётган Бибиш опа уни кўриб, ҳайрон бўлди:

— Бирпасда тугатдингми?

Ойжамол бош чайқади.

— Ҳа?

— Уйга...

— Э-э, сенам жонининг қадрига етмаган инсон экансан-да! Ҳар кун жизиллаган пайтда бир тишлам нон ейман деб, уйга бориб нима қиласан. Муштрай бир тарвуз билан бир бўлак нон обке, хотинлар билан чақчақлашиб ўтириб ейсан. Кейин кун қайтгунча, дарахтнинг соясида ётиб, бир мизғиб олишга ҳам улгурасан. Қанча чарчоғинг кетади...

Бригададаги хотинларнинг ҳаммаси шундай дейди. Лекин у тушлик пайти овқатланиш учун эмас, мактабнинг ҳожатхонасини тозалаш учун кетишини, ишини битиргач, ўқчиб-ўқчиб, ҳеч нарса ея олмасдан қайтаверишини билишмайди.

Икки ой аввал, рўзғорга сал ора кирармиканман, деб уйларининг ёнидаги мактабнинг супирувчилигини олган эди. Мактабнинг ўзи унча катта бўлмаса ҳам, ҳовлиси анча бор экан. Алиёр завуч иккита ҳожатхонани кўрсатиб, шуям сизга, ҳар куни тозалайсиз, деганди. Ҳовлини-ку, икки қизи билан ўғли тонг қоронғусида бориб супириб келишади. Ҳожатхонани ўзи тушлик пайти... «Бунча бетарбия бўлмаса бу болалар. Бир пешиндан иккинчи пешингача оёқ босгундай жой қолмайди».

Табиатан камгап Ойжамол Бибиш опага ҳам ҳеч нарса демай, ғўзанинг ширасидан сақланиш учун тутган этагини ечиб ўрай бошлади.

— Ойжа, — ёнидан жой кўрсатди Бибиш опа, — бу ёққа кел, бирпас дамингни ол.

Ойжамол оёғида зўрға турган экан, кўрсатилган жойга чўкди.

— Сенга бир нима бўлган, биздан яшириб юрибсан, — Бибиш опа унинг кўзларига тикилди. — Уйинг тинчми ўзи?

Ойжамол ерга қаради:

— Негадир бошим айланаверади. Тинка-мадорим қуриб кетаверади.

— Э, ҳа-а, — маънодор бош ирғади Бибиш опа. — Қонинг камайган. Менам бултур шундай бўлганимда, дўхтирлар қонинг камайган деб, перрумлик деган дори ёзиб берган эди. Ҳар бири бошмалдоқдай келади дорининг ўнтасини юз сўмга олиб укол қилдирдим-да, бошим айланиши пича қолди. Термиздаги дўхтир укам келган эди, айтдим, дўхтир укам бўлмаса ҳам, юз сўм пулинг бўлсин экан, дедим. Унинг бўлса, аччиғи чиқди. Бу уколнинг туриши зиён, у темир, томирингизга кириб олгач, чўкиб қолади, ҳеч қаерга кетмайди, қайси аҳмоқ дўхтир ёзиб берди, айтасиз, деб туриб олса бўладими? Э, бор, дедим. Чўкса, чўкавермайдими, шу пайтгача қаерда эдинг, дедим. — У Ойжамолга қараб, пастки лабини тишлади. — Ҳа, қонинг камайган, рангинг айтиб турибди. Узи бу йил бехосият келди. Ҳар доим шу пайт теримни бошлардик. Одамларга ўхшаб пахтанингам ғури йўқ. Менга қара, уйга бориб ўтирма сен. Катта кўчага чиқ-да, районга кетаётган машиналарнинг бировига ўтириб, тўғри дўхтирхонага бор. Тағин карточка бергичга, колхоздан келдим, деб ўтирма. Направлена опке деб, қайтариб юборади, сенинг аҳволингга қараб ўтиришмай-

ди улар. Районнинг ўзиданман, де, бирон адресни айт. Овсининг бор-ку, шунинг кўчасини айт, шу ерда тураман де.

Бибиш опага йўлиққани йўлининг очилгани экан. Ҳаммасини опа айтгандай қилди. У айтгандай бирпасда бўлмаса ҳам, кечга яқин навбати етиб, оппоқ халатли икки аёл ўтирган хонага кирди.

— Хўш?

— Бошим айланади, силлам қуриб кетаверади. Юрагим тез ураётганга ўхшайди.

— Ёшингиз нечада?

— Ўттиз олтига чиқдим.

— Нечта болангиз бор?

— Саккизта...

— Яна беш-олтита туғмапсиз-да. Бошингиз эмас, ўзингиз ҳам айланиб, космосга учиб кетардингиз. Силлам қуриydi эмиш, ким қуриятпти силлангизни. Итга ўхшаб йилига биттадан туғинг деб ким айтди сизга?!

Ойжамол гуноҳ иш қилиб қўйган боладек мулзам тортди.

— Ҳа-а, ҳаммасига ўзингиз айбдорсиз! Бизди ўзбекларда ҳисоб-китоб деган нарса йўқ: на ейиш-ичишда, на ётиш-туришда. Эрингизга айтмайсизми, хўжайин, бўлди энди, мениям озроқ ўйланг, кайфни сиз қиласиз, азоби менга бўляпти, демайсизми?

Гапириб-гапириб, қўлига иккита қоғоз тутқазди:

— Эртага чой ичмасдан келиб, анализ топширасиз. Эрингизга айтинг, ўнта феррумлек топсин.

Район билан қишлоқларининг ораси шунчалар узоқ эканлигини сира билмаган экан. Автобусда роса кўнгли айнади. Идора ёнида автобусдан тушиб, уйига зўрға етиб олди. Кичкинасини этагига олиб, бир оз нафас ростлаган бўлди-да, кейин овқатга уннади. Оналарининг қош қораймасдан қайтганидан суюнган болалар ҳам ўчоқ бошига йиғилиб келишди. Чори яна гингший бошлади:

— Малим уришди. Пул обкемасанг, мактабга келма, деди. Мен ўзим учун йиғайтганим йўқ. Заҳарларингга бир йил газет ўқийсанлар, деди.

Яна бири кета билан форманинг жанжалини бошлади. Индамасдан ғўзапоя майдалаб, ўчоққа қалаётган катта қизининг қизариб кетган кўзларига қараб, аъзойи баданидаги сирқираган оғриқни бир зум батамом унутгандай бўлди:

— Нима гап?

— Обедда нега келмадингиз, — қизнинг кўзларида ёш ҳалқаланди.

— Районга, дўхтирга кетган эдим. Нима бўлди?

— Директор комиссия келади деб, — унинг овози титраб кетди, — ўборнини тозалатди...

Ҳозиргина вужудини тарк этган оғриқ юз баравар бўлиб қайтгандай афти буришиб кетди. Чирқиллаб оёқларига ёпишаётган кичкинасининг залворидан йиқилиб кетадигандай қизига ёлборди:

— Укангни ол, юпат.

Гулшод қошларини чимирган кўйи ерга тикилиб туриб, тўсатдан:

— Эна, мен энди у мактабга ҳеч қачон бормайман, — деди. — Сиз ҳам бормайсиз. Майлими?

«Майлими, эмиш. Ихтиёр унда бўлганда, бригадга ҳам бормасди. Остона ҳатлаб кўчага чиқмасди. Болаларнинг кири билан нони ҳам мен деган аёлни чарчатадиган иш!»

— Барака топкур, укаларингни олиб кет.

Гулшод кичкина укасини кўтариб олиб, ундан ҳам баттар елим бўлиб ёпишаётган Чорининг елкасидан туртиб, дарвозага судради:

— Номоз кассирнинг ули ўзи юрадиган валасапед олибди, юринглар кўрамиз.

— Валасапед эмас, мотор! — зарда билан унинг гапини тўғрилади Чори.

— Юринглар, кўрайлик-чи, қаердан опти. Отам келса, айтамыз, сизларга ҳам олиб беради.

Жанжалкаш укаларини қойил қилиб чалғитганидан бояги аламларини ҳам унутиб кетаётган қизининг орқасидан қараб туриб, ўзича ёзғирди:

«Эси йўқ қизгина. Салла келтир десанг... Моторнинг жанжали камлик қилаётганди!»

Қозонга бир чўмич ёғ билан тўрт бўлак гўшт ташлади. Утинга балдоғи узилган тунука човгумдан керосин сепиб, гугурт чақди. Сўнг симиллаб оғриётган оёқларини судраб босиб, ошхонадан картошка билан пиёз олиб чиқди-да, атрофга олазарак қараб, қайнонаси кўринмагач, ўчоқнинг супачасига ўтириб, пиёз тозалай бошлади.

Қайнонаси ўчоққа ўтирганини кўрса, доим уришади: «Тандир билан ўчоқдан улуғ нарса йўқ. Сени ер кўтармайдимми?»

«Ер-ку уни кўтаради-я, Ҷаҳат оёқлари... Ишдан чарчаб келганда, чўккалаб ўтиришга куч қаерда дейсиз?»

Жаз-жуз қила бошлаган қозонга пиёзни ташлаб, ғўзапоя тутамларини ичкарироққа суриб қўйди-да, яна керосин сепди: «Кеч бўп кетяпти, тезроқ пиша қолсин. Эртароқ ётамиз.» Анчадан бери шувалмаган ўчоқнинг лабидан гуп этиб қора тутун кўтарилди; ёзи билан йўл четида ётиб, роса қақшаган ғўзапоя шохлари ҳам асабий чирсиллаб керосин билан бирга ёна бошлади.

Чойўчоқ билан қозон ўчоқнинг ўртасидаги торгина супачага жойлашиб ўтирганча картошка арчаётган Ойжамол бехосдан бир томони қандайдир қизишиб бораётганини ҳис қилди. Ёнига ўгирилиб, қозоннинг лабига осилиб қолган гарди рўмолининг учини кўрди. Қозоннинг гирдидан чиқаётган олов беихтиёр жонланиб юқорига, тобора юқорига ўрмаларди. Олов билан бирга ҳарорат ҳам... Бир зум қаттиқ иситма исканжасида қолди. Кейин бутун аъзойи бадани куйишиб оғрий бошлади. Эгнига базўр илиниб юрган штапел кўйлаги ғўзапоядан ҳам осонроқ туташди: «Ие, мен ёнаяпман-ку...» Ҳарорат билан оғриққа чидай олмай оҳиста ўрнидан турди. Шу сонияда у қочиши, ўтни ўчиришга уриниши мумкин эди. Аммо ундай қилолмади. Алланечук лоқайдлик сезди. Оёқлари унга бўйсунмади. Бор бўйи билан гурс этиб ўчоқнинг олдига қулади. Энди унинг кўйлагига қўшилиб, чойгумдан ағдарилиб кетган керосин ҳам, оёқ остида сочилиб ётган ғўзапоя шохлари ҳам ловуллаб ёна бошлади.

...Кўзини очиб, тепасида эрини кўрди.

Соқол-мўйлови ўсиб кетган. Киртайиб қолган кўзлари йиғиданми, уйқу-сизликданми қип-қизил. Ранги униққан беқасам чопонининг устидан оқ халат ташлаб олган.

У одатдагидек итоаткорлик билан бошини кўтармоқчи эди, аммо удалай олмади. Эрининг кўзида ёш ҳалқаланди:

— Ойжа, нега бундай қилдинг?

У ҳайрон бўлди: «Нима қипман?»

— Энди мен қандай қиламан? Саккиз бола билан қайси очиқ гўрга кирман? — ўкириб йиғлаб юборди эри.

Эшик очилиб, хона бир зумда оқ халатли кишилар билан тўлиб қолди:

— Кўзини очди. Гапиряпти. Шундай палатага кирсам, эри билан гаплашаётган экан, ўз қулоғим билан эшитдим.

— Прокуратурага телефон қилинг, кўзини очди, гапиряпти, денг. Райкомга хабар қилинг.

Эрини бўлса ташқарига чиқариб юборишди:

— Қилар ишни қилиб қўйиб, энди йиғлашингиз нимаси?

Ойжамол яна ҳайрон бўлди: «У шўрлик нима қипти?»

Прокуратурадан келганлар ҳам, райкомдан келганлар ҳам негадир энг аввал айбни эридан қидиришди:

— Эрингиз билан уришмаганмидингиз?

— Қайнонангиз кўп зуғум қилармиди?

Одамлар бунча шафқатсиз-а. Унга оғиз қимирлатиш қанча машаққат эканлигини кўра-била туриб, сўрайверишади-сўрайверишади.

— Бригадир қаттиқ гапирмаганмиди?

— Ёнаётган пайтингиз нега ҳеч кимни ёрдамга чақирмай, бир жойда қимирламасдан тура бердингиз? Одам ёнаётган пайти оловдан кўрқиб қочиши керак-ку. Ё... Эрингиз уриб-уриб, қочолмайдиган ҳолатда ўчоқнинг олдига олиб бориб ташладими? Тўғрисини айтинг. Биз бари бир аниқлаймиз.

«Уф!.. Улимнинг йўли мунчалар узоқ экан-а. Буларнинг башараси ўлимдан ҳам совуқ. Улимни кутиб етолмайсан, булардан... қочиб кетолмайсан. Ҳеч бўлмаса, девор томонга бурилиб ётишнинг иложи бўлса экан!»

Охирги куни катта дўхтир икки жувонни эргаштириб кирди. Бирови таниш, олдин ҳам бир-икки бор келган. Унга кўзи тушиши билан ранги қув ўчиб кетган жувон бу ернинг одамига ўхшамайди.

— Мана ўзига ўт қўйган аёл, — жонсиз бир буюмни кўрсатаётгандек унга ишора қилди дўхтир. — Мана, ўртоқ Ҳакимжонова билан бирга воқеа сабабларини ўргандик. Эрини икки кун қамаб ҳам қўйдик. Шу пайтгача яхши яшашган экан. Қўшнилари билан гаплашдик. Ўзи ҳам даъвом йўқ, деди. Бу ёғи саккиз бола кўчада қолиб кетди. Чиқариб юбордик. Ўзи денг, жонига қасд қилишга арзигулик бирон сабаб топа олмадик. Паранжи ёпиниб, тўрт деворнинг орасида ўтирган бўлмаса. Ҳамма қатори далада ишларкан. Егани олдида, емагани кетида...

— Туянинг юки қанча енгил бўлса, шунча ётоқ келармиш, — дўхтирни маъқуллади Ҳакимжонова. — Ҳар бригадага шундай мухташам шийпонлар қуриб берганмизки, кўриб қайси райком секретарининг уйи экан дейсиз. Шахмат-шашка, телевизор-радио, ҳамма нарса бор. Ҳар обедда иссиқ овқат. Ҳамма шароит яратилган. Бу воқеадан бирон социал илдиз ахтариб, исён деб тушуниш ярамайди. Улар нимага қарши исён кўтарадилар, озодликка қаршими? Ё эркинликка қаршими? Фақат аҳмоқлик, жиннилик деб тушуниш керак буни!

— Сиз тагин мени миллатчилик қилипти, деб хафа бўлмангу ўзбекларда бир ёмон одат бор, — бегона жувонга энди дўхтир гап уқтира бошлади. — Яқин қариндошлар кўп қуда бўлишади. Қондош никоҳдан эса ҳаммиша носоғлом болалар туғилади. Ҳа, буни медицина исботлаган. Шу, ўзига ўт қўйиш ҳам шундай никоҳларнинг асорати эмасмикан, дейман. Ахир, ўзбеклар минг йиллардан бери шу тартибда қиз чиқариб, ўғил уйлантириб келишган. Қондош никоҳнинг асорати фақат ташқи қиёфада кўзга ташланиши шарт эмас, у кишининг миясида ҳам яхшигина асорат қолдиради.

Ойжамол унинг гапларига яхши тушунмади. Минг азоб билан ним очик қабоқларини йириб унга қаради.

— Э, ана кўзини очди. Гаплашасизми? Келинг, яқинроқ келинг, — меҳмоннинг жойидин қўзғалмаганини кўриб, ўзи каравотнинг устига энгашди. — Қалай, Ойжамол? Бугун пича дурустми?

— ...

— Менга қаранг, мана марказдан катта мухбир кепти. Қандай дардингиз бўлса айтинг. Нега бундай қилдингиз? Ким сизни мажбур қилди? Ўзингизга ўт қўяётганингизда саккизга болангиз кўзингизга кўринмадими?

«Уф! Мен ўзимга ўт қўйдим?.. Неча марта айтсанг ҳам ўзлариникини жуфт қилишавераркан-да булар».

— Ойжамол, менга қаранг, агар сизни даволашса, яна ўзингизга ўт қўймайсизми? Сизга энг қимматбаҳо дориларни ишлатяпмиз. Нотўғри иш қилганингизни тушуниб етдингизми ўзи? Яшагингиз келаяптими?

Унинг кўзларида азоб ёшлари ҳалқаланди.

— Бўлди-да, — қичқириб юборди кирганидан буён бир оғиз ҳам гапирмаган мухбир. Унинг овози негадир титраб турарди. Ойжамол унинг юзига қараб, кўзлари жиққа ёшга тўлиб турганини кўрди. — Нима қиласиз бечорани қийнаб?! Кимнинг яшагиси келмайди ахир? Сиз, сиз... — у юзига қуйилаётган ёшни арта бошлади, — сиз, масалан, бу аёлдан кўра юз баравар кўпроқ яхши кунларни кўргансиз, дейлик, — овозини бирдан пасайтирди. — Ўлгингиз келадими? — кейин оҳиста «уф» тортиб, қўшимча қилди. — Лекин, бари бир умрида битта, ҳа, биттагина яхши китоб ўқиган аёл бундай ожизлик қилмайди. Бизнинг аёлларимиз бўлса...

Мухбир кескин бурилиб, эшикка йўналди. Дийдиёчилар дийдиёси билан унга эргашишди:

— Буларнинг ўзи ўқимайди-да! Ҳар бир дала шийпонида кўчма кутубхона ташкил этилган. Бориб кўришингиз ҳам мумкин. Китоблар...

Ойжамол оғриниб кўз юмди: «Китоб эмиш. Китобинг нон берармиди?»

Хуснинисо Аҳмедова — 1959 йилда Хўжанд вилоятидаги Иторчи қишлоғида туғилган. 1982 йилда Тошкент Давлат дорилфунунининг журналистлик бўлимини тугатиб, шундан бери матбуотда ишлаб келмоқда. Газета-журналларда унинг қатор шеърлари, ҳикоялари босилган. «Шарк юлдузи»да илк марта қатнашмоқда.

Хуснинисо Аҳмедова

БУВИ

Ҳикоя

Экранда кимхоб нимчали, этаклари кенгу мўлгина атлас кўйлак кийган, сочлари ораста таралган, ҳилвадеккина қизлар дутор чертиб хониш қилишмоқда.

Нуржон буви шу қизларнинг кийинишиниям, оғир-босиқ ашула айтишлариниям жуда ёқтирарди.

— Булар фақат телевизорга шунақа чиқишади, — унга эътироз билдиради на-бираси. — Аслида ўзлари сочларини калта қирқиб, лямкали, бор-ку, боғич елкали, ана шунақа кўйнак кийишади.

Лекин буви ишонмайди. Қаранг-а, қандай бамаъни қизлар. Қўшиқлари ҳам ўзларидек бирам дилрабо, бирам мулойимки...

— Уф-ф, шулардан бошқа ашулачи қуриб кетганми, нима бало, қачон қарасанг, алмисоқдан қолган лентани қўйиб, ёлғондакам дутор чалиб, ёлғондан оғизларини очиб-юмиб туришаверади!

— Вой, яхши-ку, — боши хиёл қалтираб, келинига ўғирилди кампир, — қаери ёлғон?

«Ҳаҳ, сен нимани тушунардинг», дегандек келин унга қўл силкади.

— Санта! Тур, Москвага бура, бирор дурустроқ передачи берар ахир. Постоянно дуторчи қизлар, — тўнғиллади Нозима.

Салтанат телевизорнинг қулоғини бураган эди, қош-кўзи қоп-қора, келишган йигит нималарнидир куйиб-пишиб ғужуллай бошлади. Телевизор кўзгусида қаердадир ёнғин бўлаётгани, ажабтовур кийинган кишилар қора танлиларни тепкилашаётганию отишмалар тасвири кўринар, бояги хушсурат йигит буларни изоҳлаб берарди.

Нуржон буви оғзини ярим очиб, кўзлари ачишганча, анча термулиб ўтирди. Бироқ ҳеч нарсага тушунмади.

— Авғонни кўрсатяптими, ўғлим?

Ражаббой «йўқ» маъносида бошини сарак-сарак қилди, лекин жавоб бермади.

— Пашислани кўрсатяптими? — дея кампир журъатсизгина келинига қаради.

Нозима телевизордан кўз узмаган ҳолда энсаси қотиб ўшқирди:

— Жим ўтирсайиз-чи бирпас!

Буви ўсал бўлди, ўғринча Салтанат билан Аббосга кўз ташлади: Аббос косадаги маставани тинимсиз кавлаштирар, Салтанат эса, оғзини катта очиб, эснаб ўтирарди.

Кўрсатув тугади шекилли, қорақош йигит мулойим жилмайиб, бошини силкитиб хўшлашди.

— Санта! Кино вақтигача идиш-товоғлани ювиб, кухнини чиройли қилиб қўй! —

фармон берди Нозима. — Аббиш, сен дарсингни қил, золотой. Овқатингням емабсан, через пять минут тухум қовуриб беринг деб тиқилинч қиларсан?

— Сиз нимага емадиз, мамул? Аппетит йўғу, — Ражаббой кампирнинг яримлаган косасига ишора қилди.

— Едим, болам, тўйдим, — деди буви.

— Раджа, кўк чой дамлайми, памил? — нозлаиб эрига сўйланди Нозима.

— Йўқ! — деди Ражаббой онаси фотиҳа ўқиётган дастурхоннинг четидан кўзғалиб, юмшоқ курсига ястанаркан.

Кексайганидан сўнг одам гўдакдек инжиқ, аразчи бўлиб қоларкан. Болалари дастурхоннинг устидан «омин»сиз туриб кетишганигами кампирнинг қовоқлари уйилиб, оғир «уфф» тортди. Бу оилада ҳеч кимнинг асл исми тўлиқ айтилмайди. Санта, Раджа, Аббиш, Нозик, Маман, кампиршо, Баа-ба, Бабул каби турфа номлар билан чақришаверади. Фақат Нуржон бувигина уларнинг асл исмини ҳар замонда эслатиб туради. Ўзиям бироз кўниқди. Лекин ҳар гал набиралари «ба-а-ба» деб чақришганда, беихтиёр лаблари титраб, аччиқланаверади:

— Эна, дегин, уйгинангга буғдой тўлгур, ёки ача де, катта ойи де, бабанг нимаси, нима, мен силарга кучукманми?

Буви дастурхондан тушиб қолган ловиядек нон увоғини оғзига солди. Деворга тиркалган ёстиққа суяниб, оғир тебраниб ўтирди.

«Худо кўрсатмасин, вақти-соати етиб омонатини топширгудай бўлсам, буларнинг биттаси «вой мамул», биттаси «вой бабул» деб овоз чиқаришармикин?!» У хаёлига келган фикрдан чўчиб, ёқасини чангаллади. «Тавба қилдим, бад қилдим» деб шу заҳоти имон келтирди.

Лекин бу оилада баъзида Аббосжоннинг хурмача қилиқлари кампирнинг бироз нафсониятига тегади, аммо индамайди. Аббос — ёлғизгина фарзандининг эркатой ўғли. Бу ергина ютмагурнинг ғалати одати бор. Уйнинг деворларига, ҳаттоки равоннинг деразаларига ҳам ҳар хил суратларни ёпиштириб ташлайверади. У куни бомдод намозини ўқиб, энди қўлларини дуога очган эди, қаршисидаги деворда чўмилиш кийимида, даярли яланғоч аёл унга илжайиб қараб турганини кўриб, кўзлари катта-катта очилиб кетди. Суратдаги бу алвасти ёйиқ сочларини силкитиб, худди унинг устига бостириб келаётгандек шошилиб ўрнидан кўзғалди. Лекин этагини босиб олиб, «гуп» этиб яна жойига чўкди. Дуо ўқиб, таскин топди.

Бу уйгинанг куймагур Аббосгинаси кичкиналигида ҳам шум эди. Шу тушмагурни деб неча марта намози қазо бўлган. Бувисининг пешонаси жойнамозга тегиши билан шартта устига миниб олар, тойчоқ қилиб, «чуҳ-чуҳ»ларди.

«Браво» деб ўғлининг елкасига қоқарди Ражаббой хандон ташлаб кулганча. Кейин кула-кула кампирни юпатган бўларди:

— Эҳ, кампиршо, ҳа ўзингизни қийнаб нима азоб, ўзи давлениянгиз паст бўлса. Эскилик сарқитини мана шу малишка ҳам тушунади. Битта-яримтаси каттароқ идораларга шипшитса борми, бизнинг авторитетимизга ҳам доғ туширасиз. Шунақамас-да, энди.

Кампир «авторитет»ни тушунмаса ҳам ўзининг намозхонлиги ўғлининг бошига кулфат келтириши мумкинлигини ўйлаб, эти жунжикиб кетди. Кейинчалик намозни кичкина, қоронғу уйни ичкаридан қулфлаб, ўғринча ўқийдиган бўлди.

Гўрингда осойиш топқур қайнотаси Атоуллахон катта муллахондан эди. Уйларининг токчаларида катта-катта китоблар тахланиб тургувчи эди. Қайнотаси китобни овоз чиқариб, қироат билан ўқир, унинг ширали овозидан таъсирланган Нуржоннинг негадир йиғлагиси келарди. Ражаббойнинг отаси Садруллохон эса кечалари Нуржон келинчакка ошиқ-маъшуклик дostonларини ўқиб берарди. У файзли кунларни Нуржон қайтиб тушида ҳам кўрмади.

Ота-болани бир кунда ҳибсга олишди. Қайнэгачилари ҳамда қайнона бўлмиш Кумуш аянинг айтишича, Атоуллахон тоғдаги жангда ҳалок бўлган босмачиларни қишлоққа келтириб ювиб-тараган, жаноза ўқиб, қишлоқнинг умум қабристонига кўмишда бош-қош бўлган экан. Садруллохонни эса муллаваччалиги учун қамашган эмиш...

Кумуш ая ой-куни яқинлашиб қолган келинини бағрига босиб, доду фарёд кўтарди. Ситам тортавермоқдан кўзларидан нур, оёғидан мадор кетди. Уйдан ўз оёғи билан юриб чиқиб кетган икки алпдек эркакнинг на ўлигидан, на тиригидан дарак тополмай дунёдан ўтди. Кумуш ая Ражаббойнинг улғайиб, отаси билан бобосининг изини сўроқлашига умид қиларди, ишонарди ҳам.

Нуржон кампир ўғлига, ота-бувангни бир сўроқлатсак қандай бўларкин, деб насихат солдию боши балога қолди.

— Уларнинг касрига қолиб, мен ҳам йўқолиб кетайми, — кўзларини онасига ўқдек қадади Ражаббой. — Боринг, кимлигингизни органга маълум қилинг, меням сургун қилдирворинг...

Нуржон бувининг капалаги учиб кетди. Худди ўғлини ҳозир олиб кетишаётгандек, сапчиб туриб унга тирмашди. Унинг бақувват билакларига осилиб, хўнг-хўнг йиғлади, айтган гапларига минг бор тавба қилди.

Кампир бахмал камзулининг бир учини орқага қайириб, камондек эгилиб ташқари-

га чиқди. Эшик оғзидаги лойдан ясалган супага омонат чўкди, ўтган-кетган билан омонлашиб ўтирди. Қўлида болғача кўтариб Аббос чиқди. Дарвозанинг чап қанотига қанақадир суратни михлай бошлади. Кампирнинг эсига анави «алвасти» тушиб, дарҳол ҳай-ҳайлади:

— Яна кимнинг суратини ёпиштиряпсан, болам? Йўловчиларнинг кўзи тушса, кулгуга қолмайлик.

Аббос бувисига совуқ, беписанд назар ташлади. Кампирнинг кўз ўнгида Кумуш ая папалаб катта қилган Ражаббойнинг ўсмирлиги намоён бўлди.

Аббоснинг ўрнига дарвозахонани супураётган Салтанат жавоб берди:

— Буми, бабул, итнинг сурати. «Эҳтиёт бўлинг, ҳовлида қопағон ит бор» деган маънони билдиради.

Кампирнинг кўп сонли ажинларига кулгу ёйилди:

— Бизда ит йўқ-ку!

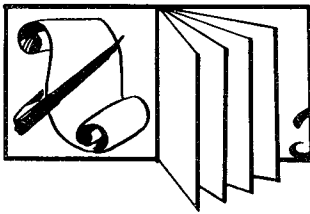
— Сиз-чи?!

Нуржон буви сапчиб ўрнидан туриб кетди. Қуруқшоқ панжалари билан деворни пайпаслади. Кўзлари қарақиб, секингина ўрнига қайтиб ўтирди.

Боя укасининг жавобига қаҳ-қаҳ уриб кулган қиз лабини тишлади. «Ҳе, ўл, тўнка!» деб Аббосга пўписа қилган бўлди.

Нуржон буви ўша кеча мижжа қоқмай йиғлаб чиқди. Демак, набиралари уни «баба» деб чақиришларида ҳам сир бор экан-да. Демак, уни кучукка менгзар эканлар-у, у беҳабар юраверар экан-да. Нуржон буви тонгга яқин кўз ёшларидан ҳўл бўлган ёстиққа омонатгина бош қўйиб ухлаб қолди.

Тушида яна шу Аббосгинаси... Бувижон, буви, деб кампирнинг атрофида гирдика-палак бўлаётганмиш.. Кампир барча гинаю аразларини унутиб, набирасини бағрига босармиш. Буви деган тилларингга шакар, қўзичоғим, деб эркалармиш...

Буыр шеър сәхифәси _____

Ибодат Ражабова

* * *

Доим дейман, кетаман энди,
Мен шаҳарга катта бўламан.
Жомадонни кўтариб ҳар кун
Остонадан ўтмай қоламан.

Сезаманки, ўчоқ муз бўлар,
Тандирнинг ҳам оғзи оп-очиқ.
Кўприкчалар тез қаригану
Кўк япроқлар тўрт томон сочик.

Қўлларимга, этакларимга
Осилади бу дала, қишлоқ.
Токларнинг чўзилиб ухлаши
Юрагимга салади титрок.

Назаримда ўрик сарғаяр,
Йиғлар бу боғ, йиғлар қари тут.
Ҳақиқатдай, мен бундан кетсам,
Онам, қишлоқ бўлади унут.

Йўқ, йўқ дейман, жомадон зарбдан,
Қўлдан, уйдан чиқиб тўнади.
«Онам, қишлоқ унут бўлса гар,
Бу даҳшатдан умрим сўнади.»

Пешку.

Насиба Жуматова

* * *

Дунёдаги энг нафис гулни,
энг дилрабо гулни, настарин гулни
уза оласизми?

Менга бериш учун,
Айтинг?..

Тутса киприкларингиз томчи шабнамни,
марварид шабнамни, тонгги шабнамни
асрай оласизми?

Менга тутиш учун,
Айтинг?..

Гарчи узоқдамиз. Кўзим ёшланса,
мен томон қуш мисол қанот ёзганча
уча оласизми?

Шаффоф соғинчни
кафтингизда тутиб, қолиш-чун,
Айтинг?..

Гурлан.

Тушларим

Мен тушлар кўраман ёлгон-ростлардан,
На сувга айтаман, на-да оловга.
Гоҳ гулзор ичра мен, гоҳ юриб қорда,
Баъзан дуч келаман бахтга, алдовга.

Тушларим эслатар хотираларни,
Унда ҳам бор висол, соғинч, армонлар.
Унда туярканман куз, қиш, баҳорни,
Мени бўға бошлар ҳис-ҳаяжонлар.

Тушларим — туганмас афсоналарим,
Унда бор ваҳма ҳам, умид, дилдорлик.
Унда гўё умрим поғоналари
Акс этар, дунё ҳам қилади торлик.

Гоҳо акс этади болалик онлар,
мовий кўлдек осмон, онам ёшлиги.
Жонланади унда оқ тун, оқ тонглар
Ва ишқнинг азалий бағритошлиги.

Гоҳ кўкда учаман, гоҳ сувда сузиб,
Излайман бой берган туйғуларимни.
Қалбимда бир оғриқ туради сизиб,
Оҳиста қучаман қайғуларимни.

Иштихон.

Мавлуда Очилова

* * *

Сен поездда кетаяпсан:
ўзинг истаган томонга,
ўзинг истаган вагонда.
Фақат қўл силкитгин менга,
қўл силкит!
Майли, мен демайман:
«қўлимдан тутиб,
чиқариб ол ўша вагонга,
олиб кетгин ўша томонга».
Фақат қўл силкитгин,
қўл силкит!

Токи, сенинг силкитган кўлинг билан
Рухим орасида нимадир пайдо бўлсин,
умид пайдо бўлсин, токи,
мен унга суяниб яшайин
ҳеч бўлмаганда!

Яккабоғ.

Гулноз Аҳмаджонова

Бахтнинг олис йўллари

Бахт ахтардим, олис экан
Бунча унинг йўллари.
Қай бахтлига юзим бурсам,
Бўм-бўш кўрдим қўлларин.

Қай бир дарахт соя солса,
Ушал шохи чопилар.
Иқбол деган қайда ўзи,
Қай даргоҳдан топилар?!

Зулмат ичра шамдай ёниб,
Умрим сувга айланди.
Ёндирса ҳам жисмим севгинг,
Кўнглим сенга бойланди.

Сен ўзингни шуълаларга
Ургувчи парвонасан.
Севдим деган қасамингдан,
Наҳот энди тонасан.

Тақдиримга тошлар отди,
Шум фалакнинг қўллари.
Утар бўлдим меҳрга зор,
Бахтнинг олис йўллари...

Пискент

Фақат сен келмадинг

Елкадош тоғлардек тиладинг бардош,
Жуфт чечаклар бошин силадинг йўлдош,
Кетдинг, келарман деб баҳорда қуёш,
Тоғларнинг суйгани келди, баҳорим,
Фақат сен келмадинг, менинг баҳорим!

Йиқилган оҳу ҳам интилиб, шошиб,
Мўмиёлар топди чўққилар ошиб,
Мен васлинг истадим юрагим тошиб,
Қанисан нажотим, севгим-мадорим,
Наҳот, сен келмайсан менинг баҳорим!

Тошлар кўксин ёриб чиқди лолалар,
Булбул гулин топди, қилмас нолалар,
Бўзтўрғай куйи ҳам хушхон таралар,
Жийдалар шохида кулди баҳорим,
Фақат сен келмадинг, менинг баҳорим!

Кетди фасли баҳор, кетди олтин куз,
Хазонлар ҳақида истамам бир сўз,
Ҳамон йўлларингда нигорондир кўз,
Ишқ ёнар юракда, етмасми зорим,
Наҳот, сен келмайсан менинг баҳорим!

Дармон бўл, кел, арит қайғуларимни,
Асрадим дилда пок туйғуларимни,
Фақат сенга дедим кулгуларимни,
Йўлингда шакардек тўшалди қорим,
Фақат совуқ келма, менинг баҳорим!

Нурота.

Қимматхон Мамажонова

Гумон

Эски қудуқ
Бошидан яна
Қайтиб келдим,
Айтолмадим сир.
Тонгга қадар энди юлдузлар
Кўзларимга тукилар бир-бир.

Нақ бўғзимга тикилган дардим,
Жим ютаман, минг азоб билан.
Осмон, замин,
Борлиқнинг барин
Босиб кетар қора, ҳўл туман.

Сирларимга айлару банди,
Қайтаради ортимга ҳар он.
Соқов қудуқ тубида балки,
Сотқин қамиш
Бор деган гумон.

Балиқчи.

Мавлуда Мавлонова

* * *

Майли, олинг бағрим тиғ билан нишон,
Майли, бефарқ қаранг оқибатига.
Майли, юрагимдан тирқирасин қон,
Зарра қаҳр бўлса унинг қатида.

Оҳ тортсам шу лаҳза, кесилсин тилим,
Майли, қора тортсин кўзимга олам.
Лекин шубҳаларга чидамоқ ўлим,
Улимдир беимон яшамоқлик ҳам.

Бухоро.

Ҳафиза Эгамбердиева

Моможон

Ажинларинг чизиқ-чизиқ
Ғамларингми, моможон.
Гоҳ даҳшатли, гоҳо қизиқ
Шомларингми, моможон.
Эртақларинг айтгил менга
Эмасман шўх, моможон.
Тишларингнинг қавагидан
Эртагинг тўк, моможон.
Ўзинг кекса, момодирсан,
Етимман деб йиғлайсан.
Кўзинг-кўзга бир бор тушган
Дилдор ёринг йўқлайсан.
Кимни бунча қарғайсан, сен,
Кимга гина сақлайсан?
Тишларингнинг қавагидан
Эртагинг тўк, моможон.
Дардларингни тишда тишлаб
Толиб кетма, моможон.
Эртақларинг ўзинг билан
Олиб кетма, моможон.

Жомбой.

Шакаржон Ибодуллаева

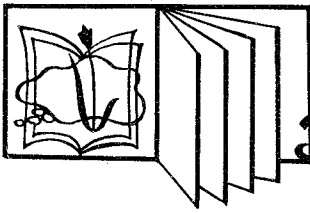
* * *

Неча юз қувончни тепкилаб ўтдим,
Сенинг бир ғамингга етишмоқ учун.
Меҳрли дийдалар суратин йиртдим,
Қаҳрингни бошимга тож қилмоқ учун.

Рухимга ўрмалар ингроқ бир нидо,
Изла дер, сезаман танимда кудрат.
Судралиб тополдим қаршимда аммо,
Хувуллаб ётарди хароб салтанат.

Бир муддат орқага тисариламан,
Вайрона кўшқингдан яширганча кўз.
Йиқиқ устунларга суянаман сўнг,
Ғамингни олишга топмоқ учун сўз.

Ҳазорасп.

Адолат

КЎКСИМГА ҚАЙТАДИ УМИД ҚУШЛАРИ

* * *

Сен қайтма ҳеч қачон айтилган сўздан,
Шафқат тиланмагин, манзилни кўзла.
Панани излама совуқ кўзлардан,
Шу ғариб юрагинг уларга узлат.

Сен албат топасан йўқ ердан бахтни,
Пойингга беғубор тонглаб тўшалиб.
Қучасан қуриган кекса дарахтни,
Кетади шу дамда умид ушалиб.

* * *

Бўйнимни сиртмоққа тутиб бераман,
Илло ёлвормайман тубанда туриб.
«Мен уни ўзимдан тониб севаман»,
Етиб бўлмаса-да унга югуриб.

Қанча гўзалларнинг музлаб тушлари,
Тонглаб йиғлаганда ногаҳон ҳўнграб.
Кўксимга қайтади умид қушлари,
Қайта олажакман ўзимни ўнглаб.

Вужудда қўзғалиб қирқ мингта азоб,
Садпора ўйларим чекади фиғон.
Уни юксакларга имлайди офтоб,
Мени тупроқларга қоради ёлғон.

Бўйнимни сиртмоққа тутиб бераман,
Илло ёлвормайман тубанда туриб.
«Мен уни ўзимдан тониб севаман»,
Етиб бўлмаса-да унга югуриб.

* * *

«Сен мағлуб бўлмайсан, бўлмайсан, ишон»,
Кузнинг дарчасида сарғайган гина.
Мудроқ кўзларига уйқуни толиб,
Унсиз умидларинг ётар жимгина.

Яшаш мақсад эмас, наҳот ўлимдир,
Ўлим журъат кутар, яшамоқ керак.
Мен сени излайман топмадим лекин,
Бардоши темирдан яралган юрак.

Соғинч она каби дардли хокисор,
Елкамга оғир тош қўйилган ортиб.
Ширин тушларимда гуллаган баҳор,
Мен сени бари бир оламан топиб.

* * *

Бир сайёҳ сингари мангу йўлдаман,
Ҳасратим — қўшиқдир, орзуларим — шеър.
Мен сенга яқинман, ишон, ҳаммадан,
Оёқлар зарбидан ўксинмаган ер.
Менинг умрим топар ўзига бардош,
Интилган манзилим бўлса-да рўё,
Ватан йўлларини ёритсин қуёш,
Мангу омонлигинг тилайман, дунё!

Собир Ҳақимов

ХОТИРАНИНГ ТИЗИМЛАРИ

* * *

Болалигим ортга чопмоқда,
Эртақлар ҳам тугади — тамом.
Тушларимга кирмайди энди,
Ёвуз подшо, қирқ бошли илон.

Умрим-да бир эртакка ўхшар,
Ўзим тўқиб-ўзиб тинглайман.
Хотиранинг тизимларидан
Армоннинг таъмини англайман.

Кетар экан, кўнгил тўрига
Бир қиз исмин ташлаб кетди жим.
Чаманлардан ўтиб бораман,
Гул узмоққа сиғмайди ҳаддим.

Ялпиз ҳиди уфурган кўча,
Хаёл бўлиб айланган бир ўқ.
Ҳазон бўлган келин либоси —
Мени кутар Хайри опам йўқ.

Йўқдир унда энди мен учун
Энам алласидек бир таскин.
Юпанч излаб бориб ҳар сафар,
Юпанч излаб қайтаман тагин.

Отам секин қариб бормоқда
Сочдаги оқ — сўнаётган чўғ.
Умрим менинг эртакка ўхшар,
Фақат унда баҳодирлар йўқ.

Отамнинг хотираларидан

1.

Бунда узоқ-узоқ йиллари
Болам, сенга нимасин айтмай,
Кетганича яйлов бўларди,
Яккатутнинг у ёғи тўқай.

Қўй боқардим отамга эрчиб,
Айтсам, қайтмас энди у кунлар.
Ярим кеча турардик чўчиб,
Қашқирлар кўп изғирди тунлар.

Эргаштириб отам Мўйноқни,
Югурарди елкада милтиқ.
У замонлар бутун қишлоқни
Турғизарди битта ҳайқирик.

Тўқайлар тугади, бу ерлар
Пахтазорга айланган энди.
Тунда чўчиб уйғонмас эрлар,
Қашқирларнинг саси ҳам тинди.

Фақат мени аҳён-аҳёнда,
Чуқур ўйлар чулғайди ўктам,
...Одам феъли қизиқ экан-да,
Соғинаркан қашқирларни ҳам.

II

Очликка-ку, кўнаркан одам,
Тўқлик замон... кўп чигал ситам.
Одамлардан оқибат кетди,
Меҳр-шафқат қолмади, бўтам.

Эслайсанми, эсламайсанми
Яқингина, ўн йиллар аввал
Бир маҳалла кўли тегмаса,
Тикланмасди ҳатто бир девол.

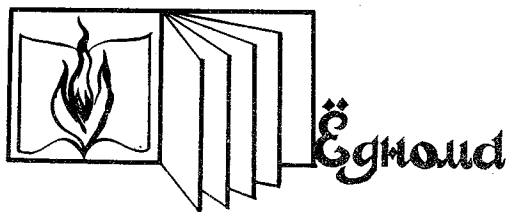
Фалончини ҳашари деса,
Эшитгани келаверарди.
Энди эса укага малол,
Ўз туғишган аканинг дарди.

Биров зимдан оғриниб юрар,
Бекам ўтса бировнинг куни.
Билмай қолдим, ақлим етмайди,
Охир замон дегани, шуми?!

Биров кўнгли буюрган ишни
Қилиб дунё йиғар — қўймайди.
Одам нафси ўпқон экан-да,
Ўзи тўйса, кўзи тўймайди.

Бир кўчага икки оқилнинг
Бири сиғса, сиғмайди бири.
Фозиллари бирикмаган эл
Чанги чиқар — чиқмай донғири.

...Ҳа, майли, қўй, гапирган билан,
Дунёда гап тугаган эмас.
Ҳаммамиз бир юртнинг боласи
Бир-бирдан тикинди олсак яхшимас.

Азиз Абдураззоқ

БОСҚИН ЯРОҒЛАР СИНДИ

Италиялик машҳур бир муғанний концертдан кейин уни ўраб олган қизларга, ёш ва гўзал синьораларга дастхат ёзиб бераётган экан. Бир кампир дастхат олмоқчи бўлибди. «Синьор, кекса аёлга ҳам дастхат бера оласизми?» — деб сўрабди у. «Жоним билан, — дебди муғанний. — Қани ўша кекса аёл?»

Бизнинг буюк устоз Мақсуд Шайхзода ҳам шундай хушфёъл инсонлардан эди. Ким билан гаплашмасин, кимники таъриф этмасин, унинг яхши фазилатларини бир қадар бўрттириб, ошириб-тошириб сўзлар эди. Ҳеч кимни камситмас эди, ёмонламас эди.

Масалан:

— Домла, Сизга фалончидан салом, — дейсиз.

— Ваалейкум ассалом! — дейди домла. — У яхши одамни қаерда кўрдингиз? Менга саломни қаердан йўллади?

Мана шунақа олийжаноб инсон эди бизнинг Мақсуд муаллим. Эркак кишига ҳам, аёл кишига ҳам кўнглини кўтарадиган яхши гап гапирар эди. Хотин-қизларга ҳурмати айниқса юксак савияда эди.

«Фалончи яхши-ю, лекин...» деган гап бўлмас эди домланинг луғатида.

— Одамларни кечирмоқ керак, Абдураззоқ акамнинг ўғиллари, — дер эди у киши менга. Ҳатто домла бир шеърда ёвузлик қилганлардан ўзи кечирим сўраган (шундай ҳам «тескари» иш бўларкан). Уша шеърни тўлалигича келтирмоқчиман:

КЕЧИР МЕНИ, «МАЙЛИ» ДЕ!

Ойдин кечамизга шум соя кўнди.

Оҳ, лаънати соя, қайдан келди у!

Шу вайдан ой эмас, ошналик сўнди.

Қаранг-а, арзимас шарпадан қайғу!

Агар лозим бўлса, тиз чўкай ўзим,

Тилимда, дилимда шу айтар сўзим:

— Кечир мени, «майли» де!

Кечир мени, майлими!!

Уртада ўтгандир гаплар, ғийбатлар,

Наинки, гапу сўз ишқ уйин бузса!!

Наҳот, шафтолига тўлган саватлар

Битта қурт туфайли таъмин ютқузса!!

Наҳот, бир дақиқа йилларни енгса!!

Булбул ошёнига бойўғли кўнса!!

— Кечир мени, «майли» де!

Унут, унут, майлими!!

Уқ яхшилик майлини,

Кечир мени, майлими!!

Балки, мен севгининг жазавасида
Кўзларинг имосин еча олмабман.
Гилос ранг лабларинг жозибасида
Тириклик шаробин ича олмабман.
Бошқатдан бошланса эди йўлимиз —
Бегона қолмасди, ишон, кўнглимиз!..

— Кечир мени, «майли» де!
Узрим эшит, майлими!!

Ҳаётда гап зўрми, хотираларми!
Кечирмоқ яхшими ёки гиналар!
Жумладан сўзларми ё тиреларми —
Юрак дафтариди мангу синалар!
Ахир билмайсанми, қасосдан кўра
Кечирим лаззати ширин минг карра...

— Кечир мени, «майли» де!
Учир ғамни, «майли» де!
Ичир майин, майлими!!
Унут, жоним, майлими!!

1962 йил, январь.

Бу шеър дунё юзини кўрганда уни ўқиганлар ҳайратдан ёқа ушлаган эдилар. Анча-мунча мухлислар, шоғирдлар бу шеърни узоқ вақт давраларда ёд ўқиб юрдилар. Айниқса, уни Хайридин Салоҳ ниҳоятда ҳаяжон билан ўқир эди. Чунки бу шеър албатта маҳбуба шаънига битилган эмас эди.

Шундай кечиримлик устозимиз фақат бир оёғи оқсоқ Шевердинга «Шеверланг» деб лақаб қўйиб олган эдилар. Кўпинча «Шеверланг» эмас, «Шивирланг» деб атар эдилар. Ундан куйган эдилар-да.

Домланинг энг ёмон куйган пайти 1952 йил эди. Ёзувчилар уюшмасида Мақсуд Шайхзода иши юзасидан бошланган мажлис икки кун давом этди. Бу ижодкорлар мажлиси эмас, балки суд мажлисининг ўзгинаси эди. Охири ҳукм чиқарилди.

— Уртоқ Шайхзода Ёзувчилар союзи аъзолигидан ўчирилсин! — деди раислик қилувчи. — Шу таклиф учун қўл кўтаринглари! — деди биринчи бўлиб ўзи қўл кўтариб.

Ҳамма ялпи қўл кўтарди.

— Союзга аъзо бўлмаганлар ҳам қўл кўтарсин! — деди раис зуғум билан. — Қани, тезроқ!

Уюшмага аъзо бўлмаган ёшлар ҳам чор-ночор қўл кўтаришди. Албатта мен ҳам. Бу ишим учун ўзимни кечиролмай юрдим. Узим билан бирга ўша даврни ҳам қоралаб юрдим. Қўл кўтармаслик учун мажлисга кирмаслик керак эди-ю, лекин бунинг иложи йўқ эди. Чунки мен ҳам ўшанда Ёзувчилар уюшмасида ишлар эдим. Шунинг учун мажлисдан қочиш мумкин эмас эди. У вақтларда мажлисда қатнашиш шарт эди. Қатнашмаган одам балога қолар, жазоланар эди.

...Мақсуд муаллим омон-эсон оқланиб келганида у кишига дангал айтдим гуноҳкорлигимни — кўп қатори қўл кўтарганимни.

— Эй, бу ҳеч қандай гуноҳ эмас, қўйинг, ўйламанг бунини, — дедилар домла астойдил. — Гуноҳдор ўша давр эди, муҳит эди. Утди-кетди.

Уша икки кунлик мажлисда домлани қораламаган инсон қолмади ҳисоб. У кишини миллатчи дейишди, космополит дейишди, Маяковскийни атайлаб бузиб таржима қилган дейишди ва ҳоказо, ва ҳоказо...

Уша мажлисдан аввал Мильчаковнинг ташаббуси билан деворий газетада каррикатура ҳам чиққан эди. Унда: бўйнига сиёҳдон осилган йўлбарс Маяковскийнинг китобини ғажиб йиртяпти. Йўлбарс оддий эмас, танаси — йўлбарс, калласи — Шайхзода. Қанчалик даҳшат! Қанчалик разолат! Қанчалик ҳақорат! Ғазабингдан, аламингдан бу воқеани қоралашга сўз ҳам тополмайсан киши!..

Икки кун давом этган ўша мажлисда:

— Сиз ўзингизни адабиётимиздан балеанд кўясиз, — деди биров. — Масалан, бултур Москвада ўтказилган декадага атайлаб қатнашмадингиз, бизни менсимай курортга кетдингиз.

— Ахир мен касал эдим, — деди домла. — Даволанишим керак эди.

— Ёлғон! — деди биров. — Сиз у ерга маишат қилгани боргансиз. Бу етмагандай Ойбекни ҳам ичкиликка ўргатдингиз.

— Уртоқ Шайхзода ахлоқий жиҳатдан ҳам бузуқ, — деди яна биров. — У хотинбоз.

Мана шунақанги ғирт аҳмоқона гаплар ҳам бўлди. Ахир у кишининг номини бутунлай қора қилиш керак экан-да. Бўлмаса уюшмадан ўчириб бўладими? Қоралашди. Икки кун давомида деярлик ҳамма катталар гапирди. Фақат Сарвар ака миқ этмай ўтирди. Бу ноҳақликларни кўриб ичидан эзилиб ўтирди, назаримда.

Хуллас, Мақсуд Шайхзода Ёзувчилар уюшмасининг аъзолигидан ўчирилди. Кейинчалик Низомий номли педагогика институти у кишини ишдан бўшатди. Демак буюқ шоир, етук драматург, ажойиб педагог, йирик олим Мақсуд Шайхзода ҳеч ким бўлмай қолди. Энди у киши нима қилиши керак? Ишсиз, пулсиз, нонсиз қолган шоир ўша кезлари мусиқа тинглаб таскин топадиган бўлиб

қолган экан. Қашқар маҳаласидаги озарбойжонлик кабобпазлар, шаробфурушларнинг дўконлари-га бориб, озарбойжонча куйлар тинглаб, уйига ярим кечаларда қайтар экан. Домлани аҳён-аҳёнда кўнада учратиб қолсақ қимматбаҳо «Казбек» ўрнига арзон «Прима» чекиб юрганини кўра эдик. Лекин кўпчилик у кишини кўриб, кўрмасликка олиб ўтиб кетар ёки узоқдан кўрса йўлини бошқа ёққа бурар эди. Ушандоқ кунларнинг бирида Ғани Жаҳонгиров билан бирга «Ленин учқуни» газетасининг редакциясидан чиқиб, кўғирчоқ театри олдидаги трамвай бекати томонга кетаётган эдик. Уша вақтда Ғани ака «Ленин учқуни»да муҳаррир эди. Бекатга яқинлашганимизда у ерда сигаретини бурқситиб чекиб турган Мақсуд муаллимни кўриб қолдик. Икки чўнтагида тўрттадан саккиз пачка «Прима». Узи ғоят паришон. Елғизлик, ғариблик азобини сигаретга кўшиб чекаётган эди.

— Худо урганни пайғамбар ҳам ҳассаси билан туртар экан, — деди Ғани ака. — Домлани қаранг. Шундоқ қора кунда у киши билан саломлашмай тескари қараб кетсак гуноҳга қоламиз.

Ваҳоланки биз бурилиб кетишимиз мумкин эди. Чунки домла бизни кўрмас эди. Йўқ, ундай қилмадик. У кишининг орқасида туриб, саломлашдик:

— Ассалому алайкум, домла! — деди Ғани ака самимий жилмайиб.

Кўл олишдик, ҳол-аҳвол сурашдик. Ғани ака бир-икки оғиз яхши гапириб, «бу кунлар ҳам ўтиб кетар» деган маънода тасалли берган бўлди. Биздан, асосан Ғани акадан бунчалик илтифот ва самимиятни кутмаган домла довдираб қолди. Боши осмонга етди, кўнгли тоғдек кўтарилди. Устоз ўша кунни яхшироқ ухлаган бўлса ажаб эмас.

Уша воқеани тез-тез эслаб, Жаҳонгировга таҳсин ўқийман. Ваҳоланки у кишини баъзи кўзга кўринар-кўринмас камчиликлари учун ёқтирмайдиганлар бор. Аммо юқорида айтганимдек, у кишининг устоз Шайхзодага қилган ўша одамгарчилиги мутлақо эсимдан чиқмайди.

Ҳали айтганимдай, Езувчилар уюшмаси мажлисида Шайхзодага «хотинбоз» деган тамға ҳам ёпиштирилди. Шахсан мен бо айбномани қатъиян рад этаман. Аминманки, Шайхзодани кўрган билган кимки бор, мени кўллаб-қувватлайди. Ахир аёл кишига ширин муомала қилган ҳар бир одам хотинбоз бўлаверадими? Бу ҳеч қандай ўлчовга тўғри келмайдиган бемаъниликнинг ўзгинаси. Мен домланинг кўп анжуманларда раислик қилганини, қувончли маросимларда тамада бўлгани кўрганман («Тамада» сўзи туркий бўлиб, «томоқ ота», яъни — мезбон маъносини аңглатар экан). Шундай пайтларда, айниқса томоқ ота бўлганида Мақсуд муаллим даврадаги хотин-қизларнинг шаънига яхши гаплар (комплиментлар) айтиб, уларни хурсанд қилар эди. Лекин бирор аёлга ўз кўли билан шароб куйиб узатганини асло кўрган эмасман. Бир мисол келтирай.

Москвада талаба эдим. Янглишмасам, 1961 йил эди. Бир кунни Шукрулло акам бориб қолди. Иккимиз яйраб юрганимизда Марказий адабиётчилар уйида Лидия Григорьевна Бать билан учрашиб қолдик. У бизни уйига таклиф этди.

— Бир ўзбекча палов қилсак, — деди Лидия Григорьевна. — Ошпазликни сизларга ишонсам бўладими?

Биз жон-жон деб рози бўлдик. Тайинланган кунга етиб бордик. Шукрулло акам бош ошпазу мен ёрдамчи бўлдим, ишга тушиб кетдик. Ош дамланаётганида меҳмонлар келишди. Улар орасида Михаил Светлов, Вера Смирнова, менга нотаниш икки аёл ҳам бор эди. Уша вақтда Москвада иш билан юрган Мақсуд муаллим ҳам ташриф буюрдилар. Дастурхон атрофида ўтириб, Мақсуд муаллимни бир овоздан томоқ ота этиб сайладик. У киши фақат эркакларнинг қадаҳига ичкилик қўйдилар. «Аёлларга сиз қўясиз» деган маънода Лидия Григорьевнага имо қилиб қўйдилар. Ҳар ким сўз айтди. Шукрулло акамиз мезбон шарафига қадаҳ кўтариб:

— Лидия Григорьевна Бать эмас, Лидия Григорьевна Мать, — дедилар. — Бу киши бизнинг онамиз.

Мезбон қари бўлгани билан минг қилса ҳам аёл киши эмасми, унга Шукрулло акамизнинг гапи ёқинқирамади чоғи, бир ясама жилмайиб қўйди. Шунда Мақсуд муаллим тузатиш киритдилар: — Ундоқ эмас, Лидия Григорьевна — ўзбек адабиётининг ҳамшираси, то есть, она — сестра узбекской литературы.

Бу ташбеҳ Лидия Григорьевнага ёғдек ёқди. Фақат у эмас, балки барча ҳам жонланиб, яйраб, қарсақ чалиб юборишди.

Мана шундоқ сийлар эди у киши аёлларни.

Яна бир мисол.

Уюшмамизнинг ертўла биносидаги ошхонасида илгари «дориломон замонларда» буфет ҳам ишлар эди. Ҳар хил ичимликлар қуйиб сотилар эди. Буфетчимизнинг исми шарифи ҳозир эсимда йўқ, лекин қиёфаси шундоқгина кўз ўнгимда: у тўладан келган баланд бўйли рус аёли бўлиб, чехраси, муомаласи ёқимтой эди. У Шайхзода домлани жуда яхши танир экан. У киши ҳақида бир кунни ажойиб воқеани ҳикоя қилиб берди:

«Бир машинистка дугонам бор эди. Шайхзоданинг қўлёмаларини кўчириб берар эди. У киши гоҳ-гоҳ дугонам билан мени музқаймоқ ейишга таклиф этар эди. Музқаймоқ сотиладиган кафедра ўткир ичимликлар ҳам бўлар эди. Бир кунни музқаймоқ еб ўтириб, дугонам иккимиз буфетдаги турфа-туман кишиларга беихтиёр тикилиб қолдик. Шунда Шайхзода:

— Мен сизларни фақат музқаймоқ билан, шоколад билан меҳмон қиламан, — деди. — Аёл кишига шароб таклиф қиладиган эркак яхши одам ҳисобланмайди.

Мана шундоқ одоб соҳибларидан эди бизнинг Мақсуд муаллим. Шундоқ одамни мажлисда хотинбоз дейишганига ўлайми, куяйми? Во ажаб!.. Тескари дун...

Нима қилса ҳам ҳақиқат — ҳақиқат экан. Уни йўқотаман деганлар ўзлари йўқолар эканлар. Йўқолганда ҳам элу юртнинг қаҳр-ғазабига учраб, бетлари қора бўлиб йўқолар эканлар. Ҳақиқатни синдираман деганларнинг қиличлари синиб, қалқонлари тешилар экан. Шундай бўлди. Шукурлар бўлсинки, кўрдик шу кунларни.

Гап шу ерга келганда Мақсуд Шайхзоданинг озодликка чиққанидан кейин ёзган, «Тошкент ҳақиқати» газетасида чоп этилган бир шеъри эсимга тушди. Унда шундай сатрлар бор эди:

**Бўсамизни ўғирламоқ бўлди ёвлар,
Тошга тегиб синди аммо босқин яроғи.**

Ҳа, босқин яроғлар синди. Уларнинг ўрнига яна янги яроғлар қайралмаса, нур устига аъло нур.
Босқин яроғлар тошга тегиб синмоғини шоир сургунларда ҳам умид қилар эди. У ўша ерларда
ҳам некбин эди. Унинг «Хиёбон» деган шеъридаги мана бу сатрларни ўқиб кўринг:

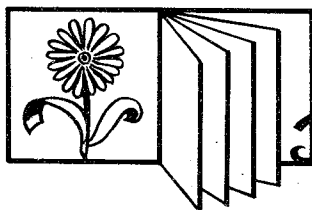
**Сургунларга юборилдим, на уфқ ва на йўл,
Лекин доим эсда эди хиёбонларим.
У йўлларда яна кезмоқ чин армонларим.
Ноумидлик шайтонда,
Умид ўлмас инсонда.**

**Қулаганда ғаразларнинг шумшук ҳайкали,
Шеъримга ҳам келиб қолди тирилиш гали.
Чиқиб қолдим Ватаннинг кенг хиёбонига,
Хиёбонки, элтар ёруғ нур давронига.**

Шоир орзу қилган ёруғ нур даврони келди. Бироқ бари бир устозимизнинг ҳаётдан бевақт кўз юмиб кетгани алам қилади. Уни бадном қилганлар ҳам энди «ардоқлашиб», бахмалга ўрашяпти. Халқ ашуласида айтилганидек:

**Бойчечакни тутдилар,
Тут ёғочга осдилар.
Қилич билан чопдилар,
Бахмал билан ёпдилар.**

Зинҳор-зинҳор шундай қилмайлик, биродарлар. Ҳеч кимни қилич билан чопиб, кейин бахмал билан ёпмайлик, барака топкурлар...

Султон Жаббор

ШЕЪРЛАР

Қўшнилар

Чинор билан кўктерак
Усар эди ёнма-ён.
Кўрган дейди: бир-бирин
Ёмон кўриши аён.

Икки ёнга гавдасин
Ташлаб ўсган қўшнилар.
Нега қочар орланиб
Бир-биридан, хўш, улар?

Халал бермай дўстимга,
Деган каби ёнбошлаб,
Ҳар бири ўз гавдасин
Турар ортга сал ташлаб.

Полизда

Куним ўтар полизда
Парваришлаб — овуниб.
Банд беради ҳадемай,
Тўрлаб қолди қовуним.

Полизингиз бўлмаса,
Келаверинг меҳмонга.
Битта қовун не бўпти
Қўли очик деҳқонга.

Ҳой, айёр!

«Яна аҳволимдан
Биров кулмасин,
Олдин бодом билан
Ўрик гулласин!

Совуққа чалиниб,
Ташвишга қолмай:
Ҳали қор ёғиши
Мумкин», — дер олма.

Бодом билан ўрик
Гуллаб бўлишди,
Гулбаргин шамолга
Пуллаб бўлишди.

Энди, ғўрасини
Бағрига босиб,
Тебратар осмонга
Беланчак осиб.

Олма қараб турар
Томоша қилиб,
Ҳавасми, ҳасаддан
Ранги без бўлиб.

Гуллашда кечикдинг
Ҳой, айёр олма,
Вақтида мева туг,
Алданиб қолма!

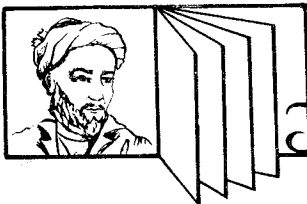
Ошналар

Икки ошна новвот ейди,
Чайнайди қарс-курс.
Бири кулиб «яхши» дейди,
Бириси «дуруст».

Учинчиси қизғиш бурнин
Жийириб турар,
Ширинликни севмас нечун,
Нарида юрар?

— Болинг бир пул,
Мен учун соз
Аччиқ қалампир.
— Пишиб қолар,
Ҳадемай ёз,
Ҳали қараб тур.

Тўртинчиси «тўғри» дейди,
Қалампир ҳам соз.
Ҳозирча у новвот ейди
Келгунича ёз.

Навоийхонлик

* * *

*Аҳд қилдим: ишқ лафзин тилга мазкур этмайин,
Тил неким, хомам тилидин доғи мастур этмайин.*

*Барча элга фитна бўлгон кўзга мафтун бўлмайин,
Ҳар киши наззора айлар юзни манзур этмайин.*

*Ишқ куфри бирла тақво хонақосин бузмайин,
Бут хаёлидин кўнгил дайрини маъмур этмайин.*

*Ҳар кеча бир лаб майи васлидин этмай жонни маст,
Ҳар кун онинг ҳажрида кўнглимни махмур этмайин.*

*Гар чидай олмай кўнгул берсам бировга ногаҳон,
Бори эл ичра чидай олгунча машхур этмайин.*

*Ишқу май анжоми чун ҳажр ўлди, қўй, эй шайхким,
Ўзни бу иқболдин куч бирла маҳжур этмайин.*

*Зулм ила эл жонига ўт ёқма, эйким шоҳсен,
Гар десанг дўзах ўтига жонни махрур этмайин.*

*Гарчи маъзур ўлди маъмур, эй Навоий, ўзни мен
Дўст маъмур айлаган хизматда маъзур этмайин.*

Нажмиддин Комилов

«Аҳд қилдим: ишқ лафзин тилга мазкур этмайин»

Алишер Навоийнинг ҳар бир ғазали ўзига хос ёндашиш, ўзига хос таҳлил ва тафсир усулини тақозо этади, чунки ҳар бир ғазал алоҳида руҳий ҳолат, алоҳида поэтик фикр ва ҳис-туйғулар ривожини ифодалайди, шунга мувофиқ тасвир тарзи, санъатлар мунтазамлиги ва мутаносиблиги мавжуд. «Аҳд қилдим» ғазалида эса Ишқ водийсида мушкilotларга дуч келган ошиқнинг бир лаҳзалик ҳолати, иккиланиши, ғайрнинг сўзига қулоқ солиб, гўё вақтинча «араз», «истиғно» билан ёрдан юз ўгиришга беҳуда уриниши тасвирланади. Одатда истиғно (ўзини озод ҳисоблаш, ноз қилиш, араз) маъшуқ хислати бўлиши керак эди, ошиқ эса ниёзманд садоқат кишиси, сўзсиз итоат унинг фазилати. Навоий анъанага хилоф равишда иш тутдимикан? Йўқ, ундай эмас. Навоий лирик қаҳрамонининг озурдалигини маъшуқ нози сингари тушунмаслигимиз лозим. Бу «истиғно» — ишқдан тавба-тазарру «аҳди» замирида ошиқ кўнглининг ҳар қандай азобларга бардош бериши, дарду балоларга тайёр туриши маъноси ётади. Ошиқ ишқ қийноқларидан қутулишга чора излайди, аммо қўллаган тадбирлари беҳуда бўлиб чиқади. Чунки у бу домга абадул-абад грифтор, ишқни тилга олмайман дейди, лекин у тилига келаверади, сиррини элга билдиргиси келмайди, аммо дарди ошкор бўлаверади. Зеро, ошиқнинг инон-ихтиёри ўзида эмас. Одамда шундай ҳолатлар юз берадики, оҳанрабодай ўзига тортиб турган нарсадан ҳам баъзан бешиб қоласан, жонингга тегади, бироқ ўша жоннинг қийноғисиз яшаш ҳам мумкин эмаслигини, қутулишга интилиб, қутулолмаслигини англаб турасан ва азобинг яна кучаяди. Навоий айна шу руҳий ҳолатни қаламга олган, яъни, тилда тавба қилиб, инкор этиб, аслида кўнгил қаърида бунинг аксини тасдиқлаш.

Бу ўзига хос шеърини санъат. Бир неча байтда кўринадиган, баъзан бутун ғазал бўйлаб ёйиладиган бундай усулнинг классик шеършуносликда номи йўқ.

Рамали мусаммани маҳзуф баҳрида ёзилган ушбу ғазалнинг («Бадоеъул васат» девонидан жой олган) аввалги беш байти ана шу тавба-тазарру мазмунида, яъни, «инкор — тасдиқ» усулида ёзилган, шу жиҳати билан бу байтлар ўзаро боғланади. Қолган уч байт ғазалнинг умумий мазмуни билан бевосита эмас, балки бавосита боғланади. Демак, ғазални пароканда дея олмаймиз. Тўғриси айтганда, мен «пароканда» истилоҳини шеър-га нисбатан қўллашга қаршиман. Чунки парокандалик бадий асарга хос хусусият эмас, у бутунлай боғланмаган байтлар йиғиндисини билдиради. Улуғ шоирларда, жумладан Навоийда бундай шеър йўқ. Байтлар юзаки қараганда, мазмунан боғланмаган, турли мавзуда бўлиб туюлса-да, ботинан улар ўзаро алоқадор бўладилар. Шунинг учун бундай байтларда бевосита боғланиш (мусалсал) ва бавосита боғланиш деган тушунчалардан фойдаланишни маъқул кўраман. Шундай қилиб, мазкур ғазал ҳасби ҳол, яъни, ошиқ кечинмаларини ифодалайдиган асар бўлиб, унинг байтлари қуйидагича шарҳланиши мумкин. Биринчи байт:

**Аҳд қилдим: ишқ лафзин тилга мазкур этмайин,
Тил неким, хомам тилидин доғи мастур этмайин.**

«Мазкур» — зикр этиш, тилга олиш, «хома» — қалам, «мастур» — ёзиш, рақам этиш. Қолган сўзлар тушунарли. Аммо, бу байтнинг, қолаверса, бутун ғазалнинг ўзак — калит сўзи Ишқдир. Ишқ нима? Одамлар орасидаги алоҳида майл, севги, муҳаббат, деб жавоб берамиз дафъатан ва аксар аёл билан эркак жинсининг муносабатлари, бир-бирига интилишини кўз олдимишга келтирамиз. Албатта, аёл ва эркак орасидаги муносабат, оила Ишқ асосига қурилгани яхши, бу ҳаёт қонунига мос бўлиб тушади, зеро ҳаётнинг ўзини муҳаббат яратган. Лекин Ишқни яна кенгроқ маънода, кайҳоний андоза олиб қарасак-чи? Сўфий орифлар тушунадиган маъноларга диққат қилсак-чи? Ахир, Навоий Ишқнинг ана шу маъноларига кўпроқ эътибор берган-да. Сўфийлар талқинига кўра, Ишқ — дўстлик туйғусининг олий даражага кўтарилиши, дўст орқали маърифатни, илоҳни севиш. Воқеан, «дўст» тушунчасининг ўзи ҳам кўп маъноли, «дўст» деганда юксак заковат, қабилда эзгулик нури порлаб турган инсон ва Мутлақ илоҳни англаганлар. Ана шундай дўст, яъни, ёр ишқига гирифтор бўлган одамлар бир-бирларисиз туролмайдилар, агарчи бу боғланиш юз кулфат ва ранж келтирса-да. Шунинг учун «Ишқ» сўзи «ранж», «дард» сўзлари билан маънодош бўлиб қолган. Бу сўзнинг асл этимологик маъноси ҳам шунга ишора этади: у арабча «ашақа» (зарпечак) сўзидан келиб чиққан. Зарпечак, биламизки, ўт-ўланлар, дарахтларга ўралиб олиб, уларнинг ширасини сўриб қуритадиган гиёҳ. «Ишқ ҳам авжга кўтарилганда бамисоли зарпечакдай одамни бедармон қилади, сезиш қобилиятини мусалтириб, еб-ичишдан маҳрум этади, ишққа чалинган кишига ўзгаларнинг гап-сўзи салоқ келади, у дўстан бошқага қарамайди», деб ёзади «Истилоҳоти ўрафо» луғатининг муаллифи Саййид Жаъфар Сажжодий (289 бет). У яна ёзади: «Дейдиларки, ишқ шундай бир ўтки, ошиқнигина эмас, маъшукни ҳам ёндиради, ишқ бало дарёсидир ва илоҳий жунундир ва дилнинг маъшук сари қиём этишидир». Ишқ олдида дёнгишлар — томчи, тоғлар — зарра. У денгизни жўшу хурўшга келтириб, тоғни талқон қила олади. «Эй ишқ, балойи жон эрурсан, ҳам жонима дармон эрурсан» дейди Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»да. Тарикат бўйича, ишқ мақоматдан кейин келадиган ҳол мартабаларидан бири. Бу мартабада солиққа илоҳий жамол кўрина бошлаб, унинг бетоқатлиги, қалб ҳарорати кучаяди. Бу мартабага эришиш учун не-не руҳий синовлар, тараққиёт манзилларини босиб, покланиб ўтиш керак. Бу азобларга бардош беролмаганлар ярим йўлда қоладилар. Демак, илоҳий жамолга етишиш учун сабр, барча азобларга бўйсиниш иродаси зарур, бўлмаса, қийноқларга чидаи олмай, Навоийнинг лирик қаҳрамони каби: «Энди ишқ сўзини тилга олмасликка, тилга олишгина эмас, уни ҳатто қоғоз саҳифасига ёзмасликка аҳд қилдим», дейиш мумкин. Гирифторлик гирдобини ичидаги ҳасрат бу, аммо у ёлғон «аҳд». Аслида ошиқ баттар бу баҳри азимга шўнғимоқчи, зеро ошиқнинг занжири ҳам, қаноти ҳам Ишқ, уни буд этадиган ҳам, нобуд қиладиган ҳам шу қутулиб бўлмас Буюк жозоба. Шоир иккинчи, учинчи байтларда ҳам «аҳд»ни давом этади. Чунончи, иккинчи байт:

**Барча элга фитна бўлгон кўзга мафтун бўлмайин,
Ҳар киши наззора айлар юзни манзур этмайин.**

Яъни: «Барчани фитна-фириб билан алдаган кўзга мафтун бўлмасликка (алданмасликка), барча қарайдиган юзга қарамасликка аҳд қилдим». Барчани фитна билан ўзига мафтун этадиган кўз мавжуд дунё бўлиши ҳам, дунё нафосати билан боққан Мутлақ руҳ чашмаси бўлиши ҳам, юз-кўзидан нур ёғилиб турган комил инсон бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда маъшук ўзи фитнакор, алдамчи эканлиги аниқ, у барчани ошурфта этади. Ишқ ана шу мафтункор юзу кўзга қарашдан бошланган, ўша кўзларки, бечора ошиқни ҳеч тинч қўймайди. Хўш, агар юз ва кўз илоҳий сифат — тажаллиёт белгиси бўлса, нега у мафтункор, алдамчи? Гап шундаки, сўфийлар маъшук кўзи деганда, басират даражасини, яъни, қалб кўзининг ўткирлигини, аини вақтда ошиқни имтиҳон этувчи, синовдан

ўтказувчи кучни назарда тутадилар. Илоҳий жамол турли кўринишда жилोलаниб, қалбага йўл излайди. Кўз, шу билан бирга, ғайбнинг манбаи, асрори ҳам. Юз эса — илоҳиёт жамолининг тимсоли, комил инсоннинг, дўстнинг юзи ҳам, Навоий даври кишиларининг ва шахсан буюк шоирнинг тушунчаси ана шундай. Ҳам олам нафосати, ҳам инсон қалби гўзаллиги ва ҳам барча гўзалларнинг гўзали, барча равшанликлар манбаи деб ҳисобланган Илоҳни бир ибора, бир ташбеҳ билан ифодалаш ва кайҳоний миқёсда фикр юритиш, уни лирик кечинма орқали ёниб қуйлаш. Буларнинг ҳаммаси Яхшилик ва Эзгуликка ошиқликни таърифлаш ва охир-оқибат инсон маънавиётини юксалтиришга хизмат этиш истагидан туғилган. Оқил ва одил инсоннинг юраги Илоҳ фазилати билан тўлик, бу унинг аъмоли, фитратида намоён бўлади. Мазкур фитратни англаш билан Илоҳий зиёни идрок этиш ундан баҳраманд бўлиб, унинг тариқатига қўшилиш мумкин. Шунинг учун бундай фазли одамлар эътиборни тортади, ҳамма уларга қараб интилади, уларнинг хоки-пойини ўпади. Муршидларнинг Илоҳий юзи ва «фитнакор» кўзларидан бекиниш қийин, чунки улардан бекиниш — Илоҳдан юз ўгириш, ахир! Яхсиси Ишқ оловида ёниш насиб этсин, жоду кўзлардан жудо қилмасин.

Учинчи байт:

**Ишқ кўфри бирла тақво хонақосин бўзмайн,
Бут ҳаёлидин кўнгил дайрини маъмур этмайн.**

Ишқ — кўфр, ошиқ бўлиш — кофирлик. Бу кимнинг фикри! Албатта, мутаассиб диндорлар, ишқу ошиқликнинг ҳақиқий маъносини тушуниб етмаган кишилар фикри, улар ҳаётини, Илоҳий муҳаббатни куйлаган шоирларни шундай тамгалар билан айбламоқчи бўлганлар. Лекин, қизғи шу ердаки, тасаввуфнинг ваҳдатул вужуд фалсафасини чуқур идрок этган шайх-орифлар, айниқса Аттор, Румий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Машраб каби шоирлар бунди ўзлари ҳам тан олганлар. Нега? Чунки, суратпараст, масаланинг моҳиятига тушулмаган шайхон руҳоний талқинидаги кофирлик билан суфий шоир назарда тутган кофирлик бошқа-бошқа нарсадир. Руҳонийлар, исломни тан олмаган, бутга сиғинган одамларни кофир десалар, суфийлар наздида «касрат оламининг зулми, дунё талаби, ваҳдатдан жудолик, фарқият» кўфрдир. («Миръотул ушшоқ»). Маълум бўладики, бундай Ишқнинг кофери бўлиш — ҳақиқий имонга эга бўлиш, не учунки, фарқлар, тафсилотлар олами орқали, бу ёпиқлик пардасини кўтариш орқали ваҳдатга етилади. Диндор руҳоний илоҳни севишни эмас, унга сажда қилиш, тоат-ибодат билан жаннатий бўлишни тарғиб этади, суфий бўлса, илоҳдан бошқасини тан олмайди, расм-русумлар, одат-маросимларни инкор этади, Илоҳ жамоли акс этган барча мавжудотни, жумладан бутни ҳам, насроний қизни ҳам севиш мумкин, деб таълим беради. Шайх Санъонни эсланг. (Навоийнинг «Лисонут тайр» асаридаги қаҳрамон.) У румлик қизга ошиқ бўлиб, исломдан воз кечади ва насроний динига киради, ишқ йўлида нимаики бошига келса — барига чидайди ва шу туфайли Илоҳий муҳаббатни қозонади. Шайх Санъон саргузаштига диққат қилинса, ваҳдат майдидан сархуш сўфилар эмас, тақводор зоҳид ва сохта шайхлар кофир бўлиб чиқади. Чунки «кофир — сифот, асмоъ ва афъол даражасидан ўтмаган одам» («Миръотул ушшоқ»). Дарҳақиқат зоҳирбин шайхлар «асмоъ» ва «сифот»дан нариги моҳиятни англашдан ожиз эдилар. Навоий «ишқ кофери» иборасини «бут» ва «дайр» сўзлари билан ёнма-ён қўллаган. Сабаби шуки, «бут — асосий матлаб, мақсад, яъни, маъшуқ тимсоли», дайр — бутхона, оташпарастлар ибодатгоҳи бўлиб, тасаввуфда орифлар мажлиси ва зоти аҳадият ҳузурини англатади. Кўнгил дайрини бут ҳаёли билан безаш — пир суҳ—атини қўмсаш демак. Шундай экан, байтнинг мазмуни: «Ишқнинг беҳудликлари, парҳезсизлиги, сармастлиги билан тақво — тийиниш, яъни, зоҳид хонақосини бўзмайн, маъшуққа сиғиниш, унинг ёдида ёниш фикри билан кўнгил уйини обод этмасликка аҳд қилдим», яъни, пир суҳбатидан дилимни узишга сўз бердим.

Тўртинчи байт:

**Ҳар кеча бир лаб майи васлидин этмай жонни маст,
Ҳар кун онинг ҳажрида кўнглимни махмур этмайн.**

Кеча ва кундуз, васл ва ҳижрон, май ва махмурлик сўзлари байтда ҳам тазод ва ҳам таносуб санъатларини ҳосил этиб, аввалги байтларда кўрганамиз ошиқлик шартларини инкор этиш давом эттирилган. Сўфиёна талқинга риоя этсак, лаб — «маънавият оламиндан малаклар воситасида анбиё ва орифларга нозил бўлиб, завқ ва илҳом пайтида улар кўнглидан тилига кўчадиган калом» («Миръотул ушшоқ»), май — Илоҳий тажаллиёт нури, махмур — шу майи ваҳдатдан беҳудлик. Энди байтнинг мазмуни: «Ҳар кеча бир ширин лаб, яъни, ориф кўнглида пайдо бўлган илоҳий каломни эшитиш лаззатидан жонимни маст қилмайн ва ҳар куни шу каломдан ажралиб, кўнглимни хуморли (бу сўз қўмсаш, соғиниш маъносига ишлатилган) қилмайн деб қарор эттим»ю Ёки мана бундай шарҳлаш ҳам мумкин: «Ҳар кеча пири орифнинг маънавиёт оламиндан ваҳий тушган калом лаззатидан жонни хушнуд этиш ва ҳар куни ўша каломни маърифатни қўмсаб, хумор бўлишдан тийинайн дедим». Навоий бу байтда кеча ва кундузни қиёслаганда ёруғлик ва зулумотни эмас, балки аксинча, кечаси бўладиган пир мурид орасидаги хилват суҳбатларни, кундузи эса уларнинг ўзаро ажралиб кетишларини назарда тутган. Демак,

ошиқ учун бундай кундузлардан кўра, пир васли мунаввар этган тун афзал.

Шу тариқа, тўртта байтда ошиқнинг ўз маслагидан қайтишга «аҳд»лари баён этилиб, шеърнинг оҳанги, матн қабатидаги маънолардан эса бунинг акси ўлароқ барча аҳдлар ёлғон экани, инкорлар замирида тасдиқ яширингани билиниб туради. Ошиқнинг ана шу кинояли ҳолатини англатиш учун шоир бешинчи байтда оҳиста «мантикий ўтиш» усулини қўллайди, ғазал мазмунига ўзгариш киритилади. Мана ўша байт:

**Гар чидай олмай кўнгул берсам бировга ногаҳон,
Бори эл ичра чидай олгунча машҳур этмайин.**

Ошиқликнинг талабларидан воз кечишга аҳд қилган лирик қаҳрамон энди ўзининг бунга чидай олмаслигини англайди, энди у бир гўзалга, мукаррам бир дўсти азизга кўнгил бериши муқаррар. Энди у ишқини пинҳон туттишга интилади, аммо бунинг иложи йўқ, чунки ошиқликнинг ошкора бўлмай иложи йўқ — дардни яширсанг, иситмаси билдириб туради. Шундай экан, ишқ ва майни (ваҳдоният нуруни) тарк этиб бўлмайди:

**Ишқу май анжоми чун ҳажр ўлди, қўй, эй шайхким,
Ўзни бу иқболдин куч бирла маҳжур этмайин.**

Анжом — тугалланиш, оқибат демак. **Маҳжур** — айрилиқда қолган одам. Байтнинг насрий мазмуни эса бундай: «Ишқ ва май, яъни, Илоҳий неъматга интилишни йиғиштириб қўйиш, тарк этишнинг натижаси — айрилиқдир. Қўй, эй шайх, ўзимни бу саодат — ошиқлик ва бодапарастлик бахтидан куч билан ажратмайин».

Мана энди ҳаммаси равшан: Алишер Навоий тақводор шайх гапига кириб; ошиқликни тарк этмоқчи бўлган одамнинг аҳволини кўрсатмоқчи экан. Шайх ишқни куфр деб, беҳуда, маънисиз нарса деб уқтириб, уни тилга олмаслик, фитначи кўзларга қарамасликка чақирганда: ошиқ бошида бу «насиҳат»га кўнган. Аммо охири у шунга иқрор бўладики, Ишқдан, Илоҳий файздан ажрлиш азоби Ишқ азобидан кўра зўрроқ. Ошиқлик азоби ҳузур-ҳаловатга элтувчи, руҳий камолот сари етакловчи тозаланиш, халос бўлиш азоби. Шунинг учун бу азоб — саодат. Хуллас, лирик қаҳрамон ғазалнинг олтинчи байтига келиб, ўз баённомаси («аҳди»)дан бутунлай қайтади, унинг олдин айтган гаплари ўз-ўзини синаш, ёхуд Ишқ оловининг қудратини аллақандай кинояли усулда яна ҳам муболағали қилиб ифодалашдай таассурот қолдиради: инкор замиридаги тасдиқ зоҳирий тасдиққа айланиб, ошиқнинг имони, эътиқоди бузилмас, собит эканлиги маълум бўлади. Мана шундан кейин Навоий куйидаги умумий контекстга «ёпишмайдиган» еттинчи байтни келтиради:

**Зулм ила эл жонига ўт ёқма, эйким шоҳсен,
Гар десанг дўзах ўтига жонни маҳжур этмайин.**

Ошиқона ва орифона ғазалларда, кўпроқ мақтаъдан олдинги байтда бирор ўғит-насиҳат қилиш ғазалчиликда кам учрайдиган ҳодиса эмас. Бундай ҳолни Ҳофизу Саъдий, Жомий ва Навоийда тез-тез учратамиз. «Дўзах оловига жоним куймасин десанг, эй шоҳ, зулм билан халқ жонига ўт ёқма». Бунинг олдинги байтларга алоқадорлик жойи борми? Бевоҳита эмас, аммо бавоҳита бор. Яъни: Ишқсизлик, Илоҳдан беҳабарликнинг ўзи — зулм, демак, агар бундай одам подшо бўлса — эл ҳолига вой, чунки ишқи йўқ одам бераҳм, бешафқат бўлиши тайин. Илоҳ ишқи, умуман кўнгилнинг муҳаббатга мойиллиги одамни адолат ва инсофга ошно этади. Навоийнинг бу қистирма насиҳат байти шундан далолат берадики, у лирик кечинмалар тасвири асносида ҳам шоҳни адолатга чақириб, золимларни жазолаш, халқни улардан халос этиш ғоясини ўтказишни унутмаган ва буни зарур деб ҳисоблаган. Ишқ, Илоҳ, Адолат тушунчалари Навоий учун бир-бири билан зич алоқада. Унинг катта-кичик бутун асарларига бу ғоя сингдирилган.

**Гарчи маъзур ўлди маъмур, эй Навоий, ўзни мен
Дўст маъмур айлаган хизматда маъзур этмайин.**

Маъмурнинг — бир маъноси амр — фармон, иккинчи маъноси обод, фаровондир. **Маъзур** — узрли, кечирилган. Бу икки сўз байтда тажнис ва таносуб санъатини яратишга хизмат қилган. Яъни: «Гарчи маъмур — маъзур (подшо амри вожиб бўлганидай дўст хоҳиши ҳам вожиб) деган мақолга асосан, Навоий, мен ўзимни дўст амр айлаган хизматдан четга тортмайин». Ёки: «Узрларим кўпайиб кетди, эй Навоий, дўст амр айлаган хизматни маъзур тутмайин» ва яна: «Гарчи узрхоҳлик кўпайиб кетган бўлса ҳам, эй Навоий, мен дўст обод айлаган мажлис хизматидан бўйин товламайин».

Бу уч изоҳимизда ҳам Навоий байтининг маъноларидан қайсидир томони акс этади, бироқ назаримда иккинчи вариант ҳақиқатга хийла яқин, чунки у ғазалнинг умумий мазмунини яқунлай олади. Мақтаъдан бошлаб баён этган «аҳд»ларини шоир узрхоҳлик деб айтади, яъни, узрим жуда кўпайиб кетди, кел гапни қисқа қилиб, Дўст амр этган хизматни узр айтмасдан бажарайин, дейди. Ошиқ учун дўстнинг хизматидан шарафли иш йўқ, у доим бунга тайёр туриши керак. Улуғ шоирнинг маслағи шу.

ҲАҚИҚАТ ТАРИҚИН АДО ЭТГАН

Алишер Навоий ижодий камолотини ўтмиш жаҳон адабиётининг илғор анъаналаридан холи тасаввур қилиш амри маҳол. Айниқса, унинг ижоди Яқин Шарқ ва Кавказ орти, хусусан, озарбойжон халқи орасидан етишиб чиққан Низомий Ганжавий, Сайид Насимий, Муҳаммад Фузулий каби улкан ижодкорлар ҳаёти ва фаолияти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўрганишни тақозо қилади. Зеро, бу улкан шоирларнинг ҳар бири ўз даври адабий-маданий ҳаётининг марказий сиймолари бўлиш билан бир қаторда, адабий мактаб яратган устоз санъаткорлардир. Бинобарин, ғоявий-мавзу жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган мазкур шоирлар орасидаги адабий ҳамкорлик — алоқаларни ўрганиш адабиётшунослик фани учун шубҳасиз, эътиборга моликдир. Шу жиҳатдан, айниқса, Насимий ва Навоий ижодидаги муштаракликни тадқиқ қилиш ҳам катта аҳамиятга эгадир. Чунки ўзбек-озарбойжон адабий-маданий ҳамкорликлари тарихида бу икки беғазир шоир алоҳида бошқични ташкил этади.

Буюк адиб, давлат арбоби, беқиёс, қалам соҳиби Алишер Навоийнинг ўлмас асарлари, унинг ҳаёти ва фаолияти, зиддиятларга бой шахсияти ҳақидаги маълумотлар озарбойжон халқи орасида кенг ёйилган. Чунки бу икки туркий халқнинг тарихий тақдири, ижтимоий-маданий анъаналарининг яқинлиги — бу халқларнинг қадимдан бир-бири билан ўзаро алоқа ва дўстона муносабатларда яшаб бири иккинчисининг маданий-адабий бойликларидан баҳраманд бўлишини таъминловчи асосий омиллардан эди. Бу жиҳатдан таниқли рус марксисти Г. В. Плехановнинг адабий-маданий ҳамкорлик ва алоқаларнинг икки томонлама бўлиши шарт-шароитларини асослаб билдирган қуйидаги фикр-мулоҳазалари ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Чунончи, у шундай ёзган эди: «...бир мамлакат адабиётининг бошқа бир мамлакат адабиётига таъсири шу мамлакатлардаги ижтимоий муносабатларнинг бир-бирига ўхшашлигига тўғри пропорционалдир. Бу ўхшашлик нўлга баробар бўлганда, бу таъсирдан асло асар ҳам қолмайди. Бир халқ ўзининг қолоқлиги туфайли шакл жиҳатдан ҳам, мазмун жиҳатдан ҳам бошқа халққа ҳеч нарса беролмаса, бу таъсир бир томонлама таъсир бўлади. Ниҳоят, ижтимоий ҳаётнинг, демак, маданий тараққиётнинг ҳам бир-бирига ўхшашлиги туфайли айрибош қилувчи икки халқдан ҳар бири бошқасидан бирон нарса ололса, бу ўзаро таъсир бўлади»¹.

Ўзбек ва озарбойжон халқлари орасидаги адабий-маданий алоқаларнинг илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Бу алоқаларнинг илк намуналари ҳар икки халқнинг қадим даврлардан яратилиб келинган оғзаки ижодида намоён бўлиб, улар ўз навбатида ёзма адабий ёдгорликларга ҳам ўтгандир. Туркий халқларнинг муштарак ёдгорлиги «Дада Қурқуд», «Девону лугатит турк», «Вариқа ва Гулшоҳ» асарларидан бошлаб, кейинги асрларда юзага келган «Аслий ва Карам», «Равшанхон», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» каби бир қатор халқ оғзаки ижоди намуналарида ҳар икки — ўзбек-озарбойжон халқларининг ҳаёти, турмуши, урф-одатларига ўхшаш бўлган тасвир ва лавҳаларни учратиш мумкин.

Ўтмиш ўзбек адабиёти тараққиётида шуҳрат таратган жасоратли озарбойжон шоирларидан бири Сайид Имомиддин Насимийдир. Насимий ижодини тадқиқ этган усмонли турк профессори Ф. Купрулизода шоир ҳақида шундай деган эди: «Озарий адабиётнинг энг буюк шахсияти, таъсиротининг вусъат ва давоми эътибори ила бутун турк адабиётининг энг юксак мумассилларидан». Бинобарин, Насимийнинг ҳаёти ва ижоди бир қатор туркий халқлар адабиётига бевосита таъсир этиб, унинг айрим вакиллари ижодий тақомилида шубҳасиз катта ўрин тутган. Шу маънода ўзбек адабиёти тараққиётини, жумладан улуғ Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб каби бир қатор шоирлар камолотини Насимий таъсиридан тасаввур қилиш мумкин эмас.

Алишер Навоий ўз асарларида бошқа озарбойжон шоирлари қаторида Насимий номини ҳам зўр ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олиб ўтади. Хусусан, «Насойимул муҳаббат» асарида қуйидагиларни ўқиймиз:

«Сайид Насимий — Ироқ ва Рум тарафидаги мулкдин эркондур. Румий ва туркманий тил била назм айтибдур ва назмида ҳақойиқ ва маориф бағоят кўп мундариждур. Мазкур бўлғон мулк аҳли анинг шеъри муқобаласида ҳамоноки шеър йўқтур. Ҳамонро тақлид аҳли ани мазҳабида хусура тухматига муттаҳам қилиб, шахид қилдилар. Машхур мундоқдурки, терисин суяр ҳукм бўлубдур. Ул ҳолатда бул шеърни дебтурки, назм:

**Қибадур юзинг, нигоро, қошларинг меҳроблар,
Суратинг муҳаф вале холу хатинг эъроблар.**

¹ Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения. Том 1, М., 1956 г., стр. 658.

Ва бу шеърнинг тахаллуси ушбу муддаога долдурким:

**Эй Насимий, чун муяссар бўлди иқболи висол,
Қўй, терингни сўйса, сўйсун палид қассоблар.»**

Насимий ижоди фақат Навоийгагина эмас, балки Навоий яшаган давр адабиётига ҳам кучли таъсир этган. Навоийнинг замондошлари ҳам Насимий ижодий меросини мунтазам ўқиб, танишиб борганлар. Улар Насимий ижоди бўйича қизгин мунозара ва муҳоқасалар олиб боришган. Бу жиҳатдан Алишер Навоийнинг дўсти Паҳлавон Мухаммад билан қилган суҳбати диққатга сазовор: «Паҳлавон илтифот юзидин маъхуд дастури била эгнимни тутар эрди, муқаддимо бунёд қилдиким:

— Сени букун дерларким туркча шеърни яхши айтурсен ва туркча назм айтур элдин эшитиб, бизга бу сўзни мусаллам тутарлар. Бизнинг бир саволимиз бор.

— Жавоб берай, сиз бори саволингизни айтинг.

Деди: — Саволимиз будурки, туркигўй шуародин улча шеърлари рўзғор сафҳасида сабтдур, қайси яхшироқ айтибдурлар? Ва сенинг ақиданг анинг яхши айтмоқиға борур, сен бегонурсен? Фақир дедим: — Борча яхши айтибдурлар, мен бегонурмен.

Паҳлавон айтиди: — Сен такаллуф ва хасран нафсни қўй, воқеъ юзидин сўз айтки, буки, борини бегонурмен, дерсан, борча худ бирдек эмас албатта, тафовут бор.

Фақир айттимким: — Мавлоно Лутфий холо мусалламдурлар ва қавмнинг устоди ва маликул каломидур.

Деди: — Нечук Сайид Насимийни демединг?

Фақир дедим: — Хотирға келмади ва бар тақдир келмоқ. Сайид Насимийнинг вазни ўзга ранг тушубдур, зоҳир аҳли шуаросидек назм айтмайдур, балки ҳақиқат тариқин адо қилибдур. Бу саволда сенинг ғаразинг мажоз тариқида айтур эл эрди.

Паҳлавон эътироз юзидин киноятумуз дедиким: — Раво бўлғайки, Сайид Насимий борида Лутфий назмини писанд қилғайсен ва хол улким, Сайид Насимийнинг назми зоҳир юзидин мажоз тариқиға шомилдур ва маъни юзидин ҳақиқат тариқиға — ва юқори битган байтни ўқудиким, фақир бу саҳар айтиб эрдим. Чун матлаъни ўқуди, ўзга абётни мутаоқиб баён қилди ва тахаллуским бу навъ воқеъ бўлибтурким:

**Гар Навоий сиймбарлар васлин истаб кўрса ранж,
Йўқ ажаб, невчунким хом этган киши ранжур эрур..**

Навоийни Насимийга тағйир бериб ўқуди ва филвоқеъ бу байтда Навоий лафзидин Насимий лафзи муносиброқдур ва фақир мутажжиб бўлдум.»

Насимий билан Навоий деярли бир хил шароитларда ижод қилиб, камол топганлари учун дунёқарашларида ҳам маълум умумийликни кузатиш мумкин. Насимий яшаган муҳитда озарбойжон элида юз берган ижтимоий-сиёсий воқеалар, ўзаро қонли феодал низолар, ҳукмдорлар зулмига ҳамда шарият пешволарига қарши норозилик туйғулари мавжуд эди. Бундай норозилик тасаввуф ва хуруфийлик дунёқарашининг кучайишига олиб келади. Фазлуллоҳ Найимий бошчилигида Насимий каби шоирлар хуруфийлик ва тасаввуфнинг пантеистик таълимот, яъни барча нарсалар оллоҳнинг тажаллийсидан иборат деган илғор таълимотни ривожлантирадилар. Шу билан бир қаторда риёкор шайхларнинг қилмиши кескин танқид қилинади. Насимий ижодидаги бу йўналишни таъкидлаб, филология фанлари доктори Х. Расулов қуйидаги мулоҳазаларни, баён қилади: «Насимий халқ орасида яшаганлиги, халқ билан мустаҳкам алоқада бўлганлиги туфайли феодалсарой адабиётига тамомила зид бир йўлдан бориб, ўз шеърларида ҳаётий муҳаббатни куйлади. Унинг шеърларида феодал тузумдаги ижтимоий адолатсизликка, руҳонийларнинг реакцион қарашларига бўлган муносабат, илғор фикрлар ўз ифодасини топди». Насимий шеърларида зулм, истибод, ҳақсизлик, ўзбошимчалик, тенгсизлик қораланиши билан бирга айрим шайх, руҳоний, суфий, зоҳидларнинг риёкорлиги, мунофиқлиги, ёлғончилиги фош этилди:

**Риёи зоҳид айлар ишқни инкор,
Балодур зоҳидинг зарқу риёси.**

Еки:

**Зарқ ила риё энди касод айлади фазлни,
Илм аҳлига бир равнақи бозор бўлинмас.**

«Надир» радифли шеърида Насимий:

**Фалакнинг асли надандир, малакнинг насли надан,
Одамни суратина бунча талабгор надир!
Касбау дайр надир, ғайр надир, сайр надир,
Масчиду бутхонау хирқау зуннор надир.
Илму қуръону ҳадису хабару ваъз ила дарс,
Жумла бир маъни эмиш, бунча бу такрор надир!
Дину имону намозу хату аркону закот,
Зухду тақвоу шарият ғаму қафтар надир! —**

каби ўткир мисрларида ўзининг антиклерикал руҳдаги туйғуларини ёрқин ифодалаган. Шоирнинг бундай қарашлари ўзбек адабиётидаги кўпчилик шоирлар, айниқса, Навоий, Турди Фароғий, Бобораҳим Машраб каби издошлари томонидан давом эттирилган.

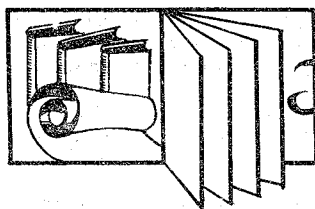
Алишер Навоийнинг «Сода шайх», Турди Фароғийнинг «Бир сари азм айла жойи номусулмон-

дур бу мулк», Машрабнинг «Бу тани хокию руҳи равонни на қилай?» ёки «Тортсам бир «оҳ» дард билан маҳшаринг куяр» каби радифли мисралар билан бошланувчи шеърларида Насимий анъаналарининг давом эттирилганини очиқ кўриш мумкин. Зеро, академик ёзувчи Мусо Ойбекнинг ёзишича, «Ичкиликка ва завқ-сафо мажлисларига ҳатто дин ва шарият кўриқчилари бўлган уламо ва шайхулисломлар ҳам мубтало эдилар. Чунки руҳонийлар ҳам аристократлашиб, унинг одат, расмларини қабул қилган эди.» Академик В. В. Бартольд «Улуғбек ва унинг замони» деган асарига Самарқанд шайхулисломлари ўз уйида базмлар ясаганини ва шундай базмга бир дафъа ашулачи хотинларни таклиф қилганини ёзади.

Ҳақиқатан ҳам Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қуллуб» асарида жамиятдаги айрим табақаларни «золим ва одил» шоҳ деб атаганидек, руҳоний, шайхлар ҳақида фикр юритганда эътиқоди суст шайхларни риёкор деб атайди ва ўзининг шеърий асарларида уларни кескин танқид қилади.

...Хулоса қилиб, шуни айтиш мумкинки, буюк озарбойжон шоири Насимийнинг илғор анъаналари ундан кейин яшаб ўтган кўплаб шоирларга таъсир этган. Биз ушбу мўъжаз тадқиқотимизда ўзбек-озарбойжон адабий алоқалари тарихида катта ўрин тутган икки буюк санъаткор — Насимий ва Навоий ижоди, улар орасидаги ўзаро таъсир ва муштараклик ҳақида қисқа мулоҳаза юритдик, холос.

Ҳасанхўжа МУҲАММАДХУЖАЕВ,
филология фанлари номзоди

Қайта қуриш ва тарихий мерос

Алибек Рустамов,
филология фанлари доктори

ТАРАҚҚИЁТ ЗИД ФИКРЛАРНИНГ ТЎҚНАШУВИДА

Ҳар бир кишининг ҳаётини муваффақияти унинг эътиқоди ва амалига боғлиқ. Инсон ҳайвондан эътиқодга эгаллиги ва ўз эътиқодига амал қилиб яшаши билан фарқ қилади. Эътиқоднинг тури кўп. Аммо асос эътибори билан эътиқод соғлом ёки носоғлом бўлиши мумкин. Дунёни соғлом эътиқод обод қилиб, жамиятни ривожлантиради, носоғлом эътиқод эса вайронликлар ва қирғинларга сабаб бўлади. Эътиқоднинг соғломлини носоғломидан ажратиш олишнинг асосий ва оддий мезони эътиқод эгасининг ўзидан ўзга мавжудотга, хусусан инсонга бўлган муносабатидир. Ўзи мавжудотнинг узвий бир бўлаги эканлигини ва дунёдаги барча кишиларнинг моҳиятан тенглигини англаган ҳамда тажовузу зўрликдан тийиниб, мурося мадуро йўлига кирган ҳар бир киши соғлом эътиқод соҳибидир. Бундай одам баний Одамни, унинг кимлиги ва қайси фалсафий ёки диний ақидага эгаллигидан қатъи назар, ҳурмат қилади ҳамда у ўз эътиқодига амал қилишга ҳақли деб билади.

Мухолиф ақида ва эътиқодларнинг бири ҳақ, иккинчиси ботил бўлишини ҳеч ким инкор этолмайди. Бу ҳол турли мунозараларга сабаб бўлади. Аммо бу борада тарафларнинг бутунлай бир фикрга келиши амри маҳолдир. Турли эътиқодга асосланган қарама-қарши ақидаларнинг мавжудлиги доимий ва уларни бирлаштириш мумкин эмас. Бу иложсиз ишга чора излаш беҳуда уриниш, уларнинг баъзисини таъқиқлаш адолатсизлик, бу масалани ҳал этишда куч ишлатиш эса ваҳшийликдир. Муволатасиз мантиқий далиллар билан мунозара одобига риоя қилган ҳолда амалга оширилаётган баҳс, даъват, ташвиқ ва тарғиб жоиздир. Эркин касб, эркин турмуш, эркин таълим, эркин тафаккур, эркин баҳс ва тенг шароитдаги мунозара инсоният, жумладан ҳар бир жамият ва ҳар бир шахс тараққиётининг бош омилдир. Бинобарин, ўлкамизда қайта қуриш ва ошқоралик шарофати билан муқаддас китобларни, жумладан Қуръон ва унинг таржималарини нашр этишга киришилиши жамиятимизнинг истиқболи яхши бўлишидан нишондир. Бу инсоний ишнинг ҳамма учун, жумладан атеистлар учун ҳам катта аҳамияти бор.

Қуръон ислом аҳли учун Оллоҳ йигирма уч йил давомида Муҳаммад пайғамбарнинг кўнглига солган ва унинг яқинлари ёзиб олиб, сўнгра китоб қилган оятлардан иборатдир. Ўзга диндаги ҳамда динсиз олимлар бу китобни ялавочнинг ўзи ижод этган ва ислом жаҳон маданиятининг энг муҳим асари деб ҳисоблайдилар (В. Беляев, П. Грязневич; Коран, Москва, 1963, стр. 3). Шунинг учун буюк Шарқ олимлари ва Ғарбнинг энг забардаст шарқшунослари ўз умрларини Қуръонни синчиқлаб ўрганиб, уни тавсиф ва таржима қилишга бағишлаганлар ва бағишламоқдалар.

Қуръон жаҳондаги деярли ҳамма тилларга таржима қилинган. Туркий таржималарининг қўлёзма нусхалари ҳам кўп. Булар ҳақидаги маълумотни Анқарада 1938 йилда нашр этилган «Вақфлар дегиси» номли ва Краковда 1937 йилда чоп қилинган «Сиудиа над езикем старосманским» деган тўпламлардан олиш мумкин.

Қуръон четда ҳозирги ўзбек тилига ҳам таржима қилиниб, араб ёзувида нашр этилган. Қуръонни Ғарбий Европа тилларига таржима қилиш XI асрдан, рус тилига ағдариш XVIII асрдан Буюк Пётрнинг ташаббуси билан бошланган. 1790 йилда нашр этилган М. И Веровкин таржимаси обрўли рус олимларининг фикрига кўра, А. С. Пушкиннинг машҳур «Подражания Корану» («Қуръонга татаббуълар») асарига манба бўлган.

Дунёдаги барча буюк олимларнинг фикрига кўра, Қуръон жаҳон тараққиётига улўф ҳисса қўшди. Қуръон ва унга асосланган ислом маданияти бугунги дунё маданиятининг муҳим бир бўлагини ташкил этади. Бу ўзга динлар ва муқаддас китоблар ҳамда фалсафий ақидаларни инкор қилиш деган сўз эмас. Аммо дин нуқтаи назаридан (атеизм нуқтаи назаридан эмас) ислом ўзга динлардан сўнг вужудга келган охириги дин бўлганлиги учун унинг олдингиларга нисбатан афзал жиҳатлари бўлиши табиийдир. Бунга кўп мисоллар келтириш мумкин. Аммо мен бир фалсафий мисол билан чекланаман. Соғлом фалсафий нуқтаи назардан: олий мавжу ягона ва макону замонда чексиздир. Шу ҳақиқат Қуръонда ҳам таъкидланади. Мазкур вужудга оид «Оллоҳу-қуръ-самоват ва-л-ъарз» («Оллоҳ кўклар ва ердаги нурдур» — Нур сураси, 35-оят) деган оятга аҳамият беринг. Бу борлиқ ҳақидаги бугунги илмий маълумотга энг мувофиқ диний ҳукмдир.

Қуръоннинг табиий илмларнинг ривожига туртки бўлгани ҳам тўғри. Масалан, мавжудотнинг моҳиятига оид масалани оладиган бўлсак, Қуръондаги: «Ва мин кулли шайъи-н халақно завжайн» («Ҳар бир нарсани жуфт қилиб яратдик» — Зарийёт сураси, 49-оят) деган ҳукм кўплаб илмий кашфиётларга ғоявий асос бўлган.

Ислоҳ, жумладан Қуръон юксак маданият манбаи бўлди, аввал шарқда, сўнгра Ғарбда. Машҳур исломшунос Е. А. Беляев салб юриши даврида (XI—XII асрлар) Суриянинг баъзи ерларини ишғол қилган салибийларни маҳаллий халқ билан маданий жиҳатдан солиштирар экан, шундай дейди:

«Шарқда ўрнашиб олган салибийларни маҳаллий аҳоли «фаранг» деб атар эди... Маданий сурия араблари... фарангларнинг, айниқса уларнинг янги келганларининг, қўполлиги, нодонлиги, очкўзлиги ва ғаддорлигидан ҳайратга тушиб маънос ҳолга келган эдилар. Одоб ва маънавий жиҳатдан қоқоқ Ғарбий Европадан чиққан бу келгиндилар араб феодалларига нисбатан қиёс қилиб бўлмайдиган даражада тубан эдилар» (Усама ибн Мункиз. Назидания, Москва, 1958, II-бет).

Қуръонни русчага таржима қилган дунёга машҳур шарқшунос И. Ю. Крачковский мазкур масала ҳақида фикр билдиради:

«Салибийлар мусулмонлар маданиятининг юксакроқ, нозикроқ, жилолироқ эканлигини, ўрта асрлардаги христиан маданияти унинг таъсирида мустаҳкамланиши ва инсоний қиёфа касб этиши... мумкинлигини пайқай олмадилар» (Мазкур китоб, 34-бет).

Ислоҳ оламидаги муваффақиятнинг бош омили ўтмиш ва атрофни кўр-кўрона инкор қилмай, ундан оқилона фойдаланиш бўлди. Уша даврда Ғарб исломнинг ҳар жиҳатдан устунлигини салибийларнинг мағлубиятидан сўнг яхши англади ва унинг ўзига маъқул жиҳатларидан фойдалана бошлади. Аммо минг афсуски, ўз юртимиздаги ўта жоҳил ва мутаассиб нафспарасту шахспарастлар ҳамма динларни, жумладан исломни йўқотишга киришиб, миллионлаб кишини тарихий тараққиёт йўлидан оздирдилар. Шубҳасиз, тенг шароитдаги эркин баҳсу мунозаранинг йўқлиги атеизмга ҳам катта зарар келтирди ва уқувсиз, савияси паст атеистларнинг кўпайишига сабаб бўлди.

Қуръоннинг тил ва адабиёт ҳамда шулар ҳақидаги илмларнинг ривожига таъсири беҳад кучли бўлди. Бунда бутун ислом оламининг, жумладан Ўрта Осиёнинг ҳам иштироки бор. Аммо аллома адибларимизнинг асарларидан Ғарб манфаатдору ўзимиз бебаҳрамыз. Бундан сўнг ҳар бир юқори синф ўқувчиси ўтмишнинг мумтоз асарларини бемалол ўқиб, тушуниб, ўзидан кичикларга тушунтириб бера оладиган даражада бўлиши керак. Бунинг учун эса, унга мактабнинг ўзида умуман дин, жумладан исломни, диний китобларни, жумладан, Қуръонни, ҳамма фалсафий сулуқларни, жумладан тасаввуфни, балоғату фасоҳатнинг умумий қонунларини, уларнинг ҳар бир жумладаги хусусий кўринишини ўрганмоққа имконият яратиб берилмоғи лозим. Дунёдан ўтган ҳамма буюк шахслар ва солиҳ кишилар шу йўл билан буюкликка ва бахтли ҳаётга эришганлар.

Ғайриилмий ва тарбияга зарарли бўлган усуллар билан олиб борилган мажбурий бир ёқлама атеистик тарбия тарбиясиз раҳбар ва мансабдорларнинг кўпайишига сабаб бўлди. Булар турли бидъатларни жорий қилиб, ёш авлоднинг бузилишига замин ҳозирладилар. Бугунги кенг тарқалган ижтимоий дардларимиздан арақзадалик ва гиёҳбандликни мисолга олайлик. Доимий тарбия мавжуд бўлган даврда Ўрта Осиёда бу балолар йўқ даражада эди. Бунинг авж олишига асосий сабаблардан бири атеистик тарбияни диний тарбияга ҳамма жиҳатдан қарши қўйиш бўлди. Бу тарбиянинг мантиқи шундай: исломда ичкилик ва муҳаддирот истезмоқ этиш манъ қилинган. Бунга амал қилган киши мусулмон. Мусулмон эса бизнинг жамият учун зарарли шахс. Чунки Маркс динни афъюн деган. Демак, ҳақиқий маст арақхўру афюнхўр эмас, маст қилувчи моддалардан парҳез қилувчи мусулмондир. Бу мантиқий хулоса билан Навоийнинг:

**Зоҳид, сенга ҳуру менга жонона керак,
Жаннат сенга бўлсун, менга майхона керак, —**

деган мисраларига қуйидагича маъно берилди: Навоий жанговар атеист бўлган, у диндорлар билан аёвсиз кураш олиб борган, шайх ва зоҳидларга қарши қаттиқ танқид ўтини очган. У диний тасаввурдаги ҳур билан жаннатни эмас, дунёвий ишратни, яъни жононлар билан қоқоқхонада ичкилик ичишни афзал кўрган. Навоий асарлари ҳақида бундай пала-партиш хулосалар билан тарбияланган талай амалдорлар масжид бузиш камлик қилгандек чойхоналарни арақхонага айлантиришни ўзларининг муқаддас бурчи деб англадилар ва «онги паст» мўмин меҳнаткашларни пароканда қилиб, уларни «ғайримаданий» дам олишдан «озод қилдилар».

Бундан сўнг, мазкур типдаги «прогрессив» шахсларга ёқмаса ҳам, вазиятни тузатиш учун бор халойиққа барча динларни, ҳамма фалсафий ақидаларни ўрганишга, истаган диний ёки дунёвий китобни мутолаа қилиб, ўз эътиқодига яраша яшашга имконият яратиб бериш лозим. Бу — нозоларнинг олдини олади, дунё тинчлигини таъминлайди, кишиларни ҳалол меҳнат завқидан баҳраманд қилиб, уларни соғлом турмуш йўлига етаклайди.

Юқоридаги фикрлардан ушбу хулосаларга келиш мумкин. Қуръон таржимасининг эълон қилиниши мамлакатимизда рўй бераётган қайта қуриш ва демократия шарофатидир, маданий ва маънавий ҳаётимизда муҳим воқеадир. Эҳтимол, бу китобда бугунги кун қарашларига айнан мос келмайдиган айрим жиҳатлар ҳам бўлиши мумкин. Бироқ Қуръон бундан ўн тўрт аср аввал нозил бўлганини унутмаслигимиз керак.

УЛКАН МАЪНАВИЙ МЕРОС

Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм. «Қуръон» сўзи араб тилида «Қироат» маъносини англатади. Қуръон Ислому динининг муқаддас китоби сифатида маълум.

Уламолар бу илоҳий китобни таърифлаб: «Қуръон Оллоҳнинг мўъжиза каломи бўлиб, Муҳаммад алайҳи-с-саломга ваҳий орқали тушган, тиловати ибодат ҳисобланувчи китобдур», дейдилар.

Мазкур таърифдаги «мўъжиза» сўзини инсонлар бу каби сўзларни айтишга ожиз, деб, «ваҳий»ни эса Оллоҳнинг Жаброил фаришта орқали ўз Пайғамбарига зудлик билан хабар етказиши деб тушунмоқ керак.

Ишончли ислом манбаларида ривоят қилинишича, Муҳаммад алайҳи-с-салом 40 ёшга етганларида, Макка шаҳри яқинидаги Хиро номли ғорда ёлғиз қолиб, ибодат билан машғул пайтида, Жаброил фаришта у кишига биринчи бор Қуръон оятларини келтирган. Одатда фаришта келиб Пайғамбар алайҳи-с-саломга оятларни ўқиб берар, у киши эса ёдлаб олиб, ўз шерикларига ўқиб етказар, улар ҳам ўз навбатида шундай қилар эдилар.

Уша даврларда мутлоқ кўпчилик, шу жумладан Муҳаммад алайҳи-с-салом ҳам ўқиш-ёзишни билмаганликлари учун асосий эътиборни ёдлашга қаратишган. Араблар эса ёд олиш қобилияти ниҳоятда ривож топган халқ сифатида қадимдан машҳур. Уша пайтда оз сонли кишиларгина ўқиш-ёзишни билганлар. Саводдилар ичидаги мусулмон одамлар Пайғамбар алайҳи-с-салом кўрсатмаларига биноан ёзиш имкони бўлган нарсаларга Қуръон оятларини ниҳоятда аниқлик билан ёзиб борганлар. Бу иш шу тариқа 23 йил давом этган. Оятлар одамларнинг саволларига жавоб вазифасини ҳам ўтаган, юз берган ҳодисаларга шарҳ ҳам битишган. Бирор ҳукмнинг тўғри ёки нотўғри экани баён қилина борган. Қуръони мажид оятлари кўкдан тушган, ёдланган, ёзилган; бир пайтнинг ўзида амал ҳам қилинган. Пайғамбар алайҳи-с-салом вафот этганларида саҳобалар, у кишининг кўп сафдошлари Қуръони каримни тўлиқ ёд билганлар.

Халифа Абу Бакр Сиддиқ даврида муртад (диндан қайтган)ларга қарши ғазавотларда кўплаб қорий саҳобаларнинг шаҳид бўлаётганини кўриб, ҳазрати Умар Ибн Хаттоб халифага Қуръони каримни ёзма равишда жамлаб қўйишни таклиф этди. Ушбу таклиф асосида халифа Абу Бакр буйруғи билан энг зеҳнли, ёш ҳамда Пайғамбар алайҳи-с-салом охири марта Қуръонни аввалидан охиригача тиловат қилганларида ҳозир бўлган саҳобий Зайд ибн Собит ва ҳазрати Умар, ўзлари ниҳоятда пухта ёд билишларига қарамай, Пайғамбар ҳузурини ким оятларни ёзиб олган бўлса, ўша ёзувларни ишончли гувоҳлар билан келтиришни тўрадилар. Ниҳоятда аниқлик ва зийраклик билан илмий иш олиб борилди, барча оятлар кийик терисидан қилинган саҳифаларга ёзиб жамланди.

Мазкур саҳифалар халифанинг уйига қўйилди.

Учинчи халифа Усмон ибн Аффон даврларида араб бўлган кўплаб ўлкаларда ислом кенг тарқалди. Турли халқлар мусулмонликни қабул қилдилар. Табиийки, улар ислом таълимотларини, энг аввало Қуръони мажидни ўрганишга киришдилар. Шу жараёнда кишилар ўртасида Қуръон ўқиш борасида ихтилофлар туғилди. Саҳобалардан Хузайфа Ибн Ямон биринчи бўлиб бу хавфни англаб етдилар ва халифа Усмонга бунинг олдини олишни маслаҳат бердилар.

Яна Зайд ибн Собит раҳбарлигида гуруҳ тузилди ва унга Абу Бакр замонида жамланган саҳифалардан бир неча нусха кўчириш топширилди. Гуруҳ аъзолари бу масъулиятли ишни муваффақият ила адо этиб, олти нусхани кийик терисига ёзиб, китоб шаклига келтирдилар. Халифа ҳазрати Усмон ўзларига бир нусха олиб, қолган нусхаларни битта-битта машҳур қорийлар билан турли вилоятларга юбордилар ва барчага фақат мазкур нусхалардан кўчириш ҳамда қорийлардан таълим олиш ҳақида фармон бердилар.

Кўплаб ривоятларнинг бирида айтилишича, Қуръони каримни Амир Темур Кўрагоний Шомдан Самарқандга келтирган. Туркистон рус аскарлари томонидан босиб олинган, Қуръон Петербургга олиб кетилган. Октябрь инқилобидан сўнг В. И. Ленин мусулмонларга уларнинг муқаддас китобини қайтариб берилишига қарор қилган.

Қуръон поезд вагонига кучайтирилган қўриқчилар назоратида Уфага, кейин Тошкентга келтирилган. Бир неча вақт у бизнинг диний бошқармаимизда сақланди, кейинчалик Ўзбекистон халқлари тарихи музейига топшириб юборилди.

Урта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари IV Қурултойида Диний назорат ихтиёрига қайта топширилган Қуръон нусхаси, халифа Усмон розийаллоҳу анҳу буйруғи билан ёзилган ўша нусхаларнинг биридир.

Бугунги кунда чоп этилаётган кўп сонли Қуръонлар ҳам ушбу нусхаларга мос бўлиши шарт, шу сабабдан ҳар бир нусхага «Ушбу Қуръон халифа Усмон нусхасига мосдур», деган жумла ёзиб қўйилади.

Шу тариқа бу муқаддас китоб бирор ҳарфи ўзгармай авлоддан-авлодга омон етиб келмоқда. Одатда бирор китобни қўлга олиб, номини ўқиш биланок ўқувчида унинг ичида нималар ҳақида сўз бориши тўғрисида фикр шаклланади. Китоблар бобларга, қисмларга бўлинган бўлиб, ҳар боб ёки қисм сарлавҳасидаги маъно унинг ичида кенгайтирилади.

Қуръони каримда эса аксинчадир, турли мавзулар аралаш келган, ахлоқ-одоб ҳақидаги оятдан сўнг жаннат узраҳ тўғрисида сўз юритилади ёки никоҳга оид оятлардан сўнг иқтисод ҳақида-

ги оятларга дуч келасиз. Шунингдек, унда ўтган умматлар ҳақидаги қиссалар, тарих, жўғрофия, илми фалак, илми табиат ёки бошқа илмларга тегишли оятлар ҳам учрайди ва ҳоказо.

Бундай ҳол ўқувчида: «Қуръон ўзи қандай китоб?» деган савол туғдиради, албатта. Жавоб шулки, Қуръони шариф — ҳидоят китоби, яъни инсонларни лутф билан тўғри йўлга бошловчи китоб. Ундаги тарих, тиббиёт, кимё каби бошқа илмлар фанлар ҳақидаги оятлар ҳам инсон ақлига хитоб бўлиб, уни ҳидоятга чорлаш учун хизмат қилади.

Ўқувчи Қуръони мажид сураларидан бирини ўқиётиб, бир оятнинг маъносини тушунгандан сўнг, бу ҳақда охириги ҳукми чиқаришга шошилмаслиги керак. Чунки худди шу мавзудаги бошқа бир оят ёки оятлар ўзга сураларга ҳам бўлиши ва сиз ўқиган оятга кўшимча аниқлик киритиши мумкин. Шунинг учун бир мавзудаги ҳамма оятларни тўплаб, солиштириб сўнгга хулосага келиш керак. 23 йил давомида нозил бўлган Қуръони каримни бир ўқишда тўла тушуниб етиш мушкул иш.

XIV асрдан кўпроқ вақтдан буён Қуръони шариф кўпчилик эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда. У ҳақда сон-саноксиз китоблар ёзилган, кўплаб тафсирлар битилган. Ислоҳ, араб оламидаги ҳар бир соҳа Қуръонга боғланмай иложи йўқ.

Ҳатто наҳв, сарф каби тил қоидалари соҳасидаги илмлар ҳам Қуръони мажид атрофида вужудга келган ва ривожлантирилган.

Шунингдек тарих, жўғрофия, адабиёт, фалсафа каби илмлар ҳам Қуръон билан чамбарчас боғлиқ.

Устига устак диёримизнинг улкан маданий мероси ҳам талай жиҳатлари билан мана шу китобга боғлиқдир. Бобокалонларимиз Ибн Сино, Форобий, Беруний, ал-Хоразмий ва бошқаларнинг бизга қолдириб кетган улкан илмий меросларида Қуръони карим оятларидан, унга боғлиқ илмлардан кенг миқёсда фойдаланилган. Қуръони тушуниш — уларни яхшироқ англашга ёрдам беради. Шоирларимиз Хожа Аҳмад Яссавийдан Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Машраб, Сўфи Оллоёргача, бу ёғи инқилобгача ва ҳатто инқилоб даврида ўтган кўплаб қалам аҳллари ижодида Қуръоннинг катта таъсири бор. Уларнинг барчаси ўз замонасининг илғор фарзанди бўлганлар. Табиийки, улар Қуръондан ва бошқа диний илмлардан яхши хабардор бўлганлар. Шу боисдан асарларида бир-икки сўз билан Қуръони карим оятларию қиссаларига ишора қилиб кетадиларким, Қуръондан бехабар одам уни тушуниб етиши амри маҳол.

Мазкур мулоҳазалардан келиб чиқадиган хулоса шулким, ўзини маданиятли деб билган ҳар бир киши Қуръондан хабардор бўлиши керак.

Қуръони карим ахлоқ-одоб, инсоний тарбия китоби ҳамдир. Ҳозирги маънавий, руҳий тарбияга катта эътибор бериб турилган бир пайтда бу нарса катта аҳамият касб этади. Ешларни ота-онага, ўзидан катталарга ҳурмат-эътиромли, муҳтож кишиларга меҳр-шафқатли, одоб-ахлоқли, жамиятга фойдали кишилар бўлиш руҳида тарбиялашда ҳам Қуръон муҳим ўрин тутади.

Қуръон дунёда энг кўп тарқалган китоб ҳисобланади. Турли тилларга таржима, шарҳ қилинган Қуръон билан барча халқлар танишдир.

Лекин бир вақтлар ўлмас асарлар яратган забардаст уламолар юрти, Қуръонга тафсир ёзган Жоруллоҳ Замаҳшарий, Фаҳриддин Розий, Абул Баракот Насафий, Абу Мансур ал-Мўътарийдий ва бошқа улкан муфассирлар юрти бўлган бизнинг ўлкамизда яшаётган авлодларнинг асосий қисми юз йилдан ошдики, Қуръонни ўқиб-англашдан маҳрум эди, таржима ҳам, тафсир ҳам йўқ эди.

Тўғри, муҳожирликда яшаётган баъзи ватандошларимиз, жумладан Мулло Маҳмуд Тарозий бу ишга қўл урганлар, лекин улар ўз воқелиklarидан келиб чиқиб қилинган таржималардир.

Юртимизга, кишиларимиз қалбига ҳурфикрлик, эркинлик, миллий муносабатлари яхшилаш, ўтмиш маданий меросига ҳурмат, диний таълимотларга янгича эътиромли муносабатни олиб келган қайта қуриш ва ошкоралик ўлароқ Қуръонни ўзбек тилига туржима қилиш ҳаракати бошлангани қутлуғ воқеадир.

Шу муносабат билан кишиларимиз орасида Қуръони карим таржимаси ҳақида турли баҳс ва фикрлар борлиги табиийдир. Мазкур фикрлар хилма-хил, мунозарали бўлиши ҳам турган гап. Одатда, бундай ҳолатда мутахассис уламолар фикри ҳал қилувчи ўринни тутади. Шу боисдан қадимда ҳам бундоқ фикр алмашувлар рўй берганини, уламоларимизнинг бу масалада берган фатво ва кўрсатмаларини эслатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Қадимги ва ҳозирги уламолар барчаси, Қуръон оятлари Оллоҳнинг мўъжиза каломи, унга ўхшаш каломини на араб, на бошқа тилда келтириб бўлади, деганлар...

Қуръони каримни тушуниш кишиларнинг илми, савиясига қараб турлича бўлади. Шунинг учун ҳам кишиларга Оллоҳнинг каломини тушунтиришга хизмат қилувчи «тафсир» илми таърифида уламоларимиз: «Инсоннинг Каломуллоҳни тушуниш учун қўлидан келганича ҳаракат қилиши тафсирдур», деганлар. Шу боисдан тафсирлар ҳам турличадир.

Мазкур фикрларга биноан уламолар, Қуръонни таржима қилиб бўлмайди, деган ҳукми айтганлар. Яъни, таржима араб тилидаги Қуръон даражасида бўлмайди, мўъжизалик хусусиятини йўқотади, деганлар. Шунинг учун ибодатда Қуръони мажид фақат арабча ўқилади, ҳукм чиқаришда, Қуръонга тегишли барча ишларда ҳам худди шундай қилинади.

Демак, Қуръоннинг ўзини эмас, балки маъносини таржима қилиш мумкин. Ҳозирги кунда мавжуд барча тиллардаги таржималар ҳам Қуръони карим маънолари таржимаси деб аталади.

Холисона айтиш керак, аҳли дин қайта қуриш ва ошкоралик сиёсатидан алоҳида фойда олган тоифа бўладилар. Авваллари кўплаб қувғинлар, сиқувларга дучор бўлган бундай кишиларга энди муносабат адолат томон ўзгарди. Бунинг учун замонамизга шукрона этмак жоиз.

Диний таълимотлардан инсон манфаати учун фойдаланиш, жамият ҳаётидаги салбий кўри-нишларни йўқотишда диндорларнинг фаол иштирок этиши кучаймоқда. Қуръон маъноларини ўзбек тилига ўгиришга қарор қилингани беқиёс омил бўлди.

Шубҳасиз, бу иш биринчи тажриба бўлса-да, халқимиз маданий ҳаётида муҳим воқеа бўлиб қолади. Чунки Қуръони карим — улкан муқаддас мерос ва халқимиз тарихида ниҳоятда муҳим ўрин тутган мўътабар китобдир.

Менимча, бу илмий иш ўзбек тили қудратига шубҳа билан қараётган баъзи гумончиларга зарба бериши, ўз халқимизга эса она — ўзбек тилининг имкониятларига бўлган ишончларини янада мустаҳкамлаши лозим. Шуролар иттифоқида сон жиҳатидан учинчи ўринда турадиган, бир

неча миллион фарзандлари чет элларда яшаётган ўзбек халқининг она тили нақадар гўзал эканини ҳам кўз-кўз қилишимиз лозим.

Таржимонларимиз олдида ниҳоятда машаққатли ва шарафли иш турибди. Қуръондек мўъжиза китоб маънолари таржимаси, албатта, осон бўлмайди. Хусусан узоқ давом этган диний саводсизлик ўзини кўрсатади. Чунки ҳозирги қалам аҳли, таржимонларимиз нафақат араб тилидан таржима қилиш, балки диний истилоҳларни ҳам кам ишлатадиган бўлиб қолишган. Диний илми борлар эса аксинча, фақат оғзаки нутққа эътибор бериб, ёзма ишлардан четда қолганлар. Ўзингиз ўйлаб кўринг, кўп йиллардан бери бу мавзуда ҳатто бирорта кичикроқ мақола ҳам чоп этилмаган.

Лекин, хайрли ишга доимо жонкуярлар топилади, диний, илмий ва адабий ходимлар бирлашиб ҳамкорликда Қуръони карим маъноларини таржима қилиб, халқимизга тақдим этишга бел боғладилар.

Тажриба сўзма-сўз таржима мақсадга мувофиқ эмаслигини кўрсатди. Шунинг учун изоҳли таржима ихтиёр қилинди. Қуръондаги баъзи оятларнинг тушиш сабабларини билгандан кейингина тўлиқ тушуниш мумкинлигини эътиборга олиб, керак бўлганда мазкур сабабларни ҳам зикр қилиб ўтишга келишилди. Шунингдек, баъзи бир сўзлар, истилоҳлар етарлича изоҳ талаб қилади, баъзи жўғрофий номлар, аввалги пайғамбару умматлар ва бошқа шунга ўхшаш нарсалар борки, шарҳсиз, изоҳсиз тушуниш қийин. Изоҳли таржима қилишга сабаб шу.

Ўзбекистон Жумҳурияти Ёзувчилари уюшмасининг ҳайъати Қуръонни ўзбек тилига ўгиришга қарор қилгани, уюшманинг таржима маркази мазкур таржима ҳақида маъқулловчи фикр билдиргани, кўп йиллардан буён халқимиз ҳаётида муҳим ўрин тутиб келаётган «Шарқ юлдузи» журнали таҳрир ҳайъати бу ишга ташаббускор бўлгани ҳаммамизни хурсанд қилди.

Айрим биродарларимиздан, Қуръон таржимаси чоп этилса қандай бўларкин, ахир бу — муқаддас китоб, журнал саҳифалари ерга тушиб, оёқости бўлиши мумкин, деган фикрларни эшитдик. Бу андишага шундай жавоб қилиш жоиз. Биринчидан, Қуръон «Шарқ юлдузи»да санокли саҳифаларда шу тарзда босиладики, уларни ажратиб олиб китоб ҳолига келтирса бўлади. Иккинчидан, инсонни эзгуликка ундовчи ҳар қандай калом ёзилган қоғоз оёқости қилинса, бунинг учун журнал, газета ёки китоб айбдор эмас, уларни оёқости қилган одамлар гуноҳқордир. Бинобарин, биз — биродарлар, аввало ўзимиз, ҳеш-ақраболаримиз бундай хатоликлардан холи бўлишимиз, қолаверса, фарзандларимизни, ёшларни шунга даъват этишимиз айти мундоқ бўлади, деб ўйлаймиз.

Аввал таъкидлаганимиздек, мазкур таржима Қуръон маъноларини замонавий ўзбек тилига ўгиришда илк тажриба. Унинг ўзига яраша фазилат ва камчиликлари бўлиши мумкин (таржима бизнинг назоратимиз остида чоп этилмоқда). Ҳарқалай бу хайрли иш маданий ҳаётимизда катта воқеа деб ўйлаймиз ва бу билан журналхонларни муборакбод этамиз.

ЮЛДУЗЛАРДАЙ СОЧИЛМИШ ТАРИХ

Урта Осиё халқлари билан Ҳиндистон халқлари ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқалар узоқ тарихга эга. Худди шу халқлар заминида Кушонлар империяси қарор топганини бир эсга олинг. Сўнгги йилларда шимолий Ҳиндистонда олиб борилган археологик изланишлар натижалари тадқиқ этилганида, Кашмир ва ўзбек халқларининг антропологик тузилиши бир-бирига жуда яқин экани исботланди. Ҳар иккала халқнинг узоқ аجدодларининг асотирлари, афсоналари, диний эътиқодлари, «Авеста», «Махабхарата» ва «Ригведа»даги муштарак ҳолатлар кишини ҳайратда қолдиради.

Айниқса, ўрта асрларда иккала халқ ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий алоқалар анча жадаллашди. Урта Осиё олимлари Муҳаммад Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний ва бошқаларнинг узоқ йиллар Ҳиндистонда яшагани ўз самарасини беради: Хоразмий ҳинд ҳисобидан фойдаланган ҳолда ҳозирги рақамлар, ҳисоб фанларининг асосини яратади. Беруний эса фалакиёт соҳасидаги таълимотини ва Ҳиндистон ҳақидаги катта асарини ёзиб тугатади. Деҳли салтанати саройига Урта Осиё ва хуросонлик шоир, олим, умуман маданият арбоблари мўғул истилосидан қочиб, бошпана излаб келдилар. Булар орасида асли шаҳрисабзлик бўлган, фақат ҳинд адабиётининггина эмас, балки жаҳон адабиётининг буюк вакилларида бири Яминиддин Амир Хусрав Деҳлавий (1253—1325 й.) ҳам бор эди. Унинг асарлари ўзбек адабиёти тараққиёти, айниқса Алишер Навоий ижодига катта таъсир қилган. Шундан сўнг Бадриддин Чочий (XIV аср), Бедил (XVII аср) каби қатор шоирлар ҳам Ҳиндистонда яшаб ижод этганлар.

Урта Осиё ва Ҳиндистон халқлари ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқалар XVI—XIX асрларда, қўшни мамлакатда бобурийлар давлати шакллангач, айниқса ривож топади. Натижада у ерга Урта Осиёдан олим, адиб, шифокор, меъмор, рассом, хаттот, созанда, бастакор, боғбон ва умуман турли мутахассислар таклиф этилади. Ўз навбатида ҳинд мутахассислари бизнинг диёримизга келиб хизмат қилишган. Буларнинг самараси ўлароқ ҳар икки заминда мазмунан ва шаклан бир-бирига яқин бўлган, бир-бирини бойитган маданий ва маънавий ҳаёт ёдгорликлари вужудга келади.

Мустақиллик ва ижтимоий тараққиётни олдига мақсад қилиб қўйган ҳинд халқи қадимий дўстона муносабатлар анъанасини давом эттириб, мамлакатимиз халқлари билан ижтимоий-иқтисодий алоқаларни янада ривожлантириш йўлидан бормоқда. Жаҳонда тинчликни барқарор этиш учун курашда ҳар икки дўст мамлакатлар халқлари фаол ҳамкорлик қилмоқда.

Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи, кейинчалик эса Қўлёзмалар институти ўзбек ва қардош халқларнинг ўтмиш маънавий бойлиги ёдгорликларини жаҳон фондларидан излаб топиш ва уларни мукаммал ўрганиш учун бир қатор хорижий мамлакатларга, жумладан Ҳиндистонга тўрт марта археографик илмий сафар уюштирди. Шуни мамнуният билан айтиш керакки, бу илмий сафарлар самараси катта бўлди, ўзбек адабиёти янги номлар, янги асарлар билан бойиди ва чет эл фондларида Совет шарқи халқлари ўтмиш маданиятига оид ҳали жуда кўп манбалар борлиги аниқланди.

Европа мамлакатлари фондларида сақланаётган шарқ қўлёзмалари тавсифи XIX аср охирида-ноқ тузила бошланган. Аммо Шарқ мамлакатлари фондларида сақланаётган қўлёзмалар аксариятининг тавсифи ҳанузгача тузилмаган. Шунинг учун Ҳиндистонга бир неча марта илмий сафар уюштиришга тўғри келди.

1975 йили профессор Ҳамид Сулаймон ва катта илмий ходим Саидбек Ҳасаннинг илмий сафари асосан фондлар билан танишиш, қаерда нималар борлигини аниқлаш мақсадида уюштирилган бўлиб, улар Деҳли, Бомбай, Алигарх, Мадрас, Ҳайдаробод, Сринагар, Лакхнау ва Агра шаҳарларидаги 26 фондини кўриб чиқдилар, қўлёзмалар билан танишдилар ва Урта Осиё ҳамда Озарбойжон халқлари маданиятига оид қўлёзмаларнинг тавсифини бердилар. Булар орасида энг қимматлиси XIV—XV асрда яшаб ижод этган хоразмлик шоир Ҳофиз Хоразмийнинг «Девони», ҳайдарободлик доктор Муҳаммад Юсуфиддиннинг шахсий мулки бўлмиш Абдураҳмон Жомийнинг ўз

қўли билан 1451 йили ёзилган икки жилддан иборат «Жавомеъ ал-тибъён фи тафсир» асари, озар адабиётининг йирик вакили Соиб Табризийнинг ўз қўли билан битилган «Куллиёт» кабилар эди. Афсуски, ҳинд кутубхоналари микрофильм ва суратга олувчи мосламалар билан жиҳозланмаган экан, шу сабабдан олимларимиз қўлёзмалар нусхасини олишга эриша олмайдилар.

1976 йили профессор Ҳамид Сулаймон, илмий ходим А. Мадраимов ва фотограф В. Кюнер бутун бир фотолобараторияни олиб Ҳиндистонга уч ойлик сафарга жўнадилар. Улар Деҳли, Лахнау, Ҳайдаробод, Майсур, Жайпур, Патна, Альвар, Калькутта шаҳарларидаги фондларда иш олиб бордилар. Натижада Ҳофиз Хоразмий «Девони»нинг тўлиқ сурати нусхаси; фанга номаълум бўлган, XV аср ўрталарида Самарқандда яшаб ижод этган Саид Қосимийнинг «Гулшани роз» маснавийлар тўплами, Жомийнинг «Жавомеъ алтибъён фи тафсир», Соиб Табризий «Куллиёт», Навоийнинг «Девони Фоний» ғазаллар тўплами, «Бобурнома»нинг ўзбек тилидаги қадимий нусхаси, Комрон «Девони», Волаи Доғистонийнинг «Риёз уш-шуаро» тазкираси, Исмоил бин Ҳусайн Жўржийнинг (XI аср) тиббиёт қомуси ва XV—XIX асрларда Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Деҳлавий, Бобур ва бошқа адиблар асарларига ишланган мўъжаз расмларнинг рангли слайдлари келтирилди. Муҳими шундаки; ҳинд олимлари, мутахассислари, кутубхона, музей раҳбарлари билан дўстона алоқалар ўрнатилди, ҳамкорликда иш олиб боришга келишиб олинди.

Альбомлар устида олиб борилган иш жараёнида бир қанча масалаларга аниқлик киритишга эҳтиёж туғилди. 1983 йилнинг май ойида Саидбек Ҳасан билан биргаликда Ҳиндистонга бир ойлик сафарга жўнадик. Қатор фондларда бадиий безакли қўлёзмалар, миниатюралар устида ишлашдан ташқари ўзбек тилидаги қўлёзмаларни ҳам кўриб бордик.

Шоира Зебунисо «Девон»нинг беш қўлёзмаси билан танишиб, учтасининг микрофильмини олдик. Шулардан биттаси шоира вафотидан бир йил аввал, 1701—1702 йиллари Сайид Ҳофизидин Бухорий томонидан кўчирилган бўлиб, бу матн Калькуттада Осиеъ жамиятида сақланади. Қўлёзмани қурт еб, варақлар ғалвирак ҳолатга келган, шунинг учун бўлса керак, ҳар бир саҳифа устига юпка қоғоз ёпиштирилган. Китоб умуман кўп ўқилганидан ночор аҳолга келган. Шу кутубхонада шоира «Девони»нинг Муҳаммад Аминбек томонидан кўчирилган (1808 йили) яна бир нусхаси бўлиб, китоб бадиий безакли, зарҳал, кўп бўёқли унвон, зарварақ ва шоиранинг тўрт сурати билан безатилган. Ҳайдарободдаги Салоржанг музейи фондида 1852 йили хаттот Сарафроз Али Жумпурий томонидан Банорасда кўчирилган «Девон» нусхаси ҳам сақланади. Ғазаллар охири, 101 варақда колофон берилиб, «...навоб Зебунисо бегим мутахаллус Махфий бинти Аврангзеб Муҳаммад Муҳиюддин Оламгир подшоҳ...» сўзлари ёзилган. Калькуттадаги Осиеъ жамиятида сақланаётган Зебунисо девонининг юқорида қайд этилган 1808 йилги кўчирилган нусхаси охирида инглиз тадқиқотчиларининг бири қуйидаги сўзларни ёзиб қолдирган: «Тўпلام 1703 йили қазо қилган Махфий тахаллуси билан ижод этган Аврангзебнинг қизи Зебунисо шеърларидан тасниф этилган. Баъзи одамлар борки, шоира шеърларини Махфий деган бошқа бир одамники дейдилар. Бу овоза ҳақиқатдан мутлақо узоқдир».

Ҳақиқатан, ана шу мазмундаги гаплар бизда ҳам, Ҳиндистонда ҳам ора-чора кулоққа чалинади ва бу ҳақда Т. Жалолов «Ўзбек шоирлари» (1959) китобида ҳам ёзган. Мен баъзи далилларни бунга қарши қўймоқчиман: биринчидан — ўзини ҳурмат қилган, ўзини шоир ҳисоблаган ҳеч бир ижодкор ўз девонига бошқанинг асари қўшиб кўчирилишига йўл қўймайди. Ваҳоланки, Калькутта нусхаси шоира вафотидан бир йил аввал кўчирилган. Иккинчидан, Калькутта, Деҳли, Ҳайдаробод нусхалари колофонида очикдан-очиқ «...Зебунисо бегим мутахаллус ба Махфий...» деб ёзилади. Учинчидан, Калькуттадаги 1808 йил нусхасида шоиранинг тўрт сурати бор. Умуман олганда, шеърлар руҳи, услуби бир ижодкор қаламига мансублиги яққол сезилиб турибди.

Девонда ғазаллардан ташқари 2 қитъа, 1 рубоий, 1 фард, 10 қасида, 8 таржеъбанд ва 1 мухаммас бор. Зебунисо девонлари Ҳиндистоннинг бошқа кутубхоналарида ҳам сақланмоқда.

Патнадаги Худобахш кутубхонасининг ходими жаноб Маҳбуб Ҳусайн Зебунисо ҳаётига оид қуйидаги воқеани ҳикоя қилди: тахт меросхўрларини кўпайтирмаслик учун бобурийлар қизларини турмушга чиқармаганлар. Зебунисо билан Акбар II бир онанинг фарзандлари бўлиб, қиз ниҳоятда ўқимишли, катта истеъдод эгаси ва маърифатпарвар бўлган. Ҳалигача ҳинд маданияти аҳли Зебунисо бегим номини катта ҳурмат билан тилга оладилар. Золим ота Аврангзебга қарши лашкар ва қуроол билан чиққан Акбар II енгилди, шоира эса укасини ҳимоя қилади ва пировардида шоҳ — ота қаҳрига учрайди, шундан сўнг то умрининг охиригача отасининг таъқиби остида бўлиб, ўз саройидан чиқиш ҳуқуқидан маҳрум этилади. Маҳбуб Ҳусайн «Рукъаот»даги Зебунисонинг укаси Акбар IIга ёзган мактубини кўрсатиб, «хат аламга тўла», деди.

Зебунисо 1703 йили Лоҳорда вафот этган, қабртошига эса қуйидаги байлар битилган:

**Аз Зеб-ал-Нисо бегим қазо,
Ногаҳон аз нигоҳ махфий шуд.
Манбан илму фазлу ҳусну жамол,
Ҳам чу Юсуф бечоҳ Махфий шуд.
Соли тарихаш аз хирад чистам,
Гуфти хотирки моҳ махфи шуд.**

Лекин бу тарихдан шоира вафоти йили чиқмади, чоп этиш вақтида мен фойдаланган китобда бирор хатоликка йўл қўйилган бўлса ажабмас. Зебунисо ижоди ўз тадқиқотчисини кутмоқда.

Салоржанг музейи фондида 1640 йили Балхда хаттот Муҳаммад Раҳим бин Муҳаммад Турсун томонидан кўчирилган «Мажмуа» диққатимизни жалб этди. Мажмуа Юсуф Форёбий «Девон»дан бошланиб (3а — 41а варақлар), унда форсий шеърлар орасида ўзбек тилида битилган 13 шеър бор эди. Биз уларнинг суратини олдик:

Калькуттадаги Осиеъ жамияти кутубхонасида сақланаётган Комрон «Девон»нинг сурати ҳам институтимиз фондига келтирилиб, уни «Адабий мерос» журналида чоп эттирдик.

Ҳиндистоннинг Совет Итифоқидаги элчиси, СССР Фанлар академиясининг фахрий аъзоси, профессор Саид Нурул Ҳасан ҳали олимларимиз бориб кўрмаган фондлар мавжуд эканини айтди.

1986 йилнинг 28 июлида мен, Саидбек Ҳасан ва Беруний номидаги Шарқшунослик институти-

ниниг катта илмий ходими Е. А. Плякова Ҳиндистонга уч ойлик археографик илмий сафарга жўнадик. Мақсад 13 шаҳардаги фондлар билан танишиш эди. Дорилфунунлар Комиссиясининг масъул ходими жаноб Малнинг илтифоти билан биз 8 шаҳарда ишлашга ижозат олдик.

Ишни Деҳлидан бошладик. Миллий музей, Деҳли дорилфунунининг кутубхонаси, Миллий архив ва ҳаким Абдул Ҳамид Бухорийнинг шахсий фондида ишладик. Бу фондларда уч юздан ортиқ қўлёзма китобларни кўздан кечирдик. Миллий архивда бобурийларнинг Бухоро амирига хати ва умуман Урта Осиё билан иқтисодий-маданий алоқаларга оид ҳужжатларни кўрдик, уларнинг энг аҳамиятли, деб топилган олитасининг микрофильмини олишга эришдик. Архив қўлёзма фондида Фирдавсий, Низомий, Деҳлавий, Саъдий каби форс-тожик тилида ижод этган Шарқ классиклари асарларининг XVI—XIX асрларда кўчирилган қўлёзмалари мавжуд эди. Биз туркий тилдаги қўлёзмалар ҳақида сўраганимизда профессор Арура «Туркий китобларни бундан 30—35 йил аввал Калькуттадаги миллий кутубхонага жўнатганмиз», деди.

Деҳлидан Андхра-Прадеш штатининг маркази Ҳайдарободга жўнадик. Бизни Усмония университетининг қўлёзма фондидининг бошлиғи Насруллоҳон кутиб олди. Бу ерда дорилфунун кутубхонаси, Салоржанг музейи, «Саидия» кутубхонаси ва Шарқ қўлёзмалари миллий институтида иш олиб бордик.

Дорилфунун кутубхонасида китоблар рўйхати йўқлигидан юзлаб қўлёзмаларни кўриб чиқишга тўғри келди ва «Лисон ут-тайр»нинг Навоий тирикчилигида Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган нусхаси, XVII—XVIII асрларда яшаб ижод этган туркигўй шоира Жоҳиланинг мўъжаз девони, XVII асрда Ҳиндистонда тузилган ўзбек тили грамматикаси микрофильми олинди. Бу ерда Форобийнинг «Муғоби сибъён» (1109 й) ва «Софии ал-фусус» асарлари қўлёзмалари борлиги аниқланди.

Салоржанг музей фонди Юсуфхон Салоржангнинг шахсий кутубхонаси бўлган, у Ҳиндистондаги энг бой қўлёзма фондларидан биридир. Унинг вафотидан сўнг Ж. Нерунинг курсатмасига биноан кутубхона давлат мулкига айлантирилган. Ҳофиз Хоразмий девонининг қўлёзмаси ҳам шу ердан топилган эди. Энди бу ерда буюк олим Улуғбекнинг ўз қўли билан кўчирилган фалакиёт ҳақидаги «Зижи жадиди Султоний» рисоласи нусхаси топилди. Китоб икки қисмдан иборат бўлиб, 1 б саҳифадан 121 а саҳифагача алломанинг устози Абдурахмон Сўфийнинг илми нуҷум ҳақидаги рисоласи, 121 б. дан 202 б саҳифагача «Зижи жадиди Султоний» ўрин олган. 202 б варақда колофон бўлиб, унда «катаба ва рақами Улуғбек бин Шоҳруҳ бин Темур Кўрагон, фи сана дум» сўзлари ёзилган. Китобнинг ҳар иккала қисми бир қўлда кўчирилган. «Зиж»нинг микрофильмини олишга муваффақ бўлдик. Мазкур фондда ибн Синонинг момақалди роқ ва чақмоқ ҳақидаги «Китобу фи радди барқ» (1254 й.) асари ҳам бор экан.

Музейнинг миниатюрага бағишланган залида «Мўғул ҳокими хатотга ёздирмоқда» деб аталган расм менинг диққатимни ўзига жалб этди, чунки унда Бобур тасвирланган эди. Шу даврга-ча маълум бўлган Бобур суратлари ҳинд рассомлари томонидан ишланган бўлса, бу расм Урта Осиё рассомлари услубида чизилган эди. Расмда гиламчага бўёқ берилган, чинор барглари ва олов унчалик бўялмаган, қолган қисми эса қаламда чизилганича қолиб кетган. Тоғ этагида, чинор тагида кичик гиламда Бобур ўтирипти, ёшлик вақти, одми қийинган. Бошида қалпоқ, устига кичик салла ўраб, жиға санчилган. Дарахт ортидан туриб бир бола уни елпимоқда. Бобур олдида кўзойнак таққан кексароқ бир одам ёзув билан банд. Унинг олдида қоғоз, жилд, қайчи ва сиёҳдон бор. Чамаси, гиламчада ўлтирган одамнинг айтганларини хатот қоғозга туширмоқда. Олд қисмда икки ўсирийн тасвирланган, бири пиёлага ширбат қуймоқда, иккинчиси ов қилинган қушни пиширишга тайёрламоқда, олов ҳам тайёр. Ута камтарона шароит тасвирланган. Тоғдан сув оқиб тушмоқда, тоғ устида эса арҳар кўринади. Манзара Самарқанд билан Китоб ўртасидаги довонни эслатади. Фикримизча, расмда Самарқандни Шайбоний босиб олгандан сўнг дарбадарликда сарсон бўлиб юрган Бобур ҳаёти акс этган. Салоржанг музейининг директори расмни чоп эттирмаслик шарти билан фото нусхасини менга тортиқ қилди.

Саидия кутубхонасида Ибн Сино «Ал-Қонун»нинг XIII—XIV асрларда кўчирилган тўлиқ нусхаси, 1541 йили Навоийнинг Бухорода кўчирилган терма девони борлиги аниқланди.

Асофия кутубхонаси асосида Шарқ қўлёзмалари тадқиқоти миллий институти ташкил этилган бўлиб, у ерда Навоийнинг XV асрда кўчирилган икки терма девони, «Қуллиёт» деб аталган асарлари мажмуаси, «Фарҳанги туркий» (1115 варақ), XVII асрда Ҳиндистонда тайёрланган туркий-форсий луғат ва XVIII—XIX асрларда китобат этилган «Ашъори туркий» (551 варақ) каби асарлар мавжудлиги аниқланди. Афсуски, уларнинг на микрофильми, на ксеро нусхасини олишга директор жаноблари Нарасимха Рао рухсат бермади.

Бомбайга боришдан мақсад Кома номидаги Шарқшунослик институтида «Авесто»нинг яхши сақланган тўлиқ нусхаси микрофильмини олиш эди. «Авесто» Урта Осиё халқлари яратган энг қадимий ёзма ёдгорлик бўлиб, Беруний хабар беришича, унинг энг қадимий тўлиқ «ун икки минг қорамол терисига олтин суви билан ёзилган нусхасини Искандар Юнонистонга олиб кетган, керакли жойларини таржима қилдириб, кейин куйдирган».

Кома институти зардўштийлар¹ жамоасининг маданий маркази бўлиб, пулдор зардўштийлар маблағи асосида ишларкан. «Авесто» нусхасини рухсатсиз ололмайсиз, бошқа қўлёзма ва босма китоблардан истаганча фойдаланишингиз мумкин, дейишди бизга институт олимлари. Институт кутубхонасида ишлаб, номаълум шоирнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг 1676 йилда кўчирилган, форс тилидаги «Урта Осиё халқларининг исломгача бўлган афсона ва асотирлари» (46 варақ) ксеро нусхасини олишга муваффақ бўлдик. «Авесто»ни фақат курсатишга ижозат беришди. Китоб чарм муқовада, 1615 йили парфиёна ёзувида кўчирилган, 672 бет, яхши сақланган. Қилган илтимосларимиз ва олиб борган соғғаларимиз ҳам ёрдам бермади. Бунинг сабабини сўраганимизда: «Йилдан-йилга сафимиз камайиб бормоқда. Одамлар муқаддас китобимизни олиб, бизга қарши курашда индан фойдаланмоқдалар», деб жавоб беришди.

¹ Урта Осиё, Озарбойжон ва Эрон халқлари исломдан аввал зардўштийлик (оташпарастлик) динига мансуб бўлганлар. Халқнинг бир қисми араб босқинчиларидан қочиб аввал Эрон, кейинчалик Ҳиндистонга бослана топганлар. Ҳозирги кунда оташпарастларнинг аксарияти Оллоҳобод ва Бомбайда яшайдилар.

Марҳум устоз Ҳамид Сулаймон Жайпурда бўлганларида Махоража саройидаги қўлёзмаларни уч кунгача турли баҳоналар билан у кишига кўрсатмаган эдилар. Омадимиз келадими-йўқми, деб биз Ражастан штатининг маркази Жайпурга бордик. Жайпур дорилфунунининг ходими бизни махоража Савай Ман Сингх II нинг саройи Путихонага олиб борди. Музей директори жаноб Ашок Кумар Дас бизни самимий кутиб олди. Мен унга «Амир Хусрав Деҳлавий асарларига ишланган расмлар» альбомини тақдим этдим. Совғамиз қўл келиб, у киши домлага очмаган сандиқларини бизга очиб кўрсатди. Афсуски, Беруний, ибн Сино, Улуғбек, Фирдавсий, Низомий каби улуғларнинг сўнги даврларда кўчирилган асарларидан бошқа арзигулик бирор нарса топмадик. Лекин музейда бобурийларга оид турли-туман буюмлар бор экан (Бобур томонидан Ҳиротда Бюртиририлиб тўқиттирилган бир хил ҳажмдаги жуда катта иккита гилам, мўъжаз расмлар ва ҳ. к.). Шаҳар марказида, Путихона ёнида тикланган расадхонанинг яхши сақланган иншоотлари бор экан, бу расадхона жаноб Кумар Даснинг айтишича, Самарқанддаги Улуғбек расадхонаси режаси асосида кичрайтириб қурилган экан.

Жаноб Нурул Ҳасаннинг маслаҳати билан Тонк шаҳаридаги араб ва форс қўлёзмалари илмий текшириш институтига бордик. Институт Тонк навоби (ҳокими) саройида жойлашган бўлиб, у кишининг авлоди Шавкат Алихон ўз кутубхонасини давлат ихтиёрига ўтказиб, институт ташкил этган экан. Институт фондидаги ўн бир минг қўлёзма орасидан ўзбек тилида биронта ҳам китоб топмадик. 12 ходими бўлган ушбу институт ўз нашриёти ва босмахонаси ҳамда ҳусни хат мактабига эга экан. Кутубхона, музей ходимлари билан учрашиб, мамлакатимизда шарқшунослик фани ва унинг олдида турган вазифалар, олий ва ўрта таълим, умуман совет кишиларининг ҳаёти ҳақида маърузалар ўқидик.

Калькуттага боришимиздан аввал Ғарбий Бенгалия штатининг губернатори жаноб Нурул Ҳасан дорилфунун, миллий кутубхона ва бошқа жойларга расмий хат йўллаб, бизга ёрдам беришларини сўраган экан. Бу шаҳарда ҳамма ишимиз ўнгидан келди, ҳеч бир илтимосимиз рад этилмади.

Дорилфунун кутубхонасида ҳамма шарқ қўлёзмалари иккита шкафта сақланаркан. Афсуски, ҳар иккала шкафта ҳам арзигулик бирор нарса чиқмади.

Осиё җамияти 1830 йили инглиз шарқшунослари томонидан ташкил этилган бўлиб, бой илмий аъёна ва катта қўлёзма фондига эга. Афсуски, бу ердаги энг ноёб китоблар мустамлакачилар томонидан Буюк Британияга олиб кетилган экан. Осиё җамияти қўлёзмалари В. Иванов томонидан тавсиф этилган бўлиб, уч жилди аввал, 20—30-йилларда, тўртинчиси эса 1985 йилда нашр қилинган. Китоблар рўйхати мавжуд бўлганидан ишимиз анча тезлашди. Осиё җамиятида сақланаётган «Тарихи салотини Чигафойини Урта Осиё тарихи бўлса керак, деб ўйлаган эдик, аксинча, воқеалар Темурдан бошланиб, Урта Осиёга қисқа ўрин берилиб, асосий диққат Ҳиндистондаги бобурийлар салтанати, айниқса, Акбардан кейинги воқеаларга қаратилган экан. Бу ерда Алишер Навоийнинг 1566 йили Ҳиротда китобат этилган терма девони ва «Ҳасойим ул-муҳаббат» (XVI асрда кўчирилган куллиётдан ажратиб олиб муқова қилинган) қўлёзмалари ҳам сақланади. Осиё җамиятининг айниқса, икки қўлёзмаси диққатимизни жалб этди: бири Бохоуддин Ҳасан Хожа Нақибул Ашраф Бухорийнинг 1566 йили Бухорода яратилган «Музаққир ул-аҳбор» тазкираси бўлиб, унда Навоийдан кейин то 1566 йилгача Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаган 253 форсигўй ва туркигўй шоирлар ҳақида маълумот берилади (154 varaқ). Афсуски, қўлёзма яхши сақланмаган, қурт еган, доғ босган ва хати анча хиралашган. Иккинчиси Шаҳобиддин Абдуллоҳ бин Муҳаммад ал-Марварди Кирмоний томонидан тузилган форсий хатлар мажмуаси — «Афшои Марварид» бўлди. Марварди Навоий замонида Ҳиротда яшаган. Хатлар охирида «фатҳнома» деган назм ва наср аралаш форс тилидаги асар ҳам берилган, унинг сўнггида 890—1485 санаси бор. Энг охириги хат остига «12 жумадил соний 906», яъни 3 январь 1501 йил санаси қўйилган. Тўпلامда Мирак Қосим Садр, Абу Наср Майхона, Сайид Абу Тойиб Баклоний, Ҳирот қозиси Сайид Ихтиёриддин Ҳасан, Султон Али Мухташиб, Бадрий мадрасасининг мударриси Садриддин Иброҳим, Ғиссиддин Муҳаммад Деҳдор Тархон, Шамсиддин Али Мунши, Шужоиддин Муҳаммад Бурундик Барлос, шоир Али, шоир Сайфий, Султон Искандар Мирзо, Султон Ҳусайн, Рустамбек Оқ Қуюнли, Ёқуббек Оқ Қуюнли, Баёзид II, Жомий, Жалолиддин Абу Саид Туроний сингариларнинг номлари, Навоийнинг Султон Ҳусайн, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор, шоир Замонийга ёзган мактублари жамланган. Хатлар ўша даврни ўрганишда қимматли манба ўринини ўтайди. Афсуски, бу китоб ҳам ёмон сақланган, қоғозларини моғор босган, varaқлари синиб, тўкилиб кетаётир, баъзи жойлари 1851 йилда хунук Ҳиндистон шикастий хати билан тикланган, уни ўқиш жуда мушкул бўлди. Ҳар қанча кийинчилик бўлса-да, Осиё җамиятидаги ҳар иккала қўлёзманинг микрофильми олинди.

Деҳлидан юборилган туркий қўлёзмаларни излаб Миллий кутубхонага бордик. Кутубхона директори жаноб профессор Асин Дас Гупта яхши кутиб олди, ходимларига биз учун ҳамма нарсани муҳайё этишни тайинлади. Лекин директор ҳам, ходимлар ҳам Деҳлидан юборилган туркий қўлёзмалардан беҳабар эканлар. Эртасига эски ходимлардан сўраб-сориштириб ўттизга яқин туркий китобларни келтиришди. Бу китобларни Шарқий Туркистондан инглизлар XX аср бошларида олиб келишган экан. Уларнинг бир қанчаси Навоий шеърларидан тузилган литографик китоблар бўлиб, қўлёзмалар орасида Мулло Темурнинг 1505 йили кўчирилган ахлоққа оид икки рисоласи, XVI асрда китобат этилган Навоий мажмуаси ва XIX аср Пскент тарихи, ҳикоятлар тўплами, Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асари бор эди.

Яна бир қўлёзма диққатимизни жалб этди. Қалингина китобнинг биринчи саҳифасига қизил сиёҳда «Фарғона замин Ҳўқанд шаҳрига қарагон фискаглик Муҳаммад Яқуббек Қўшбегилик мансаби бо равон тўрт йил тўрт ой тўқуз кун подшоҳ бўлгон Оталиқ Ғозийнинг қилғон ғазотларининг баёнидурлар» сўзлари йирик, хунук хат билан ёзилган эди. Китобда тарих, колофон йўқ, лекин мазмунидан келиб, чиқиб, асар Қўқон хонлигига қарам бўлган Пскентнинг XIX аср ўрталаридаги тарихи бўлса керак, деган хулосага келдик ва микрофильмини олдик.

Боришимиз зарур бўлган охириги нуқта Биҳар штатининг маркази Патна шаҳри эди. Патнада Худобахш номидаги халқ кутубхонаси бўлиб, бой қўлёзма фондига эга. Кутубхона директори доктор Обид Ризо Бедор домла Ҳамид Сулаймоннинг дўсти бўлиб, 1984 йили Тошкентга келганида Қўлёзмалар институти ва бизнинг уйда меҳмон ҳам бўлган эди. Энди у киши бизни самимият билан кутиб олди. Кутубхона ходимлари биз учун дам олиш кунларисиз ишлади.

Худобахш кутубхонаси китоблари рўйхатида ўзбек тилининг уч жилдлик изоҳли луғати бор дейилган эди. Китоб билан танишиш, асар луғат эмас, балки усмонли турк тилидаги «Таржима тарих ақид ал-жаҳон Айни» эканлигини кўрсатди. Воқеа халифалар тарихидан бошланиб, Чингиз юришлари билан тугалланади. Патнага боришдан мақсад луғатни олиш эди, аммо бу ниятимиз пучга чиқди.

Мазкур кутубхонада Берунийнинг устози Абу Наср Мансур ибн Ироқий тасниф этиб, шогирди-га юборган «Ал рисола фи усул ал расад» мажмуаси, Абу Насрнинг «Рисолату фи бароҳин аъмоли жадвали ат тақвим фи зижжи Ҳабаши ал Ҳосиб» асари ва яна 14 рисоласи, Абу Жаъфар Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг «Рисолату фи истхирожи тарихи алёҳуд ва иъёдхум» асари, Берунийнинг «Афрод ал-мақол фи ал-мароли зилол», «Рисолату фи ашколи ол ҳандаси», «Тамҳиду ал Муस्ताқир фи таҳқиқи маъний ал мамар», «Рисолату фи истихроҳож ал автор фи ал доирати» рисоалари ва яна бошқа олимларнинг асарлари бор эди. Кутубхонада Ибн Синонинг XVII—XIX асрларда кўчирилган кичик-кичик рисоалари, Форобий, Хоразмий, Форёбий, Беруний каби алломаларнинг анчагина асарлари ҳам бор.

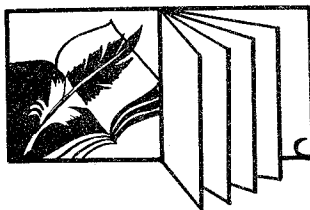
«Руқъаоти мутафарақа» икки жилдан иборат бўлиб, XVII асрда Ҳайдарободда кўчирилган. Унда Абул Фазл, Акбар, Шоҳруҳ, Исмоил Сафавий, Темур Султон Ҳусайн, Тахмасп, Абдуллахон кабиларнинг хатлари жамланган. Фикримизча хатлар ўша даврни ўрганишда қимматли манба бўла олади.

Ҳиндистоннинг биз ишлаган деярлик ҳамма фондларида Алишер Навоий асарлари қўлёзмаларини учратдик. Худобахш кутубхонасида ҳам Султон Али Машҳадий кўчирган «Наводир уш-шабоб»нинг ажойиб қўлёзмаси сақланмоқда. Бу буюк шоир асарлари жаҳонда қанчалик кенг тарқалгани ва мутафаккирнинг гуманистик ғоялари халқлар орзу-умидларига ҳамоҳанглигининг яна бир исботи эди.

Ҳиндистонда сақланаётган қўлёзмалар устида ишлашга рухсат олиш анча қийин. Профессор Ҳамид Сулаймон ўрнатган дўстона алоқа, мен ва С. Ҳасаннинг шахсан таниш бўлганимиз туфайли ишимиз бироз ўнгидан келди.

Ҳиндистоннинг иссиқ ва нам иқлими қўлёзма китобларга ёмон таъсир этади, афсуски, маданиятимизнинг ажойиб намуналари, айниқса, Навоий даврида Ҳиротда, XVI асрда Бухорода ишланган миниатюралар, кўзни яйратадиган бадий безакли китоблар яхши сақланмаганидан нобуд бўлмоқда. Фақат Худобахш кутубхонаси бундан мустасно, у ерда таъмирлаш, сақлаш ишлари яхши йўлга қўйилган.

Биз ўлкамиз тарихига оид фақат Ҳиндистондаги қўлёзмалар хусусида фикр юритдик. Афсуски, бизга қўшни бўлган Мўғулистон, Хитой, Афғонистон, Покистон, араб ва бошқа мамлакатларда қанча, қандай қўлёзмалар бор, бу ҳақда тўлиқ маълумотга эга эмасмиз. Ҳиндистонга уюштирилган тўрт илмий сафаримиз натижасидан чиқадиған хулоса шуки, халқ тарихи акс этган, халқ маънавий бойлиги бўлган барча қўлёзмаларни жиддий ўрганишга киришиш пайти келди.

Саҳифа филология фанлари доктори,
профессор Бегали Қосимов таҳрири
остида чоп этилаётир.

Котиб

(1858—1933)

XIX асрнинг охири — XX асрнинг бош-ларидаги Тошкентда ушбу таҳаллус билан икки шоир яшаб, ижод этган. Сизга икки шеърини тақдим этаётганимиз Пирмуҳаммад Турсунмуҳаммад ўғли Себзор даҳасида, Калковуз суви бўйидаги маҳаллалардан бирида бўзчи оиласида туғилган. Эски мактабдан сўнг дастлаб «Бекларбеги» мадрасасида, кейинроқ эса Бухорода ўқиган. Уша ёқда «хатми кутуб» қилиб келган. Қозилик қилган, муфтий, аълам бўлган.

75 ёшида Кадуобод (Қорасарой) маҳалласидаги ҳовлисида вафот этган. Девон тузгани маълум эмас. Уша давр баёзларида шеърлари учрайди. Мўминжон-Тошқин «Тошкент шоирлари» қўлёзмасида у ҳақда маълумот беради, шеърларидан намуналар келтиради.

Иккинчи «Котиб» таҳаллусли шахс — Шоислом Шоҳмуҳаммад ўғли (1882—1941) ҳақидаги маълумот А. Муродовнинг «Урта Осиё хаттотлик санъати тарихидан» китобида учрайди ва унинг асосан китобат — котиблик билан тирикчилик ўтказгани маълум бўлади.

Пирмуҳаммад Котиб ҳақидаги маълумотлар ва унинг мазкур шеърлари Мўминжон-Тошқиннинг юқорида қайд этилган қўлёзмасидан олинди.

Юлдуз илми

*Котиб уммиди дуолар бағдида
Айтадур аҳбобларга арзу ҳол.
Соли мавлудим «наку ахтар»¹ эди,
Бўлди шуғлам юлдуз илмига камол.
Ёлаҳу-л-ҳамду лаҳуш-шукру-с-сано²
Мақсадимга ноил этди зулжалол.
Офтобу Ою Ер авзоини
Айтадурман, яхшилаб ёдингга ол.
Катталикда ҳар учавдур бир насақ.
Шунчалик Ер онлара монанди ҳол.
Етмиш учдур Шамс, етмиш бир Қамар,
Етмиш икки донг ери Ерға мисол.
Ҳеч бири қилмас бирига эҳтиёж,
Ҳар қаю ўз марказида баркамол.
Офтоб ўлса зиё, Ой нур эрур,
Қопқора Ер ўртага кирмоқ муҳол.
Чунки тўртинчи самода Офтоб,
Ой учинчида эрур Бадру Ҳилол.
Ҳар кун от бирла саккиз тош юран
Юз йили комилда етса, эҳтимол.
Уртада Ер айламак хайлулоти,
Бир абас сўздур эрур фосид хаёл.
Асрлар боши Ҳамал Шамсу Қамар
Айлаюр бир-бирига арзу висол.
Сўнгера ҳар кун қирқ икки-қирқ уч минут
Ифтироқ айлар икав ҳар маҳу сол.
Ой хасуфи ҳам касуфи Офтоб
Ҳар йили жарён қилур беихтилол.
Ер тадохул қилмаса, боис начук,
Айтаман, тавфиқ берса, ҳақ таол.
Офтобу Ой ароси икки йил,
Ер узок, онларга етмиш икки йил.*

Мухаммас

*Неча фурсатдирки, ишқинг кўнгулма топмиш қарор,
Етмайин васлингга доим йиғлағумдур зор-зор,
Қошки бўлса мўяссар ташриф этсанг ихтиёр,
Нақди умрум айлағумдур нахли қаддинга нисор,
Айланай, жоним тасаддуқ, қилмағайсан ҳеч ор.*

*Қоматинг кўргач, қаю одам топар ўздин хабар:
Ҳуш қолмас илтифот ила агар солсанг назар,
Мен каби ошиқларингдан қилмағил, жоно, ҳазар,*

¹ Маъноси: яхшилик юлдузи, абжад ҳисобида 1277 ҳижрий (1858 мелодий) чиқади.

² Унга ҳамд бўлсин! Шукру сано бўлсин унга!

Қайда етган домани гулға тикандин бир зарар,
Ҳар қачон гул мўғтабарликда эрур ҳам хор-хор.

Ёдима келгач хаёлинг рўз бўлғай мисли кеч,
Тўлғониб янчган илондек айлағайман тобу печ,
Бўлса имкон васлинг истарман, агар келса қилич,
Йиғламаймۇ бўлмаса васлинг муяссар манга ҳеч,
Бизни манзур айламай, ағёрим этсанг эътибор.

Холи айлаб фурсати аҳволима қилғил нигоҳ,
Ишқ ўтига мубтало бўлгон кишида не гуноҳ,
Эй нигоро фурқатингдин бўлди аҳволим табоҳ,
Хун ўлбўдур гунча янглиғ бағрим ичра таҳ-батаҳ,
Етса васлингни насими топгай эрдим интишор.

Улфатим дарду алам, ғамдур, эрур бағрим кабоб,
Йиғлағай ошўфта аҳволимга барча шайху шоб,
Раҳм қилмай не учунким мунча айларсан итоб,
Офати даврон экансан, айладинг ҳолим хароб,
Қолмади ҳажрингда манда эмди таскину виқор.

Номи зикрингни қилурман зикр ўрнига сиеқ,¹
Ҳам хаёлим ичра доим суратинг рўзи фиरोқ,
Бу жаҳон зебосида йўқ сандаги қошу қабоқ,
Найлайин, Котиб, етўшди устухонимга пичоқ,
Арз қилдим йўқни йўқ қилмоқ, ғаразда борни — бор.

Музтариб

(1858—1944)

Қосимхонтўра Музтариб Тошкентнинг Қаландархона маҳалласида эшон оиласида туғилган. Отаси Сайфиддинхонтўра Тошкент қаландарларининг пири бўлган экан. Юсуф Сарёмий (1840—1912), Тошхўжа Асирий (1864—1915), Каримбек Камий (1865—1922), Саидахмад Васлий (1870—1925), Ҳайбатулло Хислат (1880—1945) каби шоирлар уларникида тез-тез йиғилиб туришган. Сайфиддинхонтўра-нинг шеърга майли баланд бўлган. Узи ҳам машқ қилган. Мўминжон-Тошқин «Тошкент шоирлари» қўлёзмасида Музтарибнинг Каримбек Камийга моддий жиҳатдан қарашиб турганлигини маълум қилади.

Шеър ва ғазаллари тарқоқ, девон тузгани маълум эмас. «Қосим девона» имзоси билан ҳам ғазаллар ёзган.

Қуйидаги икки шеърнинг бири Мўминжон-Тошқин қўлёзмасидан, иккинчиси Абдулхамидқори Жалолободийнинг 1911 йилда Яковлев тошбосмасида чоп этилган «Баёз»идан олинди.

* * *

Сайри гулшан этгали келди гўзал бир маҳжабин,
Гунчалар хандон ўлуб, авсофина очди лабин.
Сарвдек қомат чекиб, товусдек айлаб хиром,
Этди саҳни гулситонин гўйиё хулди барин.
Субҳ кўргач оҳ уруб, чоки гирибон айлади,
Бенгзади ўзни кўруб, гулгун қабо пироханин.
Етти чархинг чуйрулуб боштин нисор этмак учун
Лаълу ёқут ўрнича сочди бу дурри кавкабин.
Шамс буржидин чиқиб, арзи жамол айлаб салом,
Қилди бадранг Мағрибистонда суриб ерга жабин...
Зот билмам гўйиё андин зуҳур битмиш сифот
Партави эман дарахтина тушан ул нурдин.
Чун ғизоли кўзлари ишқ аҳлини қилмиш асир,
Бул ажаб, ушшоқлар сайёд ўлуб этмиш камин.
Мавжи тўфони ҳаводисдин эгам қилсун амон,
Сақлағай ул доми гирдоби бало қўллобидин.
Кўз кирғоғи бирла боққач гўйиё бўлдим асир,
Бир ишорат етти жона захми мужгон тиридин.
Солид бўйинумга у дам зуннори кофир гисусин,
Бир мусулмон ўғлича бу тарз зулм этмак надин.
Билмадим бу тушмидир, ё хоб, билмам, ё хаёл,
Кўз очиб кўрдим нигоримни асар йўқ боридин.
Ишқа содиқ ўлса ҳар ким нангу номус истамас,
Гар муяссар ўлса, ор этмас эдим побусидин.
Музтариб Яъқубдек байтул хазондур қулбаси,
Кош ул Юсуф мисолим кўзга сурсам доманин.

¹ Санамоқ.

Жисм бўлуб ҳурлиқо, ялло,
 Бўлди қизиқ базми саро ялло.
 Кўкка чиқуб нолаи танбур, чанг,
 Уйнашадур қоши қаро, ялло.
 Ринд харобати бўлуб шайх эдуб
 Вирди дуо зикру сано, ялло.
 Базм элиға дарду бало юзланиб,
 Оҳанг этуб жавру жафо, ялло.
 Садр боруб, ё раб, ўқуб тантана,
 Биз деюбон ялли яло, ялло.
 Нағма била мутриб эдуб тарона,
 Соқи сунуб жоми сабо, ялло.
 Қўлларини белға тутиб ноз ила
 Бир-бириға қилди имо, ялло.
 Бўлди ҳақо, ишқ била нағмасанж,
 Рост қилуб нағма-наво ялло.
 Бадр кўруб мажлис аро дилбари,
 Бўлди қамар қадди дуто, ялло.
 Қосими девонани мажруҳ этуб,
 Қўлларини қилди ҳино, ялло.

Тошхўжа Асирий

(1864—1915)

Хўжандлик. Косиб оиласида туғилган. Кўқонда машхур «Хо-ким ойим» мадрасасида ўқиган. Муқимий бош бўлган Кўқон адабий ҳаракатчилиги билан яқиндан танишган. Хислат Тошкандий, Ажзий Самарқандий билан адабий ҳамкорлик қилгани, бир-бирлари асарларига назиралар ёзишгани маълум. Асарлари ўзбек ва тожик тилларида ёзилган.

Душанбеда асарлари босилиб чиққан, ҳаёти ва ижоди ҳақида тадқиқотлар ҳам бор.

Қуйидаги шеъри 1912 йилда Тошкентда чоп этилган «Баёзи муҳалло» дан олинди.

Мавлоно Асирий Хўжандий жанобларидин Хислат эшон Тошкандийға тақдим саломи ба тарийқи қасида

Хислато, мажмуи ёру ошноларни сўранг,
 Барчаға биздин дуо айтинг, ағоларни сўранг.
 Биздин айланг зумраи аҳбоба тавзии калом,
 Лойиқи васфу сазовори саноларни сўранг.
 Қилсангиз сайри мадорис бирла азми хонақоҳ
 Олими қудсисяр зухд интимоларни сўранг.
 Сўфийи софи тавийят, муттақийи ҳақсипос,
 Орифи урфон манокўб, авлиёларни сўранг.
 Гарчи билмаймиз ҳануз аҳволини, кимдур Камий,
 Лек шоирликда машхуру валоларни сўранг.
 Нолаи ушшоқдур ҳар машқининг зиру бами
 Тўйчийи тўтинағам булбул наволарни сўранг.
 Баъди таблиғи салому тўҳфайи арзу ниёз,
 Киприки нозофарин, қоши қароларни сўранг.
 Гар ҳуло тақса сочи шаммомаи сунбулфириб,
 Ва-р қиё боқса кўзи нарғисраболарни сўранг.
 Қимки раҳмат кўз билан боқса бизимдек зорға,
 Дийдаси оҳунасақ, чашми сиёларни сўранг.
 Қайси мажлис ичра ёд ўлса бизим авсофимиз,
 Хушсухан, ширинбаён, нозик адоларни сўранг.
 Ғойибона кимса изҳор этса, арзи эътиқод,
 Хоҳи хайли ағниё, хоҳи гадоларни сўранг.
 Хирмани гулдек қизил рухсораларни ёдида,
 Ранги сарғайган самондек қаҳраболарни сўранг.
 Сарвиқоматларни ҳижрониди қадди дол ўлан
 Пири маҳруми асо, қадди дутолларни сўранг.
 Шаҳрингизда, алғараз, ҳарқанча бўлса аҳли фазл,
 Биздин иброси ниёз айланг, расоларни сўранг.
 Биз каби жисми мусибат тобасинда доғ ўлан,
 Нури чашминдан жудо, соҳиб азоларни сўранг.
 Қолмасун ҳеч ким Асирийдек фаромуши хаёл,
 Гўшаи хилватгузин, саҳви низоларни сўранг.

Зиё Бунёдов,

Озарбойжон ССР ФА академиги

ЎРТА ОСИЁ МИРОБЛАРИНИНГ СУДИ

Оролни қуритган, Каспийни «қут-
қараётган» СССР Госплани, СССР ме-
лиорация Министрлиги, СССР гидро-
метеорология Комитети ва бошқа
Аганбекянлар диққатига ¹

1928 йилнинг баҳорида, Тошкентда бўлиб ўтган Ўрта Осиё сув ходимларининг суд жараёни фавқулодда ноёб ҳодиса ҳисобланади. Айни «ноёб ҳодиса» — экологик жиноятлар олтмиш йилдан сўнг яна рўй берди... Уша судда шу даврдаги Ўрта Осиё сув иншоотларининг қурилишидаги шундай салбий жиҳатлар фош қилинган эдики, бу ҳақда ҳанузгача эсланади ва гапирилади, чунки ундан етган маънавий зарар жуда улкан миқдорни ташкил этган эди. «Правда Востока» газетаси ўша пайтда ўз ўқувчиларини сув ҳўжалиги ходимлари иши «Шахтинск иши»га ўхшамаслигига ишонтирган эди. Албатта, бу икки ишни қиёслаб ўтириш шарт эмас, чунки Тошкентда судланганларнинг Шахтинскдагилардан асосий фарқи шунда эдики, Ўрта Осиё сув ҳўжаликлариде на чет эллик мутахассислар, на хусусий корхона эгалари бор эди. Шунга қарамай, давлат айбловчиси Кондурушкин Ўрта Осиё «мироб»ларининг ишида «босқинчилик, зараркунандалик ва саботаж»нинг барча қонуний белгилари бор эканлигини исботлаган эди. Бунинг устига, СССР Госплани Сув Секцияси раҳбарлари Новацци, Кениг, Цейдлер ва Ризенкамфларнинг Ўрта Осиё, Ўзбекистон ва Туркменистон Сув бошқармаси бошлиқлари коммунистлар Рикунув, Прохоров ва Мор билан бирга тўла планлаштирилган ва техникавий ҳамкорликда ривожланган фаолиятлари ҳақида гапирар экан, прокурор Кондурушкин шундай даҳшатли сўзларни тилга олади: «Жамулжамиде, биз ташкилий қаршилиққа, устамонлар фитнасига дуч келиб турибмиз».

Рикунув, Прохоров ва Мор ҳақида «Правда Востока» қуйидагиларни ёзган эди: «Партия сув ҳўжалиги органларининг раҳбарлик ишларига тасодифий кишиларни эмас, балки инқилобий курашларда чиниққан, маълум синфий таълим мактабини ўтаган одамлардан танлаб қўйган эди. Рикунув, Прохоров ва Морлар ёмон ходимлар эмасди...»

«Правда Востока»нинг гувоҳлик беришича, мана шу «танлаб қўйилган» ходимлар «планли иш ўрнига юлғучлик билан шўғулландилар, сув ҳўжалиги ишларини йўлга қўйиш ўрнига фақат барбод қилдилар».

Давлат айбловчиси «танлаб қўйилган» ходимлар ичидан «бошқаларга нисбатан тозароқ бўлганлиги учун» Ўзбекистон сув ҳўжалиги бошлиғи Прохоровни ажратиб кўрсатади. Ҳатто мана шу «танлаб қўйилган раҳбарлар ичидаги тозароқ» одамни ҳам прокурор... игуменлар ² билан қиёслайди. Прохоровнинг фарқи шунда эдики, ўша йилларда кўкларга кўтариб мақталган ер ислохоти унинг қўлида «икона» (бут) бўлиб хизмат қилган эди. Давлат айбловчиси ўша нутқида ВКП(б) МК Ўрта Осиё Бюроси шу пайтгача яшириб келган нарсани, чунончи — ақлга сиғмайдиган даражадаги суистеъмолчиликни ҳам фош қилган эди.

«Конкрет суистеъмолчиликни ва тартибсизликни ер ислохоти панасига яшириш мумкин эмас. Ишчиларнинг (уларнинг кўпчилиги ҳўжжатларга бармоқ босадиган саводсиз дехқонлар эди) алданганликларини, чув туширилганликларини шу йўл билан яшириш мумкин эмас. Сохта ҳисобларни, қалбакиликларни ва ғирт ўғриликни шу йўл билан яшириш мумкин эмас...» — дейди прокурор.

Гувоҳ инженер Крутиков сўзларидан биз, бир Прохоровгина эмас, бошқаларга ҳам «икона»

¹ Бу мақолани ёзишда «Правда Востока» газетасида босилган (февраль-март, 1928 й.) «Ўрта Осиёдаги мироблар иши» дейилган суд жараёнига оид манбалардан фойдаланилди (муаллиф).

² Игумень — эрлар монастри бошлиғи, тақводор маъносиде.

бўлиб хизмат қилган мазкур ер ислоҳоти учун икки миллион (чала қолган ишларга яна бир миллион мўлжалланган) сўм пул сарфланганлигини билиб оламиз.

«Мироблар» иши бўйича манбалар батафсил ўрганилгач, Республика Халқ Комиссарлиги Ирригация Комитети (РКИ НК) Коллегияси 1927 йил 3 мартда «Ўрта Осиё сув ҳўжалигидаги ўтакетган тартибсизликлар ҳақида» қарор чиқарганида, судланувчилар жуда қаттиқ эътироз билдиришди. Рикунов РКИ қарорини «разилона тўхмат, демагогия ва жирканч томоша» деб атади. Рикуновнинг Туркман сув ҳўжалигидаги ҳамкасабаси Шаров, РКИнинг штатлари 50 фоиз қисқартириш бўйича таклифига ҳақиқий саботаж билан жавоб қайтарди: «Штатлар 50 фоиз қисқартирилар экан, Туркман сув ҳўжалиги ҳам пахта экиладиган майдонларнинг сув таъминотини 50 фоизга қисқартиради.»

Қарийб бир йиллик синчиклаб текширувдан сўнг сув ходимларининг иши судда кўриб чиқиш учун юборилди. Тергов материаллари салкам 50 томни ташкил этган, айблов фикри эса майда босмада ёзилган 162 саҳифада баён қилинган эди. Иш Тошкентда бўлиб ўтган СССР Олий Судининг сайёр сессиясида беш ҳафта мобайнида кўриб чиқилди. Суддаги қора курсида юқорида номи тилга олинган Ўрта Осиё, Ўзбекистон ва Туркменистон сув ҳўжалиги раҳбарлари — Рикунов, Прохоров ва Мордан ташқари, уларнинг ўринбосарлари — Рискин, Шугаевский ва Шаров, шунингдек, Ўрта Осиё сув ҳўжалиги Бошқармасининг масъул лавозимларини эгаллаган 17 нафар судланувчи (жами — 23 одам) ўтириб, жавоб беришди.

Бу ишдаги ҳамма нарса худди мелиорация душманлари ўйлаб топган бемаза латифага ўхшаб кетарди. Ҳамма нарса бу ерда оддийгина «юлғичликка» бориб тақаларди. Москвага... «хомут» харид қилмоққа мутахассис одам юборилганига ўхшаш ақл бовар қилмайдиган командировкалар ўйлаб топилган эди. Нар и борса 20 километр чиқмайдиган масофага номенклатурадаги ишчиларни элтиб «қўйган аравакаш» ҳам командировкада деб ҳисобланган ва шунга яраша суткалик пул, йўл ҳақи олганлар. Тошкентда доимий яшовчиларга Ашхободдан қандайдир топшириқлар берилган ва улар ҳам «хизмат юзасидан командировкада» деб ҳисобланган. Бу борадаги энг зўр рекорд бошқа бир судланувчига, Чу дарёсида олиб бориладиган ишлар раҳбари Мандригинга тегишли: бу раҳбар қора курсига келиб ўтириш олди: «Мен хизмат юзасидан командировкага кетялман» деган мазмунда фармойиш берган экан!

Рикунов, Прохоров ва Морларнинг идораларида тўпланган суғориш ишларининг лойиҳалари худди тентак одамнинг валдирашларини эслатади. Бу лойиҳаларнинг баъзи бирларини келтираемиз. Ўзбекистон Совнаркомининг раиси, «ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши»¹ — тарихида ном қолдиришни умид қилиб, Прохоровга «шўр босган Қарши чўлига сув чиқариш лойиҳасини» ишлаб чиқишни» топширади. Инженер Прохоров бу ишнинг бажариб бўлмаслигини билгани ҳолда, лойиҳани «ишлаб чиқишга» киришади. Лойиҳани амалга оширишнинг ўзига 200 миллион сўм кетиши кейинроқ маълум бўлди.

Шўр босган Қарши чўлидан кейинги ғирт бемаъни лойиҳа — Каспий денгизидagi Ҳасан кўли курфазини...чўчуқлаштириш (I) ишларига бағишланган. Бу лойиҳадан мақсад — «балиқлар келиб уруғ сочишига шaroит яратиш» бўлиб, «чўчуқлаштириш ишлари»га бир ярим миллиард сўм сарфлаш мўлжалланган эди! Ундан кейин эса... Орол денгизи сатҳини пасайтириш лойиҳаси келади. Лойиҳадан кўзланган мақсад — қуритилган денгиз тубида ирригация ишларини бошлаб юбориш эди... (Бу ишнинг бугун мелиорация Министрлиги вақиллари Воропаев билан қилаётган қилиқларига ўхшашлигини қаранг! — З. Б.)

Уша давр инженерлари денгизларни бир ёкли қилиб бўлганларидан кейин, машҳур Қорақум саҳросига сув чиқаришга қарор қилган эдилар. Транс-Қорақум каналини 1500 километр узунликда қазиб мўлжалланган бўлиб, қазиш ишлари 3 миллиард 600 миллион сўмни ташкил этарди. Канал қазиб бўлингандан кейин, уни сув билан таъминлаб туришнинг ўзига ҳар йили 200 миллион сўм сарф қилиш кўзда тутилган. Лойиҳанинг текширув-излаш ишлари аллақачон бошлаб юборилган бўлиб, ўша пайтнинг ўзидаёқ бу ишлар 1 миллион 200 минг сўмни ютиб кетган эди. Бу фантастик лойиҳанинг автори бўлмиш инженер Шаров лойиҳа бўйича тушунириш бераркан, сўзма-сўз қуйидагиларни айтган эди: «Мен бу каналнинг мақсадга мувофиқ эканлигига ўз кўнглимда ишонман. Албатта, бу борада менинг далил-исботларим йўқ, қолаверса, каналнинг зарурлигини техник советда исботлай олмаман ҳам. Лекин ишончим комилки...»

Инженер Шаров ўз хаёлларига «кўнгилда» шу қадар ишонар эдики, давлат айбловчиси ибораси билан айтганда, «доимо кўзи олдида Қорақумда сузиб юрган Англия ва Франция кемалари турарди.»² Раҳбарликдаги ана шундай ишонч туфайли, Ашхободда «Туркман сув ҳўжалигига халқаро тус бериш мақсадида» зўр ҳаракатлар бошлаб юборилган эди. Бунга кўра, қимматбаҳо мебеллар сотиб олинди, бино ичида бўлимларга ва столларга қоғозларни автоматик тарзда узатишни пневматик бошқарувчи ускуналар ўрнатилга бошланди. Ва бунинг устига устак, Туркменистон сув ҳўжалиги ходимлари... инглиз тили машғулотларини бошлаб юборишди!

Йўқ, буларнинг ҳеч бирини биз латифа қилиб тўқиб чиқараётганимиз йўқ, бари ўша «мироб»лар ишига тегишли материаллардан олинди.

Шу пайтгача ҳали биз амалга оширилмаган лойиҳалар ҳақида гапирдик ва шуларнинг биттаси — инженер Шаровнинг «ўз кўнглидаги ишонч»га асосан ўтказилган Қорақум экспедицияси мамлакатга оз эмас, кўп эмас 1 миллион 200 минг сўмга тушганини кўрдик. Энди, ирригаторларнинг «кўнглиларидаги ишончдан диққатни» тортиб, Ўрта Осиёда улар амалга оширган суғориш иншоотларига назар соладиган бўлсак, бу «миллион-миллионлардан кўз жимирлашиб кетади.

Ўрта Осиёда амалга оширилган ирригация ишлари, қурилган суғориш иншоотларининг баъни-

¹ Достоевскийнинг Фома Фомич Спискин номли қаҳрамони («Степанчиково қишлоғи») ҳам ўзининг бутун ҳаётини Россия «ишлаб чиқариш кучлари масаласини» ўрганишга бағишлаган эди.

² Қорақумга Англия ва Франциядан келадиган сув йўллари қуйидагича фараз қилинган: Ўрта Ер денгизи — Дарданелл—Босфор—Қора денгиз — Азов денгизи — (қурилажак) Дон-Манич канали — Волга—Каспий—Ўрта Осиё каналлар системаси.

га киришишдан аввал, ўша лойиҳалар ва уларнинг инстанциялардан ўтиши, ирригаторлар штати ҳақида икки оғиз сўз юритамиз.

1925 йилнинг баҳоринда ирригация ишларининг Беш йиллик плани тузилади. План комиссияси бу ишларнинг қийматини 752 миллион сўм деб белгилайди. Ҳатто Урта Осиё сув ҳўжалиги бошқармаси ҳам бу миқдорни «ҳаддан ташқари» деб тушунган ва бу сон тенг ярмига қисқартирилиб, умумий қиймат 328 миллион сўм деб белгиланган. Бу ғаройиб плани тузишнинг ўзига 186 минг сўм кетган. Бу пул эса асли кори план тузишдан иборат бўлган кишилар ўртасида тақсим қилинган.

Шу йилнинг ўзида Ўзбекистон бўйича 1925 — 26 йилларда бажариладиган ишларнинг бир йиллик плани тузилган. Бу ишлар сметаси 23 миллион сўмга асосланган эди. Буни ҳам оз кўришиб, пул миқдорини 40 миллион сўмгача оширишган ва харajat 47 миллион сўмга етганида ишларни тўхтатиб туриш мўлжалланган. Лойиҳаларни СССР Госплани Сув Секциясида мактаб тасдиқдан ўтказиб олиш учун «Средазводхоз» бошлиғи Рикунув раҳбарлигида Урта Осиёлик «мироб»лар тўда-тўда бўлиб Москвага қатнаганлар. Москвадаги «Европа» меҳмонхонасида Сув Секциясидан таклиф қилинган ўртоқлар шарафига зиёфатлар уюштирилиб, ичкиликбозлик зўрлигидан «девор титраб турган». Ундан сўнг, «маҳаллий жойнинг ўзида планга аниқлик киритиш» мақсадида Москвадан Урта Осиёга 15 кишилик комиссия келади. Қарийб уч ой мобайнида «планга аниқлик киритилади» ва Москвада ташкил қилинганидан ҳам зўр қилиб, тўкин-сочин зиёфатлар берилади.

Бу қандай натижаларни келтириб чиқарганлигига Туркманистондаги Меручан сув омбори деб номланган лойиҳанинг тарихи жуда яхши гувоҳ бўла олади. Бу лойиҳада 25 миллион сўмлик смета кўзда тутилган эди. Лойиҳани тузиш ишларига 19.555 сўм тўланган. Албатта лойиҳа тасдиқ учун Москвага олиб борилди. Лойиҳа Госпланининг махсус йиғилишида кўриб чиқибли, муҳокамада қатнашган давлат экспертлари: Ризенқампфга — 500 сўм, Павловскийга — 450 сўм, Москвитиновга — 300 сўм ва Баумгартенга — 250 сўм тўланди. Шундан сўнг «лойиҳа бир овоздан тўғри деб топилди». Кейинчалик эса, орадан анча вақт ўтгандан сўнг маълум бўлдики, мабодо Меручан сув омбори қурилганида, «омборни ўттиз йилда ҳам сувга тўлғазиб бўлмас экан».

Штатлар ҳам жуда катта миқдордаги пуллари «ютиб юбораётган эдилар». Биргина «Ўзбекводхоз» аппаратини боқишнинг ўзига 1926 йилда бир ярим миллион сўм сарфланган (қидирув партияларининг марказий идоралари бу ҳисобга кирмайди). Туркманистонда эса (бу ерда маҳаллий аҳоли сув ҳўжалиги ходимини кўрса: «сизларда ҳар бир челек сувга бир мутахассис, ҳар бир кудуққа бир техникдан тўғри келади», деб ҳазиллашар эди) штатлар воситасида 1924 йилнинг сентябрь ойдан то 1927 йилнинг октябрь ойигача 3.300 минг сўм пулни ҳазм қилиб юборилган.

Судда молиявий назорат бўйича сўзлаган гувоҳ Мадунцев шуни айтдики, суд текширув ўтказган салкам уч йил мобайнида Средазводхоз штатлари 12 миллион сўм пулни харжлаган. Бошқа бир гувоҳ — инженер Благов судда Прохоровнинг ва унга ўхшаганларнинг халқ пулига муносабати ҳақида шундай деди: «Мен Чоржўйга келганимда, бу ерни ўғрию қароқчилар эгаллаб олганини кўрдим. Туркманистоннинг ҳам, Ўзбекистоннинг ҳам суви идораларида аҳвол шу. Айниқса, қидирув ишларида ўғрилиқлар кўп бўлади. Мен шуни тасдиқлайманки, қидирув-текшириш ишларига ажратилган пулларнинг чорак қисми талон-тарож қилинган. Умаришган-у, пулни сотиб олинган нарсаларга эмас, «йўқолган» нарсалар ҳисобига киритаверишган. Йўқ босмачилар «зайрон қилган нарсалар» ҳисобига ҳам пул ўмарганлар».

Молиявий назорат маълумотларига кўра, Средазводхоз уч йил ичида давлатдан олган 70 миллион сўмдан 11,5 миллион сўмни ҳўжасизларча исроф қилган (штатларга ошириб тўланган 12 миллион сўм пул бу ҳисобга кирмайди).

Давлат айбловчиси билан гувоҳ инженер Крутиков ўртасида бўлиб ўтган қуйидаги савол-жавоб ирригаторларнинг нақадар устаси фаранг абжир эканликларини кўрсатиб турибди.

Прокурор: 1923 — 24 йилдан 1926 — 27 йилгача «Ўзбекводхоз» давлат бюджетидан 20 миллион сўм олган, Бешйиллика киритилган асосий ишлардан қайсылари 1928 йилда тамомланди? Крутиков: Ер ислоҳоти бўйича ўтказилган ишлардан бошқасини айтолмайман.

Прокурор: Ахир ер ислоҳотига фақат 2 миллион сўм ишлатилган-ку?

Крутиков: Тўғри.

Прокурор: Қолган 18 миллион-чи?

Крутиков: Ҳеч нарса айтолмайман дедим-ку...

Худди шу «Ўзбекводхоз»да (бошлиғи ўша «бошқаларга нисбатан тозароқ бўлган» Прохоров) Оқдарёдаги қурилиш ишлари учун — 233 минг сўм, Шерободдаги ишлар учун — 408 минг сўм, Учкўрғондаги ишлар учун — 826 минг сўм, Туятортгандаги ишлар учун эса — 872 минг сўм олганлар.

Суддаги «Бу пулларга нималар қурилди?» деган саволга гувоҳ Воронович жавоб беради: «Нима қурилди? Ҳеч нима қурилмади. Қурилмадигина эмас, умуман у ерда ишга қўл ҳам урилмади!»

Халқ пулларига муносабат ана шундай эди.

Энди эса амалга оширилган ишларни кўриб чиқайлик.

Туркманистондан бошлаймиз.

1. **Керки каналли.** Уртоқ Мор номи билан аталган бу канал ҳеч қаерда тасдиқланмаган план асосида қурилган. Давлатнинг 2 миллион сўм пули сарфланган. Канал тантанали равишда очилиб, Москвага, Тошкентга телеграммалар юборилган... Мор номи билан аталган бу канал 21 кун ишлаб турди, 22-кун эса бош иншоотларни сув ювиб кетди. Канални ёпишга мажбур бўлдилар.

2. **Тажен тўғони.** Тошқин сувларни тартибга солиб туриш учун хизмат қилмоғи керак эди. Тўғон қурилишига 861 минг сўм сарфланган. Очилиш маросимида Москвани «Иттифоқ сув ҳўжалигининг энг муҳим соҳасида бажарилган, улкан аҳамиятга эга давлат ишларининг тамомланиши» билан табриқлашди.

Тўғон шундан кейин ҳам қаққайиб тураверди. Унинг чор-атрофини сув эмас, қум ўраб олган эди... Бу «Иттифоқ сув ҳўжалигининг энг муҳим соҳасида» қурилган иншоот суғориладиган ерлар ҳисобига бир гектар ҳам қўша олмади.

3. **Қазганчай системаси.** Ҳали лойиҳаси тасдиқдан ўтмай туриб қурила бошлаган. Фақат

300 минг сўм қўлдан кетиб, қумга сингган сувдай йўқолганидан сўнггина, «лойиҳа тасдиқдан ўтмади» деган хабар келди!

4. Мурғоб сув омбори. Лойиҳа ҳолича қолиб кетган. Лойиҳасини ишлаб чиқишга 450 минг сўм сарфланган ва... муҳоказмага ҳам олиб чиқилмаган.

Шундай қилиб, «Туркменводхоз»даги ирригация ишлари фаолияти қуйидаги кўрсаткичларда акс этади:

Олинган (яъни, сарфланган) пул — 8 миллион сўм!

Суғорилган ер майдони — 20 (йигирма) гектар!

Бунга куласизми, куясизми?

Ўзбекистондагилар ҳам Туркманистондагилардан қолишмаган. Мана, мисоллар:

1. Чирчиқ — Ангрэн системаси. Авваламга смета 8 миллион сўмга асосан тузилган эди, сўнг 97 миллион сўм талаб қилишди, бора-бора бу сон 136 миллион сўмга чиқди. 122 минг гектар ерга сув чиқарамиз деб ваъда беришган эди. Текшириш-излаш ишлари бошлаб юборилди. Бунга 1 миллион 118 минг сўм сарф қилишди, натижада эса... суғориладиган майдон ҳажми «нўл» кўринишида қолаверди.

2. Жанубий Хоразм системаси. Кўзда тутилган сметадаги пул фақат 6 миллион сўм эди. 1924 йилда ишга киришилди. 2.519.900 сўм сарф қилингандан кейингина, асосий иншоотлар ноқулай ўринда қурилганлигини, уларни 25 километр нарига суриш кераклигини «пайқаб қолишди». Бу ишларни тўхтатиб, янги лойиҳа бўйича ишга киришдилар. Янги лойиҳа эса 1927 йилнинг сентябрида ҳам, яъни, қурувчилар терговда жавоб бера бошлаган пайтда ҳам тайёр бўлмаган эди. Янги лойиҳа 61 миллион сўмлик сметага асосланган эди. Жанубий Хоразм фожиаси шу билан ҳам якунланиб қолмади. Қурувчилар устидан суд бўлаётган кунларда Сормоводан «землесос»лар келиши кутилаётган эди. Сормовога 1.200 минг сўмлик, «землесос» буюртма берилган бўлиб, «Средазводхоз» ўз ишларини ривожлантириш учун шахсий дарё флотилиясини очишни мўлжаллаган эди.

— Жанубий Хоразмда эса бирорта зовур ҳам қазилгани йўқ, — деб таъкидланади суд ҳисоботида.

Айбланувчилар судда «суғориладиган майдонлар ҳажми бир миллион десятинадан ортиқроққа кўпайганлигини» айтдилар. Гувоҳлар эса бу давонинг бир нечагина десятинага тенг эканлигини кўрсатдилар. Гувоҳлик берувчиларнинг бири шундай фикрни билдирдики, биринчидан, суғориладиган майдонларнинг кўпайганлиги граждандар уруши йилларига қиёсан ҳисобланмоғи керак (граждандар уруши йилларида қарийб 3 миллион десятина суғориладиган майдоннинг чорак қисми сақланиб қолган эди), иккинчидан эса, шу ўсишнинг ўзини текширганда ҳам, капитал қурилиш ҳисобига бор-йўғи 8,7 фоиз улуш тўғри келади, холос. Суғориладиган майдонларнинг ортиши асосан эксплуатация ишлари, мажбурий (ҳақ тўланмайдиган) меҳнат эвазига бўлган. Судда Ўзбекистон Давлат план комитети раиси Бурнашев ирригация бўйича мажбурий меҳнатнинг ўсишига оид фақат Ўзбекистоннинг ўзигагина тегишли бўлган қуйидагича маълумотларни келтирди: «1925 — 26 й. — 4.300 минг сўм, 1926 — 27 й. — 6.300 минг сўм ва 1927 — 28 й. — 9.400 минг сўм. Бошқача айтганда, капитал қурилиш ишларига ажратилган маблағ кўпайгани сари мажбурий меҳнат ҳажми ҳам орта борган. Иқтисодчилар бу англашилмовчиликни пайқаманлар.

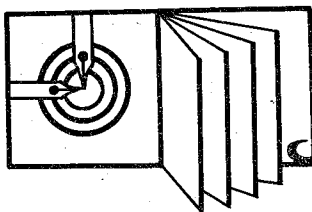
Суд ҳукми: Риқунов ва Мор ҳуқуқлардан маҳрум қилинмаган ҳолда 6 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинди. «Тоза» Прохоров — 3 йилга. Энг қаттиқ жазо эса иккинчи даражали шахс бўлган инженер Сиромятниковга тегишли: у ҳуқуқлардан маҳрум қилинган ҳолда 6 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Суд СССР Госплани Сув Секциясидан Ризенкампф ва бошқаларни суд жавобгарлигига жалб қилиш ҳақида қарор чиқарди (аммо оқланинг бирортаси ҳам жавобгарликка тортилмади — З.Б.), 23 нафар айбланувчининг 3 нафари оқланди, булар ичида, қора курсига ўтириб жавоб бериш учун келаётиб ўз бошқармасида: «Мен командировкага кетдим!» деб фармойиш берган ўша Мандринг ҳам бор эди.

Тошкентдаги суд тугар-туғамас, тўсатдан Қизилўрдада яна сув ҳўжалиги билан боғлиқ бўлган бошқа бир иш — Қозоғистон Олий суди мажлиси бошланди. Судда Қизилқумдаги Чордарё ирригация системаси иши кўрилди. Бу система лойиҳаси инженер Гастунский томонидан ишлаб чиқилган ва техник совет тасдиғига қўйилган эди. Бу совет 1926 йил 10 августда Гастунский лойиҳаси бўйича шундай намунавий қарор чиқардики, қарорни бирорта ҳам одам тушуниб етмади. Молия бўлимидан гувоҳ Мадунцев (У Тошкентдаги судда ҳам қатнашган эди) техник совет чиқарган қарор ҳақида қуйидагиларни гапирди: «Қурилишга пул ўтказилиши керак бўлган пайтда — лойиҳа тасдиқдан ўтган деб топилди. Ишларга раҳбарлик қилиш керак бўлган пайтда эса лойиҳа тасдиқдан ўтмаган деб ҳисобланди».

Қозоғистон сув ҳўжалиги Бошқармаси қийин аҳволдан энг оддий йўл билан қутулди: «Чордарё» бошқармаси тузилиб, бу бошқармага бир миллион сўм маблағ ажратиб берилди. Ажратилган маблағ харжланиб тугаётган пайтда бирдан қурилишга асос бўлиб хизмат қилаётган лойиҳада «арзимас бир нарсанинг етишмаётганлигини пайқаб қолишди — лойиҳада бош иншоотлар йўқ эди. Бошқача қилиб айтганда, канални Сирдарё суви билан таъминлаш ҳақида ўйлаб кўрилмаган эди! Натижада, мана шу «арзимас бир нарса» тугайли қурилиш ишлари тақа-тақ тўхтатилди.

Яқин ўтмишда бўлиб ўтган бу воқеалар ҳозирги замон ирригаторларининг лўттибозликларини эслатмайдими?

Русчадан Музаффар АҲМЕДОВ таржимаси

Озод Шарафиддинов

Кўнгилда қолғуси унинг бир изи

Чўлпон фавқулда истеъдодга эга бўлган шоир эди. Унинг шоирона қалби оламни жуда назик ҳис қилар, ҳаётнинг барча мураккабликларига, жамики алғов-далғовларига, шўришу пўртаналарига, кулфату мушкулотига ўзига хос тарзда акс садо берарди. Унинг ўткир нигоҳи инсон руҳиятининг энг олис пучмоқларигача етиб борар, теран тафаккури эса турфа хил ҳодисалар кетидан ҳақиқат нуқраларини кашф этарди. Чўлпон маҳорати шунчалар юксак эдики, у қаламининг бир энгил ҳаракати билан сўз лашкарини истаган измига сола биларди. Чўлпон мерос қолдирган шеърят — чиндан-да мўъжиза...

Аммо хассос санъаткорнинг шеърятини олтмиш йил мобайнида тўхтовсиз қораланиб, камситилиб келинди. Унга «миллатчилик» тамғаси шундай қаттиқ урилган эдики, шоир бутунлай оқланган-дан кейин ҳам ундан гумонсираш давом этди.

Беихтиёр савол туғилади: балки Чўлпон чиндан ҳам миллатчи бўлгандир, балки унинг шеърлари ёшларнинг мясини захарлаб, йўлдан адаштиргандир? Ахир, унинг ўзи 1927 йилги зиёлилар қурултойига ёзган арзномасида «кейинги йилларда айрим шеърларимда миллатпарастлик руҳи сезилади» деб тан олган-ку?! Бу саволга «ҳа» ёки «йўқ» деб жавоб бериш учун аввал бошқа бир масалани аниқлаб олмоқ керак. Хўш, миллатчиликнинг ўзи нима? Бу ҳодисани аниқ белгилайдиган меъёр ва ўлчовлар борми? Унинг моҳияти нима? Чегаралари қандай? Ўз юртини севиш, ўз халқни ҳақида қайғуриш, унинг эрки, истиқболи ҳақида ўйлаш билан миллатчилик ўртасида фарқ борми? Кўришиб турибдики, бу масалаларни илмий асосда аниқ белгилаб олиш жуда муҳим аҳамиятга эга. Акс ҳолда, ўз халқининг тарихи, миллий анъаналари, турли-туман ёдгорликлари ва обидалари, маданияти, адабиёти ва санъатини севишни, улар билан қонуний фахрланишни ҳам миллатчилик деб аташ мумкин. Ахир, кўп йиллар давомида худди шундай қилиб келинмадими? Биров «менга эрк беринг» деса, уни «миллатчи» деб атадик, бошқа биров «Ватанингни севил» деса, ёки «ўтмишимизда ёруғ кунлар ва порлоқ сиймолар ҳам бўлган» деса унинг бўйнига тавқи лаънат осилди. Бирор шоир «она тилим — жону дилим» деб кўйгудек бўлса, қувғин қилинди. Ҳатто куни кеча экология ва демография масалаларини кўтарган ёки пахта монокультурасига қарши чиққан одамлар ҳам миллатчидан олиниб, миллатчига солинди. Хуллас, кўп йиллар мобайнида моҳияти муж-мал, чегараси ноаниқ миллатчилик ҳаққи-ҳуқуқини, инсонлик ғурурини талаб қилганлар бошига, мустақил фикрлашга интилганлар, умумий аҳволнинг яхшилигию танланган йўлнинг тўғрилигига шак келтирганлар бошига бот-бот тушиб турадиган тўқсон ботмонлик гурзи бўлди. Бу гурзи маъмурий қўмондонлик системасини барпо қилганларнинг суянган тоғларидан бири эди. Унинг ёрдамида 30-йилларда ҳам, 40 — 50-йилларда ҳам анча одамнинг ёстиғи қуритилди. Бу гурзи одамларни қўрқув асоратида тутишнинг, мутелик ва итоатда сақлашнинг ишончли воситаси эди. Афсуски, бизнинг кунларимизда ҳам бу гурзининг куни битгани йўқ, ҳозирга қадар «миллатчи» деб қўрқитиб, бундан ўзларининг қора ниятларида фойдаланаётганлар учрайди. Ҳолбуки, миллатчиликнинг аниқ чегаралари мавжуд, уни вужудга келтирадиган шарт-шароитлар бор. Миллатчилик сиёсий оқим бўлиб, бир миллат иккинчисини тобе қилиб олганда, унинг устидан ҳукмбардорлик қилган шароитда туғилади. Миллатчилик ҳукмрон халқнинг шовинистик сиёсатига қарши мазлум халқнинг акс реакцияси сифатида туғилади. Шундай қилиб, миллатчилик билан шовинизм эгиз оғайни, бир дарахтнинг икки шохидир. Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, ўз-ўзича, бесабаб пайдо бўладиган миллатчиликни тасаввур қилиб бўлмайдди. Миллатчиликнинг моҳияти шуки, унда муқаррар тарзда бир халқ бошқа бир халққа қарама-қарши қўйилади, бир халқни камситиш ва таҳқирлаш эвазига бошқа халқ кўкларга кўтариб мақталади, ҳатто унинг ирқий устунликлари ва бошқа афзалликлари ҳақида сафсата сотилади. Шу айтилганлардан келиб чиқиб, Чўлпон ижодида миллатчилик белгилари кўринмайди. Унинг шеърларида ўзбек халқини идеаллаштириш, уни бошқа халқлардан устун қўйиш йўқ. Шунингдек, Чўлпоннинг бирон шеърида бошқа халқлар шаънига айтилган таҳқир ва камситишлар учрамайди. Шу асосда қатъий бир хулоса сифатида айтиш мумкинки, миллатчилик Чўлпон шеърятининг

моҳиятини, асосий ғоявий йўналишини ташкил қилмайди. Аммо Чўлпоннинг анча-мунча шеърларида изчил миллатпарастлик, яъни миллатни севishi, уни эркин ва бахтиёр кўриши иштиёқи мавжуд. Шуни унутмаслик керакки, Чўлпон XX асрнинг бошларида шаклланган шоир. Бу давр эса инқилоблар даври, миллий озодлик ҳаракатлари авж олган, адолат, эркинлик, тенглик ва биродарлик деган гаплар жамият ҳаётининг энг долзарб мавзулари бўлган давр эди. Бу давр — инқилоблар таъсирида бутун шарқ мамлакатларида мустамлакачиликка қарши кураш алангалари гуруллаб ёнган давр эди. Чўлпон миллий уйғониш қанотларида майдонга келди ва, табиийки, эркинлик учун, миллий мустақиллик учун кураш оҳанглари унинг шеъриятида катта ўрин эгаллади. Чўлпонга кўйилган айблар ичида «шоир айрим шеърларида Европани яхлит олади, уни оғзи қон бўри деб атайди, шарқни эса унинг қаршисидаги ожиз кўзичоқ сифатида тасвирлайди» деган таъналар учрайди. Ҳа, шоир ижодида, айниқса, 20-йилларнинг бошида яратилган шеърларида шарқ мазлум мустамлака сифатида, ғарб эса оғзи қон, кўзлари заҳарли жаҳонгир, фотиҳ сифатида тасвирланган парчалар йўқ эмас. Бироқ бу образлар Чўлпоннинг миллатчилигини далиллай олмайди. Чўлпон бундай шеърларида ўша пайтларда нафақат адабиётда, балки, умуман сиёсатда кенг тарқаган аънамага амал қилган. Ҳатто 20-йилларнинг охириларигача ҳам матбуот саҳифаларида ғарбнинг ёхуд Европанинг жаҳонгирлиги, фотиҳлиги, зўравонлиги ҳақидаги гаплар давом этган. Масалан, 1928 йилда «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг биринчи сонида «Байналмилал сиёсий аҳвол. Ғарб жаҳонгирлиги ва Шарқ» деган мақола босилган. Бунда сарлавҳанинг ўзиеқ фикримизнинг тўғрилигини кўрсатиб турибди.

Чўлпонни миллатчиликда айблаган одамлар асосий далил сифатида «Бузилган ўлкага» шеърини келтиришади. Салкам 70 йил мобайнида бу шеър ҳақида нималар дейилмади? Уни ҳатто «босмачилар гимни» деб аташгача боришди. Гўё шеърда инқилоб тўғрисида бузилган, граждандар уруши сабабли вайроonga айланган Фарғона водийси тасвирланган-у, Чўлпон совет воқелигини қора бўёқларда кўрсатган. Ҳа, чиндан ҳам «Бузилган ўлкага» шеърини баландпарвоз оҳанглари, кўтаринки кайфиятлари, ҳайкириш ёхуд фаҳриялари йўқ. Аксинча, унда кўм-кўк ўтлоқлари топталган, подачилари осилган, шарақ-шарақ булоқлари қайнашдан тўхтаган, тоғу тошларида ўйин қилган, чопқиллаган гўзал қизлар, ёш келинлар ғойиб бўлган бир ўлканинг аянчи, хароб аҳволи тасвирланган. Шеърда шу ҳақсизликларга, адолатсизликларга қарши курашга ундовчи эҳтиросли мисралар бор:

**Сенинг эркин тупроғингда ҳеч ҳаққи йўқ хўжалар
Эгасини бир қул каби қизганмасдан янчалар.
Нега сенинг қалин тошнинг «кет!» демайди уларга!
Нега сенинг эркин кўнглинг эрк бермайди қўлларга!
Нега тагин танларингда қамчиларнинг қулиши!
Нега ёлғиз қон бўлмишдир улушинг!**

Шеър давомида «нима учун ағдарилган, йиқилган оғир тошнинг заҳар ўқи кўксингда?» деган хитоб ҳам учрайдики, унга қараб, эҳтимол, Чўлпон «тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка» деганида Фарғона водийсини назарда тутгандир, деб таҳмин қилиш мумкин. Мабодо, шундай бўлган тақдирда ҳам Чўлпонни совет воқелигини бузиб кўрсатишда айблагани асос йўқ. Чунки тўрт йиллик жаҳон уруши тўғрисида ва ундан кейинги граждандар уруши оқибатида мамлакатдаги кўплаб бошқа вилоятлар каби Фарғона водийси ҳам ғоят оғир аҳволда қолган эди. Босмачилар томонидан таланган, айрим ҳолларда қизил аскарларнинг ҳам шафқатсизликларига рўпара келган халқ жуда қийналиб кетган эди. Уша йилларда Фарғонада минг-минглаб одамлар очлик ва зўравонлик тўғрисида ҳалок бўлган. Буни кўпгина расмий ҳужжатлар ҳам тасдиқлайди. Шундай экан, шоир шу аянчи аҳволдан қалбида жўш урган аламларни шеърга солган бўлса, ўлка бошига қора кўланка солиб турган булутларни тарқатишга ундаб, фарёд чеккан бўлса, буни аксилинқилобчиликка ёхуд миллатчиликка йўйиб бўладими? Аммо бу ўринда яна бир муҳим далилни ҳисобга олмоқ зарур. 56 мисралик катта шеърнинг бирон жойида «Фарғона» деган сўз тилга олинган эмас. Бинобарин, шоир шеърда Фарғонани эмас, шарқнинг бошқа бирон ўлкасини назарда тутган ҳам бўлиши мумкин. «Бузилган ўлкага» шеъри билан очиладиган «Булоқлар» тўпламининг илк саҳифасида «жаҳон фотиҳлари чанғалида эзилиб ётган шарқ ўлкаларига бағишланади» деган ёзув бор. Бундан ташқари, Чўлпоннинг бу давр шеъриятида, умуман, шарқ мавзуси етакчи ўрин тутди. Шунинг учун «Бузилган ўлкага» шеърини ҳам унинг Шарқ мавзусидаги шеърлари силсиласида текширган маъқул.

Чўлпоннинг 20-йиллар шеърияти ҳар хил шарафларда, ҳар хил мавзуларда ёзилган шеърлардан иборат бўлса-да, уларни бир-бири билан боғланмаган, тарқоқ ва пароканда асарлар деб қарамаслик керак. Аксинча, улар муайян ички яхлитликка эга. Бу яхлитликни таъминлайдиган ички омил эса шоир шахсиятининг турли қирраларини ўзида мужассам этган лирик қаҳрамондир. Унинг чизгилари шеърларга сочилиб кетган. Уларни бир жойга жамласа маълум бўладики, лирик қаҳрамон минглаб иплар орқали ҳаёт билан чамбарчас боғланган жонли инсондир. Замон ғоят шиддатли, ғоят зиддиятли эди, шунинг учун Чўлпоннинг лирик қаҳрамони ҳам ғоят мураккаб характер касб этди. Шоирнинг бундай шеърларини шиддатли ижтимоий ўзгаришлар даврининг бадиий ҳужжати сифатида қараш мумкин.

Чўлпон Октябрь инқилобини зўр умидлар билан кутиб олади ва қатор шеърларида унга ижобий муносабат билдиради. Масалан, «Қизил байроқ» шеърининг лирик қаҳрамони ҳаётдаги ўзгаришларнинг моҳиятини анча теран англайдиган, бою камбағалнинг фарқиға етадиган, сиёсий онги етук одам сифатида кўринади. У бутунисича меҳнаткаш халқ томонида, буржуйлар, кибор синфларни қизил байроқнинг «қонхўр душмани» деб билади:

**Сиз буржуйлар, кибор синфлар,
яқин келманг байроққа!
Сиз эмасми илгаридан унинг қонхўр
душмани!!**

Худди шунингдек, 1920 йилда ёзилган «Бу кун» шеърида ҳам халқаро меҳнаткашларнинг бирдамлик куни 1 майнинг моҳияти тўғри очилади:

**Бу кун кетмон, болта, курак кунидир,
Бу кун ботир, кучли юрак кунидир.**

Бу икки шеър билан бирга инқилобнинг илк йилларида ёзилган «Темирчи», «Хукм куннда», «Қизил байналмилал», «Халқ», «Кел бери» каби шеърлар ҳам Чўлпоннинг инқилобга ижобий муносабати ҳақида заррача шубҳа қолдирмайди. Бу шеърларга қараб хукм юртадиган бўлсак, куринадики, Чўлпон инқилоб билан бирга юртига янги ҳаёт кириб келади, деб ишонган. Бу ишонч Чўлпоннинг лирик қаҳрамонига қудрат бахш этган. Инқилоб таъсирида унинг ўзи ҳам ўзгаришчига айланади, унинг кўнгли «ғавғони, жанжални, тўполон, кўзғолиш, чувалаш, исёни, тўфонни суюяланади, «дунёни, жаҳонни, тоғ ва тош, ҳаммасини ағдариш истайдир», шу иштиёқ билан тўхтовсиз «ёнади, куюди» («Пўртана» — 1920). Буюк ўзгаришлар замонида лирик қаҳрамон сусткашликни инкор этади, у олижаноб тилаклар йўлида ҳаракат қилишни истайди. У ўзини халқдан ажратмайди, унинг бир зарраси деб билади. Кўкрак қафаси унинг исёнкор қалби учун торлик қилаётгандай, у кенгликларга чиқишни, туғён уришни истайди. Бу безовта туйғу, чегараларни синдириб, кўпириб, тошиш истаги 1921 йилда ёзилган «Кел бери» шеърида ёрқин ифодаланган:

**Мен — кучли, менда исён,
Мен — тўлқин, менда туғён.
Кўпирарман, тошарман,
Чегарамдан ошарман.**

Бу мисралар худди шу йили ёзилган, халқнинг қудратига чексиз ишонч билан суғорилган «Халқ» шеърига оҳангдошдир. Бу шеърда шоир халққа сиғинади, чунки «халқ денгиздир, тўфондир, кучдир». Шоир «халқ — денгиздир» деган поэтик образни яратар экан, улар ўртасидаги муштарақликни саркашликда, эрксеварликда кўради:

**Бир кўзгалар, бир кўпирар, бир қайнар.
Бир интилар, бир ҳовлиқар, бир ўйнар,
Йўқликни-да, очликни-да йўқ этар,
Ўз юртини ҳар нарсага тўқ этар.**

Чўлпоннинг лирик қаҳрамони улуғ йўлга отланган йўловчи. Уни улуғ йўлга чорлаган, ҳаракатга келтирган куч — юракдаги олижаноб тилак. Бу тилак «йўллардаги денгизлардан улуғроқ». Лирик қаҳрамоннинг тилаги «шарқнинг эски чигалини ечмоқлик» («Улуғ йўлда» — 1920). Эътибор беринг — инқилоб туфайли фаол ҳаракат йўлига кирган лирик қаҳрамоннинг нигоҳи фақат Туркистон билан чекланиб қолаётгани йўқ, балки у сарҳадлар оша бошқа элу юртларга ҳам назар ташлаб, бутун шарқ ҳақида, унинг тақдири ҳақида қайғурипти, «Шарқнинг эски чигалини ечмоқлик» йўлларини изляпти. Бу «чигал» эса ўша йилларда чиндан-да ғоят фавқулудда аҳамият касб этиб, жамики фикрловчи одамларнинг эътиборини ўзига қаратган эди. Гап шундаки, 20-йилларда ҳали бутун Шарқ мустамлака зулми остида инграб ётарди, шарқ халқлари озодлик учун курашга отланган бўлсалар-да, ҳали бу курашнинг самараларидан дарак йўқ эди. Шунинг учун Чўлпон шеърларида мазлум Шарқнинг ўта ночор, фақир ва қашшоқ ҳаёти, эрксизлиги, хўрланаётгани жонли манзараларда чизилади:

**Шарқнинг қайси бурчагига қарасанг,
Йўқлик, ўлим, зулм, қарғиш кўрадинг.
«Томуғ» деган сўзни билмоқ истасанг,
Шарқни бошдан-оёққача юрадинг.**

[«Шарқ нури» — 1918]

Бошқа шеърларида бу манзара янада мудҳишроқ тус олади:

**Шарқли киши қатик еса, нон топмас,
Нон тополса, қуруқ нон бор, чойи йўқ.**

Ёки:

**Шарқда, мана, бир оила ичида
Олти-етти киши очдан ўлмишдир.
Ана, қара, ёш боғчанинг ичида
Кўп чечаклар очилмасдан сўлмишдир.**

Аммо бу ночорлик ва йўқчилик лирик қаҳрамонни буткул умидсизлик ботқоғига улоқтирмайди, аксинча, у кўк юзида пайдо бўлган қизил ойдан нажот кутади:

**Бир йилдирки, кўк юзида туғилди
Қизил қонлар орасидан қизил ой.
Бир тарафдан қаҳр, зулмат қувилди,
Шарқни яна ул қизил ой қутқарғай.**

Чўлпоннинг 20-йиллар шеъриятидан бундай парчаларни кўплаб келтириш мумкин. Аммо

уларга қараб, Чўлпонни ҳеч иккиланмаган, ҳеч шак келтирмаган, ҳамма нарсани туб-тубигача тушуниб етган, ҳамма чигаллару жумбоқларнинг ечимини топиб улгурган қип-қизил инқилобчи шоирга чиқариб қўйиш мутлақо тўғри бўлмайди. Чўлпоннинг лирик қаҳрамони, бир томондан, Шарқ ҳақида ўйлашдан тўхтамайди; «кишан ясовчи усталар», «бошқаларни тубан деб атовчи хўжалар» учун «ёз бошининг қоридек эрув кунлар келишига», «алвастининг зоридек йиғлар кунлар келишига» ишонади. («Тортишув тонги» — 1920). Айни чоқда, у эзгу тилаклари рўёбга чиқмаётганини, орзу-умидлари бир рўёга айланиб бораётганини кўриб, умидсизликка туша бошлайди ва руҳий ҳолатини «хаёл, хаёл... ёлғиз хаёл гўзалдир, ҳақиқатнинг кўзларидан кўрқаман» (1921) дея ифодалайди. Бу ҳолат Чўлпон ижодида шунчаки, тасодифан пайдо бўлган ўткинчи кайфият эмас. У бошқа шеърларда ҳам ўзини унутмоқ истаганини, фақат шундангина нажот топтомоқчи эканини («Ишқ йўли» — 1921) изҳор этади. Еки 1921 йилда ёзилган «Яшайиш» шеърида теран бир алам билан:

**Нечун очилди кўзим, қайга қочди ўйқуларим!
Бу ўйғонишдан тўлиб тошди, ошди қайғуларим —**

дея зорланади.

1922 йилда ёзилган «Шу кунда» шеърида ҳам шоирнинг маҳзун кайфияти ифодаланган. Аммо шеърнинг умумий руҳи ўта ҳазин бўлса-да, ундаги етакчи оҳанг умидсизлик оҳанги бўлса-да, туйғулар жуда тиниқ ва покиза: кўнгил булбулининг қанотлари синган, қаршида кулиб турган гўзал чечак тинган, кўзларига айрилиқ иллари илинган. Кўнгил булбулига гулни эркин хидлашга бермайдилар, балки гулнинг ўзи кўзларини кўзларидан қочиради, йўқликларга яширади. Хуллас:

**Шу юлинган парларинг-ла учолмайсан, йўқсил қуш,
У умидлар ҳавосидан энди бироз тубан туш!**

Савол туғилади: нега бундай? Нега лирик қаҳрамон реал воқеаликдан хаёллар оғушини афзал кўриб қолди? Нега у ҳақиқатнинг кўзларидан кўрқаяпти? Нега у кўзи очилганидан норози? Наҳотки, бирдан-бир нажот ўзлигини унутишда бўлса? Наҳотки, лирик қаҳрамоннинг кўнгил қуши эрк иштиёқида ортиқ парвоз қилолмаса? Нима воқеа рўй берди? Ҳаётда нима ўзгардики, лирик қаҳрамон аввалгидек қураш, ёнишлардан тўхтаб, бунчалик ҳазинликка берилди, умидсизлик асоратига тушди? Бу саволга жавобни фақат ўша йилларнинг воқелигидан изламоқ керак.

Афсуски, биз ҳаёт ҳақида, тарихимиз тўғрисида диалектика қонунларини мутлақо назар-писанд қилмаган ҳолда, ўта юзакӣ схемалар асосида фикр юритишга ўрганиб қолганмиз. Шундай схемалардан бирига кўра, 1917 йилнинг 7 ноябрида ҳокимият советлар қўлига ўтган-у, эртасидан, яъни 1917 йилнинг 8 ноябридан бошлаб, ҳаммаёқ гулистонга айланган, бирдан фаровонлик қарор топган, элу юртлар ўртасида тинч-тотувлик ва қардошлик муносабатлари устивор бўлган. Хуллас, ўша кундан бошлаб, ҳар қандай нуқсон салбий сифатлардан мутлақо маҳрум бўлган, фақат гўзал хислатлар тажассуми бўлмиш совет воқеалиги ёхуд инқилобий воқелик ёки янги ҳаёт майдонга келган. Проблемалар йўқолган, муаммолар ғойиб бўлган, шоирларга фақат буларнинг барини ёйилиб-ёйилиб мақташ, мадҳ этиш қолган, холос. Ҳаёт ҳақидаги бундай тасаввурлар нечоғлик хом, ибтидий ва ҳақиқатдан узоқ эканини бугун махсус изоҳлаб ўтириш шарт эмас. Шунингдек, адабиётшуносликда шу пайтгача ўш йиллар зиддиятини ифодалашга уринган шоиру адабларни қоралаб, ҳамма нарсани силлиқлаштириб ёзганларни кўкка кўтариб келганимиз ҳам мутлақо нотўғри бўлганини тан олмоғимиз керак.

Чўлпон ҳаёт ҳақиқатини муқаддас биладиган шоирлардан эди, унинг назарида инқилобдан кейин бошланган граждандар уруши туфайли бутун ўлкада даҳшатли ёнғин бошланди:

**Шундай катта бир ўлкада ёнмаган,
Йиқилмаган, таланмаган уй йўқми!
Бир кўз йўқми қонли ёши томмаган,
Бутун кўнгил умидсизми! Синиқми!
(«Ёнғин» — 1921)**

Ҳа, граждандар уруши йиллари ўлкамиз учун энг фоже йиллар бўлганди, кенг яйловга ўт кетган, ҳўлу қуруқ баравар ёнган йиллар эди. Бу ёнғин қаршидада шоир ҳушини йўқотган бўлса, ночорлик кайфиятига тушган бўлса, алангаларда умидлари қовжираб ёнганидан нола қилса, биз шоирни замонни тушунмасликда айблаб олмаймиз. Мадҳиябоз бўлмагани учун қоралаб олмаймиз. Биз, аксинча, унинг изланишларини, ўйланишларини тушунадиган, унга ҳамдард бўладиган даражага кўтарилмоғимиз лозим. Шоир ҳаёт тор кўчаларида калавасини йўқотиб қўйганди, мислсиз алғов-далғовлардан, жангу жадаллардан мантиқ ва маъно тополмай, изтиробга тушган эди. Ҳа, унинг бу давр шеърларидаги лирик қаҳрамон ҳаётнинг носозлигидан ғоят безовта бўлаётган, ўзини қаерга қўйишини билмай, бениҳоя изтироб чекаётган, ўзи кўниккан қадриятларини, эзгу тилаklarини йўқотиб, надоматлар чекаётган одам. Шундай мураккаб кайфиятни ифодалаган энг яхши шеърларидан бири 1921 йилда ёзилган «Амалимнинг ўлими»дир. Бу шеърда ҳам нажотсиз изтироб чекаётган қалб эхтирослари мавжуд. Лирик қаҳрамон эрксизлигидан безовта, унинг юрагини аламли ўйлар ўртади. Унинг назарида ўлка мангу тутқунликка киргандек:

**Кенглик хаёллари учдими кўкка!
Бутун умидларни ёвларми кўмди!
Мангу тутқунликка кирдимми ўлка!
Хаёлда порлаган жонларми сўнди!**

Лирик қаҳрамон бундай саволларни кўплаб беради, кўп жумбоқларга жавоб излайди, кўпгина чигалларнинг ечимини қидиради. Аммо унинг саволлари кўпинча жавобсиз қолади. У ҳатто «оҳимнинг ўтидан чиққан шуълалар Шарқнинг кўкрагидан бир жой топмасми?» дея изтиробга тушади.

Бундай ҳолларда у жон қийноғини бироз бўлса-да босмоқ илинжида табиатга — самога, юлдузларга, тоғларга, елларга мурожаат қилади, уларга дилини ёзади, уларнинг сўзларини тинглайди:

**Ҳар кеча кўкларда ўйнаган юлдуз
Айтар эди менга: «Эркилик юлдузи
Тўтқун эллар учун само кундузи,
Кўнгида қолғуси унинг бир изи».**

Лирик қаҳрамон юксак юлдузлар билан сўхбатда ўзини қийнаган жумбоққа жавоб топгандай бўлади — бу дунёда энг қадрли нарса эрк. Эрк — ҳамма нарсанинг ибтидоси, бирламчи замини. Ҳатто эрксиз юрт — чинакам ватан бўлолмайди. Шоир қалбида жўш урган туйғуларни ғоят кўтариш оҳангда куйлайди:

**У бир из кўзимнинг нурларидан ҳам
Юксакдир — мен уни ўпмак истайман.
Агар топилмаса, бу юртлардан ҳам
Кечиб йироқларга кетмак истайман.**

«Кет», «Алданиш» каби шеърларида яна қийналаётган, боши берк кўчаларда йўл излаётган одамнинг изтиробларига рўпара келамиз. Лирик қаҳрамон алданишдан кўрқади, у ёлғон нурни рад этади. Худди шу оҳанглар «Алданиш» шеърида янада чуқур ифодаланган. Шеърда севги поклик, табиийлик рамзи сифатида талқин қилинади. Лирик қаҳрамон муҳаббат оловининг сўниб қолишдан чўчийди, севгидан маҳрум бўлишдан кўрқади:

**Чиндан-да мен букун севмасми бўлдим!
Чиндан-да муҳаббат ўтими сўнди!
Чиндан-да мен букун тиканми илдим!
Кўнглим бу алданишга, оҳ, қандай кўнди!
Севгининг яшashi бир йилми эди!
«Ғув» этиб ўткучи бир елми эди!**

Парчалардан кўринадики, лирик қаҳрамон характерида муайян даражада маҳзунлик бор, умидсизлик ҳам унга бегона эмас. Аммо масаланинг ўта қизиқ томони шундаки, биз маҳзунлик, умидсизлик, йиғлоқилик Чўлпон шеърлятидаги лирик қаҳрамоннинг турғун хислатидир деб хулоса чиқарсак, бу мутлақо тўғри бўлмайди, чунки юқоридаги шеърлар билан барабар, айти бир вақтда ёзилган бошқа шеърларида лирик қаҳрамон ҳаёт ҳақида, умуминсоний қадриятлар тўғрисида теран мулоҳаза юритувчи фаол инсон сифатида кўринади. У маънавий қадриятлар ичида инсон учун энг зарури эрк деб билади. Эркинлик бўлмаса, ривожланиш ҳам, фаровонлик ҳам, тенглик ҳам бўлмайди. Эркинлик — инсоний қадр-қимматнинг туб моҳиятини ташкил қилади. Шунинг учун ҳам Чўлпон ўнлаб шеърларини эркинлик мавзуга бағишлади ва инсон ҳурлигини баланд пардаларда ҳайқириб куйлади. Мана, унинг 1922 йилда ёзилган:

**Кишан, гавдамдаги излар букун ҳам битгани йўқдир,
Темир бармоқларининг доғи буткул кетгани йўқдир —**

деган мисралар билан бошланадиган «Кишан» шеъри. Унда шоир «башар тарихининг ҳар саҳифасида қонли доғ» қолдирган, «юмилмас кўзларининг ҳар бири бир элни қаҳр этувчи», борлигининг ўзи билан бутун борлиқни заҳарловчи кишаннинг умумлашган образини яратган. Аммо лирик қаҳрамон шу мудҳиш ва манхус кишан қаршисида кўрқувдан дағ-дағ қалтирамайди, балки унга теран нафратини ошқор этиб, ундан «буткул қутулмоққа» умид билдиради. Чўлпоннинг бошқа шеърларида ҳам кишан образи тез-тез учраб туради. Масалан, мазлум халқлар тилидан ёзилган шеърларида бир умрга хўжа бўлмоқ истаган афандиларга қарши ҳайқирқдек жарангловчи «Кўзғолиш» шеърида занг босган кишан зулм ва ҳақсизлик тимсоли сифатида тасвирланади.

**Кишанларинг занг босгандир,
сергак бўлким узилаур,
Томиримда қўзғалишнинг ваҳший қони кўпирди,
Эски фикр анъаналар энди буткул узилди.
Ё битарман ёки сенинг салтанатинг бузилур.**

Бу шеърда уйғониш ҳаволидан баҳраманд бўлган, илк бор эркинлик нашидасини туйиб, қаддини ростлай бошлаган одамнинг ғурури яққол сезилиб турибди. Бу билан бирга 1923 йилда ёзилган «Бас энди» шеърида эса «қўлимда сўнги тош қолди, ёвимга отмоқ истайман» деган ҳайқирқ бор. Чўлпоннинг танқидчилари кўп йиллар давомида бу мисраларни шоирни «фoш қилар диган» дастак ўрнида ишлатиб келдилар — гўё шоир «ёв» деганда совет тузумини кўзда тутган экан-у, сўнги тошни унга отмоқчи бўлганмиш... Бу даъво қуруқ тухмат ва сафсатадан ўзга нарса эмас. Ҳолбуки, шоир шеърда нимадан норози эканини, ёви ким эканини аниқ айтиб қўйибди:

**Ётар, бас, чекдан ошгандир
Бу қарғиш, бу ҳақоратлар.
Тўлиқдир, балки тошгандир
Тубанлик ҳам сафолатлар!**

Мана лирик қаҳрамоннинг ҳақиқий душмани! Қарғиш ва ҳақоратлар унинг кучини тортмоқ истайди, тубанлик ва сафолатлар уни ютмоқчи бўлади, лирик қаҳрамон эса кўнгида сўнги интил-

мак билан амалга етмак истаиди, у йўлдан қайтишни, ҳаракатдан тўхташни истамайди, шунинг учун ҳам ҳаракатга ғов бўлувчи ғанимларига сўнги тошни отади...

Чўлпоннинг яна бир шеърида кишан ҳақида гап кетади. Бу — 1922 йилда ёзилган «Кўнгил» шеъридир. Шоир унда «кишанлар бирла дўстлашган ва сустлашган» кўнгилга мурожат қилади. Бу ўринда ҳам «кишан», яъни эрксизлик инсон қадрини ерга урадиган, уни таҳқирлайдиган омили сифатида кўринади. «Кишан киймоқ» билан «одам бўлмоқ» бир-бири билан чиқишмайдиган, бир-бирини рад этадиган тушунчалардир. Хўрлик — инсонийликнинг бирламчи унсури. Бу ғоя шеърнинг асосий ўзагини ташкил қилади ва шоир уни бор овоз билан ҳайқириб айтади:

**Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсан.
Кишан кийма, бўйин эгма,
Ки сен ҳам хўр тўғилгансан.**

Умуман, Чўлпон шеърларидаги лирик қаҳрамоннинг яна бир сифатини таъкидлаш зарур. У тозаликни, покликни улуғлайди, покликка сажда қилади. Ҳаётда жуда кўп нарсаларда у поклик рамзини кўради, мусаффолик ва тиниқликни мадҳ этади. Ҳаётдаги тубанликлар, қарғишлар, сафолатлар уммонида поклик ороллари унинг учун ҳалос бўлишга элтувчи нажот манзилларидай кўринади. У поклик белгиларини инжа туйғу билан ғоят нозик ҳис қилади.

**Янгигина япроқ ёзган эрка, тоза бир гулсан,
Шунинг учун ҳар бир назар, ҳар бир қараш тозадир.
Ҳар боқчада, ҳар дарахтда чарақлаган бўлбулсан,
Ҳар сўзингни бир фаришта қанотига ёзадир.**

Чўлпон шеърларидаги лирик қаҳрамон ана шундай бир-бирига зид сифатлардан таркиб топган мураккаб шахсдир. Унинг мураккаблиги замоннинг мураккаблигига, янги йўлларнинг зиддиятчилигига мосдир. Аини чоқда, шунини ҳам айтиш керакки, бу лирик қаҳрамон ўзини жунун саҳросида адашган, кимсасиз, ғариб, девонаваш одам деб билмайди, аксинча, у халқнинг узвий бир қисми, бир заррасидир. Зарра бўлганда ҳам, бағри кенг зарра — бу бағрига кўкларнинг кўшиғи ҳам, ҳар гўзалнинг севгиси ҳам, ҳар қайғининг бир йиғиси ҳам бемалол жо бўлади:

**Тилларимда ҳар кўкларнинг кўшиғи,
Юрагимда ҳар гўзалнинг севгиси,
Кўзларимда ҳар қайғидан бир йиғи,
Юзларимда алданишининг белгиси...**

Халққа яқинлик, ҳаётни жамики баланд-пастликлари, чигалу равонликлари билан идрок этиш, ҳақиқатни фақат икки хил — оқу қора қилиб эмас, турфа хил ранглари билан ифодалаш, буларнинг барини чин юракдан, ғоят самимий оҳангларда айта билиш Чўлпон шеърятини бекиёс юксак даражага кўтарди. Шу сифатлари билан Чўлпон шеърятини замоннинг нуфузли бадий ҳужжати бўлиб қолди. Бироқ биз Чўлпон шеърятини ҳақида фақат шу гаплар билан чеклансак, унинг ғоявий мазмуни ҳақида ҳам, бадий фазилатлари тўғрисида ҳам жуда-жуда оз гап айтган бўлардик. Чўлпон шеърятини марказий ўрин тутадиган яна камида учта мавзу борки, улар тўғрисида қисқа-қисқа бўлса-да, гапириб ўтмоқ зарур.

Бу мавзулардан бири ўзбек аёлининг тақдири мавзудир. Унинг аҳамияти ҳақида кенг тўхталиб ўтиришга ҳожат йўқ. Ўзбек аёли ўтмишда эркаларга нисбатан ҳам бир неча баробар оғир шароитда яшаган. Чўлпоннинг аёл мавзусига мурожат қилиши, унга ижодида жуда кенг ўрин бериши тасодифий эмас, албатта. Аёллари тутқинликда яшайдиган халқ ҳеч қачон эркин бўла олмайди. Буни Чўлпон жуда яхши тушунган ва шеърларида бу мавзунини яна шахс эркинлиги масаласи билан боғлиқ равишда акс эттиради. Аввало шунини айтмоқ зарурки, шоир ўзбек аёлининг ичкаридаги аҳволини, хўрликда яшашини жуда таъсирчан манзараларда оҳади. Унинг шеърларида тўрт девор, гўр образлари пайдо бўлади — улар аёлни эрксизликда сақлайдиган, унинг парвозига йўл қўймайдиган бир макон. Чўлпон кўпгина шеърларида тазод усулидан кенг фойдаланиб, аёлнинг ҳолатини шундай кўрсатадики, у китобхон қалбида эҳтирос уйғотмаслиги, ҳамдардлик туйғуларини қўзғамаслиги мумкин эмас. Мана, «Шарқ қизи» (1920) шеъри. Унда шарқ қизининг аҳволи уйғонаётган, яшнаётган табиатга қарама-қарши қўйилади. Баҳор чоғида, кўкариш, яшариш фаслида «ҳар кимда бир шодлик», «ҳар кимда бир рух, ҳар ким кулиб қарар эмиш дунёга». Фақат:

**Фақат мен бир ўзим, шарқнинг бир қизи,
Баҳор келганини кўрмай қоламан.
Узун қора қишининг кетмасдан изи
Унинг дўсти — кузни кутиб оламан.**

Шеърда теран бир психологик кайфият яратилган. Тазод усулидан «Наврўз куннда» шеърида ҳам самарали фойдаланилган, Наврўз кунини ҳамма байрам қилади — кўчаларда эркалардан оқимлар... Лекин Гулой, Тўти, Қумри, Ойхон, Ерқинлар ҳамон тўрт девор ичида, тутқин, «чин эрк кунини кутиб, кута-кута телмуришади». Бу шеърда ҳам аёллар кайфияти уларнинг қалбидан отилиб чиққан норозилик хитоблари чинакам шоирона манзарада ифодаланади:

**Кўклардаги дона-дона сочилган
Юлдузларми эзгу кунни олқишлар!
Кимга тегар юлдуз кўздан отилган
Аччиқ гина, лаънатлару қарғишлар!**

шундай асарлар жумласидандир. Улар Чўлпоннинг руҳият оламининг энг юксак чўққиларига кўтарилганидан далолат беради. Бу шеърларни жаҳон лирикасининг энг нодир намуналари билан бемалол бир қаторга қўйиш мумкин. Фикримизнинг далили учун баъзи бир мисолларга мурожаат қилайлик.

Мана, «Қаландар ишқи» деган ном билан машҳур бўлган ғазал. У 1920 йилда ёзилган ва ўша вақтлардаёқ одамлар ўртасида кўшиқ тарзида тарқалган. Замондошларининг гувоҳлик беришича, атоқли шоир Лоҳутий 30-йилларнинг ўртасида бу шеър билан танишиб, унга жуда юқори баҳо берган ва «ҳар бир шеърият муҳлиси бу ғазални тумор қилиб, бўйнига осиб юрмоғи жоиздир» деган экан. Чиндан ҳам ғазалнинг ҳар бир байтида дардли муҳаббат туйғулари катта шоирона қудрат билан ёрқин ва инжа образларда ифодаланган.

**Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Кўёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.**

Бу байтда ошиқ севган ёрини кўёшга, ўзини эса юлдузга қиёс қияпти, аммо ошиқ ёр васлига эриша олмайди, чунки кўёш чиққанда юлдуз ботмоғи керак. Бундаги ғоят нозик метафора беихтиёр Алишер Навоийнинг:

**Оразин ёпғоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғоч кўёш,—**

деган машҳур байтини эслатади. Чўлпон буюк классигимизнинг поэтик образидан фойдаланган, лекин буни ўзига хос маҳорат билан талқин қилган.

Чўлпон туйғуларининг нақадар инжалигини «Гўзал» шеъри мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Бу шеърда ҳам ёрнинг гўзаллиги ғоят нафис ифодаланган — у тушда ҳам, ўнгда ҳам, оққа кўмилганда ҳам, кўмилмаганда ҳам бениҳоя гўзал, у юлдуздан-да, ойдан-да, кундан-да гўзал, ҳатто ой ҳам, юлдуз ҳам, кун ҳам унга ҳавас қилади, унинг қаршида ўзларига ўзлари хунук кўриниб кетишади, улар андишага тушишади, уялишади... Севгилиснинг бунчалар гўзаллиги эса ошиқни — оддий ер одамини алланечук хавотирга солади. Жавобсиз саволлар уни ўртади:

**Мен — йўқсил на бўлиб уни суюбман!!
Унинг-чун ёнибман, ёниб куйибман.
Бошимни зўр ишга бериб куйибман.
Мен суюб... мен суюб... кимни суюбман!
Мен суйган суюкли шунчалар гўзал!
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!..**

Бундай шеърлар ҳар қандай одамга ҳам руҳий бардамлик бахш этади, унинг қалбини шаффоф нурларга чулғайди, одам алланечук енгил тартади. Ўзининг инсон зотидан эканига мамнун бўлади.

Чўлпоннинг шеърий меросида табиат масаласи ҳам катта ўрин тутаети. Бу масала ҳам алоҳида тадқиқотларга арзийди. Гап Чўлпоннинг табиатга жуда кўп шеър бағишлаганида эмас, балки шоирнинг табиатга муносабатида. У баҳор ва ёз ҳақида, юлдузлар, тоғлар, майсазорлар, чашмалар ҳақида, тун ва кундуз тўғрисида, қор ва ёмғир, шабада ва сукунат ҳақида, ариқ сувларининг шилдираши тўғрисида ёзади. Унинг кенг бағри табиатнинг ҳамма ҳодисаларини сиғдиради, унинг шоирона нигоҳи юртимиз табиатининг ҳамма рангларини аниқ кўрсатади. Аммо у буларни шунчаки бир шоирона манзара яратиш учунгина кўрмайди. Табиат шоир учун энг яқин дўст, тирик мавжудот, у ҳис қилади, ўйланади, шодланади, изтироб чекади. Шоир табиат билан инсонни ўзаро рақобат қиладиган кучлар сифатида, ҳаёт-мамонт жанги олиб борадиган ёвлар сифатида кўрсатмайди, аксинча, табиат ва инсон мукаммал яхлитликни вужудга келтиришади, улар орасида етук бир уйғунлик бор. Чўлпон шеърларида табиат ҳам халқ ҳаёти ҳақидаги ҳақиқатни айтиш воситасидир.

Масалан, «Куз» шеъри (1921) ҳам табиат манзарасига бағишланган. Бироқ бу манзара шоирнинг оғир кайфияти билан боғлиқ. Куз манзаралари лирик қаҳрамон қалбида алланечук ҳадик уйғотади, қора қишга кўчиш олдида турган бутун борлиқ уни нотинч, безовта ўйлар, изтиробли ҳислар оғушига отади, ҳамма нарса унга қора рангда кўринади, умидсизлик кайфияти биринчи ўринга чиқади:

**Бало янглиғ қатор-қатор чизилиб,
Кўк юзидан қарғалар ҳам ўталар.
Шарқда ичдан яширингина эзилиб
Кўп жонлилар сўнгги тинни куталар.**

Шу йили ёзилган «Яна қор» шеърида ҳам бундай оғир кайфиятлар давом этади. Бундаги образлар ҳам нохуш кайфият оқибатида туғилган — қор — оқ кафан, қиш — қарғалар ўйини, бўрон, изгирин, совуқ халқ бошига ёпирилган кулфат. Умуман, «Куз» ёхуд «Яна қор» каби шеърларида шоир табиат манзараларини қашшоқ, эзилган, сўнгир халқ ҳаёти орқали кўради:

**Ҳар етим кўзида томчи-томчи ёш,
Ҳар фақир уйида инглайиш ва йиғи,
Ҳар сариг юзида сўнгги шўъла сўнар,
Ҳар томон, ҳар тарафда бир қайғи.**

Чўлпоннинг табиат ҳақидаги ҳамма шеърлари ҳам бундай оғир кайфият билан сўғорилган эмас, аксинча, баъзи шеърларда табиат ҳодисалари ҳақида, ҳаётнинг мангу оқими ҳақида, ўлиш ва тирилиш доимо бир-бирини алмаштириб бориши тўғрисидаги фалсафий ўйлар ифодаланган

(«Баҳорни соғиндим»), баъзи бир шеърларида эса тириклик нашидаси, яшаш бахти, ҳаёт гўзаллиги ҳақида баҳс юритилади. Баъзи шеърларида Чўлпон табиатга энг яқин дўст каби муомалада бўлади, уни жонлантиради, унга бекиёс эканини ато қилади ва шу сифатлари билан табиат бизда ҳам илиқ туйғулар уйғотади.

**Кўклам ойм йўлга чиққан, кўклам ойм қўзғолган,
Кўк кўйлакнинг битишига унча кўп ҳам қолмаган.**

**Кўклам ойнинг ипак кўйлак этаклари судралиб,
Қора ернинг бошларини силаб-сийпаб келади,
У силжишдан, у сийпашдан қувват олиб, куч олиб,
Қора ер ҳам кўксидаги олтинларни беради.**

Чўлпон ҳаётни дил-дилдан севадиган, тириклик нашидасидан завқланишдан сира толмайдиган шоир эди. Баъзи мунаққидлар унга «самолар шоири, ердан ўзини олиб қочиб, юзини кўкларга бурадиган шоир» дея таъна қилишарди. Чўлпоннинг табиат ҳақидаги айрим шеърлари бундай таъналарнинг мутлақо асоссиз эканини кўрсатади. Унинг 1922 йилда ёзилган «Барг» деган шеъри бор. Айтганча, шоирни бу шеър учун ҳам танқид қилишган — эмиши, Чўлпон совет воқелигини кўролмай, тилла кўнғизлар ҳақида шеър ёзишни афзал билганмиш. Шеърни бир ўқиб чиқишнинг ўзидаёқ бунинг қип-қизил тухмат эканига амин бўлиш мумкин. «Барг» Чўлпоннинг табиат ҳақидаги энг яхши шеърларидандир. Унда ҳаёт завқи жуда чуқур ифодаланган — шоир ҳаётдаги, табиатдаги баркамолликни жуда қадрлайди, табиатда яшаётган, кўкараётган, ўрмалаётган ҳар нарса кўнғилдаги ғам-ғашларни кетказди, кишига алланечук эркинлик ҳиссини бахш этади. Лирик қахрамон яшараётган, уйғонаётган ҳаётнинг мангу гўзаллигини конкрет ашёлар ва конкрет ҳодисаларда жуда нозик ҳис қилади:

**Ариқда сувларнинг ўйноқи кўшиғи
Шохларда ухлаган барглари уйғотди.
Айниқса, шамолнинг у юмшоқ шўхлиги
Шохларда барглари титратди, ўйнатди.
Қип-қизил қанотли капалак йўлида
Учратди чиройли чизанак қизини,
Капалак тикилгач, у қизча қўлида
Ушлаган япроқ-ла беркитди юзини.**

Нафисликда тенгсиз бу шеър «Ўпмайман шу чоқда фаришта малакни, Упаман бутоқда титраган бир баргни» деган хитоб билан тугайди. Кўринадикки, бу шеърдаги барг ҳам, капалак ҳам, болалар оёғига ип қолаб, ўз ҳолига қўймайдиган тилла кўнғиз ҳам тириклик рамзи — табиатдаги олий мукамаллик, тугал уйғунлик белгилари тарзида кўринади. Табиатга бундай теран эҳтиром, авайлаб, ардоқ билан муносабатда бўлиш Чўлпоннинг бошқа кўпгина шеърларида ҳам асосий пафосни ташкил қилади.

Чўлпон шеърятининг яна бир жиҳатини — бадий хусусиятларини тилга олмаслик мумкин эмас. Юқорида айтганимиздек, ҳатто Чўлпонни ҳаддан ташқари аёвсиз танқид қилган, унинг тирноғи остидан кир қидирган мунаққидлар ҳам унинг тил бобидаги маҳоратига, шеърини техника соҳасидаги юксак санъатига тан беришга мажбур бўлган эдилар. Ҳақиқатдан ҳам, Чўлпон бу жиҳатдан тенги йўқ маҳорат эгасидир. У ўзбек шеърятини бобида чинакам инқилоб ясади. У ўзбек шеърятининг икки дарёсини — баркамол тартиб берилган, асрлар мобайнида буюк шоирлар томонидан ишланавериб, тугал тус олган аруз билан халқ ижодида эркин дарёдай ёйилиб оққан, ўрнида оғир ва сокин, рангларга, жилоларга бой бармоқ вазини бир-бирига қўшишга муваффақ бўлди. Бунда у ҳеч қайси система устидан зўрлик қилгани йўқ, уларнинг ички қонуниятларига ҳилоф иш тутгани йўқ. Аксинча, у ҳар икки шеър системасининг имкониятларидан маҳорат билан фойдаланиб, имкони бор ўринларда уларнинг шакллари чатиштириб, шеър техникаси бобида катта ютуқларга эришди. У шеърят тилидан китобийликни қувиб чиқарди, иборалардаги ташқи безаклардан, жимжимадорликдан, баландпарвозликдан воз кечди. Чўлпон шеърятининг тили классик шеърятимиз тилидаги образлиликни, лутфни, маънодорликни йўқотмаган ҳолда, халқ тилидаги соддаликни, ихчамликни, ҳаётийликни касб этди. Халқ тилининг рангларини жуда чуқур ҳис этган Чўлпон шеърларида ҳар бир сўзнинг энг ингичка, энг нафис жиҳатларидан фойдаланишга ҳаракат қилди. Унинг шеърларида энг оддий сўзлар ҳам жавоҳир тошларидек қутилмаган қирралари билан ярқираб кетади.

Чўлпон шеърятдаги образлилик ҳам ўзига хос сифатларга эга. У Шарқ шеърятинида кўп учрайдиган анъанавий образлардан — қуёш, ой, юлдуз, гул, булбул кабилардан ҳам кенг фойдаланади, шунингдек, шеърнинг бошидан охиригача ўсиб, ривожланиб борувчи, аслидагидан кўра чуқурроқ, рамзий маъно касб этувчи образлар ҳам инкишоф этади. Масалан, арча ёхуд бинафша образлари шулар жумласидандир. Баъзан эса Чўлпон шеърлардан шеърларга ўтиб юрувчи, шоир қарашларининг асосий мағзини ифодаловчи образлар ҳам яратади. Булар ичида энг кўп ишлангани йўл ва йўловчи образидир. Улар ўнлаб шеърларнинг заминиди ётади ва ҳар гал ҳаёт ҳақиқатининг бирор муҳим томонини ифодалайди.

Чўлпон ўхшатиш, сифатлаш, истиора каби санъатларни қўллашда ҳам классик шеърятнинг бениҳоя бой тажрибасидан кенг фойдаланиш билан бирга кўп ҳолларда мустақил иш тутади ва гоят ўзига хос, қутилмаган ташбеҳлар яратади. Улар ўзининг оригиналлиги билан, аниқлиги ва эмоционаллиги билан шеърга алоҳида жозиба бағишлайди. Бу ўринда унинг машҳур «Шафтолига» шеърини эслайлик. Одатда кўп шоирлар қизларнинг юзини шафтолига қиёслаш билан уларнинг гўзаллигини таъкидлайди. Чўлпон эса, аксинча, шафтолини қизларнинг бетига қиёслайди ва натижада оригинал, нозик бир юмор билан суғорилган образ вужудга келади:

**Ун саккизга кирган қишлоқ қизларининг юзидек,
Қиз-қизарган юзларингдан бир ўпич бер, шафтоли.**

Чўлпон шеърларидан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Мен бу ўринда уларнинг ҳаммасини ҳар жиҳатдан муфассал таҳлил қилиш имконига эга эмасман. Шунинг учун Чўлпон шеърларининг ритмик хусусиятлари ҳақида баъзи мулоҳазалар айтиш билан чекланаман.

Маълумки, ритмика шеъриятнинг энг муҳим, энг зарур унсурларидан ҳисобланади. Баъзан шоир теран фикрларга эга бўлади, пишиқ-пухта образ ҳам топади, аммо шеъри ритмик жиҳатдан яхши уюштирилмаган бўлади, оҳанг аллақандай оғир, вазмин бўлади, кишини тўлқинлантирмайди. Ҳолбуки, шеър кўп жиҳатлари билан бир қаторда ҳамиша ғоят оҳангдор бўлмоғи керак. Унинг оҳангларида керагида нафис лирик садолар ҳам, керагида жанговар хитоблару маршлар гулдуриси ҳам эшитилиб турмоғи керак. Қўйинг-чи, ритмика, оҳанг, мусиқийлик моҳир шоир қўлида бадиий таъсирчанликни таъминловчи самарали воситадир. Буни Чўлпоннинг ижодий фаолияти яна бир қарра тасдиқлайди. Чўлпон шеърлари ритмикасининг бениҳоя бойлиги ва рангбаранглиги билан шунақа мукаммал мусиқийлик касб этадики, шоирни ҳеч иккиланмай истъоддони бастакор сифатида ҳам қараса бўлади. Мен бу ўринда «Муҳаббатнинг саройи кенг экан, йўлни йўқотдим-ку», ёки «Мен дутор бирла туғишган кўҳна бир девонаман», ёхуд «Бу Учқўрғон ажаб обу ҳавоси дилнавоз эрмиш» каби мисралар билан бошланадиган ғазалларни кўзда тутаётганим йўқ. Улар оҳангларининг мукамаллиги билан ўз вақтида халқнинг севимли қўшиқларига айланиб кетган эди.

Чўлпон шеърларидаги ритмик бойлик ҳақида тасаввур бериш учун бир мисол келтираман. 1920 йилда ёзилган «Табиатга» деган шеърдан:

Кел, малак, кел, пари, кел, кел ўпай
Кел, кўёш чиққунча ўптир — кел ўпай
Кел, кучоқлай, кел қўлингни, бармоғингни
Кел, кўзингга кўз солай, кел, кўрай,

бир эркалаб,
бир эркалаб.
бир кўрай,
сўнгра ўлай.

Бу шеър аслида арузда ёзилган, аммо шоир арузнинг қатъий қонунларига мутеларча бўйсунган эмас, аксинча, уларни ўз измига бўйсундирган, шунингдек, риторик такрорлар ва ички қофиялар ёрдамида мукамал мусиқийликка эришган. Бу ҳол Чўлпон ижодида жуда кўп учрайди. Айрим шеърларида Чўлпон қофиялар танлашда ҳам жуда дадил иш тутади ва қофиялардан ҳам шеър оҳангини бойитувчи унсур сифатида фойдаланади:

Жим турунг, шовқунламанг, уйқу ичида ул пари,
Юрма, тек тур, эй шамол, юрсанг-да юр бир оз нари.
[«Уйқу» — 1921]

Шеър оҳангини мазмунга мослаб жуда ўйноқи қилиш ва мазмун билан бирга ўзгартириб боришга қуйидаги парча яхши мисол бўлади:

Мен кетай деб,
Тез етай деб
Богладим белга камар!
Сен нетай деб,
«Сабр этай» деб,
Солмадинг дилга қадар!
[«Биринчи хат» — 1925]

Чўлпон жозибатор ритмика яратишда, айниқса, туроқдан жуда кенг фойдаланди — унинг шеърларида уч бўғинли туроқлардан фойдаланиб оҳанг яратиш кўп эканини кўраемиз. Масалан, «Бинафша» шеърида биринчи мисра 11 бўғин бўлиб, туроқ 3-3-3-2 системасига эга, иккинчи мисра эса тўққиз бўғин (3-3-3). Аммо шоир бу схемага охиригача изчил амал қилмайди — бешинчи мисрадан бошлаб, тоқ мисралар 12 бўғин (3-3-3-3), жуфт мисралар тўққиз бўғин (3-3-3), сўнги мисра 6 бўғиндан (3-3) иборат. Сўнги мисранинг кескинлиги, оҳанг жиҳатдан тугалланмай қолгани шеърнинг қусури эмас, унга ўзгача бир оҳангдорлик бағишлайди, мусиқий асарнинг сўнги садоси каби бутун шеърнинг бениҳоя мусиқий оҳангдорлигига хотимадай, якундай жаранглайди. Бунга амин бўлиш учун шеърнинг ўзини ўқиб, оҳангини таҳлил қилиб кўрсангиз кифоя.

Чўлпоннинг шеърий санъатлар бобидаги маҳорати ҳақида гапирганда, унинг ундош товушларнинг оҳангдорлигидан яхши фойдаланганини таъкидламоқ керак. Бунга ўнлаб мисоллар келтириш мумкин. Аммо мен битта мисол билан кифояланаман:

Сочилган сочингдай сочилса сиринг,
Анор юзларингни кимга тутасан!
Ўзинг-ку «уларда вафо йўқ» дединг,
Нимага уларни тагин кутасан!

Юқорида келтирилган мисоллар ва айtilган мулоҳазалар Чўлпон шеъриятининг бадиий савияси ҳам ғоят юксак бўлганини кўрсатиб турипти.

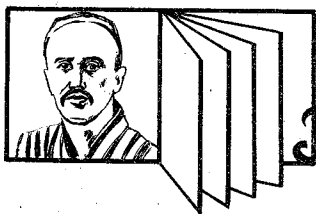
Чўлпон шеърияти мазмуни теран, рангларга, мавжларга бой бир уммон. Биз бу уммоннинг умумий хусусиятлари ҳақидагина илк тасаввур беришга уриндик. Ҳали уни ҳар томонлама тадқиқ

этиб, жамики бойликларини аниқлаб чиқиш лозим. Биз Чўлпон шеърляти ҳақидаги мулоҳазалари-мизни шу билан якунласак бўларди, лекин сезиб турибман — ўқувчининг кўнглида бир савол айланаяпти — «сиз, асосан, шоирнинг 20-йилларда яратган шеърлари ҳақида гапирмоқдасиз. У 30-йилларда ҳам шеърлар ёзган, «Соз» тўпламини эълон қилган. Нега бу давр шеърлари ҳақида ҳеч нарса демайсиз?»

Дарҳақиқат, «Соз» тўплами ҳақида ҳам умумий тарзда бўлса-да, гапирмоқ зарур. Бу тўплам 1935 йилда эълон қилинган бўлиб, Ўзбекистоннинг 10 йиллик тўйига бағишланган. Тўпламда про-грамм характерга эга бўлган «Соз» шеъри ҳам бор. Унда Чўлпон ўзининг ҳам, шеърининг ҳам янгиланганини айтади:

**Бир неча йил қантаргач,
Яна олдим созимни.
Энди айтиб йиғламас
Кўнглидаги розимни.**

Ҳақиқатан ҳам, тўпламдаги шеърлар билан чуқурроқ танишсак, уларни аввалги Чўлпон эмас, қандайдир бошқа Чўлпон ёзгандек туюлади. Тўғри, бу тўпламдаги айрим шеърларда ҳам аввалги Чўлпонга хос жозоба, туйғуларнинг беғуборлиги, фикрларнинг салмоқдорлиги, поэтик образлар-нинг теранлиги мавжуд, бундаги шеърларда ҳам санъат анча юқори даражада. Лекин шундай шеърлар борки, улар Чўлпоннинг замонга мослаша бошлаганидан, воқелик ҳақидаги ҳақиқатни ифодалаш ўрнига воқеликни мадҳ этиш йўлига ўта бошлаганидан далолат беради. Натижада, Чўлпон шеърлятида «Октябрь», «Ун йил Ленинсиз», «Бу кўннинг шоири», «Норин дарё» каби шеърлар пайдо бўладикки, улар ҳар қанча бадий фазилатларига қарамай, шеърлятда ҳаққонийлик даражаси пастга тушаётганидан, самимият заифлашиб бораётганидан далолат беради. Ҳақиқий шеърлятни олтинга қиёслаш мумкин бўлса, замонасозлик билан ёзилган шеърларни усти зарҳал-ланган, лекин асли олтин бўлмаган нарсага тенглаш мумкин. Афсуски, Чўлпоннинг 30-йиллардаги баъзи бир шеърларида биз ҳаёт ҳақиқатининг сусайиши билан бадииятнинг ҳам, шеърлятнинг ҳам сусайганини кўрамиз. Бундан чиқадиган хулоса шуки, ижод эркинлигининг бўғилиши охир-пиро-вардида ҳар қандай истеъдодни ҳам хароб қилиши, оригиналликдан маҳрум этиб, ўртамиёна даражага тушириб қўйиши мумкин. Иккинчидан, маъмурий буйруқбозлик системасининг тиргакла-ридан бири бўлмиш тўқмоқли танқид, догматизм асосига қурилган, вульгар социологизм прин-ципларини барқарор қилган танқид адабиётнинг ашаддий душмани бўлган. Бундай танқид Чўлпон-устига йиллар давомида бўхтон ёғдирган, гўёки унинг адашганини, ҳаммиша хато қилганини ўқдир-ган, «йўқсуллар» эмас, буржуйлар ёхуд зиёлилар манфаатига хизмат қилишда айблаган танқид халқни ҳам, шоирни ҳам чалғитди. Аро йўлда қолиб гарансиган, карахтлашган шоир ўз қўшиқлари-нинг бўғзидан бўғиб, куйини ўзгартиришга мажбур бўлган. Аммо қамчи қарсиллаб турса, илҳом келмайди. абадий яшовчи дурдоналар яратилмайди.

БАРҲАЁТ ҲАМЗА

Ҳамза асарлари 5 жилдлиги чиқиши
муносабати билан

Биз шу вақтгача улў Навоий меросидан бошлаб Ҳамза, Абдулла Қодирий, ҳатто Ойбек асарларига ҳам шафқатсиз муносабатда бўлиб келдик: гоҳ бир неча бобини юлиб ташлаб, гоҳ бандларини қайчилаб, гоҳ сўз ва жумлаларини «силлиқлаб» чоп этдик. Навоий «Ҳамса»сидаги шоирнинг ўз замони ва замондошлари ҳақида, ёзаётган асарнинг мақсади-вазифаси, ижодий мезонлари ва устозлари ҳақидаги ўн-ўн икки бобдан ташкил топган қисмларни — «ҳамди сано»га чиқариб, олиб ташладик. Шунингдек, Навоийнинг ранг-баранг руҳий оламини ва бадий, илмий даҳосини намойиш этувчи ўнлаб бадий, илмий асарларини кенг китобхонлар оммасидан пинҳон тутиб келдик. Улуғ тарихий шахслар тақдирига, меросига бугуннинг андазаси, тошу-торозиси билан ёндашдик, ўлчадик. Сунъий яратган қолипимизга сиғмаган жойларини давримизга ёт деб олиб қўйдик. Ҳар бир ижодкор ўз даврининг фарзанди, маҳсулидир. Унинг сиймосида, тақдирда халқнинг эзгу тилак-армонларигина эмас, у яшаган давр мураккабликлари ҳам акс этади. Шу маънода ижодкор босиб ўтган қийин, паст-баланд йўллар ҳам, унинг шахс ва граждон сифатида товланиш жараёни ҳам кейинги авлодлар учун бир сабоқ, мактаб вазифасини ўтайди. Ҳозирги кунда республика олимлари ва ноширлари олдида репрессия қилинган ёзувчиларнинг адабий меросини халққа етказиш бурчи турибди. Улар сиймосини-образини тўлалигича намойиш қилиш ва янги, социалистик жамиятни барпо этишнинг нақадар мураккаблигини очиш учун ҳам мазкур ноҳақ жабрланганлар меросини имкони борича тўла ҳолда китобхонларга етказиш керак. Ҳозирги қайта қуриш, ошкоралик даври — социализмнинг ҳақиқий демократик қиёфасини тиклаш даври шундай улў имкониятларни яратиб берди.

«Фан» нашриётида яқиндагина босилиб чиққан Ҳамзанинг беш жилддан иборат бўлган «Тўла асарлар тўплами» наشري бу йўлда қўйилган илк самарали қадамдир. Биз мазкур нашр билан аввалгилари ўртасидаги фарқлар хусусида сўзламоқчи эмасмиз. Фақат шуни эслатиб ўтамизки, аввал қисқартириб кетилган боблар, сахналар, мисралар ва жумла, сўзлар — ҳаммаси Ҳамза томонидан қандай ёзилган, ҳаётлигида қандай нашр қилинган бўлса, шу ҳолича айнан берилди. Бу нарса энг аввало Ҳамзанинг шахс ва ижодкор сифатида ўсиб, улғайишини — с: ашин инқилобчи шоир ва фидойи, жасур курашчи бўлиб етишиш жарёнини ёрқин тасаввур қилиш имконини туғдиради. Шоирнинг шу пайтгача босилмай келган юзлаб ғазаллари, бир неча ўнлаб муҳаммас ва шеърлари, драматик асарлари, мақолалари шу ниятга хизмат этади. Баъзиларини сиёсий хато деб, баъзиларини бадий бўш, баъзиларини нотугал деб эълон қилинмай келинган асарлар қалбимизда, онгимизда ҳозиргача шаклланган Ҳамза сиймосини сира бузмайди ёки камситмайди, аксинча бу образни янада тиниқлаштиради, унга жонлилиқ, ҳаёттилик бахш этади. «Тўла асарлар тўплами»нинг бешинчи жилди Ҳамзанинг меҳнаткаш инсон, илғор ўзбек зиёлисининг бир жонли, типик вакили эканлигини намойиш қилувчи кўзгу вазифасини ўтайди. Чунки унда Ҳамзанинг хатлари, ҳар хил ёзишмалари, кундаликлари, қайдлари, аризалари, режа-ниятлари, таржимаи ҳоли ва ижтимоий фаолиятига доир нодир ҳужжатлар, Ҳамза ўқитган катта ёшдагилар ва болалар рўйхати берилганки, буларнинг ҳар бири адиб ҳаётини, унинг феъл-атворини ва асарларини ўрганиш-англашда бебаҳо кўмакчидир.

Бешинчи жилддаги талайгина ҳужжатлар Ҳамзанинг ўз ота-онасига, оила аъзолари, қариндош-уруғлари ва ёру дўстларига ниҳоятда меҳрибон, самимий бўлганлигини тасдиқлайди. Унинг онаси вафотидан сўнг Бухородан юборган бир мактубида оддий фарзандлик туйғуси, халқ, ватан олдидаги катта бурчини теран ҳис этиши акс этган. Мактубда туш кўргани ва тушида марҳум онаси билан суҳбатлашганини ёзади: тушида онасидан Бухорога боришга ижозат сўрайди, онаси розилигини айтади. Ҳамза онасининг «Болам, ман сандин икки дунёда ризоман, ризо бўлганман, қиблагонинг (отанг) ризолик берса, боргин, ман ризолик бергач, қиблагонинг ҳам ризолик берар, албатта, сен илм истар эсанг, биз икки дунёда ризомиз» деган сўзларини келтиради. Ҳамза онаси кўз юмганида узокда бўлгани учун уни ҳаёлидан сира қочирмаган, ўкинч ва армон билан юрган. Ҳамза туш кўриш сабабини ҳам шу тахлитда изоҳлайди: «Демак, ўзим у оқшоми икки хаёл билра ётмиш

эрдим. Бир Истамбул боруб ўқимоқ, иккинчиси марҳума биздан ризо бўлганмуқун, йўқми?»

Ҳамза халқ ва Ватани олдидаги бурчини ҳам худди шундай тушинди, доим ўз-ўзига шу саволни бериб қадам босди, меҳнат ва курашга бел боғлади. Дўстларига дори-дармон сўраб ёзган бир мактубида (1919 йил 28 октябрь) ўзи ҳақида «миллатингиз учун оз даражада бўлса ҳам фойда еткуза олуб турган бир биродарингиз», дейди. Шу мактубдан бир ой аввал «Эски Тошкент Ижроия кўмитасига! Утунчи!» хатида «Инқилобнинг буюк тўлқинлари», «ўзи ёш бўлса-да миллатнинг буюк хизматларини устун оларақ қаҳрамонлик қилаётганлар хусусида сўзлайди. Бу фикрлар унинг граждонлик позициясини ҳам белгилайди. Ҳамза ўзини чекка жойларга ишга юборишни сўраб 1927 йил 5 сентябрда Фарғона округ фирқа кўмитасига ёзган аризасида «чет жумҳуриятига кетишда ўз ҳузуриمنى эмас, балки халқнинг таъна ва истеҳзосини ўйлайман», дейди. Шоирнинг энг қалтис жойларга кўкрак очиб ишга бориши, фронтларда қатнашиши шундан эди. Ҳамза характерли жойларга курашчилик ва жасурлик унинг шеърлигига, драмаларидаги ижобий қаҳрамонлар характерига курашчанлик руҳини бахш этди. Ҳамзанинг доим иқтисодий тангликда яшашига, бир ерда муқим ишлаб тура олмаслигига, қатор асарларининг ҳам революциядан аввал, ҳам революциядан кейин нашр этилмаслиги ёки саҳнада қўйилмаслигига, пиравардида фожиа Улимига сабаб бўлган бош нарса ҳам Ҳамзанинг муросасизлиги, тўғри сўзлиги, принципиаллиги ва ғуруридир. (Комил Яшиннинг ҳикоя қилишича, Ҳамза «Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши», «Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки Яллачилар иши» асарларини саҳнада қўйдира олмагач, Етим Божонга ташлаб кетаверган. У 1939 йилда Яшинга топширган.) Ҳамза ўз оиласига юборган бир мактубида: «Чет кишиларга ўзингизни хўрланмангиз, мол топилур, одам топилмас, сотинг нима бўлса, хўрланманг», дейди. Биродари Маҳмуджонга ёзган бир хатига эса (1921, 17 октябрь) «Меънанинг номушим қошинда ўлумнинг қандай лазиз бир нарса эканлиги ва ҳаётнинг бир тийинга аҳамининг номушим шояд сўз ва имлода Сизагина англашўлгандур» дейдики, бу сўзлар Ҳамзанинг муросасизлиги курашчи, мустақкам эътиқод эгаси эканини яққол кўрсатади. У доим Шекспирона «Е ҳаёт, ё ўлим» деган ақидга билин яшади. Дарвоқе, «Истибод қурбонлари» фожиасидаги Саидхон «Очинг кўзингизни! Инқилоб даври келди. Е ўлим, ё нажот!», дейди.

Шу жилда кирган ҳужжатлар Ҳамзанинг фожиа Улими олдида Шоҳимардонда синфий зиддиятлар ғоят кескин тул олганидан равшан далолат беради. Ҳамза томонидан юқори идора-ларга юборилган мактубларда Шоҳимардонда шайхлар ва эски тузум тарафдорлари Шўролар эришган ютуқларни ер билан яқсон қилиш учун тиш-тирноғи билан курашаётганини ва уларга қарши курашга отланиш зарурлигини уқтиради. Хатто Исмоил мутавалли бошчилигида иғвогарлар Ҳамза устидан тўхмат уюштириб Фарғона округ сиёсий идорасига юборадилар. Ҳамза бу хусусда аризалар ёзиб, шу идорага йўллайди, бироқ, унинг мактублари йўлда душманлар томонидан тугтиб қолинади. Ҳамза ўзининг ҳақлигини исботлай олади ва «хайрият... ҳақиқат ўз йўлини топгандай бўлди», деб қайд қилади.

1917 йил 28 майдаги қайдида Қўқондаги қаландархонада мусулмон меҳнаткашларнинг митинги бўлиб ўтгани ёзилди. Бир ҳужжатда Ҳамзанинг Мармхоним деган ўқитувчига ойига 20 сўм пул тўлаб рус тилини ўргангани айтилади (1918 йил апрель). Ҳамзанинг Исмоил Гаспиринский, Бехбудий, Мунавваркор тўғрисидаги шеър, мақола ва мактуб, қайдлари шоирнинг маъмур маърифатпарварларга бўлган эътиқод ва муҳаббатини кўрсатади (Мунавваркорига юборган мактубини «Маънавий отамиз ҳазратларина!» деб бошлайди).

Ҳамзанинг адабий-эстетик қарашларига доир ҳужжатларни кўздан кечирсангиз, унинг адабиёт ва санъатнинг ҳаққонийлиги, халқ ҳаётига яқинлиги, чуқур замонавий, айниқса ижтимоий, сиёсий йўналиши, руҳи ўткир ва баян бўлиши хусусида жон куйдиришганини англаш мумкин. У «песа-лар ва шеърларнинг инқилобий» руҳда, халқ, «турмушига доир» бўлишини, бусилаётган китоб-лар ва қўйилаётган саҳна асарларининг, «мавзи, ҳодисанинг тарихий қимматига эътибор қили-ниши, хоҳ пьеса, хоҳ роман... қандай тизмада бўлмасун нашр қилинишда элга аҳамияти борми?», «инқилобий ҳиссиёт, ҳаёт кўрғазмалари» борми уларда, деган саволдан-ниятдан, принципдан келиб чиқди. Ҳамза «Қизил Ўзбекистон Марказий Иштирокион фирқақўмининг ташвиқот, тар-ғибот бўлимчасига маълумот» деб ёзган ҳужжатида «Санъат муңларини халқ тилагига, наз-мий ва насрий ҳиссиётларини инқилоб ижтимоиятининг талабига юргузиш», «деҳқон, ишчи, зиёлиларни ўз турмушларига яқин юргузиш», керак дейди. Муҳими шундаки, Ҳамза ўзининг санъат соҳасидаги фаолияти ва бадий ижодида ўзи олға сурган фикр-ғояларни амалга ошириш билан чегараланмади, у бутун республика адабий-маданий муассасаларини, ижодкорларини ҳам шу принципда, шу йўналишда ишлашни юрак-юрагидан истиди. Шунинг учун юқори ташкилот-ларга кетма-кет ўз таклиф-мулоҳазаларини, маслаҳатларини айтиб, ёзма ҳолда жўнатиб турди. Фарғона округига «Санойи нафиса» уюшмасини тузиш хусусида юборган мактубида адабиёт ва санъатнинг гурираб ривожланишига ғов бўлиб турган иллатлар тўғрисида тўхталиб, эътиборни маданият раҳбарларининг сиёсий етуклиги масаласига тортади: бу ғов, дейди у, «уюшма арбобла-рининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий саводсизликлари орқасида мусиқавий, саҳнавий ҳиссиётлари-нинг уйғонмоғонидур». Ҳамзанинг артистларга қўйган талаблари ҳам ғоят эътиборлидир. У артист-нинг ўз касбини яхши билиши, қаттиқ севишини ва сиёсий жиҳатдан етук бўлишини эмас, балки айни чоқда шахс, граждон сифатида ҳам етук, ўрнат бўларли, ҳақиқий зиёли даражага кўта-рилишини орзу қилди. У артистликка кирадиган одамларнинг «овоз ва баданлари сихат, фигура жиҳатдан лойиқ бўлувчи», «халқ қошида ёмон ахлоқ ила танилмоғонликлари шарт», «артистлар-нинг эрлари бўлмоғи шарт...», деган истаклар билдирди.

Ҳамза замоннинг талаб-эҳтиёжини ва ижодкорнинг бурчини ғоят теран идор этар эди. Шу туфайли унинг ҳар бир шеъри ёки драматик асари замоннинг энг долзарб масалалари, талаб-эҳтиёжларига акс садо тарзида дунёга келарди. 1927 йил 21 августда нашриётга юборган бир мактубида ноширлар эътиборини шу куннинг энг қизгин воқеалари, жиҳатларига тортиб, «хусусан сўнги замонларда ер ислоҳоти, пастки шўролар тузмаси, айниқса хотинлар озодлиги тўғриларин-да шартнома тузиш» керак, дейди. Ўзи бу борада ибрат кўрсатади.

Зотан, Ҳамзанинг ижодий мезонлари энг аввало конкрет ҳаётини ва ижодий фаолиятига доир ҳулосалари тарзида вужудга келди. У ўз эътиборини халқ ҳаётининг муҳим жиҳатларини, даврнинг ўткир ижтимоий-сиёсий воқеаларини бадий таҳлил қилишга қаратди. Бунга мана шу беш жилд-

лиққа кирган аввал эълон қилинмаган асарлар ҳам ёрқин мисол бўла олади. Тўғри, Ҳамзанинг ғазалларида, шунингдек 1917 йилнинг бошларигача ёзган шеърлари, драматик асарлари, мақола-ларида шоирнинг ўз идеалига етишда фақат маърифатпарварлик йўлидан боришни тарғиб этиш майли туради. Ҳаёт мактаби уни инқилобий йўлга бошлади ва ниҳоят у оташин курашчи шоирга айланди. Бироқ Ҳамзанинг ижодий ўсишини, ғоявий-эстетик идеалининг шаклланиши, етилиш даврини акс эттирувчи ғазаллари, шеърлари ва драматик асарларини кузатиш мароқлидир. Масалан, Ҳамзанинг ишқ-муҳаббат мавзuidaги, ҳатто худога мурожаат тарзида ёзган асарларида анъанавий шарқ шеъриятининг қаттиқ таъсирига берилиши очиқ кўриниб турса-да, ижтимоий ўзгаришлар гирдобига тобора кириб бораётган шоирнинг дунёқарashi ва ҳаётий эътиқодларида бурилиш рўй бераётгани ва аввалги доирани ёриб чиқишга уринаётганлиги ҳам равшан сезилади. «Йўх» радифили ғазалидаги «Кўзимга у қадар зулмоти олам банди зиндонам, ажалдин бошқа бир озод этарли меҳрибоним йўх», деб иложсизлигини тан олиши аслида ижтимоий адолатсизликни фoш этиш усули эди. Ёки Ҳамза 1913 йилларда ёзган бир ғазалида замон, давр, адолатсиз тузумдан норозилигини очиқ ва дадил айтади:

**Эй, фалак, чархинг бузулсун, сандин олмас кимса ком,
Бир қушедурсан, қилолмас ҳеч киши домига ром.
Мунча ҳам зolim экансан, эй жаҳон рафтори каж,
Қайғуруб фарёд урур дасти алигиндин хосу ом.
Сарви озод ўлмагандур кимса жони бир нафас,
Ранжи кулфат, доғи фурқат, зулм корингдур мудом.
Ҳеч киши қочган билан сандин омон топмас, бали
Ҳар тараф узра қурибсан бинг туман тадбири дом.**

Шу пайтгача бу ғазал нима учун эълон қилинмаганига ҳайрон қоласан, холос. Бундай мисраларни шоир дунёнинг кўп ерларини кезиб келгандан кейин ёзган эди. «Топмадим» радифили шеър-идаги «Осиёсин, Европасин — босдим, ушбу куррани, Ҳеч миллатни бизимдек тахти зиллат топмадим» деган хулосасини бекордан-бекорга айтмаган эди.

Ҳамзанинг бошқа бир мусаддасида «ҳақиқат йўлига соғил, мани зулматдин озод эт», деган мисралар бор. Хуллас, янги нашрдаги яна юзлаб шеърларда шоирнинг «ҳақиқат йўлини» излаши, бундаги мушкулликлар, адашишлар, изтироблар ва орзу-армонлар акс этган. Ҳамза подшонинг биринчи жаҳон урушидаги иштирокини ёқлаб, унга ғалаба тилаб, шунингдек, мардикорликка олиш сиёсатини қўллаб «Подшо ҳазратларина дуо», «Сидқидил бирла дуо», «Қаҳрамон аҳли ватан» (кейинги икки шеърни ноширлар сарлаҳалашган) каби шеърлар ҳам ёзган. Нима учун Ҳамза подшони, унинг сиёсатини ҳимоя қилиб, юртдошларини унга садоқат билан хизмат этишга чорлади? Эҳтимол, Ҳамза чор цензурасидан ўзини сақлаш учун шундай қилгандир? Бу мулоҳазада ҳам жон бор. Ҳамза биринчи жаҳон уруши кулфатларини, айниқса мардикорлик фожияларини кўрмаганми? Кўрган, дил-дилидан ачинган. «Йиғла, йиғла, Туркистон, йиғла, Туркистон» мисраси билан бошланувчи, «Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси»нинг биринчи бўлимига кирган ва шу вақтгача эълон этилмай келган шеърда «Биздек ҳеч миллат борму зиллатга ботган», деб афсусланади, изтироб чекади. Одамлар Ҳамзадан фарзандларини мардикорликдан олиб қолишга кўмак беришни илтимос қилишади. Ҳамза ҳужжатларидан бирида Қўқонда мардикорликка қарши катта ғалаён бўлганлиги ва одамлар ўлгани, «300 киши миқдори банди бўлуб, иккинчи кун саккиз кишидан бошқасини озод қилингани» ҳақида ёзади. Шундай экан, нега у «Ватан учун жон беринг, олинг ўрнаклар», «Яшасун миллат, яшасун шаҳаншоҳимиз», «Подшоҳимизга садоқат кўрсатинг, аҳли ватан, Бу ватан-чун оқса-оқсун томчи-томчи қонимиз», деб ташвиқ этди? Ҳамза туркистонлилар тақдирини рус халқи тақдири билан бирлашиб кетганини тан олиб, Россия тинч бўлса, унинг қарамоғидаги икки томонлама зулм остида эзилаётган халқларнинг кулфати биров бўлса-да енгиллашар деб ўйламадимикан? Ягона ватан туйғусини ифодаловчи «Ватан бизни юракда иссиқ қонимиз», «Е оллоҳ бу ватанин душманига бер завол» каби мисралар заминида ҳам шу ички, руҳий изтироб ва армон ётмаяптимики?! Шу йўл билан туркистонликларнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя этиш имкониятини (тилини узун қилиш учун асосан) қидирмадимикан? «Сариқ гул» тўпламига кирувчи «Сидқидил бирла дуо» шеърининг бошланишида шоир шундай ёзади: «Туркистон ва жавонибдаги миллионлаб мусулмонлар садоқатларин подшоҳ ҳазратларина билдирмоқ с ў н ғ и даги авлодларин ҳуқуқини тайин қилдирмоқ учун ватанимнинг энг суюкли қаҳрамон ўғлонлари ватанин душмандан сақламоқ учун жон фидо этгувчиларин ортинда ёрдамга кетаркан, кузатув маросими муносабати ила қолонлар»дан дуо ва изҳори ташаккурдир» (таъкид бизники — С. М.)

Энг қизиғи, бу шеърни Фарғонада машҳур бўлган «Раббано, додимга ет» ашуласи оҳангига солади ва шу ашуладан «ман бу ёнга келмас эрдим, ёра келтурдинг мени» мисраларини келтирадими, бунинг заминида — мандиқда иложсизлик қисматига ишора ётипти.

Ҳамзанинг биринчи бор қайта босилган шеърлари орасида 1914 йилда Абдулла Авлонийнинг «Гапурманлар» радифили ғазалига жавобан ёзган «Авлоди Туркистон, бу дам доғи Ватанлардан гапур» мисраси билан бошланувчи ғазали ҳам бор. Ҳамзанинг шеърият эътиқодига катта ижтимоий мазмун ва вазифа юклаши, яъни унинг эстетик мавқе, кредоси, ижодий принципи шу ғазалда ҳам ифодаланган. У касбдошларига мурожаат этиб, «бу дам доғи ватанлардан гапур», дейди. Ушбу мисралар унинг шоир-граждани деган байроқни баланд кўтарганидан далолат беради:

**Ишқия шоирларни қўй, онлар санам қурбонидир,
Сан ҳам адаб майдонида назми чапанлардан гапур!
Қўй эски боғу эски тоғ ул шўрозор афсонасин,
Янги кўчат асмор яна янги чаманлардан гапур!
Бум қушлара ҳайф айлама тири ҳақиқатни отуб,
Тафсилина ҳозир ўлан зоғи зағанларан гапур!**

Ҳамза адабиёт ва санъатнинг жамият, замон, халқ олдидаги бурчини юксак тушунди, унинг кучи-қудратига қаттиқ ишонди, бу ўткир қуролдан самарали фойдаланди.

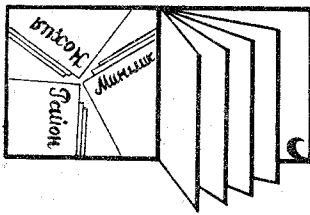
Мазкур беш жилдлик асарлар тўпламига Ҳамзанинг «Уч», «Бизда сиёсий инқилоб тарихи ёхуд мусофир шоҳид Фулом (Анном) афанди», «Партия мажлиси», «Ҳажвий лаҳтақлар», «Жаҳон сармо-ясининг энг охирги кунлари», «Қозининг сирлари» каби драматик асарлари ҳам кирган. Шу вақтга-ча нашр этилмай келинаётган бу асарларнинг кейинги иккитаси — «Жаҳон сармоясининг энг охир-ги кунлари» ва «Қозининг сирлари» драмалари ғоявий-сиёсий жиҳатдан ҳам, бадиий даражаси томонидан ҳам эътиборга лойиқ асарлардир. Бошқа пьесаларида ҳам (уларнинг баъзилари ту-галланмаган ёки баъзи қисмларигина топилган) Ҳамзанинг драматурглик талантининг равшан муҳри ётади. Чунончи шартли равишда «Уч» деб ном берилган асаридаги Ҳоким, Ноиб, Бой, Дом-ла образлари ва камбағаллардан Ҳайдарқул, Хизматкор, Каримжон образлари «Бой или хизмат-чи»даги образларни эслатади. Ҳоким бой-имомлар томонини олиб, камбағалларни қамайди, уларга зулм ўтказади. Шунда камбағаллар бирлашиб ўғри қиёфасида келишиб бойдан ўчларини олишади («Бизлар ҳаммаиз ватанимиздан ажраган аламзада одамлармиз! Сани дунёнинг керак эмас! Сандай хоинларни жони керак!»), дейди улар).

«Жаҳон сармоясининг энг охирги кунлари» пьесасини Ҳамза бутунлай шартли воситалар асосида ёзади. Ундаги Куч, Инқилоб, Ҳақиқат, Олтин, Уруш, Зулм, Қуёш, Дунё каби образлар орқали бирор ижтимоий тузум, бирор синф тақозоси асосида шартли усулларга мурожаат этади. Чунки Ҳамза жаҳон революцияси, меҳнаткашлар тақдири ҳақида фикр юритади, масалани чуқур фалсафий асосда талқин қилади. Асар ёзилган пайтда жаҳон революцияси ғояси ҳаётда ва адабиёт-да бор гап эди. Лекин бу асарда жаҳон революциясининг ҳамма миллат вакиллари амалга оширади, уларга «Шарқ томонидан Қизил Армия» ҳам фаол кўмак беради. Ҳамза «Рўхоний, Олтин, Гене-рал, Зулм қочиб кирадурлар, орқаларидан аввалги Миллатлар қуроллик ва яна турли миллатга ва меҳнатга мансуб ишчи-деҳқонлар қуроллик шовқин-сурон билан кириб, сармоя кишиларини тутадилар», деб ёзади. Асар бошида ҳам драматург иштирок этувчилар ва ўларнинг ижтимоий мавқе, бурчини таърифлаган масалага умумжаҳон халқлари манфаати нуқтаи назаридан ёндаша-ди. Мана, «Миллатлар ҳар бир миллатга мансуб бир кишилар бўлиб, ўша миллатнинг либосларин-да «кўринурлар», дейди, Шўро аскарлари таърифига келганда, улар «бутун дунё рабочий ва деҳқон аскарлари бўлса ҳам билакларидан қизил ленталар бўладур», дейди. Асар охирида драма-тург яна эътиборни ер юзи халқларининг — меҳнаткашларининг бирлигига қаратади: байроққа «Яшасин жаҳон бирлики!» сўзлари ёзилган, «Байналминал» куйи таралади, кейин «Яшасун Ғарб билан Шарқ, бирлиги, Куч билан Ҳақиқатнинг раҳбарлиги!» деган овоз келади (Ҳамза Куч деб Меҳнат тушунчасини назарда тутати).

Кўринадики, Ҳамза жаҳон революциясини инсоният тарихининг қонуний ҳулосаси, яқуни тарзида талқин қилади. Албатта, ҳаётини меҳнаткашлар манфаати учун фидо қилган ижодкор-нинг бундай оптимистик орзу-армонларга берилиши табиий ҳолдир. Бундай асарлар Ҳамзанинг бутун жисмига чуқур сингиб кетганини яна бир бор намоиш қилади.

Қайтадан босилиб, китобхонлар қўлига биринчи марта етиб бораётган бу асарлар Ҳамза сиймосини кўз олдимизда янада улуғвор, янада бой, янада жозибали қилиб гавдалантиради.

Салоҳиддин МАМАЖОНОВ,
Ўзбекистон Фанлар Академияси
муҳбир аъзоси

ҚАЙТА ФИКРЛАШ ДАВРИ

Журналимизнинг мазкур сонидан бошлаб «Атамалар бурчаги» очишни лозим топдик. Унда тилимизни ардоқлайдиган, унинг сўз бойликларини авайлаб-асраб, келажак авлодларга бегубор ҳолда етказиш учун қуйинадиган ҳар бир киши ўз таклиф-истаклари, мулоҳазалари билан қатнашиши мумкин. Мақсадимиз: амалий давлат мақомини олган туркий она тилимиз — ўзбек тилининг поклигини сақлаш ва унинг янада юксалиб, камолотга эришишига ҳар жиҳатдан кўмак беришдан иборатдир.

Азиз журналхон! Шу эзгу ният йўлида вақтингизни қизганмасдан амалий таклифларингизни, она тилимизнинг тақдири, истиқболи хусусида кўнглингизни безовта қилган барча фикрларингизни, тилакларингизни бизга ёзиб юборасиз, деб умид қиламиз.

Тилимиз ўз тарихида янги даврга қадам қўйди, фаолият доираси кенгайиб, елкасига ғоят улкан масъулият юкланди. Янги Қонун, албатта, тилимизнинг тўсиқсиз ва эркин ривожланиши учун кенг имкониятлар яратиб беради.

Аммо Қонун ва у берган имкониятлар туйғайли сўз қўллашда бир оз хилма-хиллик, баъзи анъаналарни бузиш ҳоллари ҳам юз бермоқда. Чиндан ҳам яқин ўтмишда **домла**, **дорилфунун**, **жабҳа**, **жумҳурият**, **инкилоб**, **мафкура**, **маҳкама**, **раста**, **рисола**, **талаба**, **Шўро** каби сўзларни қўллаш интернационализмга зид деб қаралар ва уларни қўллаган кишилар турли даражадаги тамғалар билан «сийланар эди, чунки бундай сўзларни қўллашни ман этишга фатво берган олимлар ва билиб-билмай уларга эргашган издошлар бор эди.

Ҳурматли олимимиз, академик Т. А. Қориниёзий «Совет Ўзбекистони маданияти тарихидан очерклар» номли асариди (Тошкент, 1956) лисон, муштарақ, мафкура, мусоҳира (асарда: мусоҳара), ажнабий каби «сўзлар ўзбек тили лексикасидан аллақачонлар чиқиб кетди ва ўз ўрнини ўзбек халқи кенг оммасига тушунарли бўлган сўзларга берди» (242-бет), «Эски турмуш формалари билан боғлиқ бўлган, жумладан, қуйидаги сўзлар ва иборалар йўқ бўлиб кетди: қозихона, қироат, бозор шаб, шафе, сўдхўр, гумашта ва бошқалар» (243-бет) деб ёзиб, ўзбек тили луғат бойлигининг ўттиз йиллик совет даврига баҳо берганлар ва қатъий ҳукм чиқарганлар. Шунингдек, китобда «Қизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Совет Ўзбекистони») газетасининг 1940 йил 18 октябр сонидаги бош мақолада қўлланган **мутлақо**, **даража**, **таъмин**, **жиддий**, **хотима**, **қатъий**, **манфаат**, **интизом**, **қалб** каби сўзларга «Кенг оммага унчалик тушунарли бўлмаган сўзлар» деб қаралади (омманинг бағри қанчалар кенг-а!). Яна ўша газетанинг иккинчи бетида босилган «Халқаро обзор»даги 34 та сўз ҳам шу хилда баҳолангани (252-бет), уларнинг ўзбек китобхони учун «унчалик тушунарли бўлмаган сўзлар» деб аталишини айтишга ҳам оғиз бормайди (юқоридаги курсив ва изоҳлар бизники — А. М. Ҳ. Олимнинг фикрлари бирор кўрсатма ёки таъйиқ остида ёзилмагандир, яна ким билади?

Хўш, модомики, тилга олинган сўзлар «кенг оммага унчалик тушунарли бўлмаган» экан, нима қилиш керак? Албатта, улардан воз кечиб, «кенг оммага тушунадиган» интернационал ва совет интернационал муқобилларини топиш лозим. Бошқалар бу фикрларни давом эттиришди. 60-йилларнинг бошларида ўзбек тили грамматик қурилишининг ривожланиши ва такомиллашувигина эмас, ҳатто шаклланишини ҳам рус тили таъсири билан боғлашди. Борди-ю, чиндан ҳам тилимизнинг грамматик қурилиши илгари шаклланмаган бўлса, бобокалон шоирларимиз қандай ижод қилди экан? «Халқ тушунмайди» шиори остида юқоридаги каби сўзлар луғатдан чиқиб кетаверса, нима қолади? Баъзилар ўша йиллари **қаҳр**, **шаҳр**, **захрсўзларини** ҳам (чоғиштиринг: қаҳри келмоқ, захрини сочмоқ, Чуст шаҳри) чет эл сўзлари дейишган бўлса, бошқалари 80-йилларнинг бошларида аллақачон ўз сўзимизга айланиб, келиб чиқиш манбаи кишилар онгида унутилиб кетган патнис, сўқа, хомут, чўтка, чўт, чор, чоризм, черков, пудрат, сўлкавой каби қатор сўзларни аслига қайтариб, рус тилидагидек шетка, сметы, царь, царизм каби шаклда ёзишни тавсия этдилар! Яна бирлари лифтчи ва лифтер, спортчи ва спортсмен каби сўзларнинг биринчисига андак эътироз ҳам билдиришди. Тилимиздаги арабча-форсча ва эски ўзбек тилига оид сўзлар қанча кам қўлланиб, истеъмождан чиқса, аксинча, русча ва у орқали европа тилларидан кирган сўзлар шунча кўп қўлланса, тилимизнинг равнақи деб қаралди ва кўтаринки руҳ билан ҳисоб-китоб қилиб, илмий ишларда қайд этилди.

Мана шунинг учун ҳам ҳозирги адабий тилда сўз қўллаш долзарб масалага айланди, бинобарин, ўзбек тилшунослигидаги барча назарий масалаларни, жумладан, адабий тилда сўз қўллаш ва адабий норма, умумий луғат фонди, интернационал ва совет-интернационал сўзлар масала-

сини замон талаби руҳида қайта кўриб чиқиш, қатор илмий-тадқиқот ишларимизни танқидий баҳолаш пайти келди. Акс ҳолда тилшунослигимиз масалаларини эскича талқин қилишдан қутулмаймиз, айрим ишларимиз савияси талаб даражасида эмаслиги аниқ. Айниқса, баъзи луғатларимизга ҳақли талаб бор, жумладан «Изоҳли луғат»имиздаги турли-туман изоҳлар қатор сўзлардан фойдаланишга тўсиқ бўлмоқда. Масалан, «диний сўз», «эскирган сўз», «диалектал сўз», «кам қўлланадиган сўз» каби изоҳлар кўпчиликнинг қўлини боғлаб қўяди. Дейлик, гуноҳ, савоб, никоҳ, сайёд, сайёр каби сўзларга берилган изоҳлар, албатта, уларнинг эркин қўлланишини (масалан, таржимада чеклаб қўяди, баъзиларни чўчитади. Биз бундай изоҳлар гоҳат зарур ҳоллардагина берилишини истаймиз, ахир, одамлар онгининг узоқ йиллар давомида дин, эскилик, қолдиқ каби тушунчалар билан тўлдириб ташланганини унутмайлик. Шу ўринда мен атоқли ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳорнинг 200 йил бир ерда яшаб, занжирдан озод бўлса ҳам ўз қозигидан нари кетолмаган фил ҳақидаги ҳикоясини эслагим келади.

Луғат адабий тил хазинаси, ойнаси. Ундан тилшунос ҳам, тилни ўрганувчилар ҳам, бошқа ҳар қандай соҳа кишилари ҳам фойдаланади, бинобарин, ҳар бир изоҳни айнан қабул қиладиганлар ҳам, танқидий қарайдиганлар ҳам топилади. Кишиларни иккилантирмаслик учун сўз маъноларини ўшандай чегараловчи изоҳларсиз ҳам берса бўлаверади. Қизиғи шундаки, айтайлик, абадият сўзига «китобий сўз», «кам қўлланадиган сўз» деб изоҳ берилади-ю, **адад** сўзига бундай изоҳ берилмайди ёки умумлашиб кетган **ая** «диалектал сўз» деб қаралади-ю, **ада** сўзи адабий норма сифатида баҳоланади. Умуман, шеваларнинг адабий тил луғат бойлигини бойитувчи асосий манбалардан бири эканлиги ҳаммага аён. Айниқса, ўзбек шевалари, хусусан шаҳар шевалари, юз минглаб, миллионлаб аҳолининг нутқидир.

Туркий тиллардан бирортаси ўзбек тиличалик кўп диалектли эмас. Жонли сўзлашув, жумладан шеваларни, тарихимизни яқиндан ўргансак, тилимиз нақадар бойлигини яққол кўраимиз. Ҳозиргача **туркона** сўзини қайд этамиз-у, **туркана** сўзига ўрин бермаймиз. Тўғри, иккови бир сўз, аммо адабиётда **туркона** қўлланса, халқ таъобатида «қўлбола» маъносига кўпроқ **туркана** дейиш (масалан, **туркана дори** бирикмасида) учрайди. Шу каби Наманган тип шеваларида **ҳаят** сўзи бор. Бу сўз на изоҳли, на имло луғатларида акс этмаган бўлса, 1959 йилги «Ўзбекча-русча луғат»да **ҳаёт** сўзининг маъноларидан бири деб қаралади. **Ҳаят** уйга туташ жой бўлиб, адабий тилдаги **томорқа** маъносини ифодалайди. Уйчи районидаги Унҳаят қишлоғи номи шундан олинган, лекин унинг матбуотда Унҳаёт шаклида ёзилиши луғатларга асосланган.

Менинг дадам умрининг салкам охиригача футбол нималигини билмаган эди, аммо турмуш тақозоси билан Тошкентга келиб, футболга «ишқибоз» бўлиб қолдилар. У киши 1959-1963 йиллари стадионда футбол ўйинини кўриб юриб, ўзларича **тепма** сўзини ўйлаб топдилар ва футбол кунлари «Бугун тепма бор экан, мен тепмага бораман» деб юрдилар. (Биз бу билан тилимиз имконияти бойлигини айтмоқчимиз, холос. Бу сўзни қўллаш-қўлламаслик бошқа масала. Малака ва кўникма бўлса, ҳар қандай сўз ҳам қўлланаверади.)

Ўзбекча муқобили мутлақо йўқдек кўринган сўзларнинг бири французча **меню** атамаси бўлиб, луғатларда таржимасиз айнан ёки изоҳлаб тушунтирилади. Унинг ўзбекча эквиваленти ҳақида гап юритилгани бизга маълум эмас, 80-йилларнинг бошида «Гулистон» ресторанида «Меню» ўрнида «Овқатнома» ёзилганини кўрдик, аммо бу сўз ҳануз луғатлардан жой тополган эмас. Шунингдек, кейинги пайтларда **мэр** сўзи кенг қўлланапти: «Шаҳар мэрларининг халқаро конференцияси тугади» (газетадан). Агар биз **шаҳар ижроия комитетининг раиси** атамаси ўрнида оддийгина **шаҳар ҳокими** десак, эски давр тикланиб қоладими? Буни ҳам ўйлаб кўриш керак.

Дорихоналар бор, аммо у ерда савдо қилувчи ходимни нима деб атаймиз? Оммавий луғатлардаги аптекачи-аптекарь — дорихоначи сўзлари тўғри келармикин? Биз **доричи** сўзини тавсия этмоқчи эдик, бироқ унда оҳангдорлик етишмагандан ташқари, ҳодиса жараёни ҳам аниқ ифодаланмайди, аммо **дорифуруш** сўзи ҳар жиҳатдан тўлиқ жавоб беради. Дори тайёрловчи шахсни доригар — дорисоз сўзларига нисбатан **дорипаз** бирмунча тўлиқ ифодалайди. Агар мазкур илм, соҳани махсус ўрганиш кўзда тутилса, **доришунос** айни муддаодир. Шу охириги тушунчадан келиб чиқиб, **доригарлик** — **дорисозлик** сўзлари ўрнида **доришунослик** терминини афзал кўраимиз. Шу асосда ҳозирги фармацевтика институтини **доришунослик институти** деб аташни тавсия этамиз. Хуллас, **дорифуруш**, **дорипаз**, **доришунос**, **доришунослик** сўзлари луғатлардан ўрин олмоғи керак.

Сўз қўллашдаги нуқсонларнинг бири сўзларнинг лексик-семантик маъноларига эътибор бермасликдир. Масалан, Тошкентнинг қаерига борманг, соч-соқол олдириладиган жойда «Сартарошлик» деган лавҳани кўрасиз. Тўғри, «**сартарошлик**» орқали «Сартарошхона» тушунилади ва шунга кўникиб кетилди. Аммо жой оти билан касб отини фарқлаш лозим.

Кўринадики, луғатларга қараб тилга баҳо бериш тил ҳодисаларидан узоқликдир. Агар ҳар ким ўз соҳасида кўнт билан иш олиб борса, йўқ деб келинган анчагина керакли сўз ва иборалар топилади. Албатта, ҳеч бир тил ўз эҳтиёжини ўзи қопламаган. Ҳамиша тилдан тилга сўз ўтиб келган ва ўтади. Зарурий ва керакли сўзларнинг қириб келиши, бошқасининг истёъмолдан чиқиб кетиши бизнинг истак-хоҳишимизга боғлиқ эмас.

Аминжон МАМАТОВ,
филология фанлари номзоди, доцент

Мундарижа

ЖУРНАЛХОН ТАКЛИФ ҚИЛГАН МАВЗУ

Усмон Қорабоев. Умримизнинг қувноқ онлари 2

ЕЧИМИНИ КУТАЕТГАН МУАММОЛАР

Аркадий Мар. Келажак олдида масъулмиз 12

ҚАДИМГИ КИТОБЛАР

Хитой ҳикматлари. Улуғбек Далиев таржимаси 21

ШЕЪРИЯТ

Муҳтарама Улуғова. Қишлоқда чирқиллаб учади руҳлар 23

Замира Рўзиева. Шамоллар югурар оқ сочқи тўплаб 94

Мақсуда Эргашева. Япроқлар бандидан узилар беҳол 97

Чоршаъм. Сенга сифинмоқлик мумкин дир фақат 125

Абдул Жалил. Дард чекдингми Ватанинг учун 128

НАСР

Шойим Бўтаев. Шамол ўйини. Қисса 27

Ўткир Ҳошимов. Ўзбек иши. Ҳикоя 77

Маматқул Ҳазратқулов. Эшиқлар очиқ. Қисса 100

Ёқутхон. Нурли кунлар сояси. Ҳикоя 131

Жамила Эргашева. Ойжамол. Ҳикоя 135

Ҳуснинисо Аҳмедова. Буви. Ҳикоя 141

МУШОИРА Йўлингда мўлтираб турар оқибат 71

БИР ШЕЪР САҲИФАСИ

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ 144

Адолат. Кўксингга қайтади умид қушлари 148

Собир Ҳақимов. Хотиранинг тизимлари 149

ЕДНОМА АЗИЗ Абдураззоқ Босқин яроғлар синди 150

БОЛАЛАР ДУНЕСИ Султон Жаббор. Шеърлар 154

НАВОИЙХОНЛИК

Нажмиддин Комилов. Аҳд қилдим: ишқ лафзин тилга мазкур этмайин 155

Ҳасанхўжа Муҳаммадхўжаев. Ҳақиқат тариқин адо этган 159

ҚАЙТА ҚУРИШ ВА ТАРИХИЙ МЕРОС

Алибек Рустамов. Тараққиёт зид фикрларнинг тўқнашувида 162

Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Улкан маънавий мерос 164

Қуръон. Алоуддин Мансур таржимаси 167

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР

Фозила Сулаймонова. Юлдузлардай сочилмиш тарих 179

АСР САДОЛАРИ Котиб, Музтариб, Тошхўжа Асирий ғазаллари 183

ТАРИХИМИЗДАН ЛАВҲАЛАР Зиё Бунёдов. Урта Осиё миробларининг суди 187

АДАБИЙ ТАНҚИД Озод Шарафиддинов. Кўнгилда қолғуси унинг бир изи 191

ҲАМЗАХОНЛИК

Сирожиiddин Аҳмедов. Истибодд найрангини фаш этиб 17

Салоҳиддин Мамажонов. Барҳаёт Ҳамза 202

АТАМАЛАР БУРЧАГИ Аминжон Маматов. Қайта фикрлаш даври 206

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 3

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства

ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1990

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев

Рассом Ф. Алимов.

Корректор М. Имомов.

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар муаллифларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 15.01.90 й. Босишга рухсат этилди 23.1.90 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Р—07695. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 13. Шартли босма тобоғи 18,2+0,25 (зарварақ). Шартли рангли босма тобоғи 19,95+0,25 (зарварақ). Нашриёт ҳисоб листи 20,5. Тираж 169132. Буюртма 2418. Баҳоси 1 сўм.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси. Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41.